

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**İRAN'DA MODERNİZASYON, ULUS İNŞASI VE
MİMARİ ARAÇSALLAŞTIRMA (1848-1941)**

DOKTORA TEZİ

Aras KAHRAMAN

**Mimarlık Anabilim Dalı
Mimarlık Tarihi Programı**

MAYIS 2022

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**İRAN'DA MODERNİZASYON, ULUS İNŞASI VE
MİMARİ ARAÇSALLAŞTIRMA (1848-1941)**

DOKTORA TEZİ

**Aras KAHRAMAN
(502172101)**

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Murat GÜL

MAYIS 2022

İTÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün 502172101 numaralı Doktora Öğrencisi Aras KAHRAMAN, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “İRAN’DA MODERNİZASYON, ULUS İNŞASI VE MİMARİ ARAÇSALLAŞTIRMA (1848-1941)” başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı : **Prof. Dr. Murat GÜL**
İstanbul Teknik Üniversitesi

Jüri Üyeleri : **Prof. Dr. Aygül AĞIR**
İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Ece CEYLAN BABA
Yeditepe Üniversitesi

Doç. Dr. M. Çağhan KESKİN
İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Bilge AR
İstanbul Teknik Üniversitesi

Teslim Tarihi : 20 Nisan 2022
Savunma Tarihi : 20 Mayıs 2022

Perinaz'a,

ÖNSÖZ

Joann Wolfgang von Goethe “her sorunun çözümünde başka bir sorunun belirdiğini” söyler. Mevlana Celaleddin Rumi evrensel insan tanımlamasında “kökünden uzaklaşan insanın tekrar kökünden koptuğu noktaya geri döneceğini” açıklar. Dünyada bir çok ülkede gerçekleşen ulus inşası uygulamaları modern müessese ve araçların aracılığıyla çok çekişmeli ve gerilimli süreçleri doğurmuştur. Bu süreçler otoriteler tarafından uluslaşma sorunsalına çözüm bulma arayışları olarak nitelendirilseler de sınıfsal, cinsiyet, inançsal ve etno-kültürel eşitsizliklerini de doğurmuşardır. Bu süreçlerin vuku bulmasında modernizasyon araçları olarak mimari/kentsel ürünler öncü rol üstlenirler. Bu bakımdan çok hadiseli, radikal ve ilginçlerle dolu olan İran’ın uluslaşma sürecinde beliren bu eşitsizliklerin oluşmasında mimari/kentsel ürünlerin üstlendiği rolü irdelemek tez konusunu seçip belirlemede başlıca güdüleyici etmen oldu.

Çalışma sürecinde tezin ilerlemesine yönlendirici ve yapıcı katkılar sunan tez danışmanım Prof. Dr. Murat GÜL’e en içten teşekkürlerimi sunarım. Çok değerli görüş ve önerileriyle çalışmanın bütün aşamalarında desteklerini esirgemeyen tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Aygöl AĞIR ve Prof. Dr. Ece CEYLAN BABA’ya ayrıca teşekkür ederim.

Yaşamım boyunca her zaman maddi ve manevi olarak yanımda olan annem ile babama, lisansüstü eğitimim boyunca görüşlerinden yararlandığım arkadaşlarıma, zor koşullarda beni destekleyen kayınbabama ve tez sürecim boyunca gece gündüz sabırla yanımda olan ve en az benim kadar yıpranan eşim Perinaz ALYARI’ye minnettarlığımı bildirir ve şükranlarımı sunarım.

Nisan 2022

Aras KAHRAMAN

(Yüksek Mimar)

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
ŞEKİL LİSTESİ.....	xiii
ÖZET.....	xix
SUMMARY	xxi
1. GİRİŞ	1
1.1 Kuramsal ve Kavramsal Tartışma	3
1.1.1 Millet ve milliyetçilik.....	3
1.1.2 Mimari araçsallaştırma	5
1.1.3 Modernizasyon	8
1.2 Yöntem	11
1.3 Tezin Önemi ve Literatüre Katkısı	14
1.4 Literatür Özeti	16
2. GELENEKSEL İRAN VE KAÇAR DEVRİ	21
2.1 Kaçar Devri Öncesi Batıyla İlk Temaslar	21
2.2 Eekonomik ve Kültürel Yapı	25
2.3 Siyasal Yapı.....	28
2.4 Batı İle Temaslar, Modernizasyon Girişimleri.....	35
2.4.1 Veliaht Abbas Mirza ve Muhammed Şah devri (1799-1848)	35
2.5 Nasıreddin Şah Devri (1848-1896)	46
2.5.1 Oryantalist Aryanist/milliyetçi zihniyetin mimari söylemlere girmesi	49
2.5.2 Gayri-müslim zümrenin etkisiyle oluşan milliyetçi ortam.....	57
2.5.3 Nasıreddin Şah devri modernizasyon girişimleri ve mimari/kentsel kültür çıktıları (1848-1896)	64
2.6 Nasıreddin Şah Dönemi Sonrası (1896-1925)	122
2.6.1 Muzaffereddin Şah Devri	122
2.6.2 Meşrutiyet devri: ulus-devlet kuruluşu doğrultusunda soyucu ortam ve mimari kültür.....	127
3. PEHLEVİ DEVRİ: ULUS-DEVLET İNŞASI, ARKAİZM VE MİMARİ ARAÇSALLAŞTIRMA.....	137
3.1 Rıza Han'ın 1921 Darbesi ve Kaçar Devletinin Yıkılışı.....	137
3.2 Pehlevi Devletinin Kuruluşu ve Yeni İran Ulus-devletinin İnşası	140
3.2.1 Birinci Pehlevi dönemi modernizasyon ve kültür inşası	141
3.2.2 Milliyetçilik: üstün Aryan ırkı ve madun ötekiler.....	145
3.2.3 Çağdaşlaştırma: görünümün inşası.....	152
3.3 Yıkarak İnşa Etmek: Ulus İnşası ve Mimari Araçsallaştırma	159
3.3.1 Encümen-i Asâr-ı Milli: ulusu inşa etmek için arkaizm	160

3.3.2 Encümen-i Asâr-ı Milli: Firdevsi'nin anıt-mezarı ve bininci yaş günü kongresi	168
3.3.3 Milli Mimari: eskiyi yıkarak arkaik İran'ı canlandırmak.....	181
3.3.4 Kitleyi biçimlendirmek ve yönetmek: Nazi ve Faşist mimari etkileri	204
3.3.5 Uluslararası Üslup: ilerilik temsili olarak mimari üslup	230
4. DEĞERLENDİRME.....	239
5. SONUÇ	247
KAYNAKLAR.....	253
ÖZGEÇMİŞ.....	281

KISALTMALAR

HU	: Harvard University
EAM	: Encümen-i Asâr-ı Milli
İİCMK	: İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri
SIA	: Smithsonian Institution Archives
TP	: Tehran Projects
TNPL	: The New York Public Library Digital Collections

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

- Şekil 2.1 :** Abbas Mirza Nizam-ı Cedid reformları kapsamında İngiliz ve Fransız askeri danışmanlarla Azerbaycan’da modern ordu kurmak girişiminde bulunmuştu. **36**
- Şekil 2.2 :** Kensington Bahçesi’nin Albert Memorial Asia Grubunda bulunan ve 1868 yılında John Henry Foley tarafından yapılan Mirza Salih Şirazi’nin heykeli. **43**
- Şekil 2.3 :** Hindistan Parsi Zerdüştlerinden ve Birleşik Krallık’a bağlı olan Maneckji Limji Hataria İran’da oluşan Fars milliyetçiliğinin ciddi finansörlerindendi. **47**
- Şekil 2.4 :** Henry Rawlinson tarafından çözümlenen Bistun taş yazıtı ve Zerdüşt Tanrısı’nı temsil eden Faravahar simgesi **51**
- Şekil 2.5 :** Eugene Flandin ve Pascal Coste’ tarafından hazırlanan Persepolis’teki Apadana Sarayı’nın rekonstrüksiyonu. **52**
- Şekil 2.6 :** Dieulafoy “Kiros Kabartması” olarak adlandırdığı kalıntıdaki figürün yüzünü Ari ırkının ideal insan modeline benzetmişti. **54**
- Şekil 2.7 :** Dieulafoy’un ziyaret ettiği tarihlerde “Taht-ı Mader-i Süleyman” olarak bahsettiği bina daha sonraki tarihlerde Ahamenid kralı Kiros’un mezarı olarak adlandırılacaktı. **55**
- Şekil 2.8 :** Chipiez ve Perrot “History of Art in Persia” adlı eserinde Ahamenid-Sasani mimari kalıntılarındaki kullanılan yapım tekniği, oranları, malzemeleri ve önerdiği yeni rekonstrüksiyon plan ve cephe çizimleriyle sunmaya çalışır. **56**
- Şekil 2.9 :** Fırsatüddeve’nin Asar-ı Ecem kitabındaki Persepolis kalıntılarından çizdiği bir resim. **62**
- Şekil 2.10 :** Fırsatüddeve’nin “Meşhed-i Mader-i Süleyman” dediği ve bugün Kiros kabri olarak bilinen binadan çizdiği resim. **63**
- Şekil 2.11 :** Solda: Kirman’daki Kebuter Han Kervansarayı’nın telgraf hatlarının telleri için depo olarak kullanılması, Sağda : Yerel halkın ilkel yöntemlerle işçi olarak çalışması. **66**
- Şekil 2.12 :** Nasıreddin Şah’ın 1838 yılı Erivan’a yaptığı seyahat Muhammed İsmail Nakkaşbaşı’nın minyatür çiziminde yer almaktadır. Üstteki minyatür: Erivan şehri ve surları. Ortadaki minyatür: Rus İmparatoru I. Nikolay’ın yedi yaşındaki veliaht Nasıreddin’i kucağına alarak Kaçar heyetiyle görüşmesi. Alttaki minyatür: Erivan surları dışında Kaçar heyetinin çadırlarda konaklamasını aktarmaktadır. **72**
- Şekil 2.13 :** 1840’lı yıllarda Erk Hükümet Kalesi’nin içinde yer alan ve daha sonraki tarihlerde Erk Meydanı olarak adlandırılacak olan Şah Meydanı Flandin tarafından çizilmişti. **73**
- Şekil 2.14 :** Jules Laurens tarafından çizilen Şah Meydanı. **75**
- Şekil 2.15 :** İlya Nikolayevich Berezin’in 1852 yılında hazırladığı haritası. **76**

Şekil 2.16 :	August Karl Krziz'in 1857 yılında hazırlamış olduğu Tahran haritası. .	78
Şekil 2.17 :	Şemsül-imare binası ve ortasındaki saat kule.....	84
Şekil 2.18 :	Şemsül-İmare binası yapıldığı tarihlerde Tahran silüetini büyük ölçüde etkilemişti.	85
Şekil 2.19 :	Devlet Tekyesi'nin iç mekanı ve Şebih Hani merasimi.	87
Şekil 2.20 :	Devlet Tekyesi'ndeki merasimler kadınları erkeklerle birlikte ilk kez bir toplumsal etkinlikte bir araya getiriyordu.	88
Şekil 2.21 :	Badgir Köşkü.....	90
Şekil 2. 22 :	Nasireddin Şah ve Franz Joseph.....	95
Şekil 2.23 :	1873 Viyana Uluslararası Sergisi İran Pavyonu.....	96
Şekil 2.24 :	Bab-ı Hümayun veya Almasiye Caddesi'ne Nasireddin Şah'ın birinci seyahati sonrasında etrafındaki ağaçlandırmalar ve dükkanlar vasıtasıyla çağdaş görünüm kazandırılmaya çalışılmıştı.	97
Şekil 2.25 :	1878 Paris Uluslararası Sergisi İran Pavyonu.	102
Şekil 2.26 :	Şeref Gazetesi Nsireddin Şah tarafından Tuğrul Bey mezarının tamir ettirilmesini önemli bir gelişme olarak kaydetmişti.....	104
Şekil 2.27 :	Tophane Meydanı ve kuzeydoğusundaki Lalezar Kapısı.....	106
Şekil 2.28 :	İran-İngiliz Emperyal Bankası binası.....	106
Şekil 2.29 :	Tophane Meydanı'nda gerçekleşen bir askeri tören ve Devlet Kapısı.	107
Şekil 2.30 :	1891 yılı Tahran Haritası ve Tophane Meydanı.....	108
Şekil 2.31 :	Baharistan Köşkü veya Meclis-i Şura-i Milli binası	109
Şekil 2.32 :	Nasireddin Şah Korhane'de yapılan bornz heykelinin önünde.	110
Şekil 2.33 :	Bağşah'ın ortasına dikilen Nasireddin Şah heykeli.....	111
Şekil 2.34 :	Mescid-i Mübârek-i Nasiri veya Nasiri Camii'nin inşaatı henüz devam ederken caminin açılışı Nasireddin Şah tarafından gerçekleşmişti.	113
Şekil 2.35 :	Şeref Gazetesi 1889 Paris Uluslararası Sergisi'ndeki Eiffel Kulesi'nin resmini paylaşmıştı.....	114
Şekil 2.36 :	1889 Paris Uluslararası Sergisi'ndeki İran pavyonu.	116
Şekil 2.37 :	Solda: Flandin tarafından çizilen Servistan Sarayı rekonstrüksiyonu. Sağda: Chipiez'in Persepolis'teki Darius Sarayı'na önermiş olduğu dişli saçaklık rekonstrüksiyonu.	116
Şekil 2.38 :	İmaret-i Hâbgah.....	118
Şekil 2. 39 :	Nasireddin Şah'ın kendisi tarafından Osmanlı sultanı II. Abdülhamid'in gönderdiği hediyeler için özel olarak tasarlanan Ubeyz Köşkü.....	118
Şekil 2.40 :	1891 yılı Abdülgaflar Necmülmülk Tahran Haritası.	119
Şekil 2.41 :	Meşk Meydanı İmaret-i Kazakhane.	126
Şekil 2.42 :	Berlin'de Birinci Dünya Savaşı esnasında Hasan Takizade tarafından çıkarılan Kaveh Dergisi'nin kapağında Fars şairi Firdevsi'nin Şehname'sindeki efsanevi kahramanlardan olan <i>Kaveh</i> 'nin bayraktarlığıyla halkın mevcut düzene isyanı resmedilmişti. Resimde Eugene Delacroix'nın "Halka Yol Gösteren Özgürlük" tablosunun aksine burada bayraktarlığı bir erkek temsil eder.....	132
Şekil 2. 43 :	1913 Ghent Uluslararası Sergisi İran pavyonu.....	133
Şekil 2.44 :	Tahran'da 1917 yılında Zerdüşt milletvekili Erbab Keyhüsrev Şahruh'un girişimleriyle inşa edilen Zerdüşt Adrian Mabedi.....	133
Şekil 2. 45 :	Mumbai'de 1891 yılında inşa edilen Sett Adrian Ateşkedesi.	134
Şekil 3.1 :	İranşehr Dergisi'nin bütün kapak fotoğraflarında arkaik Fars milliyetçiliğinin meşruiyet ayağı olan İslamiyet öncesi Ahamenid-Sasani mimari kalıntılarına yer verilmişti.....	146

Şekil 3.2 : İranşehr Dergisi Persepolis'teki kalıntılarını Farsçı söylemin gelişmesi yolunda araçsallaştırıyordu. Resimde en tepede Zerdüşt tanrısının simgesi olan Faravahar'ın simgesi aşağıdaki şiirle birlikte kutsallaştırılmıştır.....	147
Şekil 3.3 : Kerim Tahirzade'nin İranşehr Dergisi'ndeki düzenlenen yarışma için çizdiği resim.....	148
Şekil 3.4 : Molla Nasreddin Dergisi'ndeki paylaşılan çizimler o dönemde en yapısökücü kültürel içerikli konulara dokunuyordu.	153
Şekil 3.5 : İttılaat Gazetesi ilk kadın avukatının resmini soprcu kadınların neşeli pozlarıyla birlikte paylaşmıştı.....	154
Şekil 3.6 : Pars Yıllığı diploma töreninin ayrıntılarını resimleriyle birlikte paylaşmıştı. Yukarıdaki resim: Rıza Şah Danişsera binasının girişinde modern kıyafetli kadınların saygı duşuyla poz vermektedir. Ortadaki resim: Rıza Şah'ın eşi ve kızları modern kıyafetlerle diploma töreninde. Aşağıdaki resim: Danişsera binası.	156
Şekil 3.7 : Belediye Dergisi “Dün” başlığı altında İran'daki yöresel şapka modellerini “Bugün” başlığı altındaki Pehlevi şapkasıyla kıyaslıyordu.	158
Şekil 3.8 : Halkın kanaat önderleri olarak milletvekilleri modern kıyafet ve Ferengi şapkalarıyla Otak-ı Ticaret Dergisi'nin 1935 yılındaki sayılarının birinde poz vermektedirler.	158
Şekil 3.9 : Encümen-i Asâr-i Milli'nin 9 Eylül 1926 tarihindeki toplantısına katılan üyeleri.....	161
Şekil 3.10 : Ernst Herzfeld'in taş sanduka içinde bulduğu Simin ve Zerrin adlı yazıtlar dünyada büyük ses getirmişti.	164
Şekil 3.11 : Kerim Tahirzade'nin Firdevsi mezarı için yaptığı tasarım.	172
Şekil 3.12 : Uygulamadaki yapım tekniği eksikliğinden dolayı Andre Godard'ın Firdevsi anıtı tasarımındaki örtüde çatlaklar oluşmuştu.	173
Şekil 3.13 : Kerim Tahirzade'nin nihai tasarımı başarıyla uygulanır.....	174
Şekil 3.14 : Encümen-i Asar-ı Milli tarafından Firdevsi'nin mezarına destek fonu sağlamak için hazırlanan piyango bileti. Bilette Tahirzade'nin nihai tasarımı ile Firdevs'inin milli duyguları yükselten beyitleri yer alıyordu.	175
Şekil 3.15 : Firdevsi Kongresi'nin oturum başkanları.....	176
Şekil 3.16 : Hindistan Zerdüşt Parsileri tarafından Firdevsi Meydanı'nda dikilmek üzere hediye edilen Firdevsi'nin oturmuş heykeli. Heykel, biçiminin meydanın silüetine uygun olmaması gerekçesiyle kaldırılır.....	177
Şekil 3.17 : Firdevsi Meydanı'na dikilen ve günümüze kadar ulaşan ikinci Firdevsi heykeli.	178
Şekil 3.18 : Rıza Şah Firdevsi'nin mezarı önünde konuşma yaparken.	180
Şekil 3.19 : Rıza Şah'ın veliaht Muhammed Rıza ile birlikte 1937 yılındaki Persepolis ziyareti. Ernst Herzfeld kalıntıları hakkında Rıza Şah'ı bilgilendiriyor.....	185
Şekil 3.20 : Rıza Şah'ın veliaht Muhammed Rıza ile birlikte 1937 yılındaki Bişapur yerleşkesi ziyareti.....	186
Şekil 3.21 : Rıza Şah tarafından yaptırılan Bağ-ı Milli Kapısı.....	192
Şekil 3.22 : 1935 Brüksel Uluslararası Sergisi İran pavyonu.....	195
Şekil 3.23 : 1935 Brüksel Uluslararası Sergisi'ndeki İran pavyonunun açılışına Belçika devlet adamlarıyla Brüksel'deki İran büyükelçisi katılmıştı.	196

Şekil 3.24 : 1935 Brüksel Uluslararası Sergisi’ndeki İran pavyonundaki Ahamenid canlandırmacı üslup çağdaş dans eden kadının imgesiyle birlikte sunuluyordu.	197
Şekil 3.25 : 1944 yılı Tahran Haritası; Bağ-ı Milli eski Meşk Meydanı arazisinden Eski Erk Hükümet Kalesi’nin yanındaki Senglec arazisine taşınır. Rıza Şah dönemi Hükümet binaları ise eski Meşk Meydanı’nın arazisinde yapılır.	198
Şekil 3.26 : Andre Godard’ın Sasani devri binası olan Tak-ı Kesra’dan ilham alarak tasarladığı İran Milli Müzesi binası.	199
Şekil 3.27 : Birinci Meclis Binası, Mimar: Kerim Tahirzade.	200
Şekil 3.28 : Post İdaresi binası, Mimar: Nikolai Markov.	201
Şekil 3.29 : İran Dış İşleri Bakanlığı Köşkü, Mimar: Gabriel Guevrekian.	201
Şekil 3.30 : Firuz Behramşah Okulu, Mimar : Cafer Han Mimarbaşı.	202
Şekil 3.31 : Rıza Şah Hastanesi, Mimar: Kerim Tahirzade.	202
Şekil 3.32 : Şehrbâni Köşkü, Mimar: Mirza Ali Han Mühendis.	203
Şekil 3.33 : İran Milli Bankası Merkez binası, Mimar: H. Heinrich.	203
Şekil 3.34 : Biçimci anlayışın görsel örneği; Belediye Dergisi Nasıreddin Şah’ın modernizasyon girişimlerinin öncesine ait olan devlet adamı kıyafetiyle Pehlevi dönemi devlet adamı kıyafetini kıyaslarken, lokomotif gibi modern araçları da eski at arabalarıyla kıyaslıyordu.	207
Şekil 3.35 : Biçimci anlayışın görsel örneği; Belediye Dergisi Kaçar dönemi insan tipi ve toplumsal yaşama dair kareleri Pehlevi dönemi sokak ve modern kıyafetli insan tipi görüntüleri ile kıyaslıyordu.	207
Şekil 3.36 : Dönemin gazete, dergi ve posta pulları köprü, fabrika, kamusal bina ve modern araçların görüntülerini paylaşarak “ilerici” imgeyi sergiliyorlardı.	208
Şekil 3.37 : Andre Godard tarafından 1934 yılında tasarlanan Tahran Üniversitesi yerleşkesi planı.	210
Şekil 3.38 : Tahran Üniversitesi Otopsi Binası’nın açılışı İran’ın geleneksel ulema sınıfına açılan ciddi bir meydan okumaydı.	211
Şekil 3.39 : Rıza Şah Tahran Üniversitesi Otopsi Binası’nın kitabesini Ahamenid krallarının yöntemini canlandırarak yerin altına yerleştiriyordu.	211
Şekil 3.40 : Kuşış Gazetesi Tahran Üniversitesi Otopsi Binası’ndan çeşitli görüntüler paylaşarak binanın açılışını “Tarihi Önemli Bir Gün” başlığıyla manşetine taşımıştı.	212
Şekil 3.41 : 1933 yılında Rey Çimento Fabrikası’nın açılışı büyük milli bir başarı olarak günlece gazetelerin haberi olmuştu.	214
Şekil 3.42 : Pehlevi hükümetinin Nazilere yakınlaşmasıyla dönem gazeteleri Hitler ve Mussolini’nin konuşmalarına ve resimlerine yer veriyordu.	218
Şekil 3.43 : Tahran Adliye Binası, Mimar: Gabriel Guevrekian.	218
Şekil 3.44 : Savaş Bakanlığı Subaylar Binası’nın açılışı “en büyük milli bayram” olarak kutlanan Kaçar devletinin yıkılış yıldönümünde büyük askeri yürüyüşle gerçekleşmişti.	219
Şekil 3.45 : Muhsin Furuği tarafından tasarlanan Milli Bank binası Bazar şubesi.	220
Şekil 3.46 : Tahran Üniversitesi Tıp Fakültesi binası.	221
Şekil 3.47 : Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi binası görünüşü ve planı.	223
Şekil 3.48 : Otak-ı Ticaret Dergisi farklı sayılarında demiryolu projesinin ilerlemesi hakkında bilgiler paylaşıyordu.	224
Şekil 3.49 : Rıza Şah demiryolu projesinin gelişmelerini sıkı bir şekilde takip ediyordu.	226

Şekil 3.50 : Sefid Çeşme stasyonunda demiryolları projesinin açılışı “bir egemenlik zaferi” olarak kutlanıyordu.	227
Şekil 3.51 : Mazenderan Eyleti ve Türkmen Limanı’ndaki tren garları.....	228
Şekil 3.52 : Rıza Şah ve veliaht Muhammed Rıza Huzistan Eyaleti’ndeki bir baraj projesinin inşaatını denetlerken.....	228
Şekil 3.53 : Alman mühendisler tarafından inşa edilen fabrika binaları. Yukarıda: Tahran Elektrik Santrali, Aşağı Solda: Veramin Şeker Fabrikası, Aşağı Sağda: Koşaçay (Miyandoab) Şeker Fabrikası.	229
Şekil 3.54 : Kızlar Sanat Okulu binası İran’da Uluslararası Üslup’ta uygulanan ilk kamusal ve eğitimsel binaydı.	233
Şekil 3.55 : Kız Sanat Okulu açılışındaki başı açık ve modern kıyafetli kadınların Rıza Şah ile birlikte görüntüleri ulema karıştı büyük bir meydan okumaydı.....	234
Şekil 3.56 : Gabriel Guevrekian’ın Sanayi Bakanlığı için tasarladığı bina dönemin kültür politikacıları tarafından onaylanmamıştı.	236
Şekil 3.57 : Solda: Diana Sineması, Sağda: Derbend Oteli.	236
Şekil 3.58 : Keykübad Zaferbahtiyar tarafından tasarlanan Larican Kaplıcası.	237
Şekil 4.1 : Muhammed Rıza Şah tarafından reddedilen Rıza Şah anıt-kabri tasarımı.....	245
Şekil 4.2 : Rıza Şah’ın defn edildiği Rıza Şah Anıt-kabiri. Anıt-kabir 1978 yılındaki İslam Devrimi’nin gerçekleşmesi ardından tahrip edilir.....	245

İRAN'DA MODERNİZASYON, ULUS İNŞASI VE MİMARİ ARAÇSALLAŞTIRMA (1848-1941)

ÖZET

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde dünyadaki sanayi dışı toplumların uluslaşma süreçlerinin makro ölçekteki benzerliklerinin aksine mezo ve mikro ölçekte birbirleriyle örtüşen ve ayrışan noktaları olmuştur. İran ulus-devletinin ulusal kimliğinin inşasındaki süreçte düşünsel boyutun yanı sıra modernizasyon alanındaki girişimler de ulus inşası sürecini doğrudan etkiler. Batı Avrupa'da gerçekleşen uluslaşma sürecinin düşünsel ve maddi boyutunun birlikte ilerleyişinin aksine İran'daki benzer düşünsel-maddi birlikteliğinin olmayışından dolayı ülkenin ulus inşasının maddi boyutunu oluşturan modernizasyonun üstlendiği görev daha da çok önem kazanır. Bu maddi boyutun bileşenlerinden olan mimari/kentsel alandaki ürünler ulus inşasında öğretici, örgütleyici, tektipleştirici, yıkıcı ve parçalayıcı özellikleriyle otoriteler tarafından araçsallaştırılırlar. Bu meselenin İran ölçeğindeki çıktıları bu çalışmanın asıl varsayımını oluşturmaktadır.

XVIII. yüzyıldan itibaren sanayi toplumlarında oluşmaya başlayan uluslaşma süreci yeni kurulan ve kurulmakta olan ulus-devletler için “yönetimsellik” olarak nitelendirilen yeni sorunları beraberinde getirir. İktidarlar “yönetimsellik” sorununu modern araçlar ve kurumlar aracılığıyla çözebilmek için çözüm olarak gördükleri model yurttaşın inşasında, toplum üzerinde tektipleştirici, örgütleyici, biçimlendirici ve bütünleştirici uygulamalara başvururlar. Bu bakımdan mimari/kentsel ürünler bu uygulamaların sonuçlanmasında önemli görevler üstlenir.

İran'da ulus inşasının ilk sürecinde veya *Tabula-rasa*'nın şekillenmesinde modern düşünsel zeminin oluşması ve modern araçların devreye girmesi XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kaçar devletinin girişimleriyle başlasa da mimari/kentsel alanda XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dördüncü Kaçar padişahı Nassıreddin Şah'ın döneminde belirgin belirtiler vermeye başlar. Nassıreddin Şah döneminde mimari/kentsel alanındaki değişim ve yenilikler kendisinin Batı Avrupa seyahatleri öncesi ve sonrasındaki süreçte devam eder. Bu dönemde bir çok modernizasyon girişimi doğrultusunda Tahran eski sınırlarına sığmadığından Nassıreddin Şah yönetimi 1867'deki törenle kentin büyütülmesine yönelik girişimde bulunur. Ülkeyi çağdaş Batı uygarlıklarına kavuşturmak ve küresel ticaret ekonomisine katmak doğrultusunda Tahran ve bir çok büyük şehrin geleneksel (çarşı, ulu cami ve bunları birleştiren meydanlar) dokusu değişir. Eğitim, sağlık, dini, askeri, ticari vb. modern işlevli binalar ve parklar devlet binalarıyla yanyana gelir. Modern işlevli yapılar ızgara kent planı örgütlenmesiyle yeni silüetine kavuşan meydanlarda birleşir. Hükümet, gerçekleştirdiği bütün bu girişimleri aynı zamanda siyasal meşruiyetin sağlanması yolunda büyük törenlerle araçsallaştırır. Nassıreddin Şah'ın siyasal meşruiyeti elde etme yolunda gerçekleştirdiği yenilikler aynı zamanda dönem Tahran'ının silüetini

önemli derecede etkileyen Devlet Tekyesi ve Nasırıye Camii gibi büyük dini binalar aracılığıyla geleneksel/dini kültürün onayını alarak gerçekleştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran'da Batılı Aryanist oryantalistlerin söylemleri arkeolojik ve mimari kalıntılara taşındıktan sonra yüzyılın son çeyreğinde bu söylem İran'daki yerel Fars milliyetçilerinin de sık sık başvurdukları unsur olarak belirmeye başlar. Bu doğrultuda Fırsatüddeve-i Şirazi'nin Asâr-ı Ecem adlı eseri Fars milliyetçiliğinin arkeolojik/mimari alanındaki ilk eseri olur.

1906 yılında Meşrutiyet Harekatı ile birlikte kurulan Meclis-i Şura-i Milli, Fars milliyetçiliğinin fikri söylemini siyasal alana taşır. Sürekli sömürgeci ülkelerin doğrudan müdahalesine maruz kalan Kaçar devleti Birinci Dünya Savaşı esnasında giderek çözülmeye başlar. Fars milliyetçileri siyasal iktidarı ele geçirerek Aralık 1925 yılında Rıza Han'ın Rıza Şah olarak saltanat tahtına çıkmasıyla İran ulus-devletini kurarlar.

Pehlevi devletinin kurulmasıyla ülkedeki kültürel politikalar ulus-devletin resmi ideolojisinin çizgisinde farklı boyuta girer. Hükümetin resmi ideolojisi olan Fars milliyetçiliği “Yüksek Aryan ırkının parçası olmak” yolunda eskiyi yıkarak yeni ulusun inşasının arayışında bulunur. Kaçar döneminden kalan mimari/kentsel ürünler dahil somut olan ve olmayan kültürel varlıklar imha edilir. Hükümetin resmi yayın organlarının propagandalarının yanı sıra hükümete bağlı Encümen-i Asâr-ı Milli çok sayıda yerel ve yabancı Aryanist oryantalistlerin çabalarıyla kültürel ve mimari/kentsel alanda önemli girişimlerde bulunur. Firdevsi kongresi, Firdevsi anıt-mezarının inşası ve Fars tarihi şahsiyetlerinin yüceltilmesi Encümen-i Asâr-ı Milli'nin girişimiyle gerçekleşir.

Pehlevi döneminde “antik İran'ı yüceltme” girişimleri dönemin dergileri, gazeteleri ve bütün yayın organlarının ortak çabası olur. Arkaik İran'ı canlandırmak dönemin farklı kültürel mecralarında gerçekleştiği gibi mimari/kentsel alanda da hızla devam eder. Tahran'daki bir çok resmi devlet yapısı Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubuyla kısa sürede kentin silüetini değiştirir. Bu yapıların yanısıra Rıza Şah'ın 1933 yılındaki Nazi Almanyası'na yakınlaşması ülke genelinde Alman mühendislerinin istihdamı ve Nazi Almanyası mimari kültürünün yaygınlaşmasıyla sonuçlanır. Köprüler, fabrikalar, barajlar, demiryolları, tren stasyonları ve bir çok modern işlevli yapılar merkezden yönetilen hükümetin meşruiyetinin sağlanılmasında büyük propaganda unsurları olarak araçsallaştırılır. Bu eserler hükümetin egemenlik simgeleri olarak ülkenin farklı noktalarında belirmeye başlar. Mimari/kentsel alandaki bütün projeler Pehlevi hükümetinin kültür politikacılarının ideolojik görüşüne göre inşa edilir.

MODERNIZATION, NATION BUILDING AND ARCHITECTURAL INSTRUMENTALIZATION IN IRAN (1848-1941)

SUMMARY

In the second half of the 19th century and the first quarter of the 20th century, contrary to their macro-scale similarities, the nationalization processes of non-industrial societies in the world had overlapping and diverging points on the meso and micro scale. In addition to the intellectual dimension in the process of building the national identity of the Iranian nation-state, initiatives in the field of modernization also directly affected the nation-building process. Contrary to the fact that the intellectual and material aspects of the nation-building process that took place in Western Europe progressed together, the role of modernization, which constitutes the material dimension of the country's nation-building, became even more important due to the lack of a similar intellectual-material unity in Iran. Architectural/urban products, which are one of the components of this material dimension, were instrumentalized by the authorities with their instructive, organizing, standardizing, destructive and disintegrating features in nation building. The outputs of this theory in Iran scale constitute the main assumption of this study.

The nation-building process, which started to emerge in industrial societies since the 18th century, brought along new problems, which are described as “governmentality” for newly used and newly established nation-states. While the problem of governmentality is tried to be solved by the governments through modern tools and institutions, standardizing, organizing, formative and integrative implementations are applied on the society in order to build a model citizen. In this respect, architectural/urban products play an important role in the conclusion of these implementations.

The traditional Turkic monarchy states in Iran, which were formed with the Ghaznavids in the 10th century, continued ten centuries later with the establishment of the Qajar state as a result of the difficult attempts of Agha Mohammad Khan Qajar. With the establishment of the Qajar state, which was ruled by the traditional Turkic monarchy government style, the geography of Iran entered the 19th century. After this date, the geography of Iran witnessed the colonial interventions of Russia, France and the United Kingdom. From the beginning of the 19th century as a result of the Russo-Qajar wars (known as Russo-Persian wars) the territorial losses in the Caucasus geography led to serious modernization initiatives of the Qajar state. These modernization initiatives, which began with the reign of Abbas Mirza, continued with the establishment of modern institutions during the long and relatively stable period of Nasser al-Din Shah. In the first half of the 19th century, while the modernization attempts of the Qajar state continued, the influence of the colonialist countries increased day by day.

The decisive role of the East India Company in the economic, military, political and cultural fields of the region, directly affected the Iranian geography, which entered the 19th century isolated from the modern world. While simultaneously dealing with serious threats from the Russian Empire, the Qajar state tried to thwart British elements on its eastern and southern borders. The cultural influence of the United Kingdom and thus the East India Company continued to increase over the Qajar state. In this context, the orientalist financed by the East India Company tried to open up official fields of legitimacy both for the activities of the United Kingdom in the east and for creating new fellows in the region by shifting the historiography of other colonized geographies under the discourse of Aryanism, including Iran.

"The History of Persia", written by Sir John Malcolm in the first quarter of the 19th century, became the first source on the scale of Iran with the approach of continuous historiography of Aryanism. The discourse of the Orientalist Aryanism movement gained a new dimension by entering the field of archeology and architecture in the middle of the 19th century. Numerous works emphasized Iran's pre-Islamic antiquity and the Zoroastrian faith and tried to present them under the discourse of "pure Aryan civilization".

The East Indian Company's support of the Mumbai Parsi Zoroastrians started to give new outputs in Iran from the second half of the 19th century. Leading Zoroastrian investors such as Maneckji Limji Hataria supported many local and foreign Aryanist orientalist with the resources of the East Indian Company formed the theoretical basis of Persian nationalism. In this context, it is possible to evaluate Persian nationalism as a localized extension of Aryanism. With the strengthening of Persian nationalism, the nationalist discourse formed the core of Iranian historiography, and it soon began to produce many ideological works. In this direction, the discourse of Persian nationalism as the local extension of Aryanism, entered the field of architectural and architectural historiography in the last quarter of the 19th century. Thus, since the second half of the 19th century after moving the discourses of western Aryanist orientalist to archaeological and architectural relics, in the last quarter of the century, this discourse began to appear as a factor frequently applied by local Persian nationalists in Iran. In this direction, the work titled "Asâr-i Ajam" by Forsat-od-Dowleh Shirazi became the first work of Persian nationalism in the field of archeology/architecture.

The fact that most of these new formations coincided with the period of Nasser al-Din Shah and his effective initiatives in the field of modernization actually constitute the obvious reasons for describing the second half of the 19th century as an important period in modern Iranian history.

In Iran despite the formation of the modern intellectual background and the intervention of modern tools in the first process of nation building or in the formation of *Tabula-rasa* that started with the initiatives of the Qajar state in the first quarter of the 19th century, since the second half of the 19th century during the fourth Qajar sultan Nasser al-Din Shah reign it began to show obvious indications in the architectural/urban field.

Before, during and after his Western travels, the improvements carried out by Nasser al-Din Shah in the architectural/urban field, which was an important dimension of modernization, significantly changed the face of the country's major cities, including Tehran. In this period, in line with many modernization initiatives, Tehran was enlarged with a ceremony in 1867. The traditional texture of Tehran and many big cities (the bazaar, the great mosque and the squares that unite them) changed in order

to bring the country to contemporary western civilizations and to include it in the global trade economy. Education, health, religious, military, commercial etc. modern functional buildings came together with parks and government buildings. Buildings with a modern function were combined with the squares that had gained their new silhouettes with the grid city plan organization. The government also instrumentalized all these initiatives to ensure political legitimacy with great ceremonies. The innovations made by Nasser al-Din Shah to achieve political legitimacy also took place by receiving the approval of traditional/religious culture with big religious buildings such as the Tekyeh Dowlat and Nasseriyyeh Mosque, which had a significant impact on the silhouette of Tehran of the period. Architectural products became the most instrumentalized elements for the Shah's cultural and modernization initiatives. However, these activities took place in harmony with the image of the cultural and historical background.

After the period of Nasser al-Din Shah, with the constitutional edict of Mozaffar al-Din Shah, remarkable progress was made by the Qajar state to establish a democratic basis. The National Consultative Assembly, which was founded in 1906 with the Constitutional Revolution, carried the intellectual discourse of Persian nationalism to the political arena. However, with the arrival of Mohammad Ali Shah, in addition to the democratic demands in the country, the anti-Qajar power groups organized by United Kingdom interventions and non-muslim capitalists to overthrow the government, began to gain strength. While Persian was chosen as the official language, speaking and writing languages other than Persian was prohibited in the parliament. The Qajar state, which was constantly exposed to the direct intervention of colonial countries, gradually began to disintegrate during the First World War. As a result of these events, Persian nationalists, who seized political power in the country and parliament, abolished this semi-democratic atmosphere with the coup d'etat of Reza Khan in 1921 and established the Iranian nation-state when Reza Khan ascended to the throne as Reza Shah in December 1925.

With the establishment of the Pahlavi state, cultural policies in the country entered a different stage along the lines of the official ideology of the nation-state. Persian nationalism, the official ideology of the government, sought to build a new nation by destroying the old on the way of "being a part of the civilization of the Aryan race". The Aryanist and nationalist understanding that formed the mentality of the government quickly overturned the ethno-cultural, social, religious, economic and architectural/urban fields in the country. The "emphasis on ancient Persia" were uttered by the official and unofficial organs of the government, and the religion of Islam was tried to be overshadowed by the Zoroastrian belief. The harshest assimilation policies against non-Persians ethno-cultural entities such as Turks and Arabs began to be implemented. Tangible and intangible cultural heritages, including architectural/urban products from the Qajar period, were demolished. In addition to the propaganda of the government's official media organs, the Anjoman-e Asar-e Melli, affiliated to the government, made important initiatives in the cultural and architectural/urban field with the efforts of many local and foreign Aryanist orientalists.

The Ferdowsi Millennium Congress, the construction of the Ferdowsi mausoleum and the glorification of Persian historical figures took place with the initiative of the Anjoman-e Asar-e Melli. Aryanist orientalists attended the Ferdowsi Millennium Congress held by Anjoman-e Asar-e Melli from all over the world presented Ferdowsi as the holy prophet of the newly established nation-state. From this date on, with the

construction of Ferdowsi's mausoleum, "overemphasis on Ferdowsi" became one of the main materials that Pahlavi cultural politicians resorted to for legitimacy.

Attempts to "glorifying ancient Persia" during the Pahlavi period were the joint efforts of the period's magazines, newspapers and all media organs. Reviving ancient Persia continued rapidly in the architectural/urban field as well as in different cultural channels of the period. Many official state buildings in Tehran changed the silhouette of the city in a short time with the Achaemenid-Sassanid revivalist style. In addition to these buildings, the rapprochement of Reza Shah with Nazi Germany in 1933 brought about the employment of German engineers throughout the country and the spread of the architectural culture of Nazi Germany. Bridges, factories, dams, railways, train stations and many modern functional buildings were instrumentalized as major propaganda elements in ensuring the legitimacy of the centralized government. These works began to appear in different parts of the country as symbols of the government's sovereignty. All the projects in the architectural/urban field were built according to the ideological perspective of the cultural politicians of the Pahlavi government.

In the modernization of the totalitarian Pahlavi government, architectural/urban initiatives had an authoritarian and formalist character. These initiatives, which were implemented in the architectural/urban field, were the most basic element legitimizing the nationalist policies of the government. The building of the nation was carried out by destroying the old memory and superseding a new religious, cultural and value system and architectural products were used as the most basic means of reaching the target point of this process.

Nation building process, which was started from the period of Nasir al-Din Shah, was stopped with the Pahlavi government and gained a completely different dimension with the totalitarian policies of Persian nationalism.

1. GİRİŞ

“XX. yüzyılda az gelişmiş dünyanın birçok yerinde devrimci rejimler yönetime gelince hepsi değişik yollardan XIX. yüzyılda Rusların feodalizmden sosyalizme sıçramak dediği şeyi gerçekleştirmeye çalıştı... Kahramanca zorlamalarla modern parçalanma ve dağılmanın dibine düşmeksizin modern topluluğun doruklarına ulaşmaya çalışıyorlardı” (Berman, 2017, s. 174).

Ulus-devletlerin çok çetin bir süreçten sonra önce Kıta Avrupa’sında sermaye ekonomisinin gelişimiyle ortaya çıkması ve güçlenmeye başlaması, doğudaki imparatorlukların da siyasal, ekonomik, askeri ve kültürel görünümünü etkilemeye başlar. İran’daki yönetimlerin Avrupa ve özellikle Fransa, Vatikan, Portekiz ve Venedik devletleri ile kültürel, ekonomik ve siyasal ilişkilerinin kökeni XVI. yüzyıla yani Safevi dönemine kadar inmektedir. XIX. yüzyılda İran’daki yerel iktidar olan Türk Kaçar Hanedanlığı’nın yüzyılın başlangıcından itibaren İngiltere, Kıta Avrupası’nın önde gelen ülkesi olan Fransa ve ayrıca Rusya ile kültürel, ekonomik ve askeri temas girmesinin, yüzyılın ortalarında Rus-Kaçar savaşlarının da gerçekleşmesiyle daha da hız kazandığı bilinmektedir (Avery, 1984a, s. 53-107). Bu temaslar dolayısıyla dünyadaki yeni dönüşüm ve değişimlere ayak uydurmayı kaçınılmaz gören Kaçar devleti önce Abbas Mirza ile Muhammed Şah döneminde askeri, eğitimsel ve kültürel alanda gerçekleşen girişimlerle daha sonra ise özellikle Nasıreddin Şah döneminde çok boyutlu modernizasyon girişimiyle önemli atılımlara adım atar. Ancak gerek İran ekonomisinin geleneksel üretim tarzıyla tarım ve hayvancılık ürünlerine dayalı bir yapısı olması ve gerekse ekonomideki artı değerın sağlanamaması ülke çapındaki gelirler ile giderlerin neredeyse başa baş olmasına neden olurken kapitalist ekonomik modelindeki öngörülen büyüme gerçekleşemez¹. XIX. yüzyılın sonlarına doğru sömürgeci ülkelerin dayattığı ağır ekonomik-ticari anlaşmalar sonucundaki ciddi borçlanmalarla devletin meşruiyeti sarsılmaya

¹ Detaylı bilgi için bkz, (Issawi, 2009).

başlayarak çok sayıda yabancı ve gayrimüslim zümrelerin ekonomik alanada önceki zamanlara nazaran daha etkin olmasına sebebiyet verir. Bir taraftan ülkedeki modernizasyonu gerçekleştirmek için Nasıreddin Şah'ın ciddi girişimleri ile aynı zamanda ekonomik sorunların sebebiyet verdiği kriz halkın hükümetten uzaklaşmasına neden olur. Ulema sınıfının baskısıyla Şah bazı reformları gerçekleştiremeyince geri adım atar. 1906 yılında Muhammed Ali Şah döneminde Meşrutiyet Harekatı'nın güçlenmesiyle, ortaya çıkan meşru taleplerin yanı sıra Birleşik Krallık'a bağlı olan çok sayıda örgütlü, ideolojik ve silahlı birlikler eşgüdümlü hareketler içerisinde devleti yıkmaya ve padişahı öldürmeye teşebbüs eder (Avery, 1984a, s. 256-261).

Kuramsal literatürü önceki yüzyıllara kadar giden Hint-Avrupa soyculuğu, İran'daki İslamiyet öncesi arkeolojik kazıların da öne çıkmasıyla "Fars Milliyetçiliği" olarak kendini göstermeye başlar. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Birleşik Krallık'a bağlı Doğu Hint Şirketi ile sıkı örgütsel bağları olan Mumbai Zerdüşt Parsilerinin ayrıca İran'daki Fars Milliyetçilerinin örgütlü bir takım faaliyeti, Meşrutiyet Harekatı ile birlikte Modern İran ulus-devletinin kuruluşuna yüksek derecede uygun ortam oluşturur (Ashidari, 1976, s. 381). Yüksek maddi imkanları olan bu zümrelerin, XIX. yüzyılın sonlarına doğru ve XX. yüzyılın başlarında kayda değer yapısal ve kültürel etkiler bıraktıklarını söylemek mümkündür. Bu doğrultuda 1925 yılında Pehlevi devletinin kurulması, kültür/sanat ve tarih alanında yeni söylemlerin oluşmasına meydan açar. Bu devirde ülke mikro ölçekte mimari kamu binalarının, mezo ölçekte mahalleler ile meydanların ve makro ölçekte şehirler ve şehirler arası yollar-demiryollarının inşasıyla ülke modernizasyon adı altında büyük morfolojik/yapısal değişiklikler, yıkımlar, inşaatlar, yenilemeler ve imhalara tanıklık eder. İmar alanındaki değişik ölçeklerde gerçekleşen bu radikal değişiklikler, Encümen-i Asar-i Milli gibi rejime bağlı finanse edilen kurumlarla gerçekleşir. Bütün bu olan bitenler aslında yeni bir dönemin habercisi olur; önceki onyıllarda İran'da ticaret ekonomisi ve sermaye örgütlenmesinin belirmesi ve bu büyük yapısal değişimin imar alanındaki sonuçlandığı çıktılar.

Kaçarlar döneminin başlarında tetiklenen, Nasıreddin Şah döneminde sanayi ve imar alanında çıktılar veren ve Rıza Şah'ın (I. Pehlevi) döneminde hız kazanan ve yapılaşmaya başlayan bu radikal değişiklikleri ve onun sonucunda ulusun inşasını incelemek bu araştırmanın ana temasıdır. Bir çok etnik gruptan, inançtan ve kültürden

oluşan İran, modern ulus-devletin kurulması ve milliyetçi zümreler dolayısıyla tek uluslu/tek tipli olarak tanıtılmaya başlanır. Modern araç ve gereçlerle imgelemin değişimi ve yeni kolektif bellek inşa etme çabası bu sürecin sonuçlandığı gerçeklikler olarak görülmeye değerdir. Bu araştırma kapsamında gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda İran'daki ulus inşası altyapısının XIX. yüzyılın başlarından itibaren oluşturulmaya başlandığı, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mimari alana taşındığı ve XX. yüzyılda Kaçar devletinin yıkılışı ve Pehlevi devletinin kuruluşunun ardından siyasal, toplumsal ve ekonomik alandaki değişimlerle mimarinin gittikçe güçlenen bir araç haline geldiği görülmektedir.

Bu bağlamda jeopolitik anlamda bölgesel güç ve küresel anlamda orta ölçekli bir ülke olan İran ulus-devletinin oluşumunda, mimarlığın nasıl bir etkisinin olduğunu incelemek, sorgulamak ve değerlendirmek mimarlık tarihi ve genel tarih alanlarındaki mevcut literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısı yani 1848 yılında Nasıreddin Şah'ın tahta çıkması ile 1941 yılındaki Rıza Şah'ın tahttan indirilmesine kadar olan bir zaman dilimi içerisinde modern İran'da ve ağırlıklı olarak Tahran gibi büyük kentlerde ulusun inşasının mimari/kentsel alanı nasıl etkilendiğini, bu alanın ulus inşası sürecinde nasıl araçsallaştırıldığını ve ne gibi etkiler bıraktığını incelemek bu çalışmanın asıl sorusunu oluşturmaktadır.

1.1 Kuramsal ve Kavramsal Tartışma

1.1.1 Millet ve milliyetçilik

Fransa ihtilali sonucunda gelişen modern millet kavramının, modern ulus-devletlerin ortaya çıkmasındaki ideolojik temellerin atılmasında önemli bir zemin oluşturduğu bilinen bir husustur. XVIII. yüzyılda Immanuel Kant ile Jean Jacques Rousseau'nun önderliğinde başlayan Romantizm akımı, bir siyasal çıktı olarak milliyetçiliğin oluşmasına önemli rol oynar. Bunun devamında Johann Gottlieb Fichte ve Johann Gottfreid Herder gibi düşünürlerin yorumları ile milliyetçi dalga önce Fransız devrimi daha sonra ise Prusya devleti önderliğinde dil, millet ve devlet üçlüsü ekseninde hayata geçer. Bu düşünürlere göre kendine özgü olan milli topluluklar kendilerini unutsalar bile eski doğal, özgün hallerine dönebilir, bireylerden oluşan millet kendi kaderini tayin edebilmek için devlet kurabilmelidir (Özkırımlı, 1999, s. 30-36). XIX. yüzyılda hızla büyüyen milliyetçi ortam ve düşünce millet kavramının “neliği” üzerinde her

hangi bir kuramsal tanım oluşturmada yayılmaya başlar. Fransız tarihçi Jules Michelet millet kavramını bireysel özgürlük teminatı olarak görürken aynı zamanda millet oluşumunu bir kardeşlik anahtarı olarak betimler. Öyle ki Michelet’e göre soylu-köylü, zengin-fakir ayrımının kalmaması için “vatanseverlik” insanların tapınması gereken yeni bir din olmalıydı. John Stuart Mill, milliyeti aralarında etnik benzerlik, ortak dil, din ve tarih olarak tanımlar. Bir taraftan böyle milliyetçi söylemler oluşmuşken diğer taraftan Lord Acton gibi tarihçiler ise çok uluslu imparatorlukların yapısını savunarak milli birlikte ısrarcı olan kesimlerin devrime ve despotluğa yol açacaklarını öne sürer (Özkırımlı, 1999, s. 40). Bunun yanı sıra XIX. yüzyılın sonlarına doğru Marksist çevreler de devrimin yayılmasına engel oluşturacakları için cumhuriyetçi milliyetçi çevrelerin bu tutumuna karşı çıkarlar. Bütün bu hususlara bakıldığında aslında değişik mecraların farklı milliyetçi söylemlerinden millet tanımını çıkarmak günümüzde de tartışmaya açıktır. Bu nedenle araştırma nesnesinin mahiyetinden kaynaklanan bir tanıma doğru yönelmek daha isabetli olacaktır. Emerson ve Erözden’in tanımlarına göre yakın tarihte kurulan ulus-devletlerin niteliği üç guruba ayrılır: Birincisi XIX. yüzyılda Avrupa ve yakın çevresinde kurulan ulus-devletler, ikincisi Amerika kıtasında yerli halka karşı uygulanan soykırım sonucunda farklı coğrafyalardan gelen farklı etnik gruplarına ait göçmenlerin kurduğu ulus-devletler ve üçüncüsü ise Birinci Dünya Savaşı sonrası yıkılan imparatorlukların coğrafi parçalanmaları sonucunda kurulan/kurdurulan² ulus-devletler (Aksoy & Arslantaş, 2010, s. 32).

Bu çerçeveden bakıldığında 1925 yılında Pehlevi yönetimi ile birlikte kurulan İran ulus-devletini üçüncü kategoride değerlendirmek mümkündür. Kaçar devletinin güçsüzleşmesi sonucunda 21 Şubat 1921 tarihinde darbe ile yönetimi ele geçiren Rıza Han³ Birleşik Krallık’ın doğrudan müdahalesi ile dört yıl sonra padişahlık tahtına çıkar (Shahbazi, 2007, s. 141-142; Shahbazi, 2008, s. 293-298). Bu nedenle halkın iradesi ile değil, bir emperyal gücün müdahalesi sonucunda kurulan İran ulus-devleti, siyasal-ekonomik birim olarak XX. yüzyılda dünya sahnesinde tanınmaya başlar (Kazemivand, 2019).

² Adı geçen kaynakta “kurdurulan” sözcüğü geçmemektedir. Ancak makro ölçekten bakıldığında Sykes-Picot ve benzer anlaşmalardan yola çıkarak parçalanmış imparatorlukların topraklarında kurulan manda ve sözde bağımsız ulus-devletleri “kurdurulan” ulus-devletler arasında değerlendirmek doğru olacaktır.

³ Daha sonra Rıza Şah

İran'daki Fars milliyetçiliğinin kuramcılarından olan ve aynı zamanda Pehlevi hükümetinin ideolojik temelini oluşturan kişilerden biri olan Mahmoud Afshar Ayandeh dergisinin farklı sayılarında Fars milliyetçiliğinin esaslarını açıklar. Bu açıklamalarda “üstün ari ırkı” kavramından yola çıkarak “üstün İranî” ve “üstün Fars kültürü” söylemleriyle meşrulaştırılan milliyetçilik, “Türk ve Arap düşmanlığı” üzerine kurulan milliyetçilik ve “Zerdüşst severlik” ile “İslam'dan uzaklaştırma” ilkelerine dayalı milliyetçi fikirleri esas alınır (Afshar, 1926; Afshar, 1927).

Bagher Heshmatzadeh İran'daki milliyetçiliği öteki düşmanlığı, arkaik kimlik ve özcü kimlik üzerine inşa edildiğini söyler (Heshmatzadeh & Diğerleri, 2014, s. 69-93).

Mojtaba Maghsoudi ise Pehlevi dönemi uygulanan Fars milliyetçiliğinin çıktılarını “Farsça'ya aşırı vurgu, Farsça dışındaki dilleri yasaklama, Fars olmayan etnik gruplarının kimliklerini aşağılama, tektipleştirme, merkezîyetçi politikalar uygulama ve göçbeleri zorla iskan ettirme” olarak tanımlar (Maghsoudi, 2003, s. 129; Dinç, 2018, s. 4).

1.1.2 Mimari araçsallaştırma

Kapitalist dünyanın en önemli aracı ve toplumsal ilişkilerde en belirleyici unsurlardan biri olan sermaye “toplumdaki bireylerin katılımı ve rekabeti ile kar elde edebileceği etkileyici kaynaktır” (Wacquant & Stones, 2006, s. 268). Pierre Bourdieu'nun *Alan Kuramı* sermayenin belirleyiciliğinin anlam bulduğu kuram olarak tanımlanabilir. Her bir alanın kendine özgü kuralı ve işleyiş biçiminin olmasının yanı sıra bu özgünlük alanlardaki oyunlar ile vuku bulur. Oyuncu elde edeceği kâr aracılığı ile oyuna katılmayı yeğler ve Doxa'nın⁴ koşullarını sorgulamadan kabul eder (Bourdieu, 2006, s. 405). Bu kurama göre toplumsal işbölümü ve ayrışma doğrultusunda kocaman ve geniş olan toplumsal dünya, sanatsal, siyasal, akademik, dini vs. gibi daha küçük ve özerk alt alanlara ayrılır. Her alanın kendine özgü menfaatleri, söylemleri, kuralları ve amaçlarının olmasıyla birlikte toplumsal birey aynı zamanda birden fazla alanda bulunabilir ya da o alana ait olabilir. Bu alanlar kendi aralarında diyalektik içerisinde olup birbirlerini etkiler (Hilgers & Mangez, 2014, s. 1-36). Bourdieu'nun kültürel, sosyal, simgesel ve ekonomik olarak dört tipte tanımladığı sermaye tipleri bu alanlardaki oyunların kaderini belirler. Oyuncular bu sermayeler dolayısıyla

⁴ Doxa toplum bireyleri veya Bourdieu'nun alan eyleyicisi tarafından kabullenmiş kanaatler bütünüdür.

birbirleriyle etkileşime girer. Bireyler veya eyleyiciler bu alanlarda alana özgü *Habitus*’lar ile bulunurlar. “Toplumsal sınıf, sadece üretim ilişkileri içindeki konumla değil, aynı zamanda bu konumla ‘normal olarak’ bağdaştırılan sınıf habitusu aracılığıyla tanımlanır” (Bourdieu, 2015, s. 537). Bourdieu’ya göre alanlar habitusu biçimlendirmekte ve bu biçimlendiriliş ile varlığını sürdürürler (Bourdieu & Wacquant, 2003, s. 118). Bireysel yanı olmayan habitus aynı zamanda yapılandırıcı özelliği ile de eyleyicilerin karşılaştıkları bir çok durumlar ile başa çıkmayı sağlar. Başka bir deyişle sosyal yapılardan etkilenen habitus aynı zamanda o yapıları da yeniden üretip etkiler (Kaplan & Yardımcıoğlu, 2020).

Sosyal uzamı alanlarla açıklamaya çalışan Bourdieu’nun *Alan Kuramı*’ndan yola çıkarak mimari-kentsel gelişmelerin gerçekleştiği alanı mimari alan ve kentsel alan olarak tanımlamak mümkündür. Ancak burada araştırmanın konusu gereği belirtilen alan, kentsel-kamusal alanlardaki siyasal iktidar müdahalesi ile gerçekleşen imar faaliyetlerinin bütünüdür. Yani mikro, mezo ve makro ölçeğiyle bina, mahalle, kent ve ülke genelinde belli bir amaç için gerçekleşen imar faaliyetlerinin (inşa, yıkım, dönüşüm, onarım, yenileme ve imha) gerçekleştiği alan ve bu alanın *güç alanı* ile olan ilişkisi. Dolayısıyla araştırmanın mahiyeti gereği bu alanı tam anlamıyla açıklamak için *kentsel/mimari alan* nitelendirilmesi en uygun betimleme olarak tanımlandı.

Bourdieu’ya göre güç alanı, her toplumun egemen veya ana alanıdır. Güç alanı, siyasal ve devlet alanları ile çakışmamakla birlikte devlet ve siyasal alanlarını kapsar. Bütün alanlar güç alanıyla ilişkiye ve diyalektiğe girer (Pirbabaei & Soltanzadeh, 2015). Mimari/kentsel alanının güç ya da daha doğrusu siyasal ve devlet erkini tekelinde bulunduran siyasal iktidar ile ilişkide olduğu bu bakımdan tartışılmaz bir konudur. Dolayısıyla ülke çapında mimari/kentsel alanında gerçekleşen bütün faaliyetlerin siyasal iktidar ile doğrudan ve dolaylı olarak ilişkisi bu alanda üretilen özel-kamusal faaliyetlerin iktidar süzgecinden geçilerek gerçekleşmesini zorunlu kılar.

Bourdieu’ya göre kültürel sermayenin edinildiğini eğitim kurumlarında aşıl原因an sanatsal bilgi farklı kültürel sınıfların estetik yatkınlığını oluşturur. Kültürel sermaye birikimine göre oluşan kültürel sınıfların estetik yatkınlığı bu şekilde inşa edilir ve bu sermayeden yararlandığı oranla estetik yatkınlığın yönü (saf bakış ile naif bakış) belirlenir (Bourdieu, 2015, s. 41-56). Bu bağlamda iktidarı elinde bulunduran zümrelerin estetik yatkınlığına uygun oluşturulan zemin eğitim kurumlarında sağlanır. Bir başka deyişle siyasal iktidar kurumları tarafından inşa edilen veya oluşturulan

sanatsal, kentsel ve mimari yapıtlar iktidar kurumlarının ilgisinin cisimleşmiş hali olarak nitelendirilebilir. Nitekim Michel Foucault “Yönetimsellik” adlı yazısında, varlığını sürdürebilmek için modern devletin en çok şeyi yetkisi alanına sokmak istediğini ayrıca tektipleştirici olduğunu belirterek tarihin hiç bir döneminde buna benzer bir durumun olmadığını söyler (Foucault, 2011, s. 586)⁵. Foucault XVIII. yüzyıldan sonra modern iktidar yapılanmalarının ana ereğinin toplumları yönetme olduğunu ve bu doğrultuda bir çok kurumsallaşmış modern olgular gibi mimarlığın da bu yönde hizmet verdiğini söyler. Foucault’ya göre “XVIII. yüzyıldan sonra siyaseti, insanları yönetmenin sanatı olarak gören her siyaset tartışmasında, bir ya da bir kaç bölüm, şehircilik, toplu kullanımlar, sağlık ve özel mimarlığa ayrılmıştır” (Rabinow, 1984, s. 13). Bu bakımdan yönetimselliğin çıktısı olan devletin varlığını güvence altına alma arzusu ile oluşturduğu sanatsal, mimari ve kentsel ürünlerin bu yönde (varlığın güvence altına alınması) araçsallaştırılması arasında ikili ilişkinin olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Sanatın ve dolayısıyla mimarlığın siyasal iktidar tarafından araçsallaştırılması görüngüsü Klasik Yunan felsefesinde Platon’un Devlet’ine kadar gider (Shockley, 2015, s. 5).

John Ruskin’e göre ise “harika mimari, başka türlü inanmayacağımız şeylere inanmamızı sağlar” (Ruskin, 1905, s. 67).

William H. Coaldrake’e göre binalar ile onların içinde yaşamları ve faaliyetlerini sürdüren insanlar arasındaki etkileşimin, otoritenin nasıl algılandığı üzerinde derin etkileri vardır. Coaldrake binaların iktidara sözde hizmet etmekten daha fazlasını sağladığını vurgular. “Onlar, otoritenin kendisinin içkin bir parçasıdır. Biri olmadan diğeri düşünülemez ve kavranamaz. Savaş ve mimari, büyük ölçüde geleneksel otoritenin ikiz uğraşlarıdır. Devletler ve liderleri birincisiyle ilgilenmediğinde, ikincisine düşkün oluyorlardı. Barınak yaşam için gerekli olduğu gibi, mimari de otoritenin yansıtılması için esastır.” (Coaldrake, 2002, s. 3).

Jochen Thies’a göre Tarih boyunca mimari, politik fikirleri somutlaştırarak insan iletişiminin hem sağlayıcısı hem de aracısı oldu. Bu nedenle pek çok bilim disiplini

⁵ Yönetimsellik toplumsal eyleyicilerin duygu, düşünce ve davranışlarının içeriğini, biçimini ve yönünü belirlemenin yanı sıra aralarındaki ilişki biçimini de “doğruluk oyunu” içinde düzenlemeye çalışır (Dinç, 2018, s. 2).

için, yazılı belgelerin yanı sıra mimarinin ve yönetim sembollerinin de bir çağın ve o ağı şekillendiren insanların kendini ifade etmesi olarak görülmesi gerektiği elzemdir. Thies tarihin sanatın önemini belgelemek ve halk üzerindeki taleplerini tekrarlamak için sanatı kullanmaya çalışan hem laik hem de dini yöneticilerin kesintisiz girişimleriyle dolu olduğunu söyler. O XX. yüzyılda iktidarlar tarafından araçsallaştırılan mimari ile ilgili şöyle tanım yapar: “Yirminci yüzyılda, Sanayi Devrimi'nin getirdiği ilerlemeler sayesinde totaliter devletler, sanat ve mimariyi manipüle ve etkileme aracı olarak kullanma konusunda kendilerine özel bir cazibe buluyorlar” (Thies, 2012, s. 61-62).

Mantıksal bir çıktı olarak imar alanındaki uygulamaların araçsallaştırması mimari/kentsel alanda siyasal iktidarın temsili olmasının yanı sıra, kültürel sermaye dolayısıyla toplumdaki bireyler üzerindeki habitusun inşasını da beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür. XX. yüzyılın Nazi Almanyası'ndan Sovyet Birliği devletine kadar imar alanında siyasal iktidarlar tarafından yapılan girişimler bu yönde değerlendirilebilir. Araştırma nesnesi olan İran'daki mimari araçsallaştırmanın nasıl ve hangi süreçten geçerek gerçekleştiğini bu bağlamda incelemek bu çalışmanın irdeleme konularından biridir.

1.1.3 Modernizasyon

Bu çalışmanın nesnesi olan İran'daki imar alanındaki modernizasyonun niteliğini incelemek için medenizasoyon ile modernlik kavramları arasındaki farkı belirtmek önemlidir.

Modernizasyonu anlayabilmek için ilk başta “modernlik”⁶ kavramına açıklık getirmek gerekir. “Modernlik” kavramı hakkında çok geniş bir literatür yelpazesi mevcutken bu literatürü ayrıntılı bir şekilde incelemek araştırmayı odağından uzaklaştırır. Ancak kısaca bazı önde gelen tanımlara yer vermek araştırmanın mahiyetini netleştirir. Anthon Giddens'e göre “modernlik önce Avrupa'da XVII. yüzyılda başlayan ve daha sonra bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine” işaret eder. Modernliğin süreksizliği özelliğini öne süren Giddens (1994) ok önemli bir tespitte bulunur:

⁶ Modernity

Modernliğin sonucunda ortaya çıkan yaşam tarzları bizi bütün geleneksel toplumsal düzen türlerinden eşi görülmedik bir biçimde söküp çıkarmıştır. Modernliğin getirdiği dönüşümler hem yaygınlıkları hem de yoğunlukları açısından önceki dönemlere özgü değişim biçimlerinin çoğundan daha tehlikelidir... Son üç ya da dört yüzyıl (tarihsel süreç için kısa sayılabilecek) içinde ortaya çıkan değişiklikler o derece dinamik ve kapsamlı bir etki göstermişlerdir ki bunları yorumlarken önceki geçiş dönemlerine ait bilgilerimizden sınırlı olarak faydalanabiliyoruz. (s. 9-12)

Marshall Berman modernliği üç evrede değerlendirir: Birinci evre XVI. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın başlarına kadar uzanan “modern hayati algılama” evresi, ikinci evre 1790’larda Fransa’da gerçekleşen büyük devrimci dalgayla başlayan ve XX. yüzyılın başına kadar devam eden bireysel, toplumsal ve siyasal altüst oluşlar ve patlamalardan meydana gelen “modern kamunun doğuşu” evresi ve üçüncü evre XX. yüzyılda dünyanın geri kalanında (Batı Avrupa dışı) gerçekleşen/gerçekleşmekte olan “modernizasyon” evresi (Berman, 2017, s. 29). Berman modernizasyonu modernliğin üçüncü evresi olarak nitelerken modernliği Batı Avrupa’daki modern zihniyetin olgunlaşma süreci olarak niteler.

Calinescu’ya göre modernlik geniş anlamıyla XVII. yüzyıldan beri İngilizce’de kullanılan ve ilk kez XVIII. yüzyılda estetik bir manada kullanılan “modern olma” niteliği anlamına gelir. Aydınlanma döneminden beri modernite ile ilerleme olumlu ve olumsuz yönleriyle sürekli olarak birlikte kullanılmıştır (Calinescu, 1993, s. 2-5).

Daryoush Shayeghan’a göre ise modernlik akılcılığın geleneksel inançlara zaferi ve bilimsel düşünce ile akılcı aklın gelişimidir. Shayeghan doğu dünyasının bu gelişimin dışında XX. yüzyıla ayak bastığını söyler (Shayeghan, 214, s. 268-269). Shayeghan modernlik serüvenini bir zihniyetin sonucunda edinilen değerler sisteminin bütünü olarak görür.

Modernizasyon tanımına geçmeden önce modernizasyon ideolojisi olan *modernci tutum* ile modernlik arasındaki farkı Abdolkarim Soroush’un tanımlamasıyla açıklamak yerinde olacaktır. Soroush’a göre modernlik “kendiliğinden gelişen istemsizce yenilenmek” anlamına gelirken, moderncilik yeniyi üstün kılarak eskinin yerine yeniyi yerleştirmek eylemidir. Bir başka deyişle Soroush’a göre öznel-nesnel dünyada

bilinçsizce gelişen ve bilinçlice değiştirilemeyen bir durum olan modernliğin aksine moderncilik bir ideolojidir (Soroush, 1996, s. 352).

Modernizasyon kuramı ilk kez Emile Durkheim ile Max Weber'in düşüncelerinde dile getirilse de bu konuda ciddi araştırmaların ortaya çıkması Amerikalı siyasi elit ve entelektüellerin İkinci Dünya Savaşı sonrası ortamına verdikleri tepki ile ortaya çıkar (Calinescu, 1993, s. 13-14). ABD devleti ve fon sağlayan kurumlar tarafından finanse edilen bu araştırmalar sömürge dönemi sonrası ortaya çıkan "Üçüncü Dünya" toplumlarının da incelenmesi ile ürünler ortaya koymaya başlar. Modernizasyon kuramı hakkındaki farklı yaklaşımların olduğundan yola çıkarak bir genel tanım yapmak mümkündür.

Dean C. Tipps'e göre konu üzerinde yapılan araştırmaların ortak kanıları modernizasyonu ulusal düzeyde sanayileşme, ekonomik büyüme, rasyonalizasyon, yapısal farklılaşma, siyasi gelişme, sosyal seferberlik ve/veya sekülerleşme ve benzeri süreçlerin bütünü olarak tanımlar. "Modernizasyonun etkisi dönüştürücü ve sonucu ilerici olan bir toplumsal değişim türüdür" (Tipps, 1973, s. 200-201).

Marshall Berman modernliğin beslendiği kaynak olan modernizasyonu fiziksel bilimlerde gerçekleşen ilerleme, bilimsel bilgiyi teknolojiye dönüştürme, yeni insan ortamları yaratabilme, hayatın temposunu hızlandırma, tekeli iktidar kurma, sınıf mücadelesi biçimleri yaratan sanayileşme, insanları doğal çevreden koparıp başka yerlere sürükleyerek demografik altüst etme, hızlı kentleşme, dinamik bir gelişme ile farklı insanları ve toplumları birbirine bağlama, kitle iletişim sistemlerini ve bürokrasiyi oluşturma, ulus-devletlerin güçlerini artırmaya çabalama, kitlesel toplumsal hareketlerle iktidar karşısında direnme ve kapitalist dünya pazarının gücüyle tüm bu insanlar ile kurumları bir araya getirme ve yönlendirme olarak tanımlar (Berman, 2017, s. 28).

Modernizasyon ve modernlik hakkındaki tüm bu kuramsal tartışmalardan yola çıkarak modernizasyonun aslında modernliğin maddi dünyadaki nesneleşen araçları olduğunu ve modernlik tarafından kapsandığını söylemek mümkündür. Yani modernizasyon, modernliğin maddi dünyadaki cisimleşen "sonucu" ve "gerek koşulu" olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan XX. yüzyılda İran gibi Batı dışı coğrafyalarda modern dönemin sadece modernizasyonun yaşanması ile gerçekleştiğini ve toplumsal tabanının böyle bir talebinin olmadığını söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Bu ülkelerde

modernizasyon modernlik serüveninde toplumsal evrilmeden kaynaklanan bir ihtiyacın sonucunda değil, iktidarın modernizm ideolojisi doğrultusunda ve dikey iktidar-toplum ilişkisi içerisinde yukarıdan aşağıya doğru uygulanmıştır.

1.2 Yöntem

Çalışmanın nitel-tarihi araştırma türü olacağından *pozitivist/post-pozitivist paradigmatik duruşla* yürütüleceği mümkün değildir. Dolayısıyla bu tür çalışmalarda paradigmatik duruş olarak eleştirel⁷ metodolojinin doğru ve gerçeğe yakın sonuçlara götüreceği öngörülebilir. Farklı disiplinlerde eleştirel metodolojiyle çalışan bazı araştırmacılara göre çoğu araştırmanın içeriği bilinçaltı niteliği taşıyan ırksal, etnik, cinsiyet ve oryantalist yorumlar, değerlendirmeler ve analizlerle doludur (Groat & Wang, 2002, s. 33). Bu paradigmatik duruşa göre toplumsal yapıdaki gerçekliklerin oluşumunda, kültürel, siyasi, etnik ve cinsiyet meselelerinin büyük etkisi vardır. Nitel araştırmalarda Eleştirel paradigmatik duruşun bir yaklaşımı olan *Post-yapısalcı* yöntem aslında *Yapısalcı* yöntemin bir devamı niteliğindedir. Post-yapısalcı yönteminin öncülerinden olan Michel Foucault'ya göre tarihsel dönemler gelip geçici olmakla birlikte, her tarihi dönem aslında belirli söylemler ağı ve anlam dünyası içerisinde anlaşılabilir. Foucault'ya göre "... artık gelenek ve iz problem değil, fakat kopma ve sınır problemidir, problem artık sürüp giden temel ve temellerin yenilenmesi olarak değer kazanan dönüşümler problemidir..." (Foucault, 1999, s. 16). Dolayısıyla tarihsel araştırmalarda Post-yapısalcı/inşacı yöntem, belli bir zamansal veya dönemsel dilimi "olduğu gibi" ele alır. Söylemler, düşüncelerin diyalektiğinde kültürel olarak inşa olurlar ve her tarihi dönemde süreksiz/kopuk bir hal alırlar. Post-yapısalcı yaklaşıma göre maddi kültürün ürünü ve dolayısıyla mimari ürün, daha kapsayıcı olan kültürel söylemin doğurduğu bir sonuçtur (Groat & Wang, 2002, s. 149). Süreklilik içeren tarih kronolojisini "klasik tarihçilik" adı altında değerlendiren Foucault (1999), bu tür tarih yazımının yanlış sonuçlara götüreceğini savunur. Süreklilik içermeyen süreksiz serilerden oluşan tarih kronolojisini "gerçek tarih" adıyla nitelendirir.

⁷ Emancipatory

Problem bundan böyle serileri oluşturmaktır: her bir serinin elemanlarını tanımlamak, onların sınırlarını tespit etmek, herbir seriye özel olan ilişki tipini ortaya çıkarmak, bunun kuralını oluşturmak ve, sonra da, böylelikle seriler arasındaki ilişkileri betimlemek: işte bunun için katmanların çoğalışını, birbirleriyle ilişkilerinin kesilmesini, onlara özgü olan zamanın ve kronolojilerin özelliği belirlemek... (s. 19)

Çalışmada Karl Popper'in "yasalaştırmayan", "genelleştirmeyen" ve "kuramlaştırmayan" olarak tanımladığı tarih yazımı yaklaşımı benimsemiştir. Popper'e göre özgül olaylar ve bunların açıklamalarına ilgi gösteren bilimlere, genelleştirici bilimlerin karşıtı olan "tarihsel bilimler" denir. Popper tarih dışındaki diğer sosyal bilimlerde bir araştırmadaki hipotezin bilimsel yöntem sonucunda kuramlaştıırabilirliğini söyler ve örneğin sosyolojide bu hususun gerçekleştiğini öne sürer. Popper'e göre tarihsel bilimlerde eldeki bulunan olgular son derece sınırlı olduğundan istendiği gibi yenilenip tekrar meydana getirilemez. Tarih verisinin önceden belirlenmiş olduğundan hipotezler üretilerek kuramlaştırılması imkansızdır. Popper bu verileri "sadece kaydedilecek kadar ilginç olan olgular" olarak değerlendirir ve tarihi çalışmaların bilimsel kuramların yerine "tarih anlayışları" veya "tarih yorumları" ile sonuçlanmasının doğru olduğunu söyler. Ancak bu yorumların bilimsel kuramlar gibi ilerleme kaydedeceğinin mümkün olmadığı anlamına gelmez. "... özgül veya tekil tarihsel hipotezler arasında, tarihsel olayların açıklanmasında hipotetik başlangıç koşulları rolünü oynayan, ama genel yasaların rolünü oynamayan her türlü ara durak mümkündür"⁸.

Tarihi belgeler, kanıtlar ve metinlere dayalı olan her çalışma tarihsel-yorumsal strateji ile ele alınacağından nitel araştırma kategorisine girer. Nitel araştırmalarda sonuca dayalı olduklarından hipotezlerle kurama ulaşmak pek mümkün değildir. Hipotezlere dayalı bir yöntem uygulanamayacağından dolayı kuram değil, kanıtlara dayalı sınıflandırılmış, kategorileştirilmiş, bilgilendirici sonuçların (Groat & Wang, 2002, s. 137) veya Popper'in tabiriyle tarih yorumlarının elde edileceği kaçınılmazdır.

Tezde mimarlık tarih yazımı olarak Manfredo Tafuri'nin "mimari kültür" yaklaşımı benimsendi. Jacob Burckhardt'ın sanatsal ürünü bir kültürel ürün olarak

⁸ Detaylı bilgi için bkz., (Popper, 2006, s. 139-162).

değerlendirmesi ve daha sonra Tafuri'nin kavramsallaştırdığı “mimari kültür” yaklaşımında mimarlığın sanat dışı güçlere tabi kılınması gerçeği yer alır (Leach, 2015, s. 62). Tafuri bu yaklaşımında örneğin Rönesans döneminde Brunelleschi'nin eserlerini sırf mimari ve sanat dünyası içerisinde gerçekleşen bir gelişim olarak değil, kentteki burjuva sınıfının oluşumuyla etkilenen inançsal-kültürel ve siyasal boyutların değişiminden ortaya çıkan bir mimari ürün olarak değerlendirir (Tafuri, 1969; Leach, 2006, s. 22).

Nitel araştırmaların büyük bölümünü oluşturan yorumlayıcı⁹ yöntem, Eleştirel paradigmatik duruşun alanında olan “birden çok gerçeğin oluşu” anlayışının yöntemidir (Mertens, 1998, s. 8). Bu yöntem tarihsel-yorumlayıcı taktiği ile içiçedir. Fenomenoloji felsefe anlayışından doğan bu yöntemin öncüleri Martin Hiedegger ve Edmond Husserl'dir (Groat & Wang, 2002, s. 185). Yorumlayıcı araştırma karmaşık bir zeminde toplumsal olgular/görüngülerin arayışı içinde açıklayıcı/tanımlayıcı bir yazı üslubuyla inceleme yapar. Tarihsel-yorumlayıcı yaklaşım araştırmanın bulgularına dayalı açıklayıcı/betimleyici/hikayeci bir anlatım yapma yoludur (Groat & Wang, 2002, s. 136-138).

Bu çalışmanın araştırma nesnesi mimari/ketnsel ürünler olarak belirlenmiştir. Araştırmada ekonomik, kültürel ve siyasal yapı bağımsız değişken, mimari/ketnsel ürünler ise bağımlı değişkenler olarak değerlendirilecektir.

Araştırmada konuyla ilgili veri toplama eylemi dört kaynak türünden gerçekleşti :

Birinci tür kaynakları konuyla ilgili kütüphane arşivlerinde olan dönemle ilgili belgeler, görseller, gazeteler ve dergiler oluşturdu. Bu tür kaynaklar genellikle birinci elden gelen bilgileri içerdiklerinden dolayı yoruma dayalı değillerdir.

İkinci tür kaynaklar konuyla ilgili olan tarihi metinler, kitaplar ve dönem ile alakalı olan seyahatnameler, risaleler, gravür ve fotoğraf kitapları, hatıra defterleri oldu. Bu tür kaynaklar ilgili dönemin olaylarının betimlenmesinde önemli ipuçları verdiler.

⁹ Interpretivist

Üçüncü tür kaynakları mimarlık alanındaki konuyla doğrudan ve dolaylı ilişkili olan yayımlanmış kitaplar, tezler ve makaleler oluşturdur.

Dördüncü tür kaynakları ise konuyla ilgili sahadan derlenen görsel ve işitsel veriler oluşturdur.

1.3 Tezin Önemi ve Literatüre Katkısı

Literatürdeki yapılan araştırmalarda 1848-1941 yılları arasındaki süreci mercek altına alan, gerçekleşen olayları bütünsel dünya tarihi ve bölgesel etkenlerle ilişkindiren eserlerin olmadığı anlaşıldı. Bu bağlamda sermaye ekonomisinin rolünü inceleyen ve bunların neticesinde iş ve sermaye insanların gelişen süreçlerdeki “belirleyici rolleri”, makro ölçekteki dönemin süper güç/sömürücü ülkelerinin olaylar üzerindeki etkileri ve sonuç olarak mimariye yansımaları, aynı zamanda mimari ürünlerinin de yeni kurulan değerler sistemi için güçlendirici, pekiştirici ve yapıcı rolü olduğunun incelenmediği gözlemlendi.

Ulus inşası sürecinde mimari ürünlerinin bir taraftan makro ve mezo ölçekte bir sonuç oldukları söylenebilirken, aynı zamanda iktidar tarafından yürütülen politikaların gerçekleşmesi için propaganda, meşrulaştırıcı, eyleyici, düzenleyici ve örgütleyici rolünü üstlendiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda tez konusuyla doğrudan ilişkili olan kaynaklar arasında Talinn Grigor’un (2009) “Building Iran” adlı eseriyle Amir Banimasoud’un (2015) “Mimari-i Muasr-i İran” adlı eseri hariç genellikle sadece üslup ve mimari değerlendirmelere yer verilmiştir.

Talinn Grigor’un (2009) “Building Iran” eseri dışında, diğer araştırmalarda İran’daki 1848-1941 yılları arasındaki gerçekleşen değişimin yüzeysel olarak incelendiği, mimari ürünlerin de bir ulus inşası aracı olarak değerlendirilmedikleri görülmüştür. Araştırmalarda genellikle yukarıda zikredilen “belirleyici etkiler”den bahsedilse de, ulus inşası sürecinde rolleri dikkate alınmamış, mimarlık da bağımsız bir alanda kendi başına gelişen bir unsur gibi değerlendirilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili yapılan araştırmaların büyük bölümünde yaklaşımlar ve değerlendirmelerin, ya ideolojik ya da bir etnik tekelciliğinin veya milliyet varlığının kabulü ile öznellik niteliği taşıdıkları söylenebilir. Araştırmalarda ağırlıklı olarak 1925 öncesi Kaçar Hanedanlığı döneminde gerçekleşen olaylara güçlü politik motivasyonla yaklaşmıştır.

Literatürde yer alan araştırmaların hiç birisinde metodolojik ve paradigmatik duruş bakımından bu çalışmada üzerinde durulacak konuları benzer bir şekilde ele alan çalışmaya rastlanmadı. Özellikle modern İran'ın inşasında belirleyici bir rol üstlenen Aryanist tarih yazımının oluşumunun, bu tavrın mimarlık tarih yazımına etkilerinin ve bu söylemin modern İran'ın mimari kültürüne yön verdiğinin mevcut literatürde yeterince araştırılmadığı ve dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu nedenle konunun nesnel bir şekilde ele alınıp, çok yönlü bakış açılarından incelenmesi gereklilik taşımaktadır.

Araştırmanın mimarlık tarihi literatürüne, özellikle modern dönem bütünsel mimarlık ve dünya tarihi bilgi birikimine daha tarafsız ve nesnel değerlendirmeler kazandıracağı araştırmacı tarafından hedeflenmektedir. İran coğrafyasının belirlenen zamansal ve coğrafi sınır içerisindeki kültürel/mimari değişim ve dönüşümünü incelemek, bunun sonucunda da ülkenin yakın tarihinin daha net, gerçekçi ve doğru anlaşılmasına ışık tutmak araştırmanın hedeflediği bir başka husustur. Bu çalışmada ortaya konulacak bulguların mimarlık-kent tarihinden, tarih ve sosyal bilimlerine kadar oluşan geniş bir yelpazede çalışan araştırmacılar için İran'da zikredilen zaman dilimi içerisinde gerçekleşen siyasi ve kültürel değişimde mimarinin aldığı rolü ve bu rolün ulus inşası sürecinde nasıl araçsallaştırıldığını kavrama fırsatı vermesi hedeflenmektedir.

İrili ufaklı ölçeklerde gerçekleşen toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal değişimin İran toplumunun nasıl değiştirdiğini, bu değişimin kentsel ve mimari alanlarda ne gibi çıktılar verdiğini, bu çıktılardan aynı şekilde iktidar için nasıl bir propaganda aracı oluşturduğunu, ulus inşasında ne gibi görevler üstlendiğini ortaya koymak bu çalışmanın içeriğinde yer almaktadır. Araştırmada konuyla ilgili daha önce yapılmış olan çalışmalara eleştirel paradigmatik duruşunun post-yapısalcı/inşacı yaklaşımıyla inceme yapılacağı ve olgusal olarak modern İran tarihinin algılanışına önemli katkılar sağlayacağı araştırmacı tarafından düşünülmektedir¹⁰.

¹⁰Araştırma metodolojisiyle ilgili paradigmatik duruş, paradigma, strateji, taktik vb. kavramların tanımları ve açıklamaları için bkz., (Groat & Wang, 2002; Kaplan & Wolf, 2017).

1.4 Literatür Özeti

Araştırma konusuyla ilgili mimarlık tarihi alanında daha önceki yapıtlara bakıldığında kayda değer çalışmaların yayımlandığı gözlemlendi. Burada önde gelen en önemli eserler önem sırasına göre değerlendirilmiştir.

Amir Banimasoud “Çağdaş İran Mimarlığı” adlı eserinde açıklayıcı/hikayeci tarih yazımı yaklaşımıyla, İran’ın Kaçar devrindeki toplumsal, kültürel ve siyasal olayları açıklamaya çalışır¹¹. Yazar Kaçar dönemi mimarisinin formasyonu ile ilgili kavramlar geliştirip, mimari değerlendirmelerde bulunur. Tarihi olaylar hakkında nesnel değerlendirmeler yapmayı hedefleyen yazarın özgün kavramlar geliştirmesiyle birlikte gerçekleşen sosyo-kültürel olaylara günümüz değer yargıları ve söylemleriyle baktığını söylemek mümkündür. Öte yandan kitapta ele alınan siyasi olayların sadece İran coğrafyası ile sınırlı tutulduğu, değerlendirilen olaylara seçmeci/eklektik yaklaşıldığı söylenebilir. Kaçar ve Pehlevi döneminde yurtdışında eğitim almış mimarlardan bahsedilip, yabancı mimarların etkisinin de vurgulanmasıyla, yapısal belirleyiciler basite indirgenerek, Hegelci yaklaşımla bu dönemde inşa olunan kamusal binaların sadece öznel olan mimarlar ve milliyetçi ortamın ürünü olduğu öne sürülür¹². Halkın kültürel/toplumsal değişimini ve yeniden inşasını tetikleyen unsurların üzerinde durmadan modern İran ulus-devletinin kimliğini “tarihsel bir sürekliliğin devamıymış gibi” göstermek istendiği söylenebilir.

Talinn Grigor “Building Iran : Modernism, Architecture, and National Heritage under Pahlavi Monarchs” adlı eserinde siyasal, toplumsal/kültürel alandaki değişiklikleri yeni mimari ürünlerin sonuçlanmasıyla ilişkilendirmeye çalışır. Ancak çalışma Kaçar devrindeki gerçekleşen önemli gelişmelere (meşrutiyet hareketi gibi) değinmemiş, modern ulusun inşa sürecini Pehlevi döneminden itibaren ele almıştır. Ele aldığı konuları mezo ölçekten (kurum ve kuruluşlar) bakıp, sorunsal siyasal iktidar

¹¹Açıklayıcı/hikayeci tarih yazımı yaklaşımı kronolojik olarak düzenlenen, tek bir tutarlı hikayeye odaklanmayan, analitik olmaktan çok açıklayıcı olan, soyut durumlar yerine insanlarla ilgilenen ve toplu ve istatistiksel olanla değil çok özel ve spesifik olana odaklanan bir yol izler (Stone, 1979).

¹² Hegel’e göre varlık ile düşüncenin özdeşleşmesinden oluşan evrensel ilke diyalektik sürecin gerçekleşmesiyle “varlığın kaynağı”nı oluşturur. Doğa, tarih ve toplum evrensel düşüncenin diyalektik aşamalarından geçerek farklı şekillerde görünmüşlerdir. Hegel varlığın başlangıcının somut olmadığını, maddenin düşünceden türediğini ve maddi olanın maneviyetin cisimleştiği görünüm olduğunu söyler. Kısacası Hegel maddi çevrenin özne ile içiçe olduğunu açıklamaya çalışır (Popper, 1940, s. 403-426; Britannica, 2018; Ergun, 2015, s. 73-74).

tarafından gerçekleşen kültürel/toplumsal inşa olarak tanımlar. Ancak bu dönem öncesi İran'daki sosyo-kültürel durumun niteliği hakkında değerlendirmelere yeterince yer vermez. Grigor'un çalışmasının eleştirel/hermonotik bir anlatım üslubuna sahip olmasına rağmen, değerlendirmelerinde eşdönemli dünyadaki sömürgeci ülkelerin politikaları ile ekonomik yapının belirleyiciliğinin etkilerinden bahsedilmez. Talinn Grigor konuyla ilgili yayımladığı diğer makalelerinde, kitaptaki başlıkları daha detaylı bir şekilde ele almaya çalışmıştır. Üstelik son zamanlarda Kaçar ve Pehlevi dönemi ile ilgili başka çalışmalara da yer vermiştir. Bu makalelerde konuları mezo ölçekte incelemiş, eleştirel ve zeitgeist (zaman ruhu) yaklaşımlarıyla olayları açıklamaya çalışmıştır. Grigor (2016a) "Tehran: A Revolution In Making" başlıklı yazısında Tahran'ın Safevi döneminden Kaçar dönemine kadar olan durumunu kısaca anlattıktan sonra Kaçar döneminden İran İslam Cumhuriyeti devrine kadar olan kültürel, kentsel ve toplumsal değişimleri siyasal olaylarla birlikte ele almıştır. "Orient Oder Rom? Qajar 'Aryan' Architecture and Strzygowski's Art History" başlıklı çalışmasında Grigor (2007) Aryanist sanat tarihçisi Josef Strzygowski tarafından dillendirilmeye başlanan Hint-Avrupa soycu söyleminin mimarideki uzantısını ele almıştır. Bu söylem dolayısıyla 1896 yılı sonrası Kaçar dönemi mimarisindeki eklektik üslubu açıklamaya çalışan Grigor, Aryanist söylemin köklerine inmeden gerçekleşen mimari değişimin ekonomik-kültürel boyutlarına girmeden "mimari alanda" açıklamaya çalışmıştır. Grigor (2017b) "Kings and Traditions in Différance: Antiquity Revisited in Post-Safavid Iran " başlıklı bir başka makalesinde Safevi dönemi sonrası mimari gelişmeler üzerinden farklı canlandırmacı üslupları açıklamaya çalışmıştır. Yazar bu yazısında bir önceki makalesindeki (2007) anlatımlarını yinelemiştir. Grigor (2016, 2010) ayrıca "Persian Architectural Revivals in the British Raj and Qajar Iran" ile "Parsi Patronage Of The Urheimat" başlıklı yazılarında Ahamenid canlandırmacı üslubunun oluşumundaki Mumbai Parsi Zerdüştlarının rolünden bahseder. Grigor'un çalışmalarının bütününde Fars milliyetçiliğinin mimarideki rolünden bahsedildiğini ancak bu anlayışın söylemsel boyutlarının mimariye nasıl yansıdığından söz etmediğini söylemek mümkündür. Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Aryanist söylemin nasıl ve ne gibi eserlerle İran'ın kültürel eksenine yön verdiğinin üzerinde durmaz.

Mostafa Kiani (2014) "Birinci Pehlevi Dönemi Mimarlığı" adlı eserinde dönemsel olarak birinci Pehlevi devrini ele alır. Yazar gerçekleştirilen sosyo-kültürel

değişimlere eleştirel bakış açısıyla yaklaşmıştır. Akeolojik kazıların, askeri atmosferin, yeni işlevlerin, modernizmin ve yeni şehircilik hareketlerinin dönem mimarisi oluşumundaki etkilerini inceleyen Kiani, mimariyi dar bir kapsamda değerlendirir. Birinci Pehlevi dönemi uluslaşma sürecinin niteliğini, geçmişini ve kuramsal altyapısını değerlendirmeye almaz. Yazar kısaca İran'ın geçmişinde “zaten bir millet anlayışının olduğu” varsayımıyla, Pehlevi devrindeki “din ve kültür düşmanlığı” doğrultusunda eski eserlere yönelik yapılan tahribatı ve yağmayı eleştirir ancak olayların nasıl ve neden geliştiğinin ayrıntısına inmez.

Bahman Ghobadian (2015) “İran Çağdaş Mimarisi'nin Üslubu ve Kavramları” adlı eserinde seçilmiş kamusal eserleri Kaçar, Pehlevi ve İslam Cumhuriyeti dönemlerinde ele alır. Kitabın her bölümünde bu üç dönemle ilgili siyasal, tarihsel ve sosyo-kültürel bilgilerden yola çıkarak değerlendirmeler yapıp, üslupsal tanımlar ve nitelendirmelerle mimari eserleri sınıflandırır. Ancak her bölümdeki bu iki alt bölümünün birbiriyle ilişkilendirilmediğini söylemek mümkündür. Yazarın da vurguladığı gibi kitaptaki asıl amaç çağdaş İran mimarlığı için üslupsal-dönemsel sınıflandırmalardır (Ghubadian, 2015, s. 10). Kitabın tarih yazımı olarak *zeitgeist* yaklaşımıyla şekillendirildiği söylenebilir¹³.

Parviz Rajabi (1976) “Pehlevi Döneminde İran Mimarisi” adlı eserinde Pehlevi dönemindeki kamu mimari eserlerini üslupsal olarak sınıflandırıp, binaların yapılış tarihi, mimarları, planları ve görünüşleri hakkında veriler paylaşır.

Vahid Ghobadian “Nasiri Darül hılafedeki Mimarlık: Tahran Çağdaş Mimarisindeki Gelenek ve Yenilik” adlı eserinde Kaçar dönemi Tahran kentinin oluşumu ve mimari ürünleri hakkında nitel incelemeler yapar. Özellikle Nasıreddin Şah dönemi eserlerini ikinci ve üçüncü bölümlerde inceleyip, üslupsal olarak sınıflandırır.

Shahriyar Adl ve Bernard Hourcade “Tahran 200 Yıllık Başkent” adlı eserinde Tahran'ın mimarlık ve kent tarihi konuları ile ilgili makalelere yer verir. Makaleler Tahran'da Pehlevi ve Kaçar dönemindeki gerçekleşen imar faaliyetleriyle ilgili bilgiler ve değerlendirmeler paylaşır.

¹³ Hegelci bir tarih anlayışı olan *zeitgeist* yaklaşım, tarihi kolektif zihin veya zihinsel bilincin evrimi olarak betimler. Bir başka deyişle *zeitgeist* yaklaşım kolektif bilinç ile bireysel bilinçlerin bir aradalığıyla oluşan tüm toplumun bilincidir. Bu yaklaşım mimarlık tarih yazımında Sigfried Giedion ile Heinrich Wolflin gibi mimarlık ve sanat tarihçilerinin başvurduğu yaklaşımdı (Groat & Wang, 2002, s. 188-189).

Eskandar Mokhtari Taleghani “İran’ın Modern Mimari Mirası” adlı eserinde Pehlevi ve İslam Cumhuriyeti dönemi mimari kamu yapılarının seçilmiş örnekleriyle ilgili üslupsal yaklaşımla mimari değerlendirmelerde bulunur.

Literatürdeki araştırmaların bütününe bakıldığında neredeyse hiç birisinde İran’daki ulus inşası sürecini açıklayacak içeriklere rastlanmadı. Araştırmaların bütününde “İran milleti” kavramının tarihsel bir olgu olduğunun üzerinde ortak uzlaşısı olduğunu görmek mümkündür. Söylemsel olarak XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında yabancı ve yerel Aryanist odaklarının üretmiş oldukları “kadim İran uygarlığı” olgusunu o dönem anlatılarında olduğu gibi soyucu görüntü taşımasa da bu olgunun halı hazır İran’ın milliyetçi tarih yazımında genel kabul gördüğü kesinlik taşımaktadır. Ancak daha derin araştırmaların sonucunda “İran milleti” kavramının XX. yüzyılda Fars milliyetçileri tarafından üretildiği ve yaygınlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada görüleceği üzere XIX. yüzyılın ilk yarısında ve yoğun bir şekilde ikinci yarısından itibaren modernizasyon girişimlerinin istikrarlı bir şekilde devam etmesine rağmen böyle bir millet tanımının var olmadığı anlaşıldı. Ancak Meşrutiyet Harekatı (1906) sonrası daha da körüklenmeye başlayan bu milliyetçi söylemler Pehlevi hükümetinin kurulmasıyla fiziksel olarak daha belirgin boyutlara bürünecektir. Dolayısıyla “İran milleti” kavramının siyasal olarak XX. yüzyılda geliştiği inkar olunamayacak bir gerçektir. Bu olgu çok çetin bir süreç içerisinde bütün modernizasyon ürünlerinin araçsallaştırılması ile gerçekleşmiş ve mimari/kentsel uygulamaların bu araçsallaştırılan modernizasyon girişimlerinin başat unsur olmuştur. Gelgelelim çağdaş İran mimarlığını konu eden araştırmalara bakıldığında bu ulus inşası sürecine derinleşmeden sığ gözlemlere dayalı sonuçlara yer verdiklerini görmek mümkündür. Bu çalışma bir genel kabule dönüşen “tarihsel olarak var olan İran milleti” kavramına eleştirel yaklaşp, soykütüksel incelemesine yoğunlaşarak mimarlık tarihi literatürüne daha nesnel ve gerçeğe yakın olan bilgiler kazandırmayı hedeflemiştir. Olabildiğince birincil kaynakların yardımıyla bu çalışmanın özgünlük derecesinin yüksek tutulmasına özen gösterildi. Bu çalışma literatürde mevcut olan önceki çalışmalara bir meydan okuma değil, aksine onların gözden kaçırdığı meselelere yoğunlaşarak mimarlık tarihi literatürünün müphem noktalarına ışık tutmaktır. Ayrıca konunun Türkçe tarih/mimarlık tarihi literatüründe işlenmediğinden dolayı da bu literatüre yeni ve özgün bilgiler katıp sonraki araştırmalara ışık tutacağı söylenebilir.

2. GELENEKSEL İRAN VE KAÇAR DEVRİ

2.1 Kaçar Devri Öncesi Batıyla İlk Temaslar

Tarih boyunca bir çok güç odağının rekabet ve çekişme coğrafyası olarak bilinen İran'ın, modern çağa yaklaştıkça, tarihsel süreçte güvensizlik ve huzursuzlukla dolu olan durumu daha da vahim hale gelir. Antik çağdan günümüze dek farklı imparatorluklara tanıklık eden ve kültürel zenginlikler barındıran bu coğrafya, kervan ticaretinin dünya ekonomisinde belirleyici rolü olduğu çağlarda önemli uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Ancak yeniçağın belirleyici şartlarından olan deniz ticaretinin başlaması ekonomi, ticaret ve üretim tarzında büyük devrimlere neden olarak beraberinde kültürel ve demografik yapının da değişmesini getirmiştir. Amerika kıtasının Anglo-saksonlar ve Latinler tarafından ele geçirilmesi, gümüş ticaretinin artması ve maden (altın-gümüş) gelmesi, Venedikliler ile Cenevizliler vasıtasıyla doğuya ihraç edilmesinin, XVII. yüzyılın ortalarına kadar Ortadoğu ekonomisinde çalkantılı dönemler yaşattığını, devletlerin büyük miktarda bütçe açıklarına yol açtığını söylemek mümkündür (Braudel, 1989, s. 365). Böylece tarih sahnesinin Batı Avrupa ülkelerine yeni fırsatlar tanınmasıyla bu ülkeler kolonileştirdikleri diğer coğrafyalarla birlikte yeni çağa adım atmış oldular. Batıda Amerika Kıtası'nın sömürgeleştirildiği tarihlere denk olarak, doğuda Hindistan, İran ve nice kaynağı bol olan ülke sömürüye dayalı bir üretim tarzına ev sahipliği yapmanın potansiyellerini barındırıyorlardı. Bu nedenle yeni çağın başlaması ile birlikte bu coğrafyalardaki yerel otoritelerin kaderi, Batı Avrupa ülkeleri ile mücadele etmek, temasta olmak ve onlarla “iyi geçinmek”ten geçiyordu.

İran'daki yönetimlerin Batı ve özellikle Birleşik Krallık ile kültürel, siyasi ve ekonomik teması ciddi olarak Safeviler'e kadar gitmektedir. Bu temasın Portekiz deniz

kuvvetlerinin Hürmüz Boğazı'ndaki Hürmüz ve Lar adalarını 1488 yılında ele geçirmesi ile başladığını söylemek mümkündür (Falsafi, 1917)¹⁴.

İngiliz-İspanyol Savaşı (1585-1604) sırasında 1588 yılında İspanya deniz güçlerinin İngilizler karşısındaki yenilgisi ve İngilizler ile Portekizler arasında devam eden Hint Okyanusu üzerindeki rekabetin artması dengeleri değiştirmeye başlar. İngilizlerin Safevi devletine bu nedenden dolayı yaklaşması ekonomik gelişmeyi beraberinde getirir. Öyle ki Olearius'a (1662, s. 299) göre “bütün Asya’da ve hatta bütün Avrupa’da tüccarını İsfahan’a göndermeyen bir ülke bulmak mümkün değil”. Bu hususun en bariz göstergesi de mimari ürünlerinin bu dönemdeki niteliksel ve niceliksel olarak daha iyi durumda olmasıdır¹⁵.

İkinci Şah Abbas döneminde imparatorluğun genelinde bine yakın kervansarayın yapıldığı bazı araştırmacıların paylaştığı bilgiler arasında yer almaktadır. Yine Tebriz, Kazvin ve İsfahan gibi imparatorluğun önemli kentlerinde cami ve çarşı ile birleşen hükümet meydanlarının da bu devirde önemli askeri gösteriş, dini, ticari ve eğlence amaçlı inşa edildiklerini söylemek mümkündür (Aghabozorg, 2015, s. 91-108). Ayrıca Safevi devrinde yeni zorunlu mezhep olarak şiiliğin yaygınlaştırılması ve inşası için bu hükümet meydanlarının hatırı sayılır öneme sahip oldukları söylenebilir. Bu gösterişli meydanlar, aynı zamanda kendinden önceki dönemlere ait olan çarşı ve cami komplekslerine bir nevi “rakip toplumsal örgütlenme aracı” olarak nitelendirilebilir.

İngilizlerle Safevi devletinin Basra Körfezi'nde Portekiz güçleri aleyhine ittifakı 1619 yılında Şah Abbas yönetimi tarafından talep edilmiş ve 1621 yılında İngilizler denizden Safeviler karadan Portekiz güçlerini ağır darbeye bölgeden uzaklaştırmışlardır (Mahdavi, 1976, s. 85-92)¹⁶. Bu savaşların sonucunda Hürmüz Boğazı'nın tekrar Safeviler ve İngilizlerin kontrolüne geçmesi Birleşik Krallık'ın

¹⁴ Şah İsmail'in 1523 yılındaki Macaristan İmparatorluğu Kralı II. Loudevic ve Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu Kralı V. Karl ile yazışmaları siyasi boyuttaki ciddi temasın varlığını göstermektedir (Taheri, 1970, s. 169-170).

¹⁵ İngilizlerin Hindistan'daki Doğu Hint Şirketi aracılığı ile bölgedeki etkisinin artması, ekonomik-ticari nüfuzun yanı sıra siyasal teması da beraberinde getirir. XVII. yüzyılın ilk yarısı İran coğrafyası için ekonomik açıdan parlak dönem olarak bilinmektedir. Bunun en önemli nedeninin ise ipek ticaretinin bu dönemdeki artışından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu bilgilerin ayrıntıları hakkında bkz., (Bigdeli, 2006), (Mahdavi, 1976, s. 12-102).

¹⁶ Safevi devletinin asıl gelir kaynağı olan ipek ihracatı Basra Körfezi ve dolayısı ile Hürmüz Boğazı'ndan Avrupa ve Doğu Hint Şirketi'ne yapılmaktaydı. Portekizlerin de bu bölgede bulunması ve Safevi devletinin önemli ticaret şahdamlarını tıkaması devleti rahatsız etmekteydi (Mahdavi, 1976, s. 87-88).

Basra Körfezi'ndeki ticari egemenliğinin başlaması anlamına geliyordu. Bu yolla Safevilerin Avrupa'ya ipek ihracatının önemli bölümü artık Osmanlı topraklarından değil, İngiliz gemileriyle Basra Körfezi'nden gerçekleşecekti (Bigdeli, 2006).

Safevi devleti ile siyasal ve ideolojik ilişkiler içinde olan bir diğer Avrupa devleti de Fransa olmuştur¹⁷. Gelişen ilişkiler sonucunda Safevi devleti ile Fransa arasında karşılıklı kapitülasyon ayrıcalıkları üzerinde anlaşma yapıp, Fransız şirketleri, papazları ve tüccarlarının önü açılır. Karşılığında Safevi devleti için de Marsilya limanında bir ticarethane tahsis edilmiştir (Bigdeli, 2006; Bigdeli, 2004).

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Safevi dönemi ekonomik parlaklık giderek dağılmaya başlar ve Şah Sultan Hüseyin'in tahta çıkmasıyla birlikte XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Afgan yağmaları ve 1722 yılında Mahmut Afgan'ın istilasına ile tamamen dağılır. Artık imparatorluk toprakları Osmanlı, Rus ve Afganların savaş üslerine dönüşür. İsfahan, Şiraz, Tebriz, Kazvin ve Yezd gibi önemli kentler yağmalanır ve bazı araştırmacılara göre bu kentler neredeyse 2/3 oranında nüfuslarını kaybetmeye başlar (Pigulevskaya, 1958, s. 318).

Nadir Şah Avşar 1730 yılında nisbi istikrarı kendi fethettiği topraklarda gerçekleştirir. Bu dönemde bölgede yeniden ekonomik canlanma söz konusu olur. Afgan istilası sonucu Safevi Hanedanlığı'nın bertaraf edilmesiyle imparatorluğun topraklarında kargaşa, yağma ve güvensizlik meydana geldiğinden ticaret de bu durumdan ötürü duraksar ve aşiret feodal yapı oluşmaya başlar. Nadir Şah Avşar böyle bir ortamda yeniden yıkılan düzeni kurmayı başarır (Astarabadi, 1998, s. 20).

Basra limanının gelişmesi, Hollanda ve Birleşik Krallık yönetimindeki Doğu Hint Şirketi'nin İran sahil şeridindeki limanlara egemenliği, Hula Araplarının Bahreyn'i ele geçirmesi ve Maskat Araplarının sürekli olarak Basra Körfezi limanlarını yağmalaması, Afganların İsfahan'a saldırıp talan etmesi Avşar egemenliği öncesi kargaşa durumunun göstergesidir (Krosinsky, 1984, s. 44). Nadir Şah meşakkatli bir süreç içerisinde siyasi birliği sağladıktan ve Afganların tacizini bertaraf ettikten sonra

¹⁷ XIII. Louis döneminde 1627 yılında *Pacifique de Province* önderliğinde ilk misyoner katolik heyeti İsfahan'da Şah Abbas ile buluşur. Bu görüşme sonucunda Şah Abbas İsfahan ile bir kaç kentte kilise inşası ve dini propaganda eylemleri için Fransız heyete izin verir. 1662 yılında XIV. Louis tarafından gönderilen tüccar ve papaz heyetinin ardından Jean Ser adlı elçi ile Safevi devleti arasında bir ticari anlaşma imzalanır. 1707 yılında XIV. Louis'nin Halep elçisi olan Pierre Victeur Michel Şah Sultan Hüseyin Sarayı'nda ağırlandarak başka bir ticari anlaşmaya imza atar. Ayrıntılı bilgi için bkz., (Mahdavi, 1976, s. 118-120; Bigdeli, 2006).

Avrupalı tüccarlar ile ilişkileri tekrar iyileştirmeye çalışır. İsfahan'da Afgan istilası sonucunda ciddi anlamda ekonomik kayıplar yaşayan yerli ve yabancı tüccarların çalışmalarına devamlılık sağlamak için teşvik girişimlerinde bulunmuştur (Amin, 1991, s. 33). Afgan istilası sonucunda Basra Körfezi'nin kuzey kıyılarında egemenlik boşluğundan kaynaklanan haydutluk ve deniz korsanlığı Avrupalı tüccarları perişan edip, Nadir Şah'ın gelişi ile huzur ve düzen tekrar eskisine kavuşmuş gibi olur (Asadpour & Eskandari, 2017). Ancak ekonomik canlılık hiç bir zaman Safevi dönemindeki parlaklığa ulaşamaz. Ülkede ipek üretiminin azalması, Basra Körfezi ve Umman Denizi liman ticaretinde İngiliz ve Hollandalı şirketlerin güçlenmesi, yine aynı kıyılardan ipek kaçakçılığının gerçekleşmesi ve Bengal'daki ipek üretiminin artması bazı araştırmacılar tarafından İran'daki XVIII. yüzyıl ekonomik buhranının nedenleri olarak değerlendirilmiştir (Issawi, 2009, s. 18).

Çok çalkantılı uzun sürmeyen Nadir Şah Avşar saltanatının kayda değer gelişmelerinden birisi de Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkisi olmuştur. Ülkedeki durumun vahametinin bilincinde olan Nadir Şah, siyasal-ekonomik istikrarın gerçekleşmesindeki bir başka yolun da güçlü komşu olan Osmanlı imparatorluğuyla sağlanacak iyi ilişkiden geçtiğinin farkına varır. Ancak verilen bütün çabalara rağmen bu girişimler Osmanlı devleti tarafından olumsuz karşılanır ve kısa bir süre sonra şahın katledilmesiyle Avşar devleti dağılır¹⁸.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak İran coğrafyasının XVI. yüzyılın itibaren ticaret ve kolonileştirme ekonomisine giren Batı Avrupa devletleri ile ciddi temaslar kurduğu anlaşılmaktadır. Bu temaslar siyasal iktidarlar arasında gerçekleştiklerinden dolayı kültürel olarak çok büyük değişikliklere neden olmaz. Ancak ilerleyen sayfalarda Kaçar dönemine gelindiğinde ülke ekonomisinin geleneksel yapısıyla ticaret

¹⁸ Nadir Şah Avşar savaş yıllarında Osmanlı devleti mensubu Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'ya gönderdiği bir mektupta; "benim ceddim mukaddema Cengiz hurucunda Rum'a giden Al-i Osman'ın ceddî Ertuğrul'un karındaşı olup, babaları Süleyman Şah suya gark oldukta benim ceddîm İran'a gitmiş idi..." sözünü iletir (Ateş, 2001, s. 36). O 1736 yılında Azerbaycan'ın Muğan ovasında diğer Türkmen beyleri ile birlikte olduğu bir kurultayda şahlığını ilan ederek, Şi'ilik mezhebi bünyesinde Hz. Ali'nin yanında diğer üç halifenin de kabul edilmesi ve ayrıca ezanlarda "Alienveliullah" ibaresinin okunmaması gerektiğini vurgulayarak kurultaydaki üyelerin de bi'atını alıp onlara da şahlığını resmi olarak ilan eder. Nadir Şah, Safevilerin güç kaybetmesi ile artan mollaların gücünü sınırlı kılıp, otoriteden mollaları uzaklaştırmaya çalışır. Şahlığı ilan etmesinden hemen sonra Nadir Şah, I.Mahmud'a elçi göndererek Caferilik mezhebinin Osmanlı devleti tarafından beşinci mezhep olarak kabul edilmesini diler. Nadir Şah Avşar ile I. Mahmud mektuplaşmaları ayrıca Avşar-Osmanlı ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Ateş, 2001), (Ünal & Diğerleri, 2014).

ekonomisinin temasının ciddi kültürel, ekonomik ve siyasal çıktıları üzerinde durularak ne gibi mimari/kentsel sonuçlara götüreceği tartışılacaktır.

2.2 Ekonomik ve Kültürel Yapı

İran coğrafyasında çok eski dönemlerden beri nüfusun önemli bölümü hayvancılığı meslek edinmiş ve bu üretim tarzı bütün olumlu ve olumsuz olaylara rağmen tarihin farklı dönemlerinde varlığını sürdürebilmiştir. Göçebelik yaşam tarzı ile insani, ekonomik, siyasal ve askeri zorunluluklar, göçebe toplulukların kendine özgü biçimlenmesine ve işbölümüne neden olur. Tarih boyunca İran halklarına pastoral kültür egemen olduğundan, göçebe yaşam tarzından kaynaklanan işbölümü ve örgütlenme biçimi ekonomik-toplumsal norm ve yaşamını şekillendirir. Bu nedenle modern dönem öncesi İran halkları, insani ve ekonomik kapasitesinin büyük bölümünü hayvancılığa ayırırlar. İran halklarının gelenekleri, kültürel normları ile siyasal ve toplumsal yaşamları bu konar göçerlik ve pastoral yaşam tarzından kaynaklanır (Shabani, 1994, s. 58).

Böyle bir sosyo-ekonomik yaşam tarzı XX. yüzyılın başalarına kadar çok küçük farkla devam eder. Yani Kaçarlar yönetiminin XX. yüzyıla ortaçağ sosyo-ekonomik ve kültürel yaşam/üretim tarzı ile ayak bastığını söylemek mümkündür.

G. N. Curzon 1892 yılında kendi seyahatnamesinde halkın yaşam tarzı hakkında şu bilgilere yer verir: “ülkenin bir çok yerinde halk eski Asya kültür ve yaşam tarzını korumuştur... İran halihazırda dünyanın en doğu ülkesidir. Zenginleşen tüccar sınıfının Rus arabalarına binmelerine ve Fransız kol saatleri takmalarına rağmen halkın duyguları hiç değişmemiş ve yüzyıllar önceki davranışlarını devam ettirmişlerdir” (Curzon, 2017, s. 33). Yine aynı seyyah ülkenin imajını bir “doğu kültürü” şemsiyesi altında şöyle betimler:

Liman, demiryolu, cadde, otel, yatak, masa ve sandalyeden yoksun olan bir ülke... Ancak eğer bir yolcunun sele, örtü ve birazcık sabunu olursa yeterince yolculuk ekipmanına sahip sayılmış olacaktır... Şehirleri bizde olduğu gibi dumanlarla çevrilmemiş ve düz çatılı evlerin soba borusu veya bacası yoktur. (Curzon, 2017, s. 34-35)

Julian Bharier de 1900 yılındaki seyahatinde İran hakkında daha karanlık ifadeler kullanır “1900 yılında İran bir bedevi ve inzivaya çekilmiş bir ülkeydi... Ülkeyi bir

ekonomik birlik olarak nitelendirmek güçtü... Ekonomik gelişmenin izlerini bulmak mümkündü ancak İran dünyadaki en geride kalmış ülkelerden biri” (Bharier, 1984, s. 19-20).

Kaçar yönetimi tarafından gerçekleştirilen önemli modernizasyon girişimlerine rağmen halk ve ülke tasvirinin Avrupalılar gözünden bu şekilde betimlenmesine aslında çok da şaşırmamak gerekir. Betimlenen bu imajın iki nedenden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Birinci nedenin XIX. yüzyıl Batı seyyahlarının doğu dünyasına yukarıdan, küçümseyici, ideolojik ve ırkçı yaklaşımlarından kaynaklandığı söylenebilir. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu hususun üzerinde durulacaktır. İkinci neden de gerçekleştirilen modernizasyon girişimlerinin kapsayıcı olmadığından dolayı kültürel yapıyı yeterince etkilemediği gerçeği olarak değerlendirilebilir. Öyle ya da böyle olsun, aslında çağdaş Batı Avrupa değerler sistemine sahip olan bir seyyah gözünden dönemin görsel durumunun böyle olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim ilerleyen on yıllara Kaçar padişahları dahil İran’dan Batı Avrupa’ya seyahat eden seyyahların Avrupa hakkındaki anlatılarından da anlaşıldığı üzere ülkedeki dönem kültürünün Avrupa’dan epey farklı olmasıdır.

XIX. yüzyıl İran’ının mimari/kentsel kültürüne girmeden önce dönemin siyasal, ekonomik ve kültürel yapısının bileşenlerini gözden geçirmekle açıklamanın konunun anlaşılması açısından daha doğru sonuçlara götüreceği kuşkusuzdur.

Kaçar hanedanlığının ana güç bileşenlerinden birisi aşiretler ve boylar birlikleriydi¹⁹/ Nitekim Ağa Muhammed Han da Kaçar ilhanı²⁰ olarak ülkenin padişahı olabilmişti. Bu nedenle Kaçar aristokrasisinin önemli dilimini kabile ve aşiret ilhanları oluşturmaktaydı²¹. Pehlevi hükümetinin iktidara gelişinden önce Kaçar devrindeki

¹⁹ İran’da İlat veya Elat (ایلات) sözcüğü Türkçe “El” (Tayfa) ve Arapça çoğul eki olan “at” sözcüklerinden oluşmaktadır. Konar göçer yaşam biçiminde özellikle Türklerde bir kaç boydan oluşan birliklere atfedilirdi. Türkiye Türkçesi’nde sözcük karşılığı olmadığından burada “boylar birliği” adıyla tanıtılmıştır.

²⁰ İlhan boylar birliğinin başı veya reisi anlamına gelmektedir.

²¹ İl ve tayfa reisleri şaha ve devlete askeri hizmet karşılığında bağımsız siyasal, hukuki ve hanlık yetkilerini yürütebilecekleri büyük köy veya arsalarla sahip olabilmelerdi. Bu şekilde kendi içlerinde üst-ast ilişkileri olan bu birimlerdeki toplanan vergilerin bir kısmı devlete varılırdı (Jaubert, 1943, s. 140-145). Robert G. Watson’a (1969, s. 8) göre konar-göçer yaşam tarzına sahip olan boylar birliğinin de kendi içinde hiyerarşik düzeni vardı: “Boylar birliklerinin reisleri boylara egemenlik kurmuşlar ve hükümet ile boylar arasındaki bağı üstlenmişlerdi. Bazen nakit bazen de belli miktarda ürün, mal veya hasat olarak vergileri devlete ödeyen bu reisler aynı zamanda devlet için asker tedarik ediyorlardı”.

İran toplumunun büyük bölümü boylar birliğinden oluşan aşiret yapısına sahipti²². Üstelik ülke genelinde siyasal gücü elde edip korumak da yine aynı tarzda örgütlenme biçimiyle gerçekleşebilmekteydi. Güçlü seçkinler aşiret bağlılıklarıyla otorite oluşturmaya çalışırlardı (Azmandi, 1997, s. 83). Boylar birliği ile devlet arasındaki ekonomik ilişki vergi ödeme ve asker yetiştirme şeklinde gerçekleşmekteydi (Foran, 2013, s. 207-208)²³.

Kaçar devrinde çiftçiler ve köylülere “raiyyet”²⁴ ünvanı verilirdi. Raiyyet kavramı halk anlamında kullanılan ve siyasal olarak konumsuz olan kitleye atfediliyordu. Yani siyasi sınırlar içerisinde yaşayan ve merkezi iktidara bağlı olan halka atfedilirdi (Ajudani, 2003, s. 173; Ahmadvand, 2015, s. 97). Nüfus olarak ülkenin neredeyse 70% köylerde ve konar-göçer çadırlarında yaşarlardı. Bir başka kaynağa göre XIX. yüzyılın başlangıcında ülkenin 50% nüfusu konar-göçerler, 10%’u şehirli ve %30-%40 ise köylülerden oluşurken, XX.yüzyıla gelindiğinde nüfusun 33%’unu konar-göçerler, 25%’ini şehirli ve yine 40%’ını köylüler şekillendirmekteydi (Foran, 2013, s. 186). Bu husus şehirlere yerleşen nüfusun büyük bölümünün konar göçerlerden oluştuğu anlamına geliyordu. Yani XIX. yüzyılın başında coğrafya genelinde konar-göçer boylar birliği kültürü egemen olduğundan ekonomik faaliyetlerde ağırlıklı olarak bu zümreler varken, yüzyılın sonuna gelindiğinde konar-göçer boylar birliği ve köylülerden oluşan bir üretim tarzının yanı sıra ülke genelinde şehirlerdeki esnafın ekonomik faaliyetleri de ilaveten söz konusuydu (Curzon, 2017, s. 560). Kaçar devri köylüleri ile çiftçileri ülkenin asıl ekonomik dayanağını oluşturlardı ancak üretim biçimi Tiyul²⁵ sistemi ile gerçekleştiğinden sermaye birikimi gerçekleşemiyor ve büyüme söz konusu olamıyordu²⁶.

²² Bu yapının ilk halkası konar-göçer zümrelerin yurt veya çadırlarıydı. Yaklaşık 10 ila 100 aileden oluşan bu birimlerin başçısı yine köylerdeki gibi *kedhüda* ünvanıyla anılan bireylerdi. İkinci halka konar göçer boylardan oluşmaktaydı. Bir kaç yurttan oluşan boyların başçısı ise Han ünvanıyla aynı *kedhüda* görevlerini büyük çapta yapmaktaydı. Boylar birliği ise hiyerarşik olarak konar-göçer müessesesinin en tepesinde yer alarak İlhan ünvanıyla güç ilişkisinde üçüncü halkayı teşkil ediyordu (Abrahamian, 2001, s. 18).

²³ Boylar birliklerinin ekonomik faaliyetleri ve ürettikleri mallar hayvancılıktan elde edilen et, süt, yağ, yün, kürk, deri, halı ve çiftlik hayvanları gibi ürünlerden oluşurdu. Halı sanayii için gerekli olan ipek ihracatı XX. yüzyılın başlarında 15 katına çıkmıştı (Foran, 2013, s. 207).

²⁴ Raiyyet’in Türkiye Türkçesi’ndeki karşılığı “reaya” olarak geçmektedir.

²⁵ Mülkiyet biçimi; Tiyul sözcüğü Çağatay Türkçesi’nde toprak veya arazi anlamına gelmektedir (Doerfer, 1963, s. 667-669). Osmanlı’daki Tımar sistemine benzese de kendine özgü farklı özellikler barındırır.

²⁶ Köyü yöneten *kedhüda* bir nevi küçük maliklerdi ve genellikle aksakallar ile raiyyetler tarafından seçilirlerdi. Köylerin çalışma mekanizması tamamen *kedhüdanın* seçilmesine bağlıydı. İngiliz tüccar ve

Böylelikle İran coğrafyasında konar göçer zümreler, köylüler ve şehir esnafının çok eskilerden süre gelen üretim tarzları ve gelir sağlayıcı yöntemleri olarak geleneksel tarım yöntemleri, el işleri, halı dokumacılık ve hayvancılıktan bahsetmek mümkündür. Ayrıca iç ve dış piyasalarda bu ürünlerin sınırlı ticaretinden elde edilen gelirler de bu yöntemlere eklenebilir. Bu ekonomik faaliyetler tarih boyunca önceki devletlerin parasal kaynaklarını temin etseler de XIX. yüzyıl Kaçar devrinde dünyadaki ekonomik yapının değişmesi, ticaret ekonomisinin yükselmesi ve Batı Avrupa tarzı sermaye birikimi ile modern bankacılığın ortaya çıkmasıyla eski önemlerini kaybederler. Modern ekonominin emtia ve sermaye olarak ortaya çıkması İran’da tarih akışıyla süregelen ve yapılaşmış üretim tarzlarını neredeyse imha etmeye başlar²⁷.

2.3 Siyasal Yapı

Adı geçen boylar birliklerinin en güçlülerinden birisi olan Kaçarlar 1785 yılından 1925 yılına kadar İran’ı bin yıl yöneten Türk hanedanlıkların sonuncusu olarak tarihe geçmiştir²⁸. XV. yüzyılın sonlarında Anadolu’nun Bozok (Yozgat) yöresinden, şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Gence yöresine göç eden Akça Koyun, Akçalı ve Şam Bayatı Türkmen obalarını meydana getirirler (Sümer, 2012, s. 51). 1401 yılında Emir Timur’un Şam ve Mısır seferi sonrası, bölgeye daha eski dönemlerden yerleşmiş olan Türk-Moğol zümrelerinin İran ve Türkistan’a geri dönmeleri gerektiği fermanı üzerine büyük göç dalgaları içerisinde Kaçarlar da Gence ve Erivan dolaylarında yurt edinmeye başlar. Çok uzun sürmeyen bir dönem içerisinde örgütlenen Kaçar boyları, ciddi askeri birlikler kurmayı başarırlar. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinde önemli askeri ve siyasal roller üstlenen Kaçarlar, Safevi devletinin kurucu unsurları olan göçebe kızılbaş Türkmen birliklerinin arasında da yer aldıkları bilinmektedir. Safevi hükümdarı Şah Abbas doğudaki Özbek ve Türkmen

seyyah Edward Burgess’e göre bu kedhüda seçimlerine padişah bile müdahale edemezdi (Abrahamian, 2001, s. 19). Toprak mülkiyeti olarak Tiyl sisteminde hükümet tarafından bir arsa üzerindeki nüfus ve maddi varlıkların bütünü Tiyl sahibine devrediliyordu (Mahallati, 1977, s. 189). Tiyl sahipleri genel olarak saray makamları, şehir ve belediye yetkilileri, valiler, aşiret ve boylar birliği reislerinden oluşmaktaydı (Foran, 2013, s. 190).

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., (Issawi, 2009).

²⁸ İslamiyet’in gelişile yaklaşık üç asır Emevi ve Abbasi Arap devletlerinin egemliğinin ardından İran’ı neredeyse on asır sürececek olan Türk imparatorlukları ve beylikleri yönetmişlerdir. Bunlar sırasıyla Gazneliler (963-1186), Büyük Selçuklular (1037-1157), İlhanlılar (1256-1335), İldenizliler (1136-1225), Timurlular (1370-1507), Karakoyunlular (1374-1478), Akkoyunlular (1378-1501), Safeviler (1501-1736), Avşarlar (1736-1804) ve Kaçarlar (1794-1925) olarak tarih sahnesine çıkmışlardır.

saldırılarını durdurmak için, Erivan ve Gence dolaylarında yurt edinen Kaçarları, Esterabad, Gürgen ve Mazenderan’a göç ettirir. Mübarekabad kalesi civarına yerleşen grup kendi arasına ikiye ayrılarak kalenin tepesine doğru yerleşenler “Yukarı Baş” ve kalenin aşağısına doğru yerleşenler ise “Aşağı Baş” adıyla anılmaya başlar (Shamim, 2008, s. 19-21; Lesanol Molk, 1998, s. 7-9).

Afganların 1722 yılındaki saldırısı sonucunda Safevi devrinde sağlanmış olan siyasi birliğin yıkılması, İran tarihinde yeni dönemle birlikte gelen kargaşanın başlangıcı olur. Kısa süreliğine Nadir Şah devrinde nisbi istikrar oluşsa da, anarşi, yağma ve bölgesel çekişmeler tekrar hızla artmaya başlar. Merkezde Bahtiyariler, Avşarlar ve Kaşkaylar gibi Türk aşiretler ayrıca diğer küçük kavimler hiç durmadan savaşmakla uğraşırken ülkenin güney ile batısında Arap ve Kürt aşiretleri ise mahalli otoriteler kurmakla mücadele içerisindeydi. Horasan’da Sünni Türkmenler ile Şii Şahseven Türkmenleri de siyasi gücü elde etmek için büyük tavizler vermektelerdi. Kaçar Türkleri ise Yukarı Baş ve Aşağı Baş gruplaşmaları altında Mazenderan’a egemenlik kurmak için birbirleriyle çekişiyorlardı (Lesanol Molk, 1998, s. 9-37). Safevi döneminden itibaren İran coğrafyasının mezhepsel olarak bölünmesi XVIII. yüzyılın sonuna kadar büyük kayıplara nedene olmakla birlikte kemikleşmiş bir otoritenin kurulmasına da olanak sağlayamamaktaydı. Bölgesel ve yerel güçlerin neredeyse birbirleriyle eşit olan askeri ve ekonomik güçleri sonucunda birisinin diğeri üzerinde egemenlik kuramadığını söylemek mümkündür (Shamim, 2008, s. 19-47; Avery, 1984a, s. 56). Bu anarşi, isyan ve kargaşa döneminin bastırılması yüzyılın sonlarını yani Aşağı Baş tayfasının beyi, Ağa Muhammed Han Kaçar’ın saltanatını bekleyecekti. Çok zor bir süreçten geçip büyük düşmanı olan Zend Hanedanlığını bertaraf ederek gövde gösteren Ağa Muhammed Han, ilk adım olarak farklı illerde ve özellikle kuzey illerinde egemenlik kurmayı başarır. Ardından güçlü bir ordu kurarak Tahran’a inip orayı hükmettiği toprakların başkenti olarak ilan eder (Lesanol Molk, 1998, s. 44-79)²⁹.

Kaçar devletinin siyasal yapısının oluşumunda geleneksel unsurların varlık gösterdiğini ve bunların yanı sıra yeni öğelerin de eklendiğini söylemek mümkündür. Farklı araştırmacıların mercek altına aldığı bu konuya bakıldığında siyasal yapıyı

²⁹ Modern milliyetçi İran tarih yazımında Kaçar hanedanlığı ve Ağa Muhammed Han hakkındaki değerlendirmelerin bir çoğu duygusal ve öznel içerikli nitelendirmelerden oluşmaktadır.

oluşturan bileşenlerden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu bileşenlerin birbirleri arasındaki etkileşimin yatay ve dikey ilişki biçiminde olduğu ayrıca bu etkileşimin sonucunda ülkenin siyasal çıktılarının belirlediği söylenebilir. Zanjani Asl (1996) uzun makalesinde kısaca bileşenleri dış ve iç etkenler olarak şöyle değerlendirir:

İç etkenler olarak:

1. Piramidin tepesinde oturan padişahın otoritesi³⁰
2. Tepedeki padişaha soy bağı ile bağlanan veliaht ve diğer şehzadeler
3. Hanedanlık dışındaki zümrelerin oluşturduğu saray üyeleri
4. Konar-göçer boylar birlikleri
5. Köy ve bölgesel güç olan ağalar

Ve dış etkenler olarak ise:

1. Emperyal güçlerin siyasal, ekonomik, askeri ve kültürel müdahaleleri
2. Bu güçlerin destekledikleri siyasal hareketler ve gayri müslim tüccar sınıfından bahsetmek mümkündür.

Veliaht padişahın en güvendiği ve sevdiği evladı olan ayrıca birey olarak kendisinden sonra ikinci derecede güçlü olan kişiydi. Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi olan Tebriz'de görevine başlayan veliaht bazı zamanlar kendi başına da karar verebilmekteydi.

Konar-göçer boylar birlikleri de silahlı güçler olarak hükumete tabi olmakla birlikte vergi ve asker sağlamakla yükümlülerdi. Bunların yanı sıra arsa ve köy ağaları da Tiyul sistemiyle sahip oldukları arsalardan elde ettikleri ciddi tarımsal gelirleri aracılığıyla hükumete vergi ödeyerek bölgesel otoriteler kurabilmekteydiler. Devlette böyle bir geleneksel yapının varlığı emperyal güçlerin karşısında ülkeyi ayakta tutabilmek için yeterli değildi³¹. Ayrıca hükumetin siyasal yapısını etkileyen dış etkenlerin zorladığı koşulları da görmezden gelmek konunun anlaşılmasını zorlayabilir. Bu etkenleri ayrıntılı bir şekilde incelemek çalışmanın kapsamını aşacağından ötürü sadece

³⁰ Padişah devletteki bütün atama ve görevden alma, gelir ve masrafları onaylama, gümrük ve eyalet talimatları verme yetkisini kendinde bulundurmaktaydı (Mostowfi, 2005a, s. 394). Şah tanrının yeryüzündeki gölgesi (zillüllah) olarak hem dini hem de soy bağından meşruiyet alarak aynı zamanda yasama, yürütme ve yargının yetkisine de sahipti (Zanjani Asl, 1996, s. 86; Curzon, 2017, s. 513). Şah ulema ile her zaman uzlaşma taraftarı olan ve cihat emrine de layık görülen bir kişilik olmalıydı. O bir taraftan Safevi devrinden itibaren ulemalar ile bir güç ilişkisi içerisinde bulunurken, aynı zamanda devletin de doğası gereği – konar göçer boylar birliğinden oluşan bir devlet olduğuna göre – konar göçer birlikler ile de iyi ilişkiler kurmak zorundaydı (Olivier, 1992, s. 189).

³¹ Kaçar devleti siyasal yapısı için bkz., (Avery, 1984a); (Foran, 2013); (Karimi, 1996).

emperyal güçlerin siyasal, askeri ve ekonomik müdahalelerinin sonuçlandığı siyasal çıktıların hükümetin kararlarına nasıl yön verdiği hususuyla yetinilecektir. Bu güçler XIX. yüzyılın başlarından itibaren gayri müslim zümreleri örgütlemekle yüzyılın sonuna doğru siyasal yapı ve ülkenin kaderini değiştirdiklerini söylemek mümkündür.

Ülkede tarım, konar-göçer birliklerin hayvancılık ürünleri ve ham madde ihracatı asıl ekonomik dönüşümü sağlamışken dış mihrakların dayatması sonucu sermaye ekonomisinin ülkeye açılmasıyla şehirlerde tüccarlar en güçlü ekonomik sınıf olarak oluşmaya başlar³². Bu zümrenin el işleri, tarımsal ürünler ile konar-göçer birliklerinde üretilen hayvansal ürünlerinin alım satımında önemli rol üstlendiklerinden bahsetmek mümkündür. Aynı zamanda Kaçar devri sanayileşmesinde de kaydadeğer etkilerinin olduğu söylenebilir. 1880 yılında İran’da bir kaç milyoner zengin mülk sahibi varken 1900 yılına gelindiğinde bunların sayısı yüzlerce kişiye ulaşır (Foran, 2013, s. 196-197).

Devlet yetkilileriyle yüksek düzeyde iletişim kuramadıklarından ötürü vergilerin önemli boyutunu ödeyen orta/küçük çaptaki tüccarlar ile mülk sahipleri, esnaf ve tefeciler şehirdeki sıradan zümreler arasında yer alırlardı (Ashraf, 1980, s. 24). Bu orta sınıf diyebileceğimiz zümreler ayrıca çarşıdaki camiler, mektepler, dini medreseler, tekyeler ve vakıfların masraflarını karşıladıklarından, din adamları ile sıkı ilişkiler içerisindeydiler. Bu geleneksel ilişkiler evlilik bağları ile de güçlenirdi. Bir diğer sınıf ise günlük çalışan ameleler, hamallar, çıraklar, küçük dükkancılar ve kölelerden oluşmaktaydı (Abrahamian, 2010, s. 30-31).

XIX. yüzyılın başlangıcından XX.yüzyıla gelindiğinde yabancı şirketler bir kaç ürün dışında neredeyse bütün ticari eylemleri üstlenirler. Bu hususun nedeni ise XIX. yüzyılda yeni şartların ortaya çıkmasıyla ilişkili olabilir. Kaçar devletinin sırasıyla 1813, 1828 yılında Kafkasya’da Rusya ile çıkan büyük savaşlardaki yenilgisi sonucunda imzaladığı Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları, Rusya’nın ülkedeki ekonomik ve siyasal nüfuzuna neden olur. Muhammed Şah devrinde Herat Savaşı yenilgisi sonucunda Birleşik Krallık ile imzalanan 1841 yılı ticari antlaşma ise benzer imtiyazları Birleşik Krallık’a tanır (Issawi, 1983, s. 232).

³² Detaylı bilgi için bkz., (Issawi, 2009).

Bu antlaşmalar sonucunda aşırı derecede yabancı malların ülkeye girişi çarşıdaki çoğunluk yerel esnafı perişan etmeye başlar. Mirza Hüseyin Tahvildar göre 1877 yılında çarşı, dükkan ve işyerlerindeki “kumaş ile ilgili boyacılık, baskı, brokar, dokumacılık işleri yapanlar ile camcılık, kağıtçılık ve tüfekçilik gibi meslekler gitgide...” yok olur (Tahvildar, 1963, s. 66-124).

Yüzyılının ikinci yarısından itibaren emperyal güçlerle yapılan anlaşmalar ülkeyi yarı sömürge durumuna sürükler. 1862 yılında İngilizler telgraf hattı ihalesini almayı başarmışken, iki yıl sonra İngilizlerin büyük rakibi olan Ruslar da benzer ihaleye imza atarlar. 1869 yılında Ruslar Hazar Denizi’ndeki Balıkçılık İmtiyazı’nı alarak kuzey sahillerde önemli ekonomik faaliyetlere başlarlar. Yine 1872 yılındaki *Reuters İmtiyazı* kapsamında İngilizler madencilik, banka kuruluşu, değirmen, fabrikalar, yollar, telgraf hattı ve Hazar Denizi’ni Basra Körfezi’ne bağlamak için demiryolun inşası için yetkiyi elde etmeyi başarırlar (Teimouri, 1953, s. 101-108). Rusların bu imtiyaza itirazları sonucunda, Nasireddin Şah demiryolu inşaatı yetkisini Ruslara devretmeye karar verir. Ayrıca Şah 1878 yılında yeni bir anlaşma kapsamında ülkede Kazak³³ kuvvetlerinin kuruluşu ve yönetim yetkisini Ruslara verir (Atkin, 2011, s. 330).

1888 yılına gelindiğinde İngilizler Karun Nehri’nde deniz lojistiği imtiyazı ile ertesi yıl Şahanşahi Bankası’nın kuruluş ve ülkede para basımı tekelinin ayrıcalığını kazanır. Ardından 1890 yılında Ruslar İstikrazi Bankası’nın kurdurma imtiyazını Kaçar devletinden alırlar. Aynı yılda İngilizler tütün üretimi, pazarlaması ve ihracatı imtiyazını ve 1901 yılına gelindiğinde ise petrol çıkarma ve kullanma yetkisini kazanmış durumda olurlar. Sayılar 83’e varan bu gibi imtiyazlar sonucunda bu dönemde İran’ın dış ticaretinin yabancı devletler ve şirketlere devredildiğini söylemek mümkündür (Ahmadi, 2013, s. 267).

İran’da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı güçler ve özellikle Birleşik Krallık ile Rusya’nın etkisinin artması sonucunda geleneksel olarak süregelen arsa sahipleri, asker sınıfı, devlet memurları, ilhanlar³⁴, tüccar, esnaf ve çiftçiler gibi birimlere sanayideki işçiler ile modern anlamda örgütlü zümrelerin eklendiğini söylemek mümkündür.

³³ Cossack Brigade

³⁴ Konar-göçer boylar birliği ağaları.

Ekonomik, ideolojik ve siyasal anlamda en sıkı örgütlenenlerin arasında ticaret ekonomisi sayesinde ülkede güçlenen gayri müslim tüccar sınıfıdır. Zerdüşt, Ermeni ve Yahudi tüccarlar bu zümreyi oluşturmaktaydı. Özellikle bu tarihlerden itibaren ülkede siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda en etkin rol oynayanların Zerdüşt ile Ermeni tüccarlar olduğu bilinen bir gerçektir (Issawi, 2009, s. 32).

Gayri müslim örgütlenmelerin başarısı sadece onların ülke dışındaki türdeşleri ile sıkı ticari-ideolojik ilişkilerinden değil, ülkedeki Fransa, Amerika ve diğer emperyal güçler tarafından kurulan misyoner okulların faaliyetlerinden de kaynaklandığı söylenebilir (Issawi, 2009, s. 33). Doğu Hint Şirketi'nin Ermeniler ile ticari faaliyetler yürütme isteği XVII. yüzyıla kadar daha köklü bir geçmişe sahip olsa da, Buşehr Limanı'ndaki ciddi iş birliklerinin Kaçarlar devrinde güçlendiğini söylemek mümkündür (Alizadeh & Hashemipour, 2019, s. 23). Kendilerini o dönemde Katolik/Hristiyan aleminin koruyucuları olarak gören Napolyon devletinin doğu dünyasındaki Hristiyan varlıklarının da korunması gerektiği ideolojisinden yola çıkarak ciddi bir şekilde misyonerlik faaliyetlere girişmesi Fransız papaz Eugene Bore'nin önderliğinde Tebriz'de kurulan okul ile başladığını söylemek mümkündür (Bast, 1998, s. 14, 228).

Fransız, Rus ve Amerikalı misyonerler tarafından kurulan bu tür okulların faaliyeti sayıları çok olmakla beraber Pehlevi devletinin ilk onyılına kadar devam eder. 1851 yılındaki bir İngiliz raporu Tebriz'de Ruslar tarafından bir Ermeni okulunun inşasının başladığını ve Rusça ile Ermenice eğitim verdiğini kaydetmiştir. Bir başka rapora göre ise 1868 yılında şehirde Ermeni nüfusunun arttığını ve ticaretin neredeyse bütününün İranlılar ile Ermenilerin elinde olduğu belirtilmiştir (Issawi, 2009, s. 88). Eugene Aubin adlı Fransız gezgin eserinde 1905 yılında “Tebriz pazarında Ruslar ile yapılan ticaretin büyük bölümü Ermeniler vasıtasıyla gerçekleşmekte ve şehirdeki Ermeniler ekonomik açıdan çok zengin durumdadır” ifadesine yer vermiştir (Aubin, 1983, s. 73). Amerikalı misyonerler tarafından kurulan Protestan okullarının da yine Ermeni ve Yahudi çocuklarını eğitime amacı ile açıldığı konu uzmanları tarafından bilinmektedir (Hamraz, 2018, s. 113).

Doğu Hint Şirketi ile güçlü ekonomik ilişkileri olan bir diğer gayri müslim tüccar sınıfı Parsi Zerdüştleri'nden oluşmaktaydı. Kökleri XVII. yüzyıla dayanan bu ilişkiler Mumbai şehrinde giderek güçlenir ve XVIII. yüzyıla gelindiğinde müslümanların büyük bölümünü Parsi Zerdüştler ile Birleşik Krallık'ın askeri gücü dolayısıyla bu şehirden sürgün edilir. Şehrin sanayileşmesinde önemli katkıları olan Parsilerin

giderek daha da güçlenmesi 1822 yılında kentteki on üç fabrikadan dokuzuna sahip olmalarına neden olur. 1850 yılına gelindiğinde ise Birleşik Krallık unsurları ile ticareti genişleterek Mumbai kentinin neredeyse yarısını mülk edinmeyi başarırlar. 1857-1907 yılları arası Parsilerin siyasal ve ekonomik açıdan zirvede olduğu yıllar olarak söylenebilir. Parsiler demiryolu, telgraf, basım ve çelik sanayi yatırımları ve Cemsetci Tata gibi dünya devi yatırımcıları ile Hindistan'ın önemli ekonomik ve sanayi gücüne dönüşmeyi başarırlar (Palsetia, 2001, s. 35-64). Bu dönemlerde Hindistan'daki Parsi Zerdüştlerinin İran'daki Zerdüşt zümrelerle ideolojik-ticari ilişkileri artar. Ciddi bir şekilde 1834 yılında Encümen-i Behbud-i Vaz'i Zerdüştüyan-ı İran'ın³⁵ kurulması ile İran Zerdüştleri'ne maddi yardımları kat kat yükselir. Bu işbirliğinin ilk ciddi görevlisi 1854 yılında İran'a gelen, Doğu Hint Şirketi ile ticaret ilişkisi ve aynı zamanda Bileşik Krallık vatandaşı olan Zerdüşt Parsisi Manekji Limji Hatria adlı güçlü tüccar ve iş insanıdır (Hatria, 1865, s. 9; Boyce, 1986, s. 426). Bu ilişkilerin ideolojik köklerinin XVII. yüzyıla dayandığını ve ideolojik/ekonomik işbirliği olarak Nasireddin Şah Kaçar döneminin ortalarına denk geldiğini açıklamak doğru olacaktır. Bu tarihlerde Parsiler zikredilen maksatla iki önemli kuruluş kurmuşlardır. Bunlar sırasıyla :

1. Encümen-i Ekabir-i Parsiyan-i Hint (Hint Parsileri Büyüklerinin Derneği)
2. Encümen-i Zerdüştüyan-i İrani-Bembe'i (İran-Mumbai Zerdüştlerinin Derneği)

olarak hayata geçmişlerdir (Boyce, 1985, s. 425). Encümen-i Ekabir otuz yıl içerisinde İran Zerdüştlerinin ideolojik/yaşamsal/ekonomik durumunu önemli ölçüde güçlendirmeyi başardı. Birleşik Krallık'ın İstanbul, Tahran, Buşehr ve Bağdat elçilikleri tarafından korunan Manekji, Zerdüşt ritüellerinin güçlenmesini sağlayarak, İran'daki Zerdüştlerin İslam'dan öğrendikleri geleneklerini yasaklamaya başlar. Zerdüştler için Kirman ve Yezd şehirlerinde okullar ve yardım kurumları inşa eden Manekji, aynı şehirlerde dini yapı olan ateşkede binalarını da inşa eder (Boyce, 1985, s. 426-432). Ayrıca 1882 yılında Birleşik Krallık ve Fransa büyük elçilerinin aracılığı ile Zerdüştlerin devlete ödedikleri cizyeleri³⁶ lağvettirmeyi başarır (Jackson, 1978, s. 424; Issawi, 2009, s. 96). Sadece bir kaç sene önce hiç bir önemli ekonomik faaliyet gösteremeyen Zerdüştler, çarşıda ve pazarda ticaretle uğraşmaya başlarlar (Jackson,

³⁵ Türkçe anlamıyla "İran Zerdüştleri'nin Yaşam Koşullarını İyileştirme Derneği".

³⁶ Dini vergi.

1978, s. 423). Bir gezgin dönemin Tahran çarşısındaki ortamı “Zerdüştler çarşısının uzun bir arastasında ticaret yapıyorlardı ve kendilerini asil İranlı ırkı olarak göstermek için dükkan kapılarının tepesine genellikle Firdevsi’nin Şehname’sinden resimler asıyorlardı” olarak kaydetmiştir (Orssole, 1997, s. 246).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran’ın dünya ticaret/sermaye ekonomisine açılma çabaları büyük oranda Zerdüşt ve Ermeni zümrelerin faaliyetleriyle gerçekleşir. Bu zümreler Batıdaki sanayileşme devrinde kent soyluları veya burjuvaların rollerini birebir üstlenmeselerde İran’da oluşan sermaye ekonomisinin oluşumunda ve dolayısıyla kentleşmesinde ciddi etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Bir başka mesele ise bu sermaye sahiplerinin ülkenin geçireceği kültürel, yasal ve kurumsal değişiklikler üzerinde ciddi etkiler bıraktıkları gerçeğidir. Bu etkilerin mimariden siyasete kadar geniş bir yelpazede gerçekleştiğini belirtmekle birlikte ilerleyen bölümlerde mimari/kentsel kültürün şekillenmesindeki rollerinden de bahsedilecektir.

2.4 Batı İle Temaslar, Modernizasyon Girişimleri

2.4.1 Veliaht Abbas Mirza ve Muhammed Şah devri (1799-1848)

Farklı araştırmacıların uzlaştığı bir kanıya göre İran’daki modernizasyon girişimleri 1813 yılı Rus-Kaçar savaşlarının gerçekleştiği tarihle başlar³⁷. Adı geçen dönemden itibaren gerçekleşen modernizasyon ve reform girişimleri ile mimari/kentsel çıktıların betimlenmesini birlikte ele almak meselenin daha kapsamlı bir değerlendirmesine olanak tanıyacaktır. Abbas Mirza ve Muhammed Şah devrinde gerçekleşen reformlar mimari/kentsel boyuta pek taşınmasa da, bu çabaların XIX. yüzyılın ikinci yarısı yani Nasıreddin Şah’ın tahta çıkmasıyla mimari/kentsel sonuçlara da evirdiğini görmek mümkündür. Bir başka ifadeyle Nasıreddin Şah döneminden itibaren mimari/kentsel çıktılar da verecek olan modernizasyon girişimlerinin köklerini aslında XIX. yüzyılın ilk yarısı yani Abbas Mirza ve Muhammed Şah devrinde aramak daha kapsamlı irdellemelerle sonuçlanabilir. Konuyla ilgili bu girişimler ve Batı dünyası ile temasları iki başlık halinde değerlendirmek meselenin en tutarlı şeklinde anlaşılmasına ışık

³⁷ Bu kanıyla ayrıntılı bilgiler (Avery, 1984a), (Shamim, 2008), (Amanat, 2019), (Afary, 2006), (Abrahamian, 2010) vb. kaynaklarda mevcuttur.

tutacağı düşünülmektedir. Bu başlıkların birbirleri ile hiyerarşik öneme sahip olmasının aksine, nedensellik açıdan aralarında tamamlayıcı nitelik bulunmaktadır. Bu başlıkları aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür:

1. Abbas Mirza ve Muhammed Şah devrinde modernizasyon girişimleri
2. Abbas Mirza ve Muhammed Şah devrinin anlam ve söylem dünyasında yaşayan ve Batıya seyahat eden seyyahlar-öğrencilerin Batı dünyası hakkında gözlemleri ve oluşturdıkları izlenim.

2.4.1.1 Abbas Mirza ve Muhammed Şah devrinde modernizasyon girişimleri

Kaçar yönetimi 1813 yılında Ruslar karşısında Gülistan antlaşması ile sunçlanan ağır yenilginin ardından çağdaş dünyayla kendileri arasında olan uçurum farkın oluştuğunu anlamaya başlar. Rus savaşları ve onun devamında Avrupa güçlerinin ayağının da ülkeye açılması ciddi reformlara ihtiyaç duyan Feth'ali Şah'ın oğlu Kaçar veliahtı ve Azerbaycan valisi Abbas Mirza'yı tedirgin eder. Bu doğrultuda vezirleri ile birlikte orduda ciddi bir reform başlatan Abbas Mirza, Yeniçiri'nin daimi ordu olmasına rağmen, Osmanlı'da III. Selim'e benzer reformlar yaparak yeni kurulmuş olan düzene aynı Osmanlı'daki gibi Nizam-ı Cedid adını verdi (Şekil 2.1) (Zargarinejad, 2007, s. 87-88).

Şekil 2.1 : Abbas Mirza Nizam-ı Cedid reformları kapsamında İngiliz ve Fransız askeri danışmanlarla Azerbaycan'da modern ordu kurmak girişiminde bulunmuştu (Bellange, 1835).

Bu tarihlerin aslında Osmanlı'da III. Selim ile birlikte Nizam-ı Cedid hareketiyle başlatılan askeri ve sivil reformlara denk gelmesinin tesadüf olmadığını söylemek mümkündür³⁸. Abbas Mirza Avrupa ülkelerine bir kaç elçi göndererek oradaki askeri üstünlüğün nedenlerini araştırmalarını, en azından askeriyede modernizasyonu anlamalarını ve öğrenmelerini ister. Ayrıca Avrupalı askeri uzman ile danışmanlardan yardım isteğinde bulunarak ülkede geniş çapta askeri eğitim vermeleri için uygun zemin oluşturmaya çalışır ve Tebriz'de yabancı kitapların çevirisini basmak için ilk matbaanın kurulmasını sağlar (Jahanbaglou, 2000, s. 12-13).

Fransız asker ve seyyah olan Pierre Amedee Jaubert, Abbas Mirza ile görüştüğü sırada aralarında geçen diyalogu şu şekilde aktarır:

Ey yabancı, bu askeri birliğe ve teşkilata bakınca beni mutlu birisi sanma! Nasıl mutlu birisi olabilirim? Sahildeki kıyıya vurunca dağılan bir dalga gibi, Rusların birlikleri karşısında bütün zahmet ve çabalarım heba oldu. Halk benim yaptıklarımla övünüyor ancak ben kendi zafiyetimin farkındayım. Batılı generallerin seviye ve değerinde bir komutan olabilmek için ne yaptım? Hangi şehri feth ettim? [Ruslar tarafından] Yağmalanmış illerimizin hangisinin intikamını alabildim? Etrafımı saran birlikten utanç duymaktayım. Babamın karşısına nasıl çıkayım? Rus birliklerine göre çok daha güçlü olan Fransız birliklerinin şöhretinden haberim vardır. Ancak bir avuç Rus askeri benim birliklerimi uğraştırdı ve yendi. Bir zamanlar bizim topraklarımızda akan Aras Nehri şimdi düşman topraklarında bitmektedir... Sizi bize üstün kılan bu gücün ne olduğunu bilemiyorum. Bizim zaafımıza ve sizin ilerlemenize neden olan şey nedir? Siz savaş teknikleri, feth etmek ve bütün akıl gücünüzü kullanmakta uzmansınız halbuki biz cehalet ve bilgisizlik içinde debeleniyoruz ve geleceği göremiyoruz. Acaba doğu dünyasının nüfusu, toprak verimliliği ve doğal zenginliği Batı dünyasından daha mı az? Acaba sizden önce bizde görünen güneş ışınlarının etkisi bizde daha mı az? Veya acaba rahman olan tanrı sizin isteklerinizi bizimkine nazaran daha mı üstün kılıyor?... Konuş yabancı, nasıl İranlıları bu cehaletten kurtarabilirim? Acaba Çarlık Rusya kralı gibi kendi taç ile tahtımı bırakıp sizin beldeleri seyretmek için yolculuğa mı çıkmak lazım? Veya bir akıllının bilgilerinden faydalanmak için onun ayağına mı

³⁸ Osmanlı devletinde Nizam-ı Cedid girişimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Beydilli, 2007).

düşeyim?...Napolyon'un yaşı kaç? Boyu kaç ve siması nasıl? Saçlarının rengi ne? Acaba uzun sakallı mı? (Jaubert, 1943, s. 94-95)

Bu diyalogdan anlaşıldığı üzere Abbas Mirza'nın gerçekten de ciddi refomlar yapmak istediği aşıkardır. Avrupa'yı anlamak için oraya seyahat etmek istediğini de dile getiren şehzade, kendisi gitmemiş olsa da bu arayışı bir başka modernizasyon girişimi olarak Avrupa'ya öğrenci gönderme ile gerçekleştirmek ister. Batılı uzman kadro ve memurların istihdamı ile Avrupa'ya öğrenci gönderme edimleri modernizasyon girişimleri olarak modern bilim ve fenni ülkeye ithal etmek için ciddi bir çabaydı. İlk başta Fransa'ya gönderilmek üzere olan öğrenciler, Fransa ile olan siyasi krizler nedeniyle 1809 yılında Sir Harford Jones³⁹ ve Abbas Mirza arasında olan anlaşma sonucunda İngiltere'nin yolunu tuttular (Mahboubi Ardakani, 1991, s. 122-125). Bu anlaşma sonucunda iki öğrenci tıp ve ressamlık öğrenmek için İngiltere'ye gönderilir. İkinci grup öğrenci ise 1815 yılında yabancı dil, inşaat fenni, silah üretimi ve tıp dallarında eğitim almak için İngiltere'de bulunurlar (Hazeri, 1993, s. 28-30).

Öğrenciler ve seyyahların Batı Avrupa'ya yolculukları sonucunda yazdıkları seyahatnamelerin geleneksel doğu ülkesi ferdinin Batı hakkındaki görüşlerinin sergilendiği eserler olma bakımından dikkate değerdir. Duygusal nitelendirmeleri dışında bu seyahatnameler o dönemde Avrupalıların yaşam tarzları, giyim kuşamları, kentleri, mimarileri vb. hakkında özgün bilgiler içerir. Bunların yanı sıra gönderilen öğrencilerin arasında olan Mirza Salih Şirazi 1819 yılında bir adet matbaa makinesini Tebriz'e getirerek modern anlamda İran'da ikinci matbaayı kurmayı başarır. Bundan önce Zeynelabdin Maragalı matbaanın ilkini Tebriz'de kurmuştu (Shirazi, 1968, s. 353; Mahboubi Ardakani, 1991, s. 211-213). Mirza Salih Şirazi daha sonra 1837 yılı Londra seyahati dönüşünden sonra Abbas Mirza'nın emriyle Batıdaki modern bilim hakkında bilgi aktarmak için İran'da Kağıd-ı Ahbar⁴⁰ adlı gazetenin basımını başlatarak İran gazeteciliğinde bir ilke imza atar (JRAS, 1839, s. 355). Bu gazete aynı dönemde Osmanlı'daki Takvim-i Vekayi ve Mısır'daki El Vakayi ül'Mısıriye gazeteleri ile birlikte müslüman coğrafyasının insanlarını Batı dünyasının gelişmeleri hakkında bilgilendirmeyi misyon ederler.

³⁹ Doğu Hint Şirketi üyesi olarak yıllarca Basra'da çalışmış ve 1807-1810 yılları arasında İran'daki Birleşik Krallık elçisi olarak görev sürmüştür (Perry, 1989, s. 488-489).

⁴⁰ "Kağıd-ı Ahbar" harfî harfîne News Paper teriminin çevirisidir. Haberler kağıdı anlamına gelmektedir.

Abbas Mirza'nın 1833 yılındaki beklenmedik ölümü ile Nizam-ı Cedid reformu ve modernizasyon girişimlerinin büyük bölümü duraksar. Yarım kalan bu reformlar Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah tarafından da devam ettirilir. Ancak Abbas Mirza devrinde başlayan ve Muhammed Şah devrinde devam eden doğudaki huzursuzluklar, kendisinin bu sorunu ortadan kaldırmak için yüksek çabalar sarfetmesine neden olur. Muhammed Şah'ın Herat'ı feth etmek için azimli kararı Birleşik Krallık'ı rahatsız eder. Birleşik Krallık elçisi Mc Neil, Muhammed Şah'ın Herat'ı ele geçirmek için yola çıktığını duyunca dönemin Birleşik Krallık dış işleri bakanı olan Palmerston'a yazdığı mektupta Hindistan'daki menfaatleri ve Doğu Hint Şirketi çıkarlarının büyük bir tehlike ile baş başa kalacağı ile ilgili uyarıda bulunup şu satırları beyan eder: "Eğer bizim devlet bu harekete engel olmaz ise, yakında Rusya ile İran'ı birlikte Afganistan'da karşılayacağız. Herat şehri bütün Afganistan'ın anahtarıdır. Eğer İran Herat'ı ve Ruslar ise Buhara'yı ele geçirirse, biz İran ve Afganistan'da mevcut konumumuzu koruyamayacağız ve Orta Asya Rusların eline geçecektir" (Adler, 1974, s. 189-190). İngiliz temsilcileri Muhammed Şah'ı bu işten vazgeçiremeyince İsfahan'da meydana gelen kargaşaları daha da körüklendirmeye başlarlar. İsyanların lideri olan Muhammed Bakir Şefti adlı molla İngiliz temsilcileri ile irtibata geçmesi gerçeği bütün araştırmacıların uzlaştığı bir konu olmasa da bazı araştırmacılar tarafından belirtilmiştir (Nategh, 1990, s. 56). Mc Neil ile Şefti arasında olan anlaşma sonucunda Kaçar hükümdarı aleyhine "dinsizlik" gerekçesiyle fetva verilir. Bu isyanlar ve ayrıca İngilizlerin Basra Körfezi tarafından saldırıları sonucunda Hark Adası'nı işgal etmeleri Muhammed Şah'ın Herat'tan geri çekilmesi için yeterli neden oluşturur (Raznahan & Ahangaran, 2013). Bütün bu sorunları bertaraf etmekle uğraşan Muhammed Şah Birleşik Krallık'ın dayatması sonucunda 1841 yılında ticari anlaşma imzalayıp, İngilizler için önemli ölçüde vergi muafiyeti sağlayıp diğer kapitülasyon imtiyazlarını devreder (Issawi, 1983).

Bab İsyanları'nın da Muhammed Şah devrinde gerçekleşmesi bütün bu olumsuzluklara eklense de babası Abbas Mirza gibi Batıya önemli sayıda öğrenci göndererek, Batıdaki teknolojik gelişmeleri takip etmekten vazgeçmez (Nategh, 1990, s. 243-245).

2.4.1.2 İlk Kaçar seyyahlarının betimlediği Batı imgesi

Kaçar tebaasının Batıya yolculuğu XIX. yüzyılın başlarından beri başlar. Bunlar ilk başlarda genellikle diplomatik, ticaret ve eğitim amaç içeren zümreleri oluştururdu. Bu yolcular çoğunlukla Batı dünyası ile ilgili her hangi bir gerçekçi bilgiye sahip olmadan kendi hayallerindeki *fereng*⁴¹ insanı ve toplumuyla karşılaşmak için yola çıkıyor ve oradaki modern kent, sanayi, eğitim ve genel olarak olgularla karşılaştıkları zaman şaşkınlıklara kapılıp duygusal açıklamalarda bulunuyorlardı. Bu yüzden bu seyyahların algısındaki “Batı dünyası” kendilerinin kültürel/normatif ve görüngüsel dünyalarının süzgecinden geçilerek şekilleniyordu. Böylelikle bu seyahatnamelerin çoğunlukla Batı dünyası hakkında öznel imge ve algı sunduklarını söylemek mümkündür. Seyyahların genellikle *fereng* dünyası hakkındaki yorumları kendi ülke veya memleketlerinde olmayana kapsıyor, hayranlık, özent, kıskançlık ve yer yer kızgınlık içeren ifadelerden oluşuyordu.

Ülkede dönemin önde gelen siyasetçilerinin zihniyeti ile dünya görüşünün inşasında bu seyahatnamelerin rolü oldukça çoktur (Behnam, 1996, s. 27). Bu seyahatnameler bazı münferit istisnalar dışında genellikle Batı Avrupa’da gerçekleşen moderniteyi değil, modernizasyonu betimler. Gönderilen öğrenciler ve Avrupa’ya giden diğer Kaçar seyyahları yazdıkları seyahatnamelerinde veya günlük defterlerinde de aynı Abbas Mirza ile Jaubert arasında olan konuşmanın son cümlesi gibi olayların biçimsel boyutunu değerlendireceklerdi. Yani kökleri Rönesans ve Aydınlanma’ya dayanan modernite serüveninin fikri ilerleme ve gelişmesini değil, modernizasyon kapsamında onun sonucu modern araç ve gereçleri açıklar. Çoğunlukla çok aceleci ve idealist değerlendirmelerle Batı Avrupa’daki gelişmeleri hayranlıkla izleyen bu seyyahların dünya görüşü aslında bir nevi Kaçarlarda uygulanacak modernizasyon yönteminin de habercisiydi. Seyyahların değerlendirmeleri bir türlü edebi pohpohlama, haz alma ve mantıksal gözleme dayalı olmayan çıkarımlarla doludur. Genellikle meselelere yüzeysel ve biçimsel yaklaşan bu insanlar, dönemin anlam ve söylem dünyasının niteliği hakkında da bilgi verirler.

Bu hususlara rağmen İran’da modern eğitim ve öğretimin başlamasının Abbas Mirza devrinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür (Jahanbaglou, 2000, s. 57). Abbas

⁴¹ İran’da ve özellikle Kaçar devrinde Batı anlamında kullanılan ve Frank sözcüğünden türeyen terim (Dehkoda, 1976).

Mirza ile başlatılan Nizam-ı Cedid reformları sadece askeri alanda değil, aynı zamanda eğitim ve öğretimde de uygulanmak isteniyordu. Özellikle Batılı uzmanlar yardımıyla modern müfredatı olan teknik okul kurma isteği, Ruslarla yürütülen savaşlardan dolayı gerçekleşmeyecekti (Rahmanian, 2019, s. 207-208).

XIX. yüzyılın ilk çeyreği yani Abbas Mirza devrinde Batı Avrupa'ya ilk seyahat edenler arasında Mirza Ebutalib Han, Ebulhasan Han Elçi, Mirza Salih Şirazi, Mirza Mustafa Avşar ve Rıza Kulu Mirza isimlerinden bahsetmek mümkündür.

Mirza Ebutalib Han seyahatnamesinde kendi memleketinde olmayan ilginç konulara değinir. Londra'daki okulları hayranlıkla betimlerken bu okul binalarının “muntazam kanun” ile yönetilen “kamu binaları” olduğunu vurgular (Aboutaleb, 1973, s. 189-190). Bir başka yerde Oxford ve Cambridge kentlerini “kütüphane ve okullara özel” şehirler olduklarını, Oxford'u “alemin ünlü darül'ilmi” olarak nitelendirerek modern üniversite kavramının ne olduğunu açıklar (Aboutaleb, 1973, s. 116). Ancak Ebutalib'in en ilginç yorumları Dublin ve Londra parkları, kamusal binaları, evleri, üniversite binaları, sokakları ve caddeleri hakkında olanlardır:

...sokaklar taş ile döşenmiş ve üç bölümden oluşmaktadır. Yanlarda birer yaya yolu ve ortada arabalar ve faytonlar için yapılan geniş yol... Ortadaki geniş yolu dışbükey biçiminde yapıyorlar ki yağmur suları ortada birikmesin. Bu yolun iki yanında birer drenaj bu suları giderlere götürüyor... çoğunluk mahallelerde caddelerin kenarında dükkanlar yer almaktadır... Dükkanların çok sefalı, ferah, güzel, önü açık, aynalı vitrinleri vardır... içindeki eşyalar son derece derli toplu müşteri için dizilmiştir... akşamları vitrinler çok miktarda ışıkla süslenirler sanki büyük bir bayram olacakmışcasına... Sokakların iki yanında kandiller çok şaşıaalı bir manzara oluşturmuş ve bu kandillerin masraflarını devlet karşılamaktadır.(Aboutaleb, 1973, s. 63, 184)

Ebutalib'in geldiği memlekette böyle bir kentsel dokunun olmayışının, bu satırların yazılmasına neden olduğunu söylemek mümkündür. Dönem İran'ında bu tarzda sokaklar, caddeler ve etrafındaki dükkanlar o zamana kadar yabancı bir imgeydi. Ebutalib Dublin'in kamu parkları ile ilgili de hayranlığını şöyle dile getirir:

Bir taraftan büyük korusu, akan suları, mermer ve çelik köprüleri olan meydanlara park deniyor. Diğer taraftan da bir imaret/köşk ve bahçesi ile sınırlı olan bu parkların sayısı her şehirde iki üç tanedir. Şehrin ahalisi yazları bu

parklarda geçirmekte diğer günler ise hava almak için bazen yürüyerek bazen ise atları ile seyahat etmekteledir. (Ebutalib, 1973, s. 67-68)

Mirza Ebutalib Han'ın Batıyı gözlemlemesi ve oradaki dünyayı bir İranlı olarak kaleme alması son derece önemlidir. Seyahatnamesinin bir İranlı zihniyetinin süzgeciyle Batı dünyası hakkında verdiği bilgi bakımından yenilik taşıması da ayrıca önem taşıyorken aynı konuları ele alan diğer İranlı seyyahları etkilediğini söylemek mümkündür. Ayrıca ilerleyen onyıllarda bu seyahatnameler İran'daki modernizasyon girişimlerinin temel fikri mahiyetini oluşturacağı bakımından da önem taşır.

Bu dönemde Batıya seyahat eden diğer isim Mirza Ebulhasan Han Elçi'dir. Feth'ali Şah tarafından İngiliz elçiliğinin muavini ile birlikte bir kaç hizmetçi eşliğinde Kaçar devleti elçisi olarak İngiltere'ye seyahat eder. Londra'ya seyahati esnasında İstanbul'dan da geçen Mirza Ebulhasan Han, İstanbul'un güzelliklerinden, kültürel özelliklerinden ve yakından bir kaç fabrikayı ziyaret ettiğinden bahseder. İngiltere'de ise genel olarak halkın yaşam tarzı hakkında epey pohpohlamalarda bulunan seyyah, oradaki törenleri, kadınların erkeklerle birlikte eğlendiğini, kadınlarla iyi iletişim kurduğunu ve İngilizlerin gösterişli mekanlarını yer yer anlatır. Genellikle burjuvalarla zaman geçirdiği için İngiltere'den oluşturduğu imaj sadece burjuvaların kültürünü yansıtır. Döneminin diğer seyyahları gibi Batıdaki fikri gelişmelerden habersizcesine fikri gelişmenin bir sonucu olan modern araç ve yaşam tarzını hayranlıkla anlatmaktan öteye gitmez. Plymouth'a girişinden hemen önce seyahat ettiği gemide gazeteyi ilk defa hayatında gören Mirza Ebulhasan Han, gazetenin içeriği hakkında olumsuz değerlendirmelerde bulunur. Ebulhasan Han'a göre genellikle sahte bilgilere yer verilen gazetelerin basılmasının asıl amacı insanlara nitelik olarak hobi oluşturmaktır (Elchi, 1985, s. 120). Gemi, cam-ayna ve silah üretim fabrikalarından ve aynı zamanda bu fabrikaların yararlandığı buhar enerjisinden hayranlıkla betimlemeler yapar (Elchi, 1985, s. 124, 192, 327). Seyahatnamede çok yer verilmeyen ancak yine hakkında yazarın hayretlerle cümleler kurmasına neden olan kentsel ve mimari içerikler de yer almaktadır. Plymouth kenti ve mimari ürünleri hakkında daha ayrıntılı gözlemleri şöyle kaydeder:

...hiç bir kusuru olmayan ızgara şeklinde düz ve uzun sokaklar gördük. Dört-beş katlı evler birbirleri ile simetrik bir düzen içerisinde.... Evlerin zemin katları kesme taştan yapılmış, giriş kapısı, diğer kapıları ve tavanlarında insanlar, melekler, kuşlar ve yabani hayvanlardan oluşan çok hoş resimler

izilmiştir... Batıda böyle sefali şehir çok az vardır... At arabalarına oturduğum zaman çok rahat ettim ve yollar o kadar düzgündü ki hiç bir memlekette böylesini görmemiştim... Bakanlıklar külliyesine vardığımızda çok müstahkem duvarların yüksekliği kehkışana⁴² kadar gidiyordu... Külliyenin parkında güzel imaretler, selvi ve am ağaçları uzaktan göz kamaştırıyordu. (Elchi, 1985, s. 123, 126)

Mirza Ebulhasan Han'ın hayretler içerisinde kalması ve çok şiirsel cmler ile Pylmouth'daki kentsel doku ve parklardan bahsetmesi, daha sonraki onyıllarda hem diğer İranlı seyyahların anlatımında hem de İran'daki sokak ve parkların silüetinde görülecekti. Batıya ilk seyahat edenlerden olan, daha kapsamlı değerlendirmelerde bulunan ve Abbas Mirza tarafından gönderilen ğrecilerin arasında yer alan diğer isim Mirza Sahil şirazi'dir (şekil 2.2).

şekil 2.2 : Kensington Bahçesi'nin Albert Memorial Asia Grubunda bulunan ve 1868 yılında John Henry Foley tarafından yapılan Mirza Salih şirazi'nin heykeli (Izadpanah, 2019).

⁴² Kehkişan Farsça'da galaksi anlamına gelmektedir.

Şirazi Seyahatname kitabının ilk bölümlerinde Rusya seyahati esnasında gözlemlerine yer vermiştir. Yazar Rusya'nın gerçekleştirdiği modernizasyon modelinin İran için uygun olacağını savunarak, kültürel zemin gerekmezsin bilim ve teknolojiye ilerlemenin mümkün olduğunu yer yer anlatır. Seyahatnamenin asıl bölümü İngiltere'de geçirdiği süreçteki gözlemlerinden oluşmaktadır. İngiltere'nin bilim ve yenilikte en ileri ülke olduğunu belirten Şirazi, oradaki yaşam tarzı, devlet kurumları, devlet yapıları, kentsel silüet, mimari doku ve çağdaş mimari işlevlerden bahseder. Gelmiş olduğu kendi ülkesinde bulunmayan mimari ve kentsel işlevler hakkında romantik yorumlarda bulunan yazar, tımarhane, yetimhane, yangın istasyonları, lokantalar, oteller, posta hizmetleri, parklar, müzeler, tiyatrolar vb. gibi işlevlerin mekanlarını betimlemiştir. Mirza Salih Şirazi'inin Londra şehri hakkındaki mimari/kentsel konularla ilgili olan gözlemleri sıradan olmamakla birlikte bir mimari gözlem sayılabilecek niteliktedir:

... Ama Londra sokakları genellikle simetrik yapılmış, yani evler birbirlerine göre simetrik inşa edilmiş, duvarlar pişmiş tuğladan yapılmış, her sokağın ve mahallenin adı başlangıç noktalarında bir tabelada yazılmıştır. Her evin kapısı önünde numarası vardır. Sokaklar o kadar geniştir ki genellikle dört at arabası rahatlıkla yanyana geçebilir. Yayaaların rahatlıkla yürüyebilmeleri için sokaklar her iki yandan taş ile döşenmiştir... Sokakların iki tarafında 6 ila 10 zer⁴³ aralıkla kapıların üzerinde aydınlık feneri vardır. (Shirazi, 1968, s. 286)

Diğer seyyahlara nazaran sokak ve kentsel dokuyla ilgili daha ayrıntılı bilgiler aktaran Mirza Salih Şirazi diğer seyyahların aktardıkları bilgilerle birlikte bu gözlemleri ile ilerleyen onyıllarda Nasreddin Şah gibi Kaçar liderini ve modernizasyon girişimcilerini etkileyecektir. Mirza Salih ve diğer gözlemciler için “ilginç” gelen bu “gizemli” imgelemler kendilerinden sonra saadeti Batıya seyahatte ve oradaki imgelemi birebir aktarmakta gören zümrenin vizyonunu inşa eder. Öyle ki Londra sokak ve evlerindeki dikey/yatay mekansal hiyerarşi, düzen ve dışa dönük kentsel/mimari anlayışı Kaçar devri zenginleri, tüccarları ve düşünürlerinin bilincini çağırıştırarak, geleneksel içe dönük kentsel/mimari anlayışını önemli ölçüde

⁴³ Zer; modern dönem öncesi İran'da bir ölçü birimidir. Her zer yaklaşık 1.04 metredir (Dehkhoda, 1946).

etkileyecekti. Bu etkiler XIX. yüzyılın ortalarında Kavamülmülk gibi Kaçar zenginlerinin evlerinde belirecekti⁴⁴. Şirazi Londra evleri hakkında şunları kaydeder:

Londra evleri çoğunlukla altı yada yedi katlı olup beş katın altında olanı neredeyse hiç yoktur. Kapı ve pencereler cam işçiliği ile yapılmış, her evde birinci kat mutfak, ikinci kat yemek odaları, üçüncü kat oturma odaları ve dördüncü kat aralıklı zamanlarda oturma odaları olarak kullanılıyorken, beşinci, altıncı ve yedinci katlar hizmetçilerin oturma odaları ile ev sahiplerinin yatak odasına tahsis edilmiştir. (Shirazi, 1968, s. 287)

Bu evlerin dışa dönük mimarisiyle altı katlı olmaları ve ev sahiplerinin hizmetçileriyle barındırdıkları mekansal örgütlenme Şirazi için bir başka yenilik taşıyan olgu olsa gerek. Şirazi'nin yaşadığı dönemde İran nüfusunun yaklaşık sadece 10% şehirlerde yaşıyordu. İran'daki şehirler neredeyse ortaçağ özelliğini taşıyor, sokaklar ve caddeler sanayi üretim tarzı ve ticaret ekonomisi ile örgütlenmiş olan kentlerdeki gibi geniş değil, sadece geçit olarak kullanılıyor, mimari/kentsel öğeler çarşı ve cami etrafında kendiliğinden geliyordu. Bu nedenle aradaki uçurum fark yani sanayi kentine özgün toplumsal işbölümünden kaynaklanan mimari/kentsel modern işlevler ve örgütlenmeler Şirazi'yi şaşırtıyordu:

Londra'da Hyde Park, Saint James's Park, Green Park ve Regent's Park olmak üzere dört adet park bulunmaktadır. Bu parklarda halk öğlen saatlerinde zaman geçirmektedir. Erkekler ve kadınlar kol kola birbirleri ile sohbet edip eğleniyorlar. At arabasına binenler ve yayalar herkes oraya gelip hava kararana kadar gezmektedirler. Kimse yüksek sesle konuşmuyor burada... Gerçekten bu parklarda çok şık ve güzel kadınlar bulunuyorlar... Burada kadın ve erkek olarak herkes gayet nezaketli ve tertemiz kıyafetlerle bulunuyorlar. (Shirazi, 1968, s. 304)

Kentte insanları bir araya getiren unsurun artık çarşı ve dini yapılar değil, sosyalleşme ve rekreasyon alanları olması, ayrıca kadınların da erkekler gibi kentsel görüntüye eklenmesi Mirza Sahil Şirazi için son derece heyecan verici ve yenilik taşıyan bir olgu olduğu söylenebilir. İnsanların yüksek sesle konuşmamasından, evlerin mimarisine,

⁴⁴ Kavamülmülk (قوام الملک) veya Kavam ailesi Şiraz'da yaşayan Yahudi kökenli zengin tüccardı. Kaçar döneminden Birinci Pehlevi dönemine kadar siyasal olaylarda ciddi etkileri olmuştur (Royce, 1981, s. 252).

kadınlarla erkeklerin birlikte gezmesinden düz sokaklara, dünyevi eğlenceden parklara kadar geniş yelpazesi olan sanayi kentinin imgesi Şirazi için Batıyı keşfedilmesi gereken dünya konumuna sokar. Bütün bu acayiplikler ve ilginçlikler bir aradadır.

Yukarıda bahsedilen seyyahlar Batıyı gözlemleyen ilk İranlı kuşak olarak bir sonraki seyyah kuşağını etkileyecektir. Özellikle ülkenin padişahı olarak Batıya ilk ayak basan Nasıreddin Şah ile diğer devlet adamlarının seyahat öncesi Batı hakkındaki ön bilgileri bu seyahatnamelerden toplanacaktı. Bütün bu seyahatnameler aslında fikri olarak Batıda Rönesans'tan başlayan akılcılığı gözlemleyemeden sadece bu sürecin sonuçlarından biri olan görsel maddi ortam ile olguların bazısını açıklar. Bu seyyahlara göre “İlericilik” anlayışı “parktaki kadınlarla erkeklerin birlikte el ele tutuşmaları” gibi olgularda bulunuyordu. Düz sokakların oluşumu, dükkan vitrinlerinin sergilenişi, sokak lambaları ve yaya kaldırımları gibi mimari/kentsel uygulamaların bu seyyahlara göre gereklilik ve işlevsellik taşıyan bir mesele değildi. Bu seyyahların geleneksel ve tümdengelimsel ideolojilerinin süzgecinden geçirerek ürettikleri bütün bu tespitlere bakıldığında Avrupa'daki olan bitenleri uzun tarihsel süreçler sonucunda modern yaşam tarzına uyarlanmış pratik bir yanıt olarak değil, “dünyevi saadetin anahtarı” olarak gördüklerini söylemek mümkündür⁴⁵.

2.5 Nasıreddin Şah Devri (1848-1896)

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran'da siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda gerçekleşen değişim ve dönüşümler yeni bir evreye girip, Nasıreddin Şah dönemi boyunca yapılan reformlar farklı alan ve düzeylerde devam eder. Yüzyılın başından itibaren Rusya ve Birleşik Krallık'ın çeşitli baskıları, 1841 yılı Birleşik Krallık ile imzalanan ticari anlaşma ve nihayetinde 1857 yılı Herat şehrinin düşmesi ve daha nice zorluklarla karşılaşan Nasıreddin Şah, bu iki emperyalist gücün baskısıyla ülkeyi ayakta tutmaya çalışır. Nasıreddin Şah döneminde kıtlıklar, yoksulluk, savaşlar, yabancı sermayenin girişinden kaynaklanan yerel üretici ve esnafın iflası, Zerdüş ve Ermeniler gibi gayri müslim zümrenin İran'daki sermaye dolaşımına nisbi egemenliği vb. sorunlar ülkeyi neredeyse emperyal güçlerin arka bahçesi haline getirir⁴⁶. Ancak

⁴⁵ Burada “dünyevi saadetin anahtarı” ibaresinden kastedilen geleneksel/dini anlayıştaki tabiriyle Farabi'nin geliştirdiği “Medine-i Fazıla” anlayışıdır. Farabi Medine-i Fazıla'da ideal bir şehrin “gelişmiş” özelliklerinden bahseder (Fârâbi, 1990, s. 93).

⁴⁶ Detaylı bilgi için bkz., (Amanat, 2019).

Kaçar devrindeki en önemli modernizasyon girişimleri ve Batı ile sıkı temasların da sultan sahipkıran devrinde gerçekleştiği bilinen bir husustur.

Bu dönemde Aryanist oryantalistlerin de arttığını, ayrıca bu zümrenin yolunu/söylemini devam ettiren yerel milliyetçi akımların da faaliyete başladığını görmek mümkündür. Aslında kökeni daha önceki yüzyıllara kadar giden ve XIX. yüzyılın ortalarında ciddi bir literatür oluşturan Aryanizm söyleminin artık sadece konusu salt tarih olan kitaplarda değil, mimari ve arkeoloji gibi alanlarda da dillenmeye başlandığı söylenebilir. Bu oryantalistlerin önemli kısmı Birleşik Krallık ve Doğu Hint Şirketi'nin himayesi ile, diğerleri ise Fransız, Alman ve Rus olmak üzere İran'ın farklı bölgelerinde Aryanizm ve İslamiyet öncesi antik İran tarihine odaklanarak günümüzde görüngüsel olarak oluşan "İran" algısının düşünsel babaları olarak nitelendirilebilirler.

Şekil 2.3 : Hindistan Parsi Zerdüşterinden ve Birleşik Krallık'a bağlı olan Maneckji Limji Hataria İran'da oluşan Fars milliyetçiliğinin ciddi finansörlerindendi (URL-1).

Bunların yanı sıra Hindistan Parsi Zerdüşterleri tarafından desteklenen Fars milliyetçiliği, Maneckji Hataria gibi büyük misyoner-tüccarlar vasıtasıyla oluşturulan

mali himayelerle güçlenmekteydi (Şekil 2.3). Aynı zamanda bir çok çağdaş değerler sistemini ihtiyatlı bir şekilde benimseyen Nasıreddin Şah'ın bu dönemdeki ciddi mimari/kentsel çıktıları olan modernizasyon girişimleri de söz konusuydu.

Bu dönemde modernizasyon girişimlerinin devamı mimari/kentsel alanda ciddi değişimlere sebebiyet vermiş ve Banimasoud'a (2015) göre bu süreçlerin gerçekleşmesinde Nasıreddin Şah'ın Batıya olan üç seyahatinin önemli rolü olmuştur.

Ancak detyalı incelemeler sonucunda bu kanının pek de doğru olmadığı ve Nasıreddin Şah'ın Batı seyahati öncesi de kentsel/mimari alanda ciddi modernizasyon girişimlerine yer verdiği anlaşılmıştır. Ancak modernizasyon kapsamında yapılan bu girişimlerin Batı seyahati sonrası daha hızlı ve geniş biçimde devam ettiği söylenebilir.

Bu seyahatlerinin ayrıntılarını kendi seyahatnamelerinde kaydeden Nasıreddin Şah, 1873 Uluslararası Viyana Sergisi, 1878 ve 1889 Uluslararası Paris sergilerini ziyaret edip, oradaki gözlemlerini paylaşır. Dolayısıyla mahiyeten çok yönlü olan ve ciddi bir şekilde araştırılmayan Nasıreddin Şah döneminin modernizasyon, kültür inşası ve mimari/kentsel gelişmelerini şekillendiren etkenleri özetlemek gerekirse aşağıdaki hiyerarşik olmayan sırayla açıklamak mümkündür. Bu etkenlerin şekillenmesinde siyasal-ekonomik gelişmelerin belirleyici role sahip olduğu söylenebilir:

1. Aryanizm akımının güçlenmesi ve bunun devamında şarkiyatçıların faaliyetlerinin artmasıyla birlikte oluşan Aryanist ve milliyetçi ortamın mimari söylemlere girmesi
2. Zerdüş/Ermeniler gibi gayri müslim yatırımcıların nüfuzu ve destekleriyle oluşan milliyetçi ortam ve mimari/kentsel söyleme taşınması
3. Nasıreddin Şah'ın modernizasyon girişimleri

Bu etkenlerin hangisinin daha çok önemli olduğu tartışmaya açık olabilecekken, ilk ikisinin ulus inşasının düşünsel, kuramsal ve finansal altyapısını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Üçüncü etkenin üretilmiş olan kuramsal altyapının pratikteki mimari/kentsel çıktıları mahiyetinde olduğu ayrıca yeni değerler sisteminin inşasında eyleyici unsur niteliğini taşıdığı düşünülebilir. Bu etkenlerin Nasıreddin Şah dönemi boyunca yükselen Aryanizm/Fars milliyetçiliğini, modernizasyon ve mimari/kentsel kültürün gelişimini bir bütünsellik içerisinde şekillendirdiği söylenebilir. Bu bağlamda konu kapsamı gereği bu etkenlerin içeriğinin niteliği hakkında irdeleme yapmak ilerleyen satırların tartışma konusu olacaktır.

2.5.1 Oryantalist Aryanist/milliyetçi zihniyetin mimari söylemlere girmesi

Aryanist söylemin mimari ürünlerine arkeolojik kalıntılar vasıtasıyla girmesi 1840'lı yıllarda gerçekleşmiştir. Bu söylem İran da dahil bölgedeki İslamiyet öncesi uygarlıkları yücelterek, romantik tarih yazımı ile “Aryan ırkının üstünlüğünü” isbatlayıcı bir dil ile betimlemeye çalışmıştır. Kökleri önceki yüzyıllara dayanan ve Hindistan coğrafyası ile başlayan Oryantalizm ve İranoloji disiplinleri XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yani Nasıreddin Şah'ın saltanatı boyunca arkeolojik kalıntılarının da destek alarak günümüze kadar uzanan söylemi oluşturmaya başlamıştır. XIX. yüzyılın ortasından itibaren arkeolojik/mimari kalıntılar vasıtasıyla İran ölçeğinde bu söylemleri pekiştiren etkenleri iyi anlamak için kısaca Aryanizm kuramının oluşumundaki belirleyici rolü olan bireylerden bahsetmek yerinde olacaktır.

Doğu Hint Şirketi'nin kültürel etkinlikleri sonucunda Sir William Jones tarafından kurulan Bengal Asya Toluluğu⁴⁷ İranoloji disiplininin başlangıcını oluşturur. Bu nedenle Sir William Jones İranoloji disiplininin babası olarak bilinmektedir (Taheri, 1973, s. 17). Bu akışın devamı yine İngilizlerin yanı sıra rakip sömürgeci ülkelerin de gönderdiği görevliler tarafından takip edilir. Sir William Jones, Sanskrit, Grek ve Latin dillerinin kökenlerinin aynı olduğunu ve bu doğrultuda aynı ırktan türediklerini belirtir. Sir William Jones'un yaklaşımları XIX. yüzyılda yaygın olan Ari ırkın türdeşliği anlayışının belirleyicisi olur. Bu yaklaşımların oluşturduğu yaygın kanı İrlanda'dan Hindistan'a kadar geniş bir Avrasya coğrafya içerisinde konuşulan İngilizce, İrlandaca, Arnavutça, İtalyanca, Yunanca, Rusça, Sanskritçe, Hintçe, Bengalce, Kürtçe, Farsça vb. dillerinin kökeninin aynı olduğudur (D'souza, 1995, s. 537).

Ari ırkçılığının temelini oluşturan oryantalist araştırmacılardan biri Fransız aristokrat Arthur de Gobineau'dur. Gobineau'nin Fransa Doğu Hint Şirketi ile ilişkisi babasının oradaki faaliyetleriyle başlar. Gobineau'nin “İnsan Irklarının Eşitsizliği Üzerine Bir Deneme”⁴⁸ adlı eseri XIX. ve XX. yüzyılın Nazizm gibi soyucu akımlarını etkiler (D'souza, 1995, s. 537). Gobineau ırksal yaklaşımı ile ırkları beyaz, siyah ve sarı olarak üç gruba ayırıp, tarih boyunca sadece beyaz ırkların büyük uygarlıklar

⁴⁷ The Asiatic Society of Bengal.

⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz., (Gobineau, 1915)

kurabildiklerini iddia eder. Gobineau'e göre beyaz ırkın güzel, zeki ve güçlü olma kabiliyeti yaradılıştan olan ilahi/ulvi özelliklerdir (Budil, 2008).

Bir diğer Aryancı oryantalist olan Annie Besant, insan topluluklarını “temel ırklara” göre sınıflandırarak “büyük Ari ırk”tan söz eder. Besant’a göre dünyadaki bütün uygarlıklar Ari ırklar tarafından kurulmuştur. Besant diğer ırklara ait toplulukları vahşi ve bedevil olarak nitelendirerek, Ari ırkın kurduğu uygarlıkları beş başlıkta ele alır (Shahbazi, 2000). Besant’a göre bu uygarlıklar sırasıyla Hint, Mezopotamya, İran, Roma ve Çağdaş Avrupa Uygarlıkları’dır. Besant bu iddiasıyla sıranın şimdi “Çağdaş Avrupa Uygarlığı”na geldiğini söyler. Besant’ın bu düşüncesini Max Muller kendi kuramıyla destekler. Max Muller’e göre Asya’daki Ari ırk Avrupa’daki türdeşleriyle birleşip Asya’daki Ari ırktan olmayan topluluklara uygarlık getirmelidir. Max Muller’in 1846 yılında Doğu Hint Şirketi tarafından Sanskritçe metinlerin yayınlanmasıyla görevlendirildiği bilinmektedir (Shahbazi, 2000).

Sir John Malcolm 1815 yılındaki “İran Tarihi”⁴⁹ adlı kitabında İran mitolojisi ve destanları üzerinden ayrıca Herodotus ve Xenophon gibi antik dönem tarihi referanslar dolayısıyla süreklilik içeren bir tarih yazımı izler. Kitap bir oryantalist tarafından Aryanist soyucu söylemini İran tarih yazımına dahil etmekle diğer eserlere öncülük ederek günümüze kadar devam eden Aryanist tarih yazımının ana kaynaklarından birisi olması bakımından önemlidir.

Aryanist tarih yazımının İran bazındaki eserlerini saymak araştırma konusu kapsamını aştığı için burada bu kadarıyla yetinilip çalışmanın devamında mimari/arkeoloji alanına dahil olan oryantalistler üzerinde de durulacaktır.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucunda Aryanist söylemin mimari alana taşınması modern İran tarihinin oluşumu bakımından atıf noktası olarak nitelendirilebilir. Doğu Hint Şirketi tarafından Kaçar askerlerine eğitim verme amacıyla İran’a gelen Sir Henry Rawlinson, Ahamenid taş yazıt levhalarının keşfi, Bistun ve ardından Tak-ı Bostan kitabelerinin çevirisi ile antik İran tarihinin oluşumunda önemli rolünün olduğu bilinmektedir (Şekil 2.4) (Rawlinson, 1898, s. 19).

⁴⁹ The History of Persia. Kitabın giriş bölümünde Sir John Malcolm eserinin Birleşik Krallık şanına layık olmasını dilemiş, Birleşik Krallık’ın menfaatları için uygun olacağını belirtmiştir.

Austen Henri Layard 1840'lı yıllarda Luristan ve Arabistan⁵⁰ eyaletlerinde Elam uygarlığına ait Eshkaft-e Salman ve Kul-e Farah gibi bazı antik dönem kalıntıları tespit eder (Simpson, 2002). Birleşik Krallık'ın İran'a gönderdiği İngiliz Sınır Komisyonu heyeti dahilinde faaliyet gösteren ayrıca jeolog olan William Kennett Loftus 1852 yılında yürüttüğü görevler esnasında Susa'da Apadana Sarayı'nı gün ışığına çıkarmakla İslamiyet öncesi İran'daki uygarlıkların tanınmasında önemli adımın atılmasına neden olur (Simpson, 2000).

İran'daki tarihi ve özellikle İslamiyet öncesi mimari kalıntılar ile ilgili faaliyetler XIX. yüzyılın başından itibaren İngiliz şarkiyatçıları tarafından gerçekleşse de ilk olarak envanter çalışması ve belgelemenin iki Fransız tarafından gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Arkeolog Eugene Flandin ve mimar Pascal Coste'un 1851 yılında hazırlamış oldukları eserlerinde⁵¹ İran'ın değişik bölgelerindeki tarihi mimari kalıntılardan yapmış oldukları çizimlerle, bu eserleri ilk olarak uluslararası çapta dünya gündemine getirdikleri söylenebilir (Şekil 2.5).

Şekil 2.4 : Henry Rawlinson tarafından çözümlenen Bistun taş yazıtı ve Zerdüş Tanrısı'nı temsil eden Faravahar simgesi (URL-2).

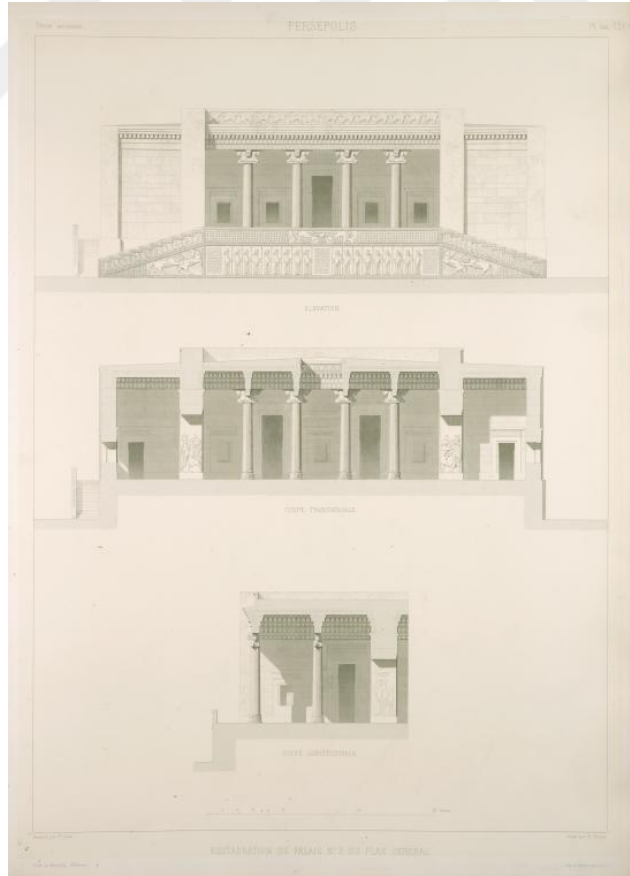
Bu eser arkeoloji için çok önemli kaynak olmakla birlikte, ülke ve dünya genelinde İran'daki mimari kalıntılara yönelik uyandırdığı ve artırdığı ilgi ile de tanınmaktadır.

⁵⁰ Günümüzde Huzistan Eyaleti olarak bilinmektedir.

⁵¹ Detaylı bilgi için bkz., (Flandin & Coste, 1851).

Gözlemlediği eserlerin eskizini yaparak onların mevcut durumu ve mimari özellikleri hakkında bilgi veren Flandin, daha da önemseydiği İslamiyet öncesi anıtsal yapıların rekonstrüksiyon çizimlerini yapıp, onlar hakkında romantik açıklamalarda bulunur. İslamiyet öncesi mimari eserler hakkında hayranlığını dile getiren Flandin, Persepolis kalıntıları hakkında yine mevcut durum bilgilerini aktararak romantik bir dil ile açıklamalar yapar. Kalıntılardan seçtiği bazı taş kabartmalarındaki betimlenen sahneleri XIX. yüzyıl insanının adetlerine bağlamak çabasında olduğunu görmek mümkündür:

Bu kasırlar Kiros ve haleflerinin anıtları olduğundan İran'daki diğer binalara göre kıyaslanmayacak düzeyde üstünlük sağlamaktadır... Persepolis'in taş kabartmalarından anlaşıldığı üzere şimdiki gibi çok eski zamanlardan İranlıların arasında beri çiçeğin önemli yeri varmış ve insanlar birbirlerine çiçek vererek dostluklarını pekiştirmek istiyorlarmış... merdivenlerdeki kabartmalar ise Nevruz bayramındaki adetlerden başka bir eylemi betimlemiyorlardır. (Flandin, 1977, s. 296, 351, 354)

Şekil 2.5 : Eugene Flandin ve Pascal Coste' tarafından hazırlanan Persepolis'teki Apadana Sarayı'nın rekonstrüksiyonu (TNPL, n.d.).

Fransız arkeolog Marcel Auguste Dieulafoy, Eugene Viollet-le-Duc'un teşviği ile Susa'da başlattığı kazılarla Aryanist söylem çerçevesinde Ahamenid, Part ve Sasani eserlerinin rekonstrüksiyonunu oluşturur. Fransız mühendis ve uzmanlardan oluşan bir heyet dahilinde 1884 yılında İran'daki kazıları yürütmek isteğinde bulunur ancak Nasıreddin Şah yönetimini karşısında bulunca, şahın özel hekimi ve Kaçar devletinde ciddi nüfuzu olan doktor Tholozan aracılığı ile yönetimi ikna etmeyi başarır. Eşi Jane Dieulafoy ile birlikte katıldığı kazılarda önemli arkeolojik keşiflerinde bulunan Dieulafoy, araştırmalarının sonuçlarını beş ciltlik "L'art antique de la Perse" eserinde kaydeder. Ayrıca eşinin kalemiyle yazılan ve rapor niteliğinde olan iki seyahatname de bu arkeolojik araştırmaların detaylarını anlatmaktadır. Persepolis ve Susa'daki Ahamenid kalıntılarını mimari anlatım teknikleri ile derlemiş ve Aryanist söylem ile değerlendirmelerde bulunmuştur. Özellikle Ahamenid eserlerinin sütun-cephe oranları ve detayları hakkında ilk olarak mimari metinler kapsamında anlatımlara yer vermiştir (Amiet, 1995, s. 399-401). Asur ve Yunan mimarisi ile Ahamenid eserleri arasında benzerlikler ortaya koymaya çalışan yazarın, İran'daki İslamiyet öncesi mimarlığının kılavuzu mahiyetinde eserler üretmekle Aryanist söylemin mimariye taşınmasında önemli rolünün olduğunu söylemek mümkündür⁵². Susa'daki eserleri gözlemlerken günümüzde de Kiros'un taş kabartması olarak bilinen kalıntı hakkında Aryanist paradigmasını romantik nitelendirmeler ile dile getirir: "...doğu tarafında büyük bir beyaz dikili taşı gözlemledim... Taşa çok zarif bir yüz oyulmuştur.... Taşa oyulan yüz Ari ırkına ait bir yüzdür. Kafasının üstündeki saçlar kazıtılmış ve kafanın arkasındaki kalan saçlar ensenin üzerine oturacak şekilde örülmüştür..." (Şekil 2.6) (Dieulafoy, 1992, s. 382-383).

Dieulafoy'un XIX. yüzyılın ırkçı ortamından kaynaklanan bir zihniyetle Ahamenid süreal kabartmalarında bulunan kafa ve yüz biçimini bir "Ari ırkı yüzüne benzetmesi" heyecanının ne seviyede olduğunu gösterir. Mimari alanda Fars milliyetçiliğinin temellerini atma çabasında olmasına rağmen Dieulafoy eşi ile birlikte günümüzde de Fars milliyetçiliğinin önemli simgesel yapıtlarından olan Kiros'un mezarından bahsederken "... bölgedeki köylüler tarafından Mader-i Süleyman (Süleymanın Annesi) Tahtı olarak bilinen bina Babil krallarının üzerinde kasırlarını inşa ettikleri masbatalara benzemektedir ancak bu temel (bina) üzerinde hiç bir bina inşa

⁵² Detaylı bilgi için bkz., (Dieulafoy, 1885).

edilmemiştir. Görünen o ki bina tam olarak inşa edilmemiş ve inşası bitmeden bırakılmıştır...” ifadeleri ile günümüzde bina hakkında bilinen bilgilere yer vermemiştir (Dieulafoy, 1992, s. 383-388). Belli ki bina günümüzdeki kimliğine (Kiros’un mezarı) ulaşmak için daha sonraki yılları bekleyecekti (Şekil 2.7)⁵³. Daha önceki dönemlerde İran tarih yazımında yerini pekiştiren Aryanist söylemin, Nasıreddin Şah döneminde arkeoloji ve mimarlık tarih yazımı literatüründe de yaygınlaşmaya başlanması aslında ilerleyen yıllarda Pehlevi yönetiminde normalleşecek olan “mimari kültür”ün fikri altyapısının oluşmasında büyük rol üstlendiği söylenebilir.

Şekil 2.6 : Dieulafoy “Kiros Kabartması” olarak adlandırdığı kalıntıdaki figürün yüzünü Ari ırkının ideal insan modeline benzetmişti (Dieulafoy, 1992).

⁵³ Bina Pehlevi döneminden itibaren Fars millietçiliğinin başvuracağı ve araçsallaştıracağı en önemli unsurlardan biri haline gelecekti. Ancak Şekil 2.7’de görüldüğü gibi o tarihlerde (XIX. yüzyılın sonları) yerel halk tarafından önemsiz ve hayvanlarını otlatıkları alan olarak kullanılan bir mekandı.

Şekil 2.7 : Dieulafoy’un ziyaret ettiği tarihlerde “Taht-ı Mader-i Süleyman” olarak bahsettiği bina daha sonraki tarihlerde Ahamenid kralı Kiros’un mezarı olarak adlandırılacaktı (SIA, n.d.).

Bu doğrultuda Persepolis’teki eserlerin yapım tekniğini, ölçülerini, planlarını, görünüşlerini ve cephe oranlarını mimari çizimler ile üst düzeyde detaylandıran ve bir nevi Flandin ile Dieulafoy’un çalışmalarını daha da ileriye taşıyan diğer Fransız arkeolog ve tarihçi olan Charles Chipiez, “History of Art in Persia” adlı mimari risalesi ile önde gelmektedir (Şekil 2.8)⁵⁴.

Fransa ihtilalinden sonra Batı Avrupa’da oluşmuş olan modern ulus-devletlerin yeni değerler sistemi tek kültür ve ulus inşası üzerine kurulduğundan, siyaset, tarih ve kültür inşası süreçleri de bu doğrultuda gelişmişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa ülkelerinde ulus inşası sürecinin kültürel-mimari alandaki söylem oluşturması evrilmiş ve tanınmış bir olgu olur iken, modernizasyon ile yeni tanışmış olan İran gibi coğrafyalarda daha yenilik barındırmaktaydı. Nitekim aynı tarihte Osmanlı ve Mısır gibi ülkelerde de ulusalcı söylemlerin mimariye taşınması da daha önceki tarihlerde literatür oluşturan konular değildi. Ancak Mısır ve özellikle İran’daki geliştirilen milliyetçi mimari söylemin İslamiyet öncesi devirlerin yükseltilmesi ile gerçekleştiği

⁵⁴ Detaylı bilgi için bkz., (Chipiez & Perrot, 1892).

söylenbilir. Bu hususun gerçekleşmesinde de Batılı oryantalistlerin benzersiz rolünün olduğu açıktır. Aynı devirde Osmanlı’da “Usul-u Mimari-i Osmani” gibi eserlerle Osmanlıcılık mimari söylemi oluşturulurken, İran’da mimari alandaki milliyetçi söylemin İslamiyet öncesi mimari ürünlerinin yüceltilmesi ile oluşmuş olmasının tesadüf olmadığı söylenbilir. Bu konunun ayrıntısına girmek çalışmanın kapsamına sığmayacağından üzerinde durulmayacaktır. Ancak belki bunun asıl sebebi Osmanlı’da çağdaş değerler sistemine göre yetişen güçlü entelektüel zümrenin varlığından kaynaklı olabilir.

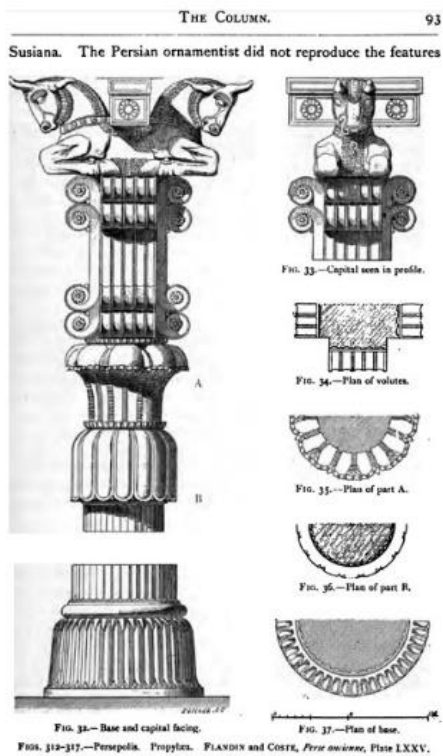
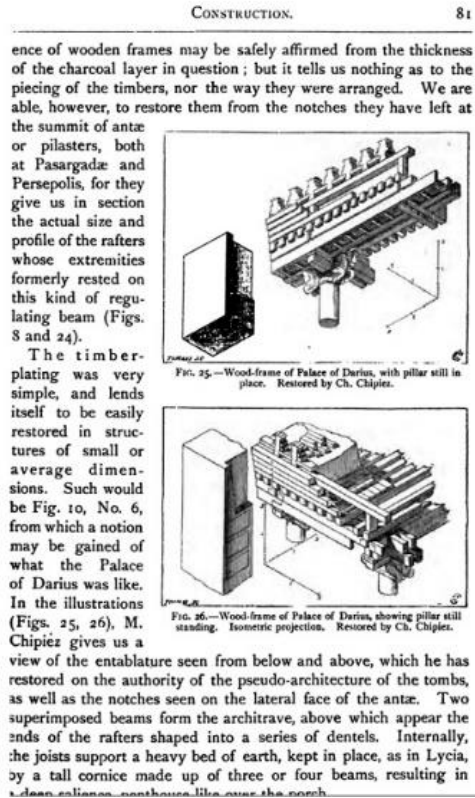

FIG. 32.—Base and capital facing. FIGS. 312-317.—Persepolis. Prinylen. FLANDIN and COSTE, *Persia antiqua*, Plate LXXV.

Şekil 2.8 : Chipiez ve Perrot “History of Art in Persia” adlı eserinde Ahamenid-Sasani mimari kalıntılarındaki kullanılan yapım tekniği, oranları, malzemeleri ve önerdiği yeni rekonstrüksiyon plan ve cephe çizimleriyle sunmaya çalışır (Chipiez & Perrot, 1892).

Batılı oryantalistler aracılığı ile Aryanist söylemin ve onun devamında Fars milliyetçiliğinin mimari alana taşınması Nasıreddin Şah döneminden sonra da güçlü bir şekilde devam edecektir. Bu konu üzerine ilerleyen bölümlerde durulacaktır. Ancak bu devrde oryantalist zümreler tarafından oluşturulmuş olan Aryanist ortam ülkedeki edebiyattan, tarihe, sanattan arkeolojiye kadar neredeyse her alanda kendini göstermekteydi.

2.5.2 Gayri-müslim zümrenin etkisiyle oluşan milliyetçi ortam

Umut Özkırmı'ya göre milliyetçilik çağı olarak bilinen XIX. yüzyılda milliyetçiliğe en sempatik yaklaşanların çoğunluğu tarihçilerden oluşur. Bu tarihçilerin milliyetçiliğin gelişiminde önemli bir rol oynadıkları pek çok araştırmacının ortak kabulüdür. Özkırmı bu hususu şöyle açıklar: “Milliyetçi tarihçiler, geçmişi tarayarak belirli bir milletin varlığını kanıtlayacak bulguları ortaya çıkarmaya çalışmışlar, milli kültürün temel öğelerini, örneğin gelenek ve görenekleri, sembolleri, törenleri keşfetmişlerdi” (Özkırmı, 1999, s. 38).

Bu bakımdan Batılı tarihçi oryantalistlerin XIX. yüzyılda İran'a artan ilgilerini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Ancak günümüzden bakıldığında o dönemde bu oryantalistlerin çok kültürlü ve çok dilli olan İran coğrafyasında sadece Fars etno-kültürünü mercek altına almalarının tesadüf olmadığı anlaşılmaktadır.

Nasıreddin Şah devri yani XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oryantalistlerin oluşturduğu tarih yazımının yanı sıra, konunun mahiyeti gereği modern Fars milliyetçiliğinin oluşumundaki süreçte tarih ve özellikle ulusal kimlik arayışı ile uğraşan İranlı düşünürlerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Tarihçi oryantalistler tarafından pozitivist anlatılarla dillendirilen ve baskın söylem haline getirilen Aryanist soyucu anlayışın etkisi artık neredeyse Kaçar elitleri ve düşünürlerinin de söylemi haline gelmekteydi. Bu düşünürlerin eserlerini ve fikirlerini konu eden bazı araştırmacıların çalışmaları literatürde yerini almıştır.

Doğu Hint Şirketi'nin himayesi ile yükselen Hindistan Parsi Zerdüştları, Kaçar İran'ındaki Fars milliyetçiliğinin büyümesinde ve literatür oluşturmada ciddi etkisi olan yerel İranlı Fars milliyetçilerini desteklemişlerdir. Encümen-i Ekabir-i Parsiyan adlı örgüt ile onun üyesi olan büyük Parsi tüccar Maneckji Limji Hataria'nın oluşturdukları maddi kaynakla XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kaçar elitleri ve düşünürlerinin soyucu ve milliyetçi söylem üretmelerini finanse etmişlerdir. Celaleddin Mirza Kaçar, Mirza Feth'ali Ahundzade, Mirza Ağa Han Kirmani ve Rıza Kulu Han

Hidayet⁵⁵ gibi yerel düşünürlerin eserleri sayesinde oluşan milliyetçi söylem, İran'ı İranlılar eliyle Hind-Avrupa ve beyaz ırkı uygarlığının bir parçası haline getiriyordu⁵⁶.

1860 yılında Encümen-i Feramuşhane'nin⁵⁷ kurulmasıyla birlikte ciddi sayıda Kaçar elit ve aydını derneğe üye olur. Bunların başında Kaçar şehzadesi Celaledin Mirza ile saraya yakınlığı ile bilinen Rıza Kulu Han Hidayet gelmektedir (Katirai, 1976, s. 69)⁵⁸. Derneğe üye olduğu saptanmayan ancak dernek hakkında olumlu görüşleri olan bir başka isim ise Mirza Feth'ali Ahundzade'dir. Maneckji ile güçlü ilişkileri olan bu elit sınıfın bir mason locasında da buluşmaları aslında sadece Maneckji ile birlikte oluşturdukları ortak soyucu söylemde değil, ortak eylem ve ideolojide de mutabık olduklarının kanıtı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür.

Maneckji'nin isteği üzerine Kaçar devlet adamı Rıza Kulu Han Hidayet “Nejadname-i Padişahan-ı İrani” adlı eserini 1858 yılında yani Nasıreddin Şah saltanatının ilk on yılına denk gelen bir zaman diliminde kaleme alır. Yazar kitapta romantik ve süreklilik içeren tarih yazımı anlatımıyla Arapların istilasını sonucunda yıkılan Sasani devletinden başlayarak kendi tabiriyle etnik kökenleri “öz İranlı” olan bir kaç devletin soy ağacını oluşturma çabasıdır⁵⁹.

Celaledin Mirza “Name-i Hüsrevan” adlı eseri ile İran'da Aryanist söylemi dillendiren ve arkaik tarih yazımını benimseyen ilk İranlı yazardır. Çalışmasında bilimsel yöntemlere yer vermeyen Celaledin Mirza, eserinde İslamiyet öncesi *İranşehr*'den bahsederek ülkenin asıl geri kalma sebebini “Arap, Türk ve Moğol” istilalarından kaynaklandığını ve tek kurtuluş yolunun bu varlıkların imhası ile gerçekleşeceğini belirtmiştir⁶⁰. Bu eserin oluşturduğu hipotez ve söylemin İran'da bu

⁵⁵ Bu kişilerin ismi Türkçe telaffüzüne uygun olarak uyarlanmıştır. Farsça ve İngilizce literatürde olan isimleri sırasıyla şöyledir: Jalaladdin Mirza Qajar (جلال الدين ميرزا قاجار), Mirza Fathali Akhundov (میرزا فتحعلی آخوندزاده), Mirza Agha Khan Kermani (میرزا آقاخان کرمانی) ve Rezagholi Khan Hedayat (رضاقلی خان هدایت).

⁵⁶ Maneckji Limji Hataria'nın adı geçen kişilerle ilişkisini incelemek için bkz., (Zia-Ebrahimi, 2011, s. 445-472).

⁵⁷ Derneğe Feramuşhane olarak verilen ad, derneğin Ermeni kurucusu olan *Mirza Malkam Han* tarafından seçilir (Ghaem Maghami, 1963). Bu ad “Freemason” sözcüğüne benzerliğinden dolayı seçilmiştir ancak birebir çevirisi “Unutma Evi” anlamına gelmektedir. İran'da kurulmuş olan en güçlü ve gizli mason localarının başında gelmektedir. Dernek kurulduktan yaklaşık bir yıl sonra Nasıreddin Şah tarafından kapatılır (Katirai, 1976, s. 59-76).

⁵⁸ Celaledin Mirza, Kaçar şehzadesi olmasının yanı sıra ana tarafı Kürt kökenlidir (Amanat, 1998).

⁵⁹ Detaylı bilgi için bkz., (Hedayat, 2020).

⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz., (Jalaladdin Mirza, 2010).

tarihten sonra bir asırdan fazla sürecek olan milliyetçi tarih yazımının yinelediği husus olduğundan önemlidir.

Maneckji ve diğer Aryanist düşünürler ile eylemsel-düşünsel bağı olan ve aynı zamanda seküler milliyetçiliğin öncüsü olan Mirza Feth'ali Ahundzade'nin yayınlamış olduğu çok sayıda eserinde Kaçar elit tabakası içinde Aryanizm ve Fars Milliyetçiliği'nin söylemsel egemenliğinin oluşmasında önemli rolü olduğu çoğu araştırmacının ortak kanısıdır. Mirza Fet'ali "Risale-i Mektubat-ı Kemalüddeve" adlı kitabında din ve siyaset üzerine fikirlerini dile getirmiştir. Ahundzade'ye göre İran'daki toplumsal sorunların çözümü "geçmişe yönelik bilincin oluşması, milli düşüncenin oluşumu ve toplumsal reform" ile gerçekleşir (Adamiyat, 1960, s. 110). Sekülerizm için devrimsel düşünceleri olan Ahundzade diğer düşünürlere göre sivri ve keskin bir dil ile fikirlerini belirtir: "...siyasal otorite değişsin ve kanun hükümeti onun yerine gelsin. Din adamının oluşturduğu karanlık çekilsin ve dinin reformu İslami Protestanizm ile gerçekleşsin, siyaset ve din birbirinden tamamen ayrılsın ve dinin dünyevi olgular üzerinde olan baskınlığı kaldırılınsın..." (Adamiyat, 1960, s. 111-112). Celaleddin Mirza ile yazıştığında onun soyucu eseri hakkında romantik değerlendirmelerde bulunarak memnuniyetini şu cümlelerle ifade etmiştir: "... acaba benim milletimde de dünya medeniyeti hakkında bilinçli aynı zamanda gayretli, taassuplu, vatan sever ve millet sever olan birisi var mıydı? Acaba neden ben bu millet hakkında umutsuzluğa kapılmışım?" (Adamiyat, 1960, s. 112). Kendisi Azerbaycan'ın Şuşa şehrinde doğmasına karşın Türk kültürü ve Türkçe hakkında olumsuz nitelendirmelerde bulunur. Maneckji ile yazışmalarında "Görünürde Türk olsam da, soyum Parsilere bağlanmaktadır" der. Bir başka düşünür için yazdığı mektupta sayıları çok az olan Zerdüştleri kardeşi, vatandaşı, türdeşi ve aynı dilde konuştuğu soydaşı olarak görür. Ahundzade, Aryanizmin mahiyetinden kaynaklanan daha da sivri cümleler kullanarak İran'daki diğer etnik varlıklarını ve özellikle de ülke nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan Türkleri düşman olarak nitelendirip ötekileştirir (Adamiyat, 1960, s. 119-121; Akhundzadeh, 1978, s. 249). Geçmişe doğru rövanşist söylem geliştiren Ahundzade, geçmiş ile hesaplaşmanın yollarını ararken soyucu söylemlerin yanı sıra İran'daki alfabenin değişmesi ile önemli ölçüde radikal reformların gerçekleşeceğini düşünür.

İslam alfabesinin değişmesi için verdiğim önerimin arkasında bilim ve sanayinin kolaylıkla eğitilmesi niyeti yer almaktadır. İslam milletinin köylüsü

ve şehirlisi, kadını ve erkeği, ilkeli ve uygarı kafasını Alman milleti gibi bilim ve sanayinin öğrenmesi ile meşgul etsin. (Adamiyat, 1960, s. 81)

İslam milletinin “kafasını” çalıştırmak için alfabenin değiştirilmesini öneren Ahundzade bu konuda da halefleri gibi sadece biçimci düşünür.

Maneckji’nin desteklediği ve Zerdüşt kökenli olan Mirza Ağa Han Kirmani’nin, Nasıreddin Şah dönemi hükümet karşıtı ve en önemlisi Aryanist söylemlerin güçlenmesinde önemli rolünün olduğu söylenebilir. İstanbul’da basılan *Ahtar Gazetesi*’nde Kaçar devleti ve Nasıreddin Şah yönetimine karşı şiddetli makaleler yazan Kirmani İran tarihi, toplumu ve kültürü hakkındaki Ahundzade’nin etkisinde kaldığı düşünülmektedir (Adamiyat, 1978, s. 26). İslam dini hakkında Ahundzade gibi yıkıcı eleştiriler yapan ve yeri geldiğinde aşağılayan Kirmani, Zerdüştlük hakkında tam tersine romantik ifadeler kullanmıştır. Din ve akıllı birbirine karşıt iki uç nokta olarak gören Kirmani bu konuda görüşünü açık cümleler ile ifade eder : “...şariat kanunlarına bağlı olan ancak şariatın tabiatına uymayan milletlerde bilim, bilgi, akıl ve gözlem her zaman dine karşıt olan bir husustur”. Ancak Zerdüştlük konusunda tam bir zıt görüş sergilemekle arkaik görüşüne pozitivist bir yaklaşımla açıklık getirir: “Bugüne kadar Zerdüştlük dini dışında hiç bir inanç İranlıların tabiatına uygun olmamıştır...” (Adamiyat, 1978, s. 138). Kirmani’nin saldırgan ve arkaik milliyetçi dilini eserlerinin hepsinde görmek mümkündür:

Her milletin kıvamı o milletin dilinde bulunmaktadır.... Suriye ve Mısır halkı zamanla Araplaştılar ve asıl kimliklerini kaybettiklerinden bugün Arap olarak biliniyorlar... Her milletin dili o milletin ruhudur nitekim Kur’an Muhammed’in ruh halidir ve Şehname İranlılığın ruhu!!! Eğer Firdevsi’nin Şehname’si olmasaydı İran milletinin dili ve cevheri Araplaşacaktı ve İranlılar Suriye ve Mısır halkı gibi başkasının malı olacaktı.... Firdevsi’nin ruhuna aferin. (Adamiyat, 1978, s. 276)

Kirmani’nin bu satırlardaki kullandığı “İranlılar” terimi tabiki de sadece Farsları kapsıyordu. Sayısal açıdan ülkenin çoğunluğu olan diğer etnik grupları veya Kirmani’nin tabiriyle “İranlı ruh”dan yoksun olanlar bu kümenin dışında olanlardı. İslam dinini reddederken onun yerine sırf akılcılık ve bilimi değil, Zerdüştlüğü öneren Kirmani aslında tam bir muhafazakar Zerdüşt kimliği ile öne çıkar. Kirmani’ye göre uygarlığın devrimsel boyutu İslam dini ile diğer dillerde konuşan etnik gruplarının yok

edilmesinden geçiyordu. Kendini Fars kültürünün bir şövalyesi gibi gören Kirmani'nin, bu sefer kurtuluşu kendisince “Türkleşen ve Araplaşan halkları Farslaştırmak”ta gördüğünü söylemek mümkündür⁶¹.

Bir taraftan Batılı oryantalistlerin ülke ve dünya çapında oluşturdıkları Ari ırkın üstün olma algısının, diğer taraftan da bu oluşan algının ülke çapında yerli zümrelerle farklı biçimlerde yinelenmesinin Nasireddin Şah döneminin devlet insanlarının kültür kodlarının değişimine neden olduğu söylenebilir. Bu milliyetçi zümreye Mirza Abrulrahim Talibov ile Mirza Yusuf Müsteşarüddeve gibi isimleri de eklemek mümkündür⁶². Bu iki düşünürün de eserlerindeki söylemler içerik ve mahiyet bakımından öncekilerle aynı olduğundan burada üzerinde durulmayacaktır.

Son zamanlarda yapılan araştırmaların ışığında Maneckji'nin destek fonunu sağladığı çok sayıda başka yazarın da eserlerinden bahsetmek mümkündür⁶³. İran'ın farklı coğrafyaları için Ariyanist tarih yazımını aşıl原因an bu eserlerin, Nasireddin Şah dönemi hükümetin siyasi aktörlerinin *Tabula Rasa*'sının şekillenmesinde ciddi etkisinin olduğu kuşkusuzdur.

Ancak yerli düşünürler arasında bu milliyetçi dalganın ülke çapındaki mimari boyuta taşınmasının yine Zerdüşt yatırımcıların ve özellikle Maneckji'nin desteği ile gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Doğu Hint Şirketi ile gizli ilişkileri olduğu bilinen, ayrıca Muzaffereddin Şah döneminde devlet tarafından önemli görevler alan Fırsatüddeve-i Şirazi daha sonra Mecme-i Ademiyyet adlı mason locasında faaliyet gösterir (Katirai, 1976, s. 83; Keshavarz, 2020, s. 194). Maneckji'nin isteği üzerine Fırsatüddeve-i Şirazi İran'ın Fars eyaletindeki ağırlıklı olarak İslamiyet öncesi mimari kalıntılarını gözlemleyip envanter oluşturarak bu kalıntılar hakkındaki gözlemlediği bilgileri kaydedip, çizimlerini “Asar-ı Ecem” adlı eserinde sergiler (Şekil 2.9) (Forsatod-dowleh, 1894, s. 2-3).

Eserde Fars ve Arap ârifler ile şairler hakkında da bilgilere yer verilmiş, ayrıca İran tarihindeki tıptan sanata kadar bir çok tarihi şahsiyet üzerinde romantik bir dille

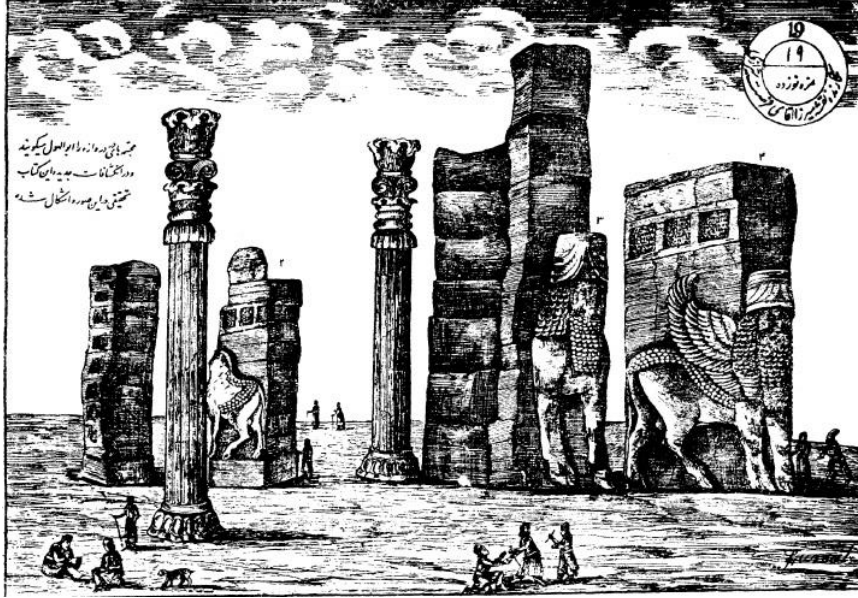
⁶¹ Söz konusu soyucu ve milliyetçi söylem günümüzde de Fars Milliyetçisi şebekelerinin yaygın söylemi olarak devam etmektedir.

⁶² Bu kişilerin ismi Türkçe telaffüzüne uygun olarak uyarlanmıştır. Farsça ve İngilizce literatürde olan isimleri sırasıyla şöyledir: Mirza Abul'Rahim Talibov Tabrizi (میرزا ابوالرحیم طالبوف تبریزی) ve Yousof Khan Mostashar-al Dowleh (میرزا یوسف خان مستشار الدوله).

⁶³ Detaylı bilgi için bkz., (Moftakhari & Diğerleri, 2019).

değnilmiştir. Taht-ı Cemşid⁶⁴ gibi bazı mimari kalıntıları planlarını ve görsellerini titizlikle çalışan Fırsatüddevle, hazırlamış olduğu bulguları basılmak üzere Mumbai'ye gönderir ancak Maneckji'nin ölümü üzerine basımı sekteye uğratarak yapmış olduğu çizimlerin bir çoğunu kaybeder. Daha sonra 1892 yılında Fars valisinin isteği üzerine kaybetmiş olduğu bölümleri tekrar çalışıp yeni bilgiler ile görsellere de yer vererek “Asar-ı Ecem” adlı eseri oluşturur (Shabakeh Mostanad, 2016). Bilimsel metodoloji ile değil, deyimler ve mitolojik hikayeler üzerinden oluşturulan kitabın metni mimari kalıntıların görselleri ile birlikte okurlarına sunulur:

... ve İngilizce'de Taht-ı Cemşid'i Persepolis olarak anmaktadırlar. Resimler, beyitler (taş yazıtlar) ve kabartmalardan anlaşıldığı üzere çok az sayıda saray bunun kadar önemliymiş... Akıllar onu gözlemlerken hayranlık duyar. Ölümsüz Tanrı şahittir ki kalem onu tanımlamakta yetersiz kalıyor. Kimse onu görmedikçe onun nasıl inşa edildiğini ve ona neler yapıldığını anlayamaz. Bendeniz yedi gece gündüz orada durdum ve imkanlarımın el verdiği kadar binalardan bir kaç plan hazırladım. (Forsat-od-dowleh, 1894, s. 133)

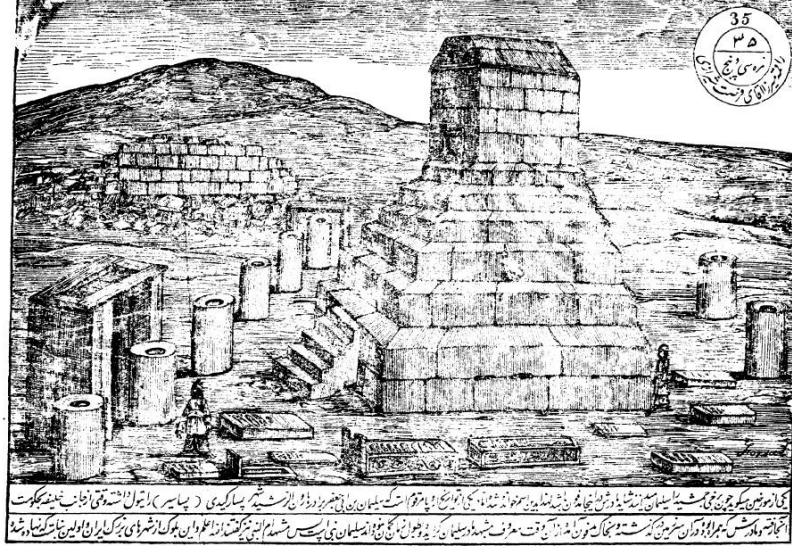
Şekil 2.9 : Fırsatüddevle'nin Asar-ı Ecem kitabındaki Persepolis kalıntılarından çizdiği bir resim (Forsat-od-dowleh, 1894).

Fırsatüddevle aynı hayranlık dilini İslamiyet öncesi diğer kalıntılara örneğin Sasani devri eserleri olan Firuzabad Ateşkedesi ile Kale-i Duhtar eserleri hakkında da dile

⁶⁴ That-ı Cemşid Farsça'da Persepolis'e atfedilir.

getirmiştir. Ancak Fırsatüddeve'nin isim vermeden alıntılarında “diyorlar ki” gibi tabirini epey kullanmasıyla aslında o dönemde Aryanist şarkiyatçıların İslamiyet öncesi mimari eserler hakkında oluşturdukları “yeni alığı”yı da bir nevi okuyucusuyla paylaştığını görmek mümkündür.

Fırsatüddeve, Meşhed-i Mader-i Süleyman binası hakkında da ilginç yorumlara yer verir. Fırsatüddeve bu satırları yazdığında bu binanın daha sonraki yüzyılda Kiros'un mezarı olarak büyük ün kazanacağından, İkinci Pehlevi döneminde de 2500 Yıllık Şahenşahi Töreni'in de propaganda aracı olacağından ve ayrıca Fars Milliyetçiliği'nin en önemli simge mekanı niteliği taşıyacağından habersizdi⁶⁵. Ancak yazar hikayeci anlatım tarzını daha önceki eserlerin değerlendirmelerinde olduğu gibi bu bina için de kullanmıştır: “...Halk arasında Meşhed-i Ümmü-nnebi olarak da bilinen bina... bu mezar Batılı tarihçilere göre Kiros adlı bir padişaha aitmiş... Acemlerin sultanlarından biri ve 2450 yıl bundan evvel saltanat makamındaymış... Bu mezarı Süleymanın annesine maledenlerin hangi Süleyman'ı kastettikleri belirsizdir...” (Şekil 2.10) (Forsat-od-dowleh, 1894, s. 229).

Şekil 2.10 : Fırsatüddeve'nin “Meşhed-i Mader-i Süleyman” dediği ve bugün Kiros kabri olarak bilinen binadan çizdiği resim (Forsat-od-dowleh, 1894).

Görüldüğü gibi ne Kiros ne de kendisine maledilen mezar yapısı bugünkü anlam ve önemini taşıyordu. Fırsatüddeve bugün Kiros mezarı olarak bilinen yapıyı perspektif yöntemlerine uymadan “göründüğü gibi” çizmeye çalışmıştı. O tarihlerde aslında

⁶⁵ Bu bina günümüzde Fars Milliyetçiliği ve İran'daki Aryanist çevrelerin kaabesi niteliğindedir.

Dieulafoy gibi şarkiyatçıların oluşturdukları çizimler Fırsatüddevle'nin çizimlerine göre perspektif yöntemlerine uygun realist çizimlerdi. Ancak yerel Fars milliyetçilerinin Batılı şarkiyatçılar tarafından oluşturulan “yüksek Ari uygarlığı” katılma heyecanı onların eldeki bütün yöntemlerini bu amaca seferber ediyordu. Kiros'un İran devleti için propaganda aracı olması Pehlevi dönemini bekleyecekti.

Fırsatüddevle bu çalışmasıyla Aryanist-Farsçı söylemini mimari ve arkeolojik eseleri konu eden İranlı düşünürlerin argümanlarına taşınmasını mümkün kılmıştır. O aslında mimari kalıntılar üzerinden “arkaik milliyetçi” söylemi oluşturarak yerel Farsçı odakların dikkatini “mimari kalıntılar üzerinden milliyetçi söylemler”i üretmeye çekmiştir. Eserinde Fars edebi ve tarihi şahsiyetlerine ayrıca İran'ın önemli şehirlerindeki bazı mimari eserlerin yanı sıra Fars Eyaleti'ndeki eserlere ağırlık vermesiyle İran'ın diğer coğrafyalarını Fars Eyaleti şemsiyesi altında toplamayı hedeflediğini söylemek mümkündür.

2.5.3 Nasıreddin Şah devri modernizasyon girişimleri ve mimari/kentsel kültür çıktıları (1848-1896)

Batıya açılma ve gerçek anlamda Batı Avrupa şekliyle modern müesseselerin İran'a somut bir şekilde girişi saltanat süresi 48 yıl süren Nasıreddin Şah döneminde gerçekleşmiştir. Kendisini Emir Timur'un lakabıyla *sahipkıran* olarak sıfatlandıran Nasıreddin Şah, kendi hatıra defterini de yazan ilk İran padişahıdır. Çok meşakkatli bir süreçte ve genç yaşlarda Tebriz'de⁶⁶ veliahtlık makamına tayin edilen Nasıreddin, henüz 17 yaşındayken babası Muhammed Şah'ın ölümünden sonra kendini hızlıca Tahran'a yetiştirip saltanat makamına erişir (Amanat, 2019, s. 146).

Nasıreddin Şah devrinin yani 1848-1896 yılları arasının Kaçar devleti için daha istikrarlı bir süreç olduğu bilinen bir husustur. Bu dönemin önde gelen sadrazamı ve çok sayıda modernizasyon girişiminde bulunan isimi ve günümüzde Emir Kebir lakabıyla anılan Mirza Taki Ferahani'dir. Nasıreddin Şah ve Emir Kebir'in yurtdışına seyahatleri dolayısıyla etkilendikleri ortamı yine kaleme aldıkları seyahatnameler aracılığıyla öğrenmek mümkündür.

⁶⁶ Kaçar devlet geleneğinde padişahın oğlu saltanata geçmeden önce ilk başta Azerbaycan vilayetinin merkezi olan Tebriz'de veliahtlık makamına atanıyordu (Ejlali, 2005, s. 65) .

Emir Kebir, Osmanlı ve Rusya'daki gelişmeleri iyi takip ediyordu. Emir Kebir'in Kaçar şehzadesi Hüsrev Mirza ile Rusya'ya yaptığı seyahatini kaleme alan Mirza Mustafa Avşar, Rusya'daki modernizasyon gelişmelerini dikkatle izleyip kaleme alır. Bu seyahatname Tiflis'teki ipek fabrikasından Moskova'daki doğa bilimleri ile harp okullarına kadar gözlemlediği yenilikleri betimler. Tiflis'teki bir okulda bilimsel konuların Türk ve Rus dillerinde ders verildiğini, öğrencilerin yeteneklerine göre dört katlı binanın katlarının ayrıldığını, öğrencilerin özel bir alanda dans eğitimini vb. gözlemlerini belirterek, Türkçe ve Farsça deyimlerle oradaki öğrenciler tarafından şehzadenin karşılanmasını hayranlıkla betimler (Afshar, 1970, s. 161). Moskova'daki doğa bilimlerinin ders verildiği bir okulu gözlemleyen Mirza Mustafa okulun büyük kütüphanesinden ve oradaki anlatımlarda bitkiler, maddeler, hayvanlar ve insan türlerinin çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulduğundan ve farklı türlerin saklandığından bahseder (Afshar, 1970, s. 197). Bu yolculukta Emir Kebir'in izlediği ve gözlemlediği hususlar kendisini büyük derecede etkiler.

Emir Kebir, Rusya seyahatinin yanı sıra ayrıca Osmanlı'da devam eden reformcu Tanzimat sürecini de yakından takip eder. Erzurum'da Kaçar elçisi olarak dört yıl ikamet eden Emir Kebir, Osmanlı'daki reformcu hareketleri yakından gözlemler. Tanzimat'ta gerçekleşen değişimlerden büyük ölçüde etkilenen Emir Kebir, eğitimde gerçekleşen yenilikçi girişimleri takip ederek İstanbul'daki Darülfünun Okulu'na benzerini aynı isimle Tahran'da inşa etmeye karar verir (Marjani, 1991, s. 96).

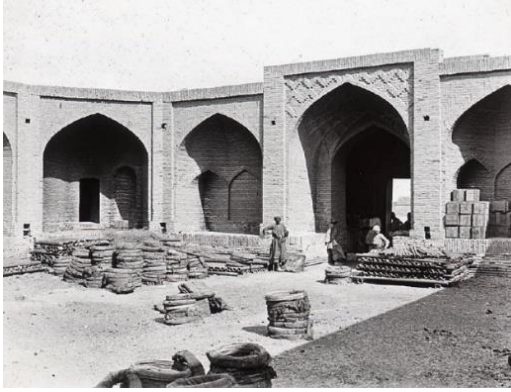
Batıya Abbas Mirza döneminden itibaren gönderilen öğrencilerin yeteri kadar olmayışı, Rusya ve Osmanlı'daki bükrasiyi İran'a getirmek için ileri seviyede uzman kişinin bulunmayışı ve Batıya tekrar öğrenci göndermenin pahalıya mal oluşu Darülfünun'un bir an önce inşa edilmesine yeterince neden oluşturuyordu. Darülfünun'un inşası İran'daki modernizasyon süreci ve modern eğitim sisteminin atıf noktalarından biri olması açısından yüksek derecede öneme sahiptir. Ülkede iç karışıklığın tavan yaptığı dönemde tahta oturan Nasıreddin Şah Darülfünun'un inşası ile geleneksel medreselerin hocaları ve sahiplerince ters tepkiler alacağından ve yeni kargaşaların oluşacağından korkuyordu (Mahboubi Ardakani, 1971, s. 11).

Darülfünun Okulu'nun inşası Batının modernizasyon uygulamalarındaki katettiği ilerleyişin ciddi bir biçimde incelenmesine neden oluyordu. Geleneksel medrese eğitimine de alternatif oluşturduğu için, ülkenin mevcut eğitim müesseseleri ile

rekabete girdiğini ve ayrıca Kaçar devrinin sonuna kadar bu rekabetin farklı çıktılar oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Sadrizam Emir Kebir Darülfünun'un kuruluşunda fen bilimleri, askeri, tıbbi ve sanayi alanlarına yer verir. Vakayi-i İttifakiye adlı dönemin devlet gazetesinin 43. sayısına göre okulun kuruluş amacı şu şekilde açıklanmıştır: “Dar-ül-hilafe olan Tahran'ın Erk Meydanı'nda iyi bir yerde fen öğreniminde eğitim ve öğretim alabilmek için büyük bir imaret inşa edilmiştir. Bu okulun inşasıyla Ala Hazret padişahın amacı yüce devletin evlatlarının ülkede olmayan bazı bilim dallarını öğrenmek olmuştur” (Mahboubi Ardakani, 1991, s. 154).

Emir Kebir döneminde gerçekleştirilen diğer modernizasyon girişimleri arasında posta idaresi olan *karavülhane*⁶⁷ ve *çaparhanelerin*⁶⁸ kuruluşu, bir devlet hastanesi inşası, sokakların taşla döşenmesi ve bazı tarihi binaların onarımını söylemek mümkündür. Sadrizam Emir Kebir'den sonra Nasıreddin Şah devrinde gerçekleştirilen başka önemli modernizasyon girişimleri arasında devlet kademesinde bükrasiyi modernleştirme, askeri reformların yapılması, Telgraf ve Posta İdaresi'nin kuruluşu, Darbhane'nin tesisi vb. gibi eylemler yer almaktadır (Shamim, 2008, s. 172-184).

Şekil 2.11 : Solda: Kirman'daki Kebuter Han Kervansarayı'nın telgraf hatlarının telleri için depo olarak kullanılması, Sağda : Yerel halkın ilkel yöntemlerle işçi olarak çalışması (URL-3).

Hindistan yarım adasında sömürgecilere karşı direnen Babür devleti Birleşik Krallık ile girdikleri savaşların sonucunda 1857 yılında yıkılır. Türk-Moğol kökenli olan

⁶⁷ Karavülhane (قراولخانه); karavül+hane, Türkçe kökenli bir sözcük ve Türkiye/Osmanlı Türkçesi'nde karakol (قراقول) sözcüğü ile aynı anlama gelmektedir (Dehkhoda, 1946).

⁶⁸ Çaparhane (چاپارخانه); çapar+hane birleşiminden oluşmakta ve postahane anlamına gelmektedir. Çapar sözcüğü İran'daki yaygın olan Türkçe'de çapmak (at koşturmak) fiilinden oluşmuştur (Dehkhoda, 1946).

Babür devletinin yıkılışı Hindistan'daki İslam uygarlığının sonunun geldiğini, aynı zamanda komşu coğrafyalarda da şartların değişmesini beraberinde getirir. Birleşik Krallık sömürge toprakları, özellikle de Doğu Hint Şirketi'nin bulunduğu Hindistan ile hızlı irtibat kurabilmenin yolunu telgraf hatlarını kurmak ve geliştirmekte görüyordu (Şekil 2.11). Bu nedenle Osmanlı ve İran topraklarını bu mesele için kullanmak kaçınılmaz ve ivedi bir zorunluluk oluşturmaktaydı. Böylelikle 1862 yılında Bağdat'tan gelen hat, Kirmanşah, İsfahan ve Buşehr'den geçerek Hürmüz Boğazı'ndan Hindistan'a bağlandı (Ardakani, 1991b, s. 199).

Bunun sonucunda Rusya ve Birleşik Krallık arasında olan rekabete telgraf etkeni de eklenir. XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya ve Birleşik Krallık'ın İran'da yürüttükleri çıkar mücadeleleri bir çok antlaşmaya vb. sonuçlara sebebiyet verir. Modern bankacılık anlamında İran'da İngiliz ve Rus bankalarının kurulması ayrıca sermaye ekonomisinin geleneksel üretim ve mali sistemi olan Kaçar devletini oldukça sıkıştırması devleti bu bankalardan borç almaya iter. Gelgelelim bu borçlanmalar ülkeyi bu sömürgeci güçlerle çok yıkıcı antlaşmalara götürür⁶⁹. Durum böyleyken ülkede yabancı sermayedarların da önemli şirketler kurması özellikle büyük kentlerin silüetini değiştiriyordu. Bankalar, ticarethaneler ve telgrafhane gibi modern işlevler, geleneksel şehirlerin kamusal alanları karşısında gövde göstermeye başlamıştı.

Nasıreddin Şah döneminde gerçekleşen modernizasyon girişimlerinin yanı sıra, mimari/kentsel alanda da büyük değişim ve dönüşümler söz konusu olur. Şah Dar-ül-hilafe (Tahran) ve Dar-üs-saltanat'taki (Tebriz) pek de işlevsel olmayan mahalle ve kent ölçeğindeki silüeti Batı Avrupa sanayi kentlerine benzetmek için önemli girişimlerde bulunur. Özellikle halkın değer yargılarının modern olgularla inşa edileceğinin yolunu Batı Avrupa'daki sanayi ve modern görünümü birebir ithal etmekte gören anlayış Nasıreddin Şah'a özel değil, kendi devrinden önce de İran'dan Avrupa'ya giden seyyahların da düşüncesi idi. Dolayısıyla Nasıreddin Şah yüzyılın ilk yarısındaki İranlı seyyahların Batı Avrupa ile ilgili gözlemlerini gerçekleştirmek çabasıydı. Ayrıca kendisi de saltanatı boyunca üç seferliğine Batı Avrupa'yı ziyaret edip, Uluslararası Viyana ve Paris sergilerini de yakından gözlemler. Böylece bu dönemde gerçekleştirilen yenilikleri, modernizasyon girişimleri ve nihayetinde bu girişimlerin kentsel/mimari çıktılarını iki başlıkta ele almak mümkündür:

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz., (Avery, 1984a), (Abrahamian, 2010).

1. Nasıreddin Şah'ın Batı seyahati öncesi gerçekleştirdiği girişimler ve kolektif kültür inşası çabaları
2. Nasıreddin Şah'ın Batı Avrupa seyahatleri ve gözlemleri doğrultusunda gerçekleştirdiği girişimler ve kolektif kültür inşası çabaları

XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen mimari/kentsel gelişmelerin birinci kaynaklardan bir bütün olarak ele alınmadığından Nasıreddin Şah'ın modernizasyon girişimlerinin insicamlı bir şekilde anlaşılması da pek mümkün olmamaktadır. Farklı araştırmalar konusu olan Nasıreddin Şah devrindeki mimari/kentsel gelişmeler genellikle birbirlerini yinelemişlerdir. Ancak seyahatnameler ile döneme özgü tarih kitapları gibi birinci tarihi kaynaklar yeterince incelenmemiş ve bu kaynaklardaki verilerin mimari/kentsel gelişmelere ilişkin ışık tutucu yanları irdelenmemiştir. Bu bakımdan daha önceki araştırmalarda bulunan ve yeterli izahı olan bilgilerin bilinirliği varsayılarak bu bilgilerden sadece sorunun açıklığa kavuşturulmasında yararlanılacaktır. Bu araştırmalarda genellikle mimari/kentsel gelişmelerin üslupsal olarak değerlendirildiğini, dönem eserlerinde Batı imgesinin (neo-klasik canlandırmacılığı) oluştuğundan ötürü ön yargılı yaklaşıldığını söylemek mümkündür⁷⁰. Özellikle Kaçar devri kentsel gelişmeler hakkında önemli bilgiler paylaşan Habibi (2007) ve Hamidi (1997b), çalışmalarında yeterince referans göstermemişlerdir. Bu kaynaklar genellikle mimari/kentsel gelişmeleri bir kronoloji düzeni içine sokmadan üslupsal olarak ele almışlardır. Bunlar dışında dönem ile ilgili makale şeklinde çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Ancak bu makaleler de konuyu zikredilen kaynaklara benzer bir şekilde ele alarak birbirlerini yinelemişlerdir.

Bu yüzden bu çalışmada adı geçen dönem ile ilgili mimari/kentsel ürünlerin üslubu ve imgesinin incelenmesi değil, bu üslup ve imgenin nasıl oluştuğuna dair ışık tutmak söz konusu olacaktır. Dolayısıyla Nasıreddin Şah devri modernizasyon kapsamında mimari/kentsel dönüşüm/değişimlerin nasıl ve niçin gerçekleştiğini öğrenmek buradaki asıl tartışma konusudur.

Ayrıca gün ışığına çıkarılan arşiv malzemesine ve birincil kaynakların ayrıntılı bir okumasına dayanan bu çalışma ciddi değişimlerin yaşandığı Nasıreddin Şah

⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz., (Banimasoud, 2015); (Ghobadian, 2015); (Habibi, 2007); (Nazari & Nikzad, 2007); (Hamidi & Sabri, 1997b).

döneminde yenilikçi girişimlerin nasıl bir atmosfer yarattığını ve bu girişimlerin siyasi iktidar tarafından nasıl araçsallaştırıldığını anlamayı amaçlamaktadır.

Nasıreddin Şah devri imar alanındaki dönüşüm ve değişimlerini birincil kaynak olarak dört türde ele almak mümkündür:

1. Nasıreddin Şah'ın Batı dünyası seyahatleri
2. Dönem ile ilgili seyahatnameler
3. Dönem ile ilgili gazeteler
4. Dönem ile ilgili yazılmış olan tarihi kitaplar

Nasıreddin Şah'ın Batı seyahatinin ayrıntılarını kaleme aldığı seyahatnamelerdeki anlatımlar konu ile ilgili dikkate değer veriler barındırmaktadır. Yine bu dönemde İran'ın önemli şehirlerinden geçerek gözlemlerini kaydeden Batılı seyyahların da konuyla ilgili tespitlerinden yararlanmak konunun aydınlığa kavuşmasına yardımcı olacaktır.

Dönem ile ilgili gazeteler ve tarihi kitaplarda da aynı bakımdan önemli bilgiler yer almaktadır. Özellikle Kaçar devlet adamı ve İntiba'at veziri olan İtimadüssaltana kendi kalemiyle yazdığı dört ciltlik “Mir’atülbüdan”, üç ciltlik “Elme’asir-vel Asar” ve seksen sayıda bastığı “Şeref Gazetesi” eserlerinde Nasıreddin Şah devri yaşanan olayların yanı sıra, farklı coğrafyalar, tarihsel gelişmeler ve mimari/kentsel vakalar ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Nasıreddin Şah'ın imar faaliyetlerinin sorumlusu olan Dostali Han Müayyir-ülmemalik'in de yazdığı anı kitabı da bu bakımdan önemli mimari bilgilerin yer aldığı eserler arasında gelmektedir. Batıda bir modern disiplin olarak mimarlık eğitimi alan ilk Kaçar mimarı Mirza Mehdi Hanşekaki'nin yazdığı metinlerdeki içerikler de dönemin mimari kültürünün anlaşılmasında dikkate değer boyuttadır. Ayrıca burada konunun anlaşılmasına yardımcı olacağı için daha önce araştırılmış ikincil ve üçüncül kaynaklardan da faydalanmak kaçınılmazdır.

2.5.3.1 Batı Seyahati Öncesi Gerçekleştirilen Girişimler ve Kolektif Kültür İnşası

Nasıreddin Şah dönemi yani XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran'daki yerel otorite olan Kaçar devletinin yanı sıra yüzyılın başından itibaren misyoner okulları gibi kültürel faaliyetlerini sürdüren ve yeni güç odakları kurmaya çalışan Birleşik Krallık, Fransa ve Rusya gibi emperyal güçlerin etkisi daha da artar. Oldukça tarihsel kaynak olarak zengin bir dönem olan Nasıreddin Şah dönemi, İran modernizasyon

tarhinde de ciddi 6neme sahiptir. Eğitim, askeriye ve sanayide 6nemli girişimlere tanıklık eden bu d6nemin imar çıktılarının da ayrıca 6nemli yeri vardır. Bu b6l6mde mimari/kentsel çıktılar (imar alan) 6zerine değinilerek bu s6rete oluşan etkenlerin ulus inşasına y6nelik nasıl araçsallaştırıldığı hususu da g6zden geçirilecektir.

Daha 6nceki b6l6mde d6nemin ekonomik yapısı hakkında konunun kapsamı gereği yeterince bilgi verildi. Bu bağlamda bu d6neme gelmeden 6nce XIX. y6zyılın ilk yarısında Kaçar devleti, Rusya ile Birleşik Krallık karşısında ağır yenilgilerden kaynaklanan antlaşmalara imza atmıştı. Ruslarla imzalanan 1813 yılı G6listan Antlaşması ile 1828 yılı T6rkmenay Antlaşması ayrıca Birleşik Krallık ile 1842 yılı imzalanan Ticari Anlaşma 6lkenin ekonomisini 6kertmiş, yerel esnafı b6y6k iflaslara g6t6rm6ř ve vergi muafiyetleri sonucunda Rus ve Birleşik Krallık malları ile İran pazarları dolmuştu. İpek ihracatının iflası ve İran'ın en 6nemli iki şehri olan Tahran ve Tebriz'de yabancı şirketlerin oldukça g6lenmesi de yerel esnaf ile t6ccarları tedirgin ediyordu. Diğer taraftan da k6lt6rel alanda misyoner okulların kurulması ve gayri m6slim z6mrenin g6lenmesi de siyasi, k6lt6rel ve ekonomik gelişmeleri şekillendiren başka bir husustu. Bab isyanları gibi inançsal boyuttaki yeni etkenlerin de bu diyalektik ortamı etkilediğini s6ylemek m6mk6nd6r⁷¹.

Bu bakımdan İran'ın demografisinin, meslek gruplarının ve k6lt6rel yapısının hızla d6n6řt6đ6 bu d6nemde şehirlerin de bu d6m6ř6mden pay alması doğal olarak gerçekleşecekti. Ancak g6r6nen o ki bu d6n6ř6mler Nasireddin şah devrinin birinci on yılını bekleyecekti. Dar-6l hilafe Tahran ve Dar-6s-saltana Tebriz bu d6nemde İran'ın en 6nemli iki şehri olurken burada sadece Tahran'da gerçekleşen d6n6ř6mler 6zerinde durulacaktır. Bu iki şehrin 6zellikle de Tahran'ın Kaçar devrindeki d6n6ř6m6 hakkında bazı araştırmaların yapıldığı s6z konusudur. Ancak derin bir inceleme sonucunda araştırmacılar tarafından izah edilen bu d6n6ř6mlerin seyahatnameler 6zerinden okunmamasını ayrıca Nasireddin şah 6ncesi ile sonrası d6nemde gerçekleşen d6n6ř6mlerin modernizasyon ve k6lt6rel inşa bakımından nasıl bir s6reten geçtiğinin mercek altın alınmamasını s6ylemek m6mk6nd6r.

Nasireddin şah'ın kırk sekiz yıllık saltanat s6recinin 6nemli b6l6m6n6 yapmış olduğu geziler oluştırmaktadır. O ilk yurtdışı seyahatini 1838 yılında daha yedi yaşındayken

⁷¹ Konuyla ilgili daha fazla bilgi 2.2 ve 2.3 b6l6mlerinde verilmiştir.

Erivan'a yaptığında Kaçarların Erivan dahil Güney Kafkasya'daki diğer topraklarının kaybindan sadece on sene geçmişti (Şekil 2.12). İran'ın farklı coğrafyalarına seyahat eden padişah daha sonra 1870 yılında ikinci yurtdışı seyahatini şii imamlarının kabrini ziyaret etmek için Osmanlı topraklarındaki Necef ve Kerbela şehirlerine yapar. Bu seyahati sırasında gerçekleşen olayları ayrıntıları ile birlikte günlük defterine kaydeden şah ayrıca seyahati süresince geçmiş olduğu yollarda karşılaştığı tarihi ve antik mimari kalıntılar hakkında bilgilere de yer vermiştir. Şah'ın bu satırları kaleme aldığı yıllar oryantalist araştırmacıların İran'ın İslamiyet öncesi mimari eserlerine ilgisinin arttığı dönemdi.

Daha önceki bölümde de belirtildiği gibi Sir Henry Rawlinson, Austen Henri Layan , William Kennett Loftus ve Eugene Flandin gibi oryantalistlerin eserleri 1870 yılı öncesi defalarca Batı entelektüel camiasında tanınmıştı. Lawrinson'un Bistun taş yazıtlarının çevirisini yapması belli ki o dönemde Nasireddin Şah tarafından da biliniyordu. Nasireddin Şah Bistun kabartmalarının korunamamasından üzüntüsünü dile getirerek devamında kabartmalar hakkında önemli noktalara yer vermiştir:

... ilk önce yere yakın büyük bir platform üzerine... tasarladıkları eyvana Daryuş (Darius) dedikleri padişahın kabartmasını yapmışlar. Bir tahta oturmuş ancak tahtın şekli bozulmuştur... diğerlerinin arkasında olan bir kişinin şapkası bugünkü kabadayılardan şapkasına benziyor... komutanın arkasında iki kişi durmuş ve komutanın saçları çok uzundur. Sakalı da var ve [ustalar] şekilleri taş üzerine çok doğru ve iyi işlemişler... Padişahın da sakalları uzundur. (Abbasi & Badiei, 1993, s. 45)

Anlaşılan o ki Şah "Daryuş dedikleri" ifadesinin özneli tarafından üretilen İran'ın İslamiyet öncesi tarihi ile ilgili yeterli bilgiye sahip değil, yeni bilgiler edinmişti.

Aryanist tarih yazımı ile yeni tanışan Nasireddin Şah, halefi Abbas Mirza ve Muhammed Şah gibi modernizasyon ve "ilerlemenin" yolunu "fereng" dünyasındaki gelişmeleri takip etmekte görür. Batı dünyasının gelişmelerini yakından gözlemlemek için Batı Avrupa'ya seyahat eden Nasireddin Şah İran tarihinde ilk Batıya seyahat eden lider olması bakımından bir ilke imza atar. Bu gezilerin ayrıntılarını kaleme aldığı seyahatnamelerinde kendisi için ilginç ve yeni olan olgular, ilkeler, toplumsal eylemler, modernizasyon girişimleri vb. gibi hususları kaydetmiştir. Bu seyahatlerin

Nasıreddin Şah üzerinde bıraktığı etkiyi hem bizzat seyahatnamelerde hem de çeşitli araştırmacıların eserlerinde bulmak mümkündür.

Şekil 2.12 : Nasıreddin Şah'ın 1838 yılı Erivan'a yaptığı seyahat Muhammed İsmail Nakkaşbaşı'nın minyatür çiziminde yer almaktadır. Üstteki minyatür: Erivan şehri ve surları. Ortadaki minyatür: Rus İmparatoru I. Nikolay'ın yedi yaşındaki veliaht Nasıreddin'i kucağına alarak Kaçar heyetiyle görüşmesi. Alttaki minyatür: Erivan surları dışında Kaçar heyetinin çadırlarda konaklamasını aktarmaktadır (Robinson, 1967).

Ülkede çeşitli modern müesseselerin hızla geliştiğinden şehirlerdeki silüetin değişimine kadar bu etkinin sonuçlarının uzandığı bilinen bir husustur. Ancak ağırlıklı olarak çoğu araştırmacı bu meseleyi Şah'ın Batıyı bir nevi "taklit etme isteği" çabasında olduğuna indirgemıştır⁷². Ancak detaylı incelemeler sonucunda bu kanının pek de doğru olmadığı ve Nasıreddin Şah'ın Batı seyahati öncesi de kentsel/mimari alanda ciddi modernizasyon girişimlerine yer verdiği anlaşılmıştır.

Şekil 2.13 : 1840'lı yıllarda Erk Hükümet Kalesi'nin içinde yer alan ve daha sonraki tarihlerde Erk Meydanı olarak adlandırılacak olan Şah Meydanı Flandin tarafından çizilmişti (TNPL, n.d.).

Ancak modernizasyon kapsamında bu girişimlerin Batı seyahati sonrası daha hızlı ve geniş biçimde devam ettiği söylenebilir. Bu bağlamda Nasıreddin Şah'ın seyahatleri öncesi Tahran'daki kentsel/mimari durumun ne olduğunu, seyahat yılları arasında (1873-1889) nasıl dönüşüm geçirdiğini ve saltanatın sonuna doğru son halini irdelemek yerinde olacaktır. Nasıreddin Şah'ın seyahatleri sonucunda kentsel/mimari alandaki gerçekleştirdiği bu değişimlerin bir gereklilikten mi yoksa sırf görünüşü sağlamaktan öteye gitmeyen bir girişimden mi kaynaklandığını öğrenmek için hem Nasıreddin Şah öncesi durumu hem de seyahatleri öncesi ve sonrası kentsel/mimari alanda uygulanan değişiklikleri gözden geçirmek gerekmektedir.

⁷² Detaylı bilgi için bkz., (Habibi, 2007), (Banimasoud, 2015), (Ghobadian, 2015).

Eugene Flandin Nasıreddin Şah öncesi Tahran dahil İran'ın farklı şehirlerindeki görünümü kendi seyahatnamesinde betimlemiştir (Şekil 2.13). Tahran'ın başkent olarak seçilmesi Kaçar devletinin kurucusu Ağa Muhammed Han tarafından 1786 yılında gerçekleşir. Araştırmacılara göre Ağa Muhammed Han'ın Tahran'ı başkent olarak seçmesindeki ana nedenlerin arasında memleketi Esterabad'a yakınlığı, tarihi Rey şehrinin yanibaşında olması, Azerbaycan'a komşu olması, güneyden ve kuzeyden gelen aşiretlere karşı güvenli olması ve en önemlisi Safevi başkenti olan İsfahan'ın karışısında kurmakta olduğu siyasal iktidarı için yeni bir merkez oluşturması gelmektedir (Amanat, 2019, s. 50; Kariman, 1976, s. 187; Hasan Beigi, 1998, s. 23; Nourbakhsh, 2001, s. 174). Bu tarihten itibaren özellikle Feth'ali Şah zamanında Erk Hükümet Kalesi, çarşı, Şah Camii ve önündeki meydan, saraylar ve yeni mahalleler oluşmaya başlar (Amanat, 2019, s. 51). Bu gelişmelerle birlikte Tahran Nasıreddin Şah'ın zamanına kadar Orta Çağ silüetindeki bir şehir olarak varlığını sürdürür.

Flandin 1845 yılında yani Nasıreddin Şah'ın tahta çıkmasından üç yıl önce yazdığı seyahatnamede Tahran'ı harabeler içinde bir şehir olarak gözlemlemiştir:

Tahran'ın çevresi beş kilometreden fazla değildir. Şehir surlarının etrafında hendek kazılmıştır. Şehrin altı kapısı var ve çinilerle süslüdür... Surların bir çoğu harabeye dönüşmüş ve eğer şehre büyük saldırılar yapılırsa karşısında dayanamaz haldelerdir. Bu şehrin önemi Tebriz ve İsfahan kadar değildir... İlk bakıştaki görülen silüetinde sarı tuğlalardan oluşmuş uzun duvarlar ve üzerinde bulunan bir kaç mescidin kubbesi ile köşk örtülerinden başka bir şey yoktur. Yedi mescid, dört medrese, yüz hamam ve yaklaşık yüz kervansarayını vardır ki çoğu berbat durumda. Çarşılar çirkin, kirli ve binalar çok kötüdür. Başkent olması için bir üstünlüğü yoktur ve sadece Safevi padişahları ile rekabet etmek için Kaçar padişahları burayı başkent yapmışlar... Şehrin en dikkate değer bölümü olan ve merkezde yer alan Erk Meydanı diğer mahallelerden büyük surlarla ayrılır. (Flandin, 1977, s. 110)

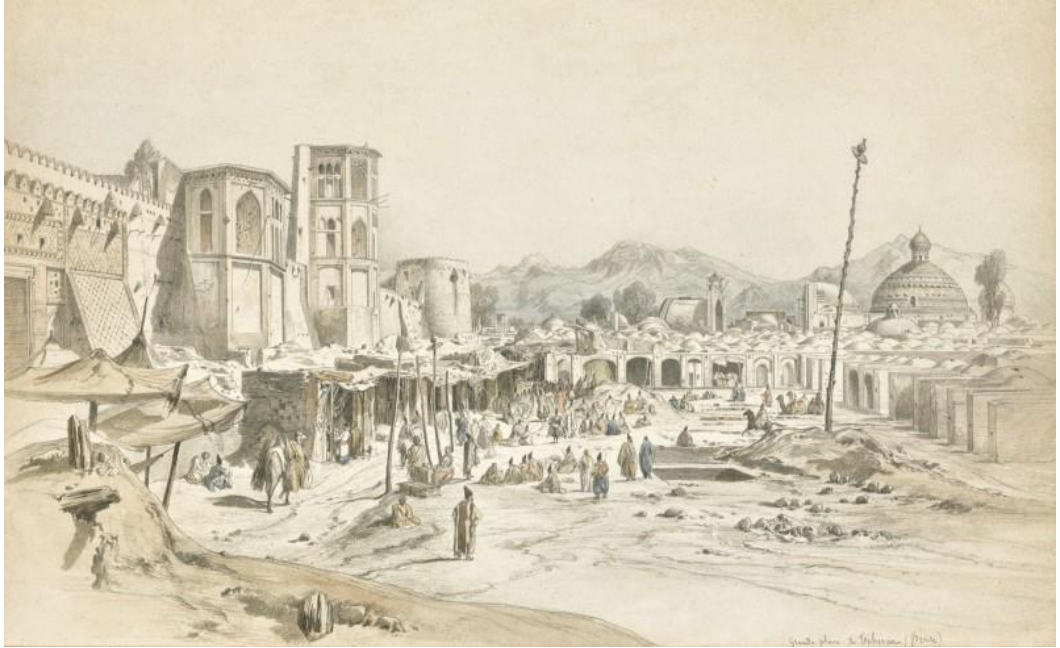
Daha önceki bölümlerde de vurgulandığı gibi özellikle 1841 Ticari Anlaşma sonucu İngiliz mallarına uygulanan vergi muafiyeti dönemin sosyo-ekonomik durumunun berbat olmasına, yerel esnaf ve sanatkarların perişan edilmesine neden olmuştu.

Nasıreddin Şah'ın tahta çıktığı bu yıllarda İran'ın küresel ekonomiye katılma çabaları ülkedeki geleneksel küçük çapta olan ekonomik birimlerini yok etmekteydi:

“...Kaşan’da ipek kumaşları ince ve zarif şekilde üretiliyordu ancak ucuz İngiliz mallarının ithalatı sonucunda yerel işyerleri her gün iflas etmektedir...” (Flandin, 1977, s. 125).

Geleneksel üretim tarzı ve ekonomik işbölümünün küresel boyutla eşgüdümlü olmaması ülkeyi ham madde ihracatına sürüklemişti. Bu doğrultuda yabancı şirketlerin hızla artışı ve ham madde ihracatına dayalı ekonomik örgütlenme, tüketimi artırarak toplumsal üretim yapısını hızla değiştirmekteydi. Böylelikle siyasal ve ekonomik bağımlılık ülkenin maddi hazinesini hızla tükettiğinden büyük borçlanmaların yolunu açıyordu. Küçük yerel ve yabancı şirketleri ile sarraflar şehirlerde yeni tüccar sınıfının oluşumunu beraberinde getiriyordu (Ashraf, 1980, s. 73-77). Tahran’ın bu değişimlerin ortasında en büyük payı aldığı söylenebilir. Filandin’in geçtiği Tahran’ın harabe durumda olması o dönem İran’ının bütün şehirlerinin ortak özellikleriydi.

Filandin’in resimlerinin yanı sıra Jules Laurens’in de resimlerinden anlaşıldığı üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Tahran bir ortaçağ şehriydi (Şekil 2.14).

Şekil 2.14 : Jules Laurens tarafından çizilen Şah Meydanı (URL-4).

Nitekim o yıllara kadar Tahran Feth’ali Şah’ın inşa ettiği surlar içinde varlığına devam ediyordu. Şehrin asıl unsurlarını Erk Hükümet Kalesi, dini yapılar ve kapalı çarşı oluşturuyordu. Şehrin zaman içerisindeki büyümesi ana omurgasını ve mekansal örgütlenmesini etkilemeden gerçekleşiyordu (Hamidi & Sabri, 1997b, s. 19). Şehrin

üç ana unsuru etrafında gelişen saraylar, medreseler, camiler ve köşkler gibi ek dokular yeterli alana sahip olmakla birlikte içe dönük bir forma sahiptilerdi. Dar sokaklar, caddeler, organik yollar ve şehir silüetine hakim olan cami minareleri ile kubbeleri Tahran'ı bir ortaçağ şehri görüntüsüne bürümüştü (Hamidi & Sabri, 1997b, s. 22-23).

1828 yılı Rus-Kaçar savaşından hemen önce yani 1826 yılında Rus generali Noskov tarafından hazırlanan Tahran haritasından sonra, ikinci haritanın hazırlanışı 1852 yılını bekleyecekti. Bu iki haritadan yola çıkarak Feth'ali Şah ile Muhammed Şah devrinde gerçekleşen değişiklikleri görmek mümkündür. Her iki haritada da Tahran Safevi dönemi Şah Tahmasb tarafından inşa edilen surun içinde yer almaktadır. İlya Nikolayevich Berezin 1852 yılında yani Nasıreddin Şah'ın tahta çıkmasından 4 yıl sonra Tahran'ın haritasını hazırlar (Şekil 2.15). Berezin'in haritasındaki Tahran Feth'ali Şah ve Muhammed Şah dönemine nazaran çok değişmemiştir. Doğu ve Batı ekseninde Muhammediye ve Abbas Abad gibi bir kaç mahalle şekillenmesinin dışında, kuzey güney eksenindeki çarşı ve etrafındaki Ulu Cami ile Şah Camii, Mervi Medresesi, Erk Hükümet Kalesi ve bir kaç dini yapı şehrin ana çekirdeğini oluştururlar (Kariman, 1976, s. 210). Ayrıca haritada Tahran'ın altı kapısı da yer almaktadır.

Şekil 2.15 : İlya Nikolayevich Berezin'in 1852 yılında hazırladığı haritası (Shirazian'dan işlenerek).

Haritadan anlaşıldığı üzere Erk Hükümet Kalesi dışında şehrin haritasını oluşturan dar sokakları, irtibat yolları ile çarşının planı zaman içinde organik bir şekilde gelişmiştir. Flandin'in de kaydettiği gibi şehrin silüetine istihkamat surları, cami kubbeleri ile minareleri hakimdi ve diğer mahalleler cami-çarşının oluşturmuş olduğu dini-ekonomik örgütlenmenin etrafında şekilleniyordu. Geleneksel ortaçağ değerler sistemi ürünü olan dini mekan, geleneksel ekonominin üretim tarzının pazarı olan kapalı çarşıda buluşuyordu. Toplumsal bellek ve örgütlenme siyasal iktidar, din ve çarşıda şekillendi. Sokaklar ve yollar aynı yıllarda Batı Avrupa'daki sanayi kentlerde olduğu gibi ticaret mekanları olan mağazaların vitrinleri ile değil, basit güzergahlar olarak kullanılıyordu.

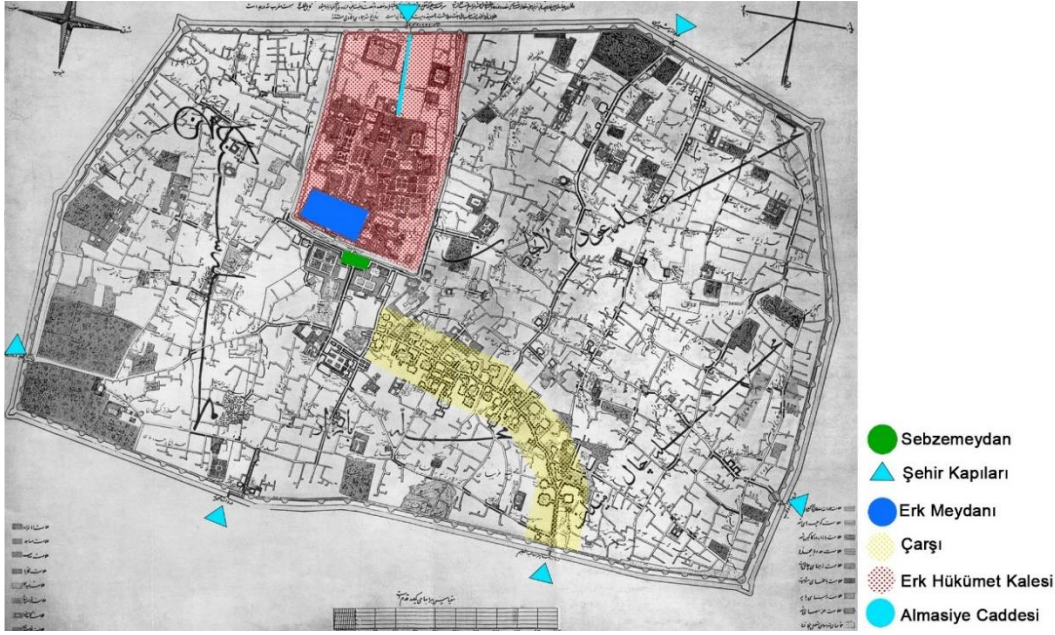
Erk Hükümet Kalesi'nin güneyinden çarşı ile birleşen Sebzemeydan geleneksel İran meydanlarının tarzında inşa edilir. İtimadüssaltana Sebzemeydan'ı şöyle betimler: “Bu yılın (1854) Ramazan ayında yeni inşa edilen Sebzemeydan'da dükkanlar açıldı ve hücrelerde pahalı kumaşlar, Avrupa'dan gelen kristal ve çini gibi kaplar satılıyor.” (Etemadossaltaneh, 1988b, s. 1183). Vakayi-i İttifakiye Gazetesi Sebzemeydan'ın açılışı ile ilgili bir sayısında şu habere yer verir:

... Erk Kapısı'nın önünde Sebzemeydan adlı yeni bir meydan açılmış, etrafında alt ve üst katlardaki dükkanları ile çok sefalı ve iyi bir mekan haline gelmiştir. Esnaf toplanıp her türlü mal ve ürünü pazarlamak için hücreler (dükkanlar) kuruyorlar. Meydan Ramazan'da iftar sonrası oruç tutanların ve camiden çıkanların dolaşma ve gezme alanı olarak sıkca toplanan yerdir... Gün batımına bir kaç saat kala halk buraya toplanıp alışveriş yapıyor. Böylelikle oruç oldukları zor saatlerde kendilerini meşgul ediyorlar. (İİCMK, 1994b, s. 1128)

Çarşıya bağlanmakla ekonomik faaliyetlerin yapılması bakımından çarşıyla da bir türlü rekabete giren Sebzemeydan halk tarafından yüksek bir ilgi ile karşılanır. Öyle ki Şah'ın da bu husustan etkilenecek Sebzemeydan'da halkın karşısına çıkıp, dükkanları gezip ve en yeni ürünlerden alışveriş yapıp yoksullara da bahşişte bulunması yine Vakayi-i İttifakiye'nin manşeti olmuştu (İİCMK, 1994c, s. 1146, 21161). Böylelikle 1850'li yıllarda Sebzemeydan siyasal iktidar ile yeni kurulmakta olan ekonomik düzenin buluştuğu nokta olarak kendini göstermeye başlar.

Şehir bu tarihlerde genel görüntü bakımından geleneksel dokuya sahip olsa da diğer taraftan küçük çapta sadrazam Emir Kebir'in katkılarıyla ilk modernizasyon

girişimlerine tanıklık ettiği söylenebilir. Vakayi-i İttifakiye Gazetesi'ne göre 1851 yılında Şah küçük ölçekte olsa da Erk Hükümet Kalesi'nin içi ve etrafındaki yolların genişletilmesi ile şehirde at arabalarının dolaşmasının emrini verir (İİCMK, 1994a, s. 184). Böylelikle Erk Hükümet Kalesi'nin kuzey bölümünde ilk geniş sayılabilecek cadde olan Almasiye⁷³ yapılır. Almasiye Caddesi etrafındaki çınar ağaçları, su yolları ve dışa dönük dükkanları ile ilk “ferengi” görünümüne sahip olan cadde kimliğini kazanır (Shahri, 1992, s. 32). Sadrazam Emir Kebir'in Almasiye Caddesi'ni Rusya seyahatinde gördüğü caddelerin görünümüne kavuşturmak istediği söylenebilir.

Şekil 2.16 : August Karl Krziz'in 1857 yılında hazırlamış olduğu Tahran haritası (Shirazian'dan işlenerek).

Yine Vakayi-i İttifakiye'nin 23 Ekim 1851 tarihli sayısına göre:

...bu tarihlerde at arabalarının sayısının arttığına göre yolların düzleştirilip iyi duruma getirilmesine karar verildi. Bu nedenle Erk sokaklarının taş döşeme yapılmasının emri verildi, öyle ki hem su akışının, hem at arabasının hem de yayaların rahatlıkla geçişi sağlanabilsin. Sokakların ortasının at arabaları için, yanlarının ise bir basamak ile yukarıdan yapılmak suretiyle yayalar için taşla döşenmesine karar verildi. Bu günlerde bu yollar yapılmaktadır. (İİCMK, 1994a, s. 195)

⁷³ Almasiye Caddesi daha sonra Bab-ı Hümayun olarak anılacaktır.

Bu girişimlerin başlaması Tahran'ın çehresini küçük ölçekte değiştirse de genel görünüm itibariyle çok etkilemiyordu. Emir Kebir'in erken ölümü ve yerine Mirza Ağa Han Nuri gibi muhafazakar bir sadrazamın gelişinin bu tarihlerden sonra Tahran'daki dönüşüm hızının düşmesine neden olduğu söylenebilir. Nasıreddin Şah'ın saltanatına kadar varlığını organik mahalle ve yollar ile sürdüren Tahran hala Safevi döneminden kalan surların içinde Orta Çağ şehri görüntüsündeydi.

Şah'ın ve sadrazam Emir Kebir'in modernizasyon girişimleri kapsamında Darülfünun'un 1851 yılında kurulması ile 1857 yılında orada matematik, geometri ve coğrafya dersleri vermek için gelen Avusturyalı August Karl Krziz, Berezin'in haritasının ardından Tahran'ın ilk kapsamlı haritasını hazırlar. Darülfünun'daki öğrencileri ile birlikte takribi açılar ve adım ölçüleri aracılığı ile hazırlanan harita (Etemadossaltane, 1983b, s. 699) buna rağmen o dönem Tahran'ının durumunu etraflıca göstermektedir.

Krziz'in haritasındaki Tahran Berezin'in haritasındakine göre önemli ölçüde büyümüştü. Rusya savaşları ve baskıları ile Kafkasya'dan göç ettirilen önemli nüfusun Tahran'a yerleştiği sonucunda çok sayıda mahallenin oluşumu şehrin büyümesinde önemli etkendi (Kariman, 1976, s. 210-212).

Şehrin ana çekirdeği hala merkezde ve asıl büyüme kuzey-güneybatı ekseninde gerçekleşmekteydi. Özellikle şehrin güneybatısına eklenen Muhammediye ve Kazvin Kapısı etrafında oluşan mahalleler, Dolap Kapısı'nın kuzey ve güney mahalleleri altı yıl önceki haritada görülmemektedir. Dolayısıyla 1850'li yılların sonlarına doğru Tahran'ın sırasıyla Muhammediye, Şah Abdül'azim, Dolap, Şemiran, Devlet ve Kazvin adlı altı kapısı vardı.

Krziz'in haritasında Erk Hükümet Kalesi'nin planı da ayrıntılı bir şekilde sergilenmiştir. Haritada Erk Kalesi'nin yine etrafındaki surla yan mahallelerden ayrılması, şehirdeki siyasal iktidar ile tebaa alanının sınırını da belli etmekteydi. İran'da Safevi döneminden itibaren önde gelen şehirlerin önemli elemanı olan geleneksel meydanlar iktidarın gövde gösterisi yaptığı alanlar olarak tanınıyordu. Bu bağlamda Meşk ve Erk meydanları bu geleneğin devamı mahiyetindeki kentsel alanlar

olarak nitelendirilebilir⁷⁴. Her iki meydan askeri amaçlı kullanılan ve iktidarın kentteki gövde gösteri alanıydı.

Krziz haritasında Erk Hükümet Kalesi'nin dışında kalan Meşk Meydanı 1861 yılında genişletilip yenilenerek etrafındaki sivri nişlerden oluşan yarı açık mekanlarla geleneksel İran meydanlarının morfolojisine sahipti (Etemadossaltaneh, 1983a, s. 99)⁷⁵. Erk Kalesi'nin güneyinde Erk veya eski Tophane-i Mübareke Meydanı, doğu ve kuzeydoğusunda ise şehzadelerin oturduğu çok sayıda birbirinden ayrı binalar vardı. Tophane Meydanı daha sonra Erk'in kuzeydoğusuna taşınacak ve mevcut meydan Erk Meydanı olarak anılmaya başlanacaktı. Tarihi Erk Meydanı'nın 1866 yılında yenilenmesi ile ortasına büyük bir havuz ve bu havuzun etrafına ise taş döşemeli Gülşen adlı iki büyük parkın yapılması Tahran için kentsel olarak yeni bir kamusal yeşil alan kazandırır (Etemadossaltaneh, 1988b, s. 1487; Etemadossaltaneh, 1983a, s. 85; Javaher Kalam, 1978, s. 143). Ancak şehrin ana çekirdeğini oluşturan unsurların yeri, hiyerarşisi, işlevi ve diğer unsurlarla ilişkisi pek değişikliğe uğramadan bir önceki harita ile aynı durumu paylaşmaktadır.

Şehirdeki morfolojide geniş ve açık alanları barındıran saraylar, medreseler, camiler ve köşklerin sayılarının artmasına rağmen yine içe dönük dokunun devam ettiği görülmektedir (Hamidi & Sabri, 1997b, s. 22). Nitekim Darülfünun'da tıp dersleri vermek için gelen ve Nasireddin Şah'ın özel doktoru olan Jakob Eduard Polak 1865 yılında yayımladığı seyahatnamesinde diğer seyahatnamelere göre Tahran hakkında en ayrıntılı bilgilere yer vermiştir:

Bir yolcu Avrupa'da olan bir başkente yaklaştığında etraftaki yolların birbirine azalan mesafesi, keişmesi, neşeli sesleri, faytonların ve at arabalarının kalabalıklığı, gelişmiş köyler, kent kıyafetleri, halk geleneğindeki nezaket ve latiflik, fabrikalar, anıtsal binalar, basit mezarlıklar, yüksek kuleler ve kubbeler kendisinin bir memleket merkezine vardığını farketirir. Tahran ile ilgili saydıklarımın hiç birisi geçerli değildir... At ve katırların geçişinden ve

⁷⁴ Bu tarz geneksel meydanların yapılışı bazı araştırmacılar tarafından "İsfahan Ekolü" olarak nitelendirilmiştir. İsfahan Ekolü adının verilmesinin nedeni Nakş-ı Cihan Meydan'ından gelenk haline gelen bu tarz meydanların yapılışıdır. İsfahan Ekolü için bkz., (Habibi, 2007); Nakş-ı Cihan'dan bir asır önce yapılan Tebriz'deki Sahib Abad Meydanı ile Semerkand'daki Registan Meydanı'na bakıldığında bu kanının doğruluk payının olmadığı anlaşılmaktadır.

⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz., (Banimasoud, 2015).

kendiliğinden oluşan yollar dışında şehre bağlanan yol yoktur... şehirde herhangi bir kamu binası bulunmamaktadır... Ancak şehrin sur kapıları çok dayanıklıdır ve kapıların anahtarlarını şehir ağası saklamaktadır, geceler sadece o'nun izniyle şehre girmek mümkündür, aksi taktirde yolcu geceyi sur dışında gökyüzünün altında geçirmelidir. (Polak, 1989, s. 61, 63)

1860'lı yıllara gelindiğinde bir Avrupalı seyyah bakışından şehrin bir ortaçağ silüetine, yapısına ve üretim tarzına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kendiliğinden gelişen yollar, şehrin giriş kapıları, halkın kültürü ve değerler sistemi gibi etkenlerin bütünü Nasireddin Şah'ın Batı seyahati öncesi İran'daki genel kentsel ve kültürel dokuyu göstermektedir:

İranlıların evin dış cephesine vermedikleri önem, tesisat ve geçitlerin genişliğinde de görülmektedir. Sokaklar dar, açılı, düzensiz ve çıkmazdır. Sokaklar birbirlerini dikey açıyla kesmedikleri için onların hepsini dolaşmak kaçınılmazdır. Bu durum günler geçtikçe daha da vahim bir hal almaktadır çünkü her kes kendi isteği ile sokağa doğru evini genişletip, sokağın genişliğini daha da azaltabilir. Sokaklardan iki yüklü hayvanın aynı anda geçmesi mümkün değildir ve bu yüzden yollar sürekli tıkanıyor.(Polak, 1989, s. 64)

Daha önceki bölümlerde XIX. yüzyıl başlarından XIX. yüzyılın sonuna doğru köylü nüfus oranı sabit olduğu, konar-göçer nüfusun yarıya indiği ve şehir nüfusunun iki kat olduğu belirtilmişti. Yani genellikle hayvancılıkla uğraşan konar-göçer zümrelerin zaman içerisinde şehirlere akın ettiği söylenebilir. Polak'ın betimlediği tasvirin XIX. yüzyılın ortaları olduğuna ayrıca Tahran'ın nüfusunun hızla arttığına göre yüksek olasılıkla artan nüfusun konar-göçer zümrelerden oluştuğunu söylemek mümkündür. Polak'ın anlatılarının da bu kanıyı güçlendirdiği söylenebilir. Öyle ki Kurban Bayramı ve diğer günlerde kesilen hayvanların atılmış parçalarından çıkan kötü koku ile oluşan çirkin manzaraya şehrin bir çok yerinde rastlanıyordu. Bu bağlamda şehirde hızla artan nüfusa karşın yeni önlemlerin alınmaması büyük sorunları beraberinde getirdiği söylenebilir. Rusya ve Birleşik Krallık karşısında imzalanan anlaşmaların sonucundaki ağır ekonomik durum ⁷⁶, XIX. yüzyıl ortalarında meydana gelen kıtlık ve kapitalizm öncesi üretim tarzının iflası şehirlere önemli ölçüde göçün nedenleri arasında

⁷⁶ Bkz., 2.2. Ekonomik ve Kültürel Yapı

sayılabilir. Şehirde temizliğin yapılmadığından oluşan kötü manzara çekilmez bir hal alır (Polak, 1989, s. 66).

Tahran'ın 1860'lı yıllarda da devlet binaları dışında çok ciddi değişiklikler geçirmeden varlığına devam ettiği ancak, 1870'li yıllardan itibaren hızla büyümeye başladığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir (Bahrambeygui, 1974, s. 24). İtimadüsaltana'nın 1867 yılındaki Tahran hakkındaki açıklaması mevcut kanıyı güçlendirmektedir:

...Dar-ül-hilafe'nin nüfus artışından dolayı şehir artık bu kalabalığı kaldıramıyor. Şah halk için yeni alanların açılmasını emretti... Bu nedenle Şah Müstevfi ül-Memalik ve vezir Mirza İsa'nın önderliğinde bir kaç mühendisi yetkilendirerek Tahran'ın Şemiran Kapısı'dan bin sekiz yüz arşın⁷⁷ve diğer üç taraftan biner arşın büyütülmesini emretti. Mühendisler sel afetlerini önlemek için yeni hendeğin ölçülerini çıkarmakla görevlendirildiler. 8 Aralık Pazar günü şehrin dışında ve Devlet Kapısı'nın yanbaşında tedarik edilen açılış törenine Şah, vezirler, şehzadeler ve yabancı elçiler bile tören çadırlarındaki yerlerini aldılar. Hendeğin başlanacağı yere Şah ve şehzade gümüşten yapılmış çok güzel işçiliği olan bir kazmayı indirdi. Böylece vezir hendeği üç yılda bitireceğine söz verdi. Şehrin yeni surlarının çevresinin üç buçuk fersah olacağı ve bu surlarda oniki kapının yapılacağı planlandı. Bu tarihten itibaren şehir artık Dar-ül-hilafe-i Nasiri olarak anılmaya başlandı. (Etemadossaltaneh, 1988b, s. 1566)

Şah'ın yabancı ülkelerin elçilerinin arasında kazma ile açılış törenine katılması modern bir olgu olmakla birlikte Tahran'daki kentsel modernizasyon girişimlerinin de habercisi olduğu anlamına geliyordu. Batı seyahati öncesi Şah'ın bu anlamda bir kaç girişimde daha bulunmasını söylemek yerinde olacaktır. Bunlar arasında Darülfünun Medresesi yeni binası ile giriş kapısı, taziye gösterilerinin yapıldığı Devlet Tekyesi, Şemsül-imare Binası ve Nasiriye Caddesi'nin yapılışını söylemek mümkündür.

Nasireddin Şah'ın Avrupa seyahati öncesi oradaki mimari ve kentsel gelişmeler hakkında bilinçli olduğu söylenebilir. Bu bilincin daha önce İran'dan gönderilen öğrencilerin seyahatnamelerinden mevcut devlet kadrosundaki Avrupa'dan haberdar

⁷⁷ Arşın veya Cubit İran'da kullanılan geleneksel ölçü birimidir.

olan zümrenin etkisine kadar geniş bir yelpazede oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda devletin hazine sorumlusu olan Dostali Han Müayyir-ülmemalik'in etkisinden bahsetmek yerinde olacaktır. Şah'ın fermanıyla bir çok imar faaliyetinde bulunan Dostali Han, Batı sanatı ve mimarlığı hakkındaki bilgisi ve hayranlığıyla o dönemde Şah'a kendisini imar faaliyetlerinden sorumlu uygun bir aday olarak sunmayı başarmıştı (Najafi, 2008). Bu nedenle Avrupa seyahati öncesi oluşan farklı mimari unsurların (yerel/Batılı) gerçekleşmesinde Dostali Han'ın faaliyetlerinin kayda değer etken olduğunu söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Bu bağlamda Dostali Han'ın girişimleri ile inşa edilen Şemsül-imare Binası ile Devlet Tekiyesi'nin mimarisi Şah tarafından büyük beğeni ile karşılanmıştı (Moayyer, 1982, s. 43).

Şemsül-imare binası Nasırıye Caddesi'nde Nasıreddin Şah devrinin temsil özelliği en yüksek yapıları arasında yer almaktadır⁷⁸. Bina Şah'ın Batı seyahati öncesi Nasırıye Caddesi ile birlikte inşa edilen dışa dönük ve çok katlı mimari özelliği ile Tahran'nın silüetine Avrupa havası katan unsur olarak araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir (Şekil 2.17). Bu bakımdan görüşlerin doğruluk payının yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Ancak çoğu araştırmacı binanın yapılışının Şah'ın Avrupa seyahati sonrası gerçekleştiğini öne sürerek binayı Avrupa seyahati sonrası etkilenmeler arasında yer alan mimari ürün olarak değerlendirmiştir (Banimasoud, 2015, s. 91; Ghobadian, 2015, s. 79).

Bina 1868 yılında yani Nasıreddin Şah'ın birinci Avrupa seyahatinden 5 yıl önce inşa edildiğine göre bu savın doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Binanın o döneme kadar bir eşinin olmadığını ayrıca süs, çok katlılık, dışa dönüklük ve plan gibi geleneksel İran saraylarına uymayan unsurlardan anlamak mümkündür. Nitekim İtimadüssaltana binanın geometrisi, kompozisyonu, tasarımı ve formu açısından İran'ın önceki sultanlarının saraylarına benzemediğini ve bu yeni üslubun oluşumunu Dostali Han Müayyir-ülmemalik'in teşebbüsü ile gerçekleştiğini belirtmiştir (Etemadossaltana, 1983a, s. 84). Avrupa görüntüsüne ulaşma heyecanı ve isteğinde olan Şah binanın devlete çok pahalıya mal olmasını görmezden geliyordu. Şah şehrin silüetini etraf manzarası ile birlikte görmek istediğinden dolayı bina çok katlı yapılmalıydı. Bu

⁷⁸ Nasırıye Caddesi'nin ismi Pehlevi devletinin kurulmasıyla "Kaçarları andıracak izlerin silinmesi gerektiği" politikası kapsamında Nasıreddin Şah'ın adını andırdığı için Fars edebiyatının şairlerinden olan "Nasırhüsrev" adıyla değiştirildi. 4. bölümde bu konunun üzerinde durulacaktır.

isteğin becerikli mimarlar vasıtasıyla Dostali Han tarafından yerine getirilmesi dört yıl sürer ve binanın açılışı büyük bir törenle gerçekleşir (Moayyer, 1982, s. 43)⁷⁹. “Şemsül-imare Sarayı titizlik, ağırlık, heybetli görünüş ve yenilik bakımından Batıdaki çok iyi saraylar gibidir ve bu tarihten itibaren İran’ın birinci saltanat binası olabilir...” (Etemadossaltaneh, 1885, s. 2).

Şekil 2.17 : Şemsül-imare binası ve ortasındaki saat kule (HU, n.d.).

Erk Hükümet Kalesi’nin güneydoğusunda yer alan saray yüksekliğinden ötürü Tahran silüetine yeni bir egemen unsur olarak eklenmişti. Saray cephesinin ortasında modern araç olarak zamanı gösteren saat kulesinin etrafa hakim bir şekilde kullanılması da bir

⁷⁹ Şemsül-imare binasının öneminin yanı sıra dışa dönüklüğü ve çok katlı olması sadece mimari kültürü etkilemekle kalmıyor, devlet kademesinde de büyük çatlıklara yol açıyordu. Müayyir-ül Memalik kendi kalemiyle yazdığı anı kitabında sadrazam Mirza Hüseyin Han Sipehsalar’ın kendisi ile düşmanlık yaptığını belirtir. Şemsül-imare’nin başarılı bir şekilde tamamlanması üzerine Şah’ın beğenisini kazanan Müayyir-ül Memalik, Sipehsalar tarafından kısılanılır. Müayyir’e göre bu nedenle Sipehsalar, Şemsül-imare’nin açılış gününden itibaren Müayyir-ül Memalik’i öldürtmekle uğraşır (Moayyer, 1982: 43).

nevi Şah'ın modernizasyon girişimlerindeki ciddiyetinin ölçütü olarak değerlendirilebilir. Kentin silüetine hakim olan cami kubbeleri ve minarelerine yeni bir rakip olarak meydana çıkan Şemsül-imare tepesindeki saati ile geleneksel zaman algısını da değiştiriyordu (Şekil 2.18).

Şekil 2.18 : Şemsül-İmare binası yapıldığı tarihlerde Tahran silüetini büyük ölçüde etkilemişti (HU, n.d.).

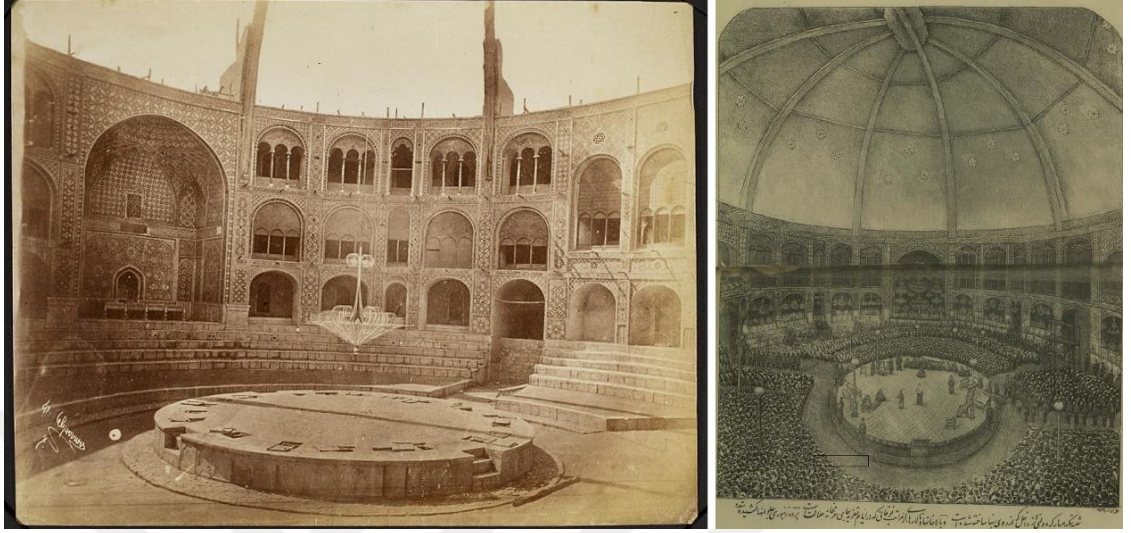
Nasıreddin Şah'ın Birleşik Krallık kraliçesinden aldığı kıymetli hediye olan saat binanın tam ortasındaki tepe noktasına yerleştirilmişti. Saatin çanından çıkan sesin rahatsız edici olduğunu sıklıkla şikayet eden halk, saat ile aralarında doğa üstü bir bağ kurmaya başlamışlardı (Shahri, 1992, s. 106). Aslında saat onu okuyamayan halk için değil, onu Batıda gören ve zamanın önemini anlayan Şah ve devlet kadrosu için önemliydi denebilir. Kısa süre sonra saat durdurularak sadece etrafına hakim olan dekoratif bir unsur olarak varlığına devam edecekti. Saatin asıl işlevi zamanı göstermek iken, daha sonra sadece bir yabancı simge unsuru olarak algılanmaya başlanması aslında halk nezdinde modernizasyon için ön kabulünün olmadığını gösteriyordu. Ala-Kapı gibi Safevi saraylarında da yüksek saray mimarisinin oluşturduğu silüet tanıdık bir imgeydi ancak bir sarayın yüksekliğinin cami kubbe ve minaresinden daha fazla olması daha önce görülmedik bir sahneydi. Üstelik bu egemen unsur fiziksel boyutlarıyla geleneksel değerler sistemine sahip olan halkın kutsal

mekanlarını gölgede bıraktığı gibi duymak istedikleri kutsal ses olan ezanı da kenara itiyordu. Şemsül-imare'nin çok basamaklı geniş merdivenli girişi ve içerisindeki bezeme üslubu itibarıyla Kaçar yerel mimari unsurları yanında rokoko ve barok etkilerini de barındırır. Alt kattaki Safevi döneminden beri yaygınlaşan mukarnaslı başlıklı sütunların yeniden yorumlanması aslında Ala-Kapı Sarayı'nı andırırken, katlardaki eyvanlarda kullanılan korent başlığına benzer (tam korent değil) sütunlar binaya melez görüntü katmıştır.

İran'da *Şebey* veya *Şebih Hani*⁸⁰ adıyla anılan gösteriler için yapılan tekyelerin sayısı bazı seyyahlara göre Nasıreddin Şah döneminin başlangıcına kadar 200 ile 300 arasında değişiyordu (Homayouni, 1981, s. 20). Ancak çok kalabalık kitleyi bir arada toplayan ve Muharrem aylarında Şebih Hani'yi ciddi bir toplumsal örgütlenme haline getiren yapının Devlet Tekyesi olduğunu söylemek mümkündür. Devlet Tekyesi'in yapılış tarihine dair tam bir net bilginin olmadığından ötürü Şah'ın birinci Batı seyahati öncesinde mi yoksa sonrasında mı yapıldığı kesinlik içermeyen husustur. Bazı araştırmacılar yeterli kanıt sunmadan binanın yapılışının 1867 yılında başladığını ve 1873 yılında bittiğini (Adl, 1998, s. 163) savunurken bazıları ise İtimadüssaltana'nın Şeref Gazetesi'ndeki verdiği tarihi baz alarak 1869 yılında başladığını ve beş yıl sonra yani 1874 yılında bittiğini belirtmişlerdir (Zoka, 1970, s. 288). Mohsen Habibi gibi bazı araştırmacılar da Tekye'nin Nasıreddin Şah'ın birinci seyahati sonrası Londra'daki Royal Albert Hall binasından etkilenecek inşa edildiğini belirtmişlerdir (Habibi, 2007, s. 137; Orsolle, 1997, s. 262). İtimadüssaltana Mir'at ül-bülden eserinde ise “ ... bu yılın (1877) Ramazan ayında Devlet Tekyesi taziye vaaz yeridir ve standlarda kuyumcular, tüccar, sanayi ve fen insanları para kazanmakla uğraşmaktadırlar...” cümlesi ile aslında 1877 yılında binanın etkin bir şekilde kullanıldığını belirtmiştir (Etemadossaltaneh, 1988b, s. 1800). Bu bilgileri karşılaştırarak aslında Devlet Tekyesi'nin Nasıreddin Şah'ın birinci Batı seyahatinin hemen öncesinde veya esnasında inşa edildiğini söylemek mümkündür. Ancak Tekye'deki merasimlerin Nasıreddin Şah'ın ilk Batı seyahati sonrası başladığına göre, binanın kimliği ve mimarisi üzerine bu seyahatin etkisinin azımsanmayacak kadar

⁸⁰ İran'da daik Türkler tarafından *Şebey*, Farslar tarafından *Şebih Hani* olarak anılmaktadır. Şebih Hani Şii müslümanların Kerbelâ trajedisini canlandırmak amacıyla yaptıkları bir gösteridir. Daha önceki tarihlerde sessiz bir şekilde gerçekleşen gösteriler Nasıreddin Şah döneminden itibaren sesli gösteri şeklinde daha kalabalık seyirci kitlesine ulaşır (Arianpuor, 1978, s. 322).

olduğu kuşkusuzdur. Bu bakımdan Devlet Tekyesi'nin mimarisi ve kimliğinde Londra'daki Royal Albert Hall binasının etkili olduğunu savunan görüşlerin doğruluk payının yüksek olduğu söylenebilir (Şekil 2.19).

Şekil 2.19 : Devlet Tekyesi'nin iç mekanı ve Şebih Hani merasimi (SIA, n.d.; Etemadossaltaneh, 1887).

İtimadüssaltana bina hakkında son derece övgü dolu cümleler kullanarak Tekye'nin Avrupa'nın en görkemli binaları ile yarışacak seviyede olduğunu belirtir. Aynı zamanda mimari bilgileri paylaşarak açıklamalarında "...ahd-i hümayundan (Nasireddin Şah devri) kalan bu güzel eser asırlar sonra da Şah'ın büyüklüğü, gücü, azmi, haşmeti ve şanına en büyük kanıt olacaktır..." cümlesine yer vererek tanrıdan binanın inşasının Nasireddin Şah'a büyük sevaplar kazandırmasını diler (Etemadossaltaneh, 1887, s. 3). Ancak bu dilekler gerçekleşmeyecek ve daha bir asır olmadan yani 70 yıl sonra Pehlevi yönetimi tarafından imha edilecekti.

İran'da tekye binaları yaklaşık XVII. yüzyıldan itibaren taziye ve vaaz mekanları olarak kullanılıyordu ancak büyük ölçekte şehrin bir simge yapısı olma bakımından Devlet Tekyesi'nin bir ilk olduğu söylenebilir. Toplu olarak yirmi bine yakın çok sayıda insanın bir binada bir araya gelmesi bir ilkti⁸¹. Binanın bir gösteri, hobi ve aynı zamanda mezhepsel/kutsal ritüel mekanı olması bir nevi modern mekan örgütlenmesi ile geleneksel kültürün yeniden üretimiydi. Kadın ile erkeğin ayrı ayrı olsa da bir

⁸¹ Bazı araştırmacılar yeterli kaynak göstermeden binanın ilk başta bir tiyatro gösterileri için yapıldığını ve halk tarafından protesto edilince yapımından vazgeçildiğini belirtmişlerdir (Arianpour, 1978, s. 323).

binada aynı sahneyi seyretmeleri ve kadının bir toplumsal müessesede erkekle eşit olarak aynı konumda olması bir ilkti (Şekil 2.20).

Şekil 2.20 : Devlet Tekyesi’ndeki merasimler kadınları erkeklerle birlikte ilk kez bir toplumsal etkinlikte bir araya getiriyordu (SIA, n.d.).

Kadın seyyah olan Madame Carla Serena merasimin başlamasını şöyle betimlemiştir:

Taziye başlamadan gösteride rol üstlenen oyuncular ilk başta halk önünde toplu bir şekilde yürüyüş yapıyorlar. Pahalı kumaşlar ile bezenmiş develer ve atlara binen binicilerden sonra Avrupa enstrümanları ile askeri müzik yapan grubun ardından saygın kişiler geçit töreni ile sahnede gösteri yapıyorlar. (Serena, 1983, s. 165)

Genellikle tiyatro oyunları özellikle Romantizm devrinde romanlardan alınan senaryoları canlandırırken bir nevi kent insanının değer yargılarının inşasında birleştirici rol üstlenmişti (Akgül, 2011). Bunların XIX. yüzyılda Batı Avrupa’da genellikle ulusal, romantik ve yeri geldiğinde mezhepsel konuları ele alan gösteriler olduğuna göre kolektif normun da inşasında önemli etkileri olduğu söylenebilir. Ancak dönem İran’ının geleneksel toplumsal yapısında birleştirici kültürel normlar romanlarda veya senaryolarda değil, nesilden nesile aktarılan dini ve folklor hikayelerde bulunmaktaydı: “Seyirciler hikayenin vakaları üzerinden olayların

Kerbela çölünde, Şam'da, Medine'de, sokakta, harp meydanına, Fırat Nehri yakınında ya da evin içinde gerçekleştiği biliyorlar. Hatta Shakespeare dönemi gibi yukarıda olayların gerçekleştiği yeri gösteren bir yazı da yok!!!” (Serena, 1983, s. 164). Ancak çok renkli etnik yapıya sahip olan İran ve Tahran'da o dönemde birleştirici unsurun dini konular olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda Safevi devrinden itibaren İran halkının çoğunluğunun mezhebi şiilik olduğuna göre Şah'ın bu mezhep destanları etrafında halkı birleştirebileceğini düşünmüş olması olasıdır.

Nasıreddin Şah'ın ilk Batı seyahati öncesi Tahran'ın büyütülmesi için başlattığı projede kentsel çapta önemli değişikliklerin de söz konusu olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda bu fermanın bir yıl sonra yani 1868 yılında Erk Hükümet Kalesi'nin doğusunda önemli bir caddenin açılışı Tahran'ın yeni yüzünün habercisi olacaktı⁸². Nasırıye Caddesi aynı zamanda yanındaki Şemsül-imare ve sonundaki Nasırı Kapısı'nın birlikte açılışıyla Tahran'ın ferengi görünümüne kavuşmasında önemli bir adım attırmıştı. 1872 yılında caddenin etrafındaki çelikten yapılmış olan ışık direkleri ile ağaçlandırmaların ayrıca zaman içerisinde yanlardaki dükkanların eklenmesi ile Tahran'ın ana caddelerinden biri haline gelir (Etemadossaltaneh, 1988b, s. 1697; Shahri, 1992, s. 37).

İtimadüssaltana Mir'atülbüldan kitabında 1869 yılında Nasıreddin Şah tarafından gerçekleştirilen diğer imar girişimleri saymıştır. Bu girişimler sonucunda inşa edilen binalar Nasıreddin Şah'ın Batı seyahati öncesi mimari kültürün niteliği hakkında da açıklık getirmektedir. Bunlar arasında Sebzemeydan binaları, Badgir Köşkü, Huruci Köşkü, Saltanatabad Köşkü, Niyaveran Köşkü, Doşantepe (Tavşantepe) Kasrı, eski Enderun köşklerinin tamiri ve kışlalardan bahsetmek mümkündür (Şekil 2.21) (Etemadossaltaneh, 188b, s. 1585).

İran'da köşk-bağ mimarisinin gelişiminin kökeni Timurlu dönemine kadar gitmektedir (Wilber, 2004, s. 60). İlk başta Semerkant'ta ortaya çıkan bu tarz köşk-bahçelerin XV. yüzyıldan beri İran'da Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Avşarlar döneminde büyük kompleksler olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bahçe içinde bulunan ve dış dünya ile ilişkisi olmayan bu köşklerin mimarisinin Kaçar devri

⁸² Nasırıye Caddesi'nin sonunda Nasırı Kapısı da bu yıl (1868) bitti (Etemadossaltaneh, 1988b, s. 1567).

Nasıreddin Şah'ın dönemine kadar benzer şekilde devam ettiği söylenebilir⁸³. Nitekim Şah'ın Batı seyahati öncesi inşa ettirdiği adı geçen köşklerin de benzer mimari özelliklere sahip olduğunu görmek mümkündür. Malzeme olarak tuğla ve taştan yapılan bu köşkler, yapım tekniği bakımından kagir tekniği ile yapıldıklarının yanı sıra sivri kemerli, kırma ve düz çatılı olduklarını söylemek mümkündür. Süs açısından ise mukarnas başlıklı sütunlar, iç mekanda çini, alçı, taş işçiliğinden oluşan mukarnas bezemeleri, soyut kabartmalar, hat işleri ve resimlerden bahsetmek mümkündür.

Şekil 2.21 : Badgir Köşkü (SIA, n.d.).

Önceki sayfalardaki bilgiler ışığında Nasıreddin Şah'ın Batı seyahati öncesi kentsel/mimari alanda ciddi modernizasyon girişimlerine yer verdiği anlaşılmıştır. Erk ve Meşk meydanlarının geleneksel İran meydanları tarzına uygun yapımı, Sebzemeydan Meydanı'nın 1852 yılındaki açılışı, Erk Kalesi içi ile etrafındaki sokakların genişletilmesi ve taş döşemesi, ilk “ferengi” görüntüsü olan Almasiye

⁸³ Detaylı bilgi için bkz., (Wilber, 2004); Ernest Orsolle seyahatnamesinde Kaçar Kasrı'ndan bahsederken köşkün duvarlarındaki Timur ve Cengiz'in hayat hikayelerinin resimlerinin olduğunu belirtir (Orsolle, 1997, s. 294). Timurlu İmparatorluğunun dağılışıdan sonra İran'da kurulan devletlerin neredeyse tamamı Cengiz ve Timurun soyundan geldiklerini öne sürerek meşruiyet kazanmaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. Bu husus ile ilgili Kaçar şahları da aynı geleneği devam ettirirler.

Caddesi'nin açılışı, 1868 yılında Tahran surlarının yıkılması ve şehrin genişletilmesi ve şehrin silüetine Devlet Tekyesi ve Şemsül-imare binaları gibi yeni işlevlerin egemen olması Nasıreddin Şah'ın Batı seyahati öncesi girişimleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla Nasıreddin Şah'ın bu girişimlerini sadece Batı seyahatlerinden etkilenecek gerçekleştirdiğini savunan Banimasoud (2015), Habibi (2007) ve Ghobadian (2015) gibi araştırmacıların kanaatlerinin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

1870'li yıllar Tahran'da devlet tarafından gerçekleştirilen modernizasyon ve kültürel reform girişimleri bakımından bir atıf noktası olarak nitelendirilebilir. Nasıreddin Şah'ın seyahatleri sonucunda modernizasyon tutkusu ve Tahran'ın da bu yıllarda hızla büyümesinin de neden olduğu koşullar artık kentin eski surlar içine sığmayacağını beraberinde getiriyordu. Tahran'ın hızla dönüştüğü ve modern görüntüye kavuşmasının bir taraftan kaçınılmaz olduğu diğer taraftan da bu seyahatlerden büyük ölçüde etkilendiğini söylemek mümkündür.

2.5.3.2 Batı Avrupa seyahatleri etkisiyle gerçekleştirilen girişimler ve kolektif kültür inşası

Nasıreddin Şah'ın tahta çıkmasından itibaren 1870'li yılların başlarına kadarki büyümesine rağmen yapısal olarak çok fazla değişiklik göstermeyen Tahran artık bu yıllardan sonra bir modern kent görüntüsüne girme aşamasındaydı. Nasıreddin Şah'ın 1873 yılında gerçekleştirdiği ilk Avrupa seyahatinin bu yönde etkili olduğu söylenebilir. Ancak ülkenin bu yıllarda ekonomik olarak çok kötü durumda olduğu yeni reformların yapılması için büyük engel oluşturmaktaydı.

İhtişamüssaltna yazdığı anılarında dönemi anlatırken çok vahim manzaralara tanıklık etmişti: “1871 yılı kıtlık İran'ın bütününe sardı ve buğday fiyatı 50 kat yükselerek bulunmaz hale geldi... Çırak-Gaz caddesinden geçerken bir kalabalık insan bir ölü atın cenazesi etrafına ellerindeki bıçaklarla toplanmışlardı ve parçaladıkları atın organlarını birbirlerinin elinden kapıp kaçıyorlardı...” (Ehteshamossaltaneh, 1988, s. 12).

1872 yılında Rusya'ya karşı büyük borçlanma ve Rus emperyalizminin baskısı sonucu dönemin sadrazamı olan Sipehsalar'ı Yahudi asıllı büyük İngiliz iş insanı Baron Julius Reuter ile bir anlaşmaya götürdü. Rusya'ya olan borcu gidermek için *Reuter Sözleşmesi* sonucunda demiryolu inşaatı, kaynakların çıkarılması ve bir banka tesisi imtiyazı Reuter'a verildi. Bu anlaşma Şah'ın birinci seyahati sonrası iptal edilse de

aynı dönemde başka şirketlere çok sayıda yeni imtiyazın verildiği bilinmektedir. Durum böyleyken Şah bir taraftan Avrupa'ya seyahat için kararlı olmuştu ancak diğer taraftan Batılılaşmaya karşın ulemadan gelen büyük muhalefetleri de idare etmek zorundaydı (Avery, 1984a, s. 170-171).

Nasıreddin Şah Batı Avrupa'daki şehirlerde gördüğü mimari ve kentsel yaşam, Şah'ı ülkesini modernize etmek ve büyük şehirlerini gözlemlerine göre dönüştürmek için Rusya'da Büyük Petro'nun veya Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan Abdülaziz'in girişimlerine benzer bir imar programına girişmeye sevk eder.

Enzeli Limanı'ndan seyahatini başlatan Şah, Hazar Denizi üzerinden Rusya'ya geçerek, oradan da Prusya, Belçika, İngiltere, Fransa, İsviçre, İtalya, Avusturya ve Osmanlı ülkelerini ziyarette bulunur. Nasıreddin Şah bu seyahatnamelerde kaydettiği gözlemlerinde her şeyden çok mimari ve kentsel yapıtlar hakkındaki bilgilere yer vermiştir. Bu seyahatnamelerden Şah'ın estetik beğeni yargısının ne olduğu ve ayrıca nasıl inşa edildiğini görmek mümkündür.

Rusya'da bulunduğu esnada St. Peterburg'daki Ermitaj Müzesi ziyaretinde hayranlıklar içinde kalan Şah bina ve müze hakkındaki görüşleri ilginç noktalar barındırmaktadır:

... Ermitaj Müzesi'ni görmeye gittik. Müze ve Temaşahane'nin⁸⁴ müdürü Kidianof birbir müzedeki mobilyayı gösterdi ve içinde mermer taştan yapılmış heykeller, pahalı taştan yapılmış büyük ve küçük havuzları olan, pembe perdelerle kaplı odaları gezdirdi. Finlandiya'dan getirilen taşlarla tek parça halinde yapılan sütunların çoğu yüksek ve kalınlardı. Renkli taşlardan yapılan masalar ve vazolar... acayip ve değişik olan şeyler, özellikle ayakta ve uzanmış haliyle yapılan kadın, erkek ve çocuk heykelleri insanı hayranlıklar içinde bırakıyordu... ayakta büyük bir güzel kadın heykeli, öyle güzeldi ki insan hiç yorulmadan üç gün oturup onu seyredebilirdi. Her perde, yüz, heykel ve odayı bir dakikalık görmekle algılamamanın mümkün olmadığı gibi on gün seyretmek bile yetmezdi. Odadan odaya koridordan koridora geziyorduk daha sonra yanlarda somaki mermerden yapılmış dev ve yüksek sütunları olan çok büyük

⁸⁴ Amfitiyatro

merdivenden alt kata indik ve orada da antik Mısır döneminden kalan heykelleri gördük. (Nasireddin Şah, 1983, s. 30-31)

Gelenksel bir kültürün padişahı olarak gözlem yapan Nasireddin Şah'ın bir modern işlev olarak müze binasından büyük ölçüde etkilendiği söylenebilir. Dekorasyon, sütunlar ve geniş merdivenli yüksek giriş elemanlarıyla Şah'ın dikkatini çeken müze binası, dışa dönük tasarımı ve barok mimarisinin gösterişi ile de yeni estetik zevk oluştuyordu. İslam dünyasından gelen bir padişah olarak İslam sanatında heykel yapımının bolluğu üstelik heykelin sergilenmesine sırf bir binanın tahsis edilmesi son derece yabancı bir olguydu. Heykel'in bu denli çok kullanılması ve fiskiyelerle meydanların merkezine alınması Şah'ın gözünden kaçmayan bir konuydu: "... sarayın önünde ağızlarından su fışkıran heykeller ile yaklaşık iki yüz adet fiskiye... bu sarayı kalem ile anlatmak mümkün değildir..." (Nasireddin Şah, 1983, s. 38).

Prusya devlet heyeti ile Berlin Sarayı'na geçerken sarayın önündeki meydandan, çiçeklerle süslenmiş bahçelerden ve içindeki heykellerden etkilenen Şah, İmparator *I. Wilhelm* ile birlikte sarayın farklı yerleri ve odalarını gezmiş ve beğenmiştir. Şah ayrıca mimari ile ilgili gözlemlerine yer verirken kentsel ölçekteki hususları da gözden kaçırmamıştır. Saraylar, meydanlar ve etrafı ağaçlarla süslenmiş ızgara tipte olan caddeleri betimlerken beğeni yargısı olumlu yönde yargı yapar. Caddelerde araba yolu ile yaya yollarının ayrı olması da İran'daki kendiliğinden gelişen organik yollar gibi değildi:

...Berlin şehri gaz lambaları ile aydınlatılmıştır ve buradaki gaz lambaları St. Petersburg'dakilerden çoktur. Bizim oturduğumuz sarayın önündeki meydanın diğer taraflarında Berlin Müzesi İmareti, Kilise ve Cephane yer almaktadır. Meydanın ortasında etraftan basamaklarla yükselen büyük bir platform üzerinde Büyük Friedrich'in dökme demirden heykeli yer almaktadır... şehirdeki evler ve başka binaların arasından (sokaklar) geçtikten sonra asıl caddelere girdik. Güzel caddeler ve kaliteli bahçeler... Koblenz Şehri'ne vardık... şehrin içinden geçen nehrin iki tarafında demiryolu ve vapur istasyonu vardır... Art arabası yolu yaya yolundan ayrılıyor... çok tertemiz ve bütün her yer gülistandır... çiçekli bahçeler ve düz caddeler o kadar güzel ki insanı hayranlıklar içinde bırakıyor... Cennet gibi. (Nasireddin Şah, 1983, s. 47-48, 62)

Gaz lambası Nasıreddin Şah için bir “estetik ve gelişmişlik” ölçütüydü. Meydanın etrafında dini (kilise) ve hükümet (saray) yapıları dışında da heykel, müze ve cephanе gibi modern yapıtların yer alması kendi memleketindeki meydanlardan farklı bir silüet sergilemekteydi. İsfahan’daki Nakş-ı Cihan, Tebriz’deki Sahip Abad ve Tahran’daki Tophane-i Mübareke meydanları silüetinde sadece hükümet ve dini yapıların egemenliği söz konusuydu.

Şah Potsdam Şehri’ndeki hayvanat bahçesi ve akvaryum gibi eğlence ve hobi merkezlerini gezerken Avrupa şehirlerindeki dünyevi zevkin gerçekleştirildiği mekanlar ile yeni tanışıyordu. Rusya ve Almanya’daki müzelerin içindeki antik ve tarihi eserlerin korunması Şah’ın anlam dünyasında olmayan bir olguydu. İran’nın çeşitli bölgelerinde eski yapıların bir çoğu kendi haline bırakılarak harabeye dönüşmüştü.

Nasıreddin Şah’ın birinci Avrupa gezisindeki en ilginç nokta 1873 yılı Uluslararası Viyana Sergisi’ni ziyareti olmuştur (Şekil 2.22). Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph ile birlikte sergiyi gezen Şah ziyaretindeki gözlemlerini kaydetmiştir:

... İmparator ile el sıkıştık ve arabaya bindik, şehrin içinden yeni yapılmış bulvardan Belvedere Sarayı’nın yanından geçtik.... uzun, düzgün ve etrafında büyük ağaçları olan ve sergiye giden bir caddeye girdik, caddenin sağ ve sol kenarında büyük parklar, ahşaptan yapılmış hoş kahvehaneler ve çok sayıda gaz lambaları vardı... öğle yemeğinden sonra imparatorla birlikte sergiye gittik. Sergi büyük bir alanda dört yönlüymüş gibi inşa edilmiş, pazarın (çarşının) ortasında çok büyük ve yüksek yuvarlak kubbe yapmışlar. Çok âlâ ve görkemli binadır, halk yukarıdan sergiyi izlemek için merdiven ve yol vasıtasıyla kubbenin tepesine çıkıyor. Bütün odalar yuvarlak ve çarşılar vs. hepsi çelik, cam ve aynadan yapılmıştır. Diğer çarşılarla bu büyük kubbenin olduğu noktadan ayrılan yollar aracılığıyla ulaşılıyor... kubbenin altında su oyunlarını sergileyen çok hoş bir havuz ve fiskeye yapmışlar... Ürünlerini sergilemek için getiren her ülke için özel mekanlar ve yerler ayırmışlardır, örneğin Fransa devleti uzun olan üç sırada ürünlerini sergilemiştir... İpek, ipek kumaş, ayna, cam, savaş aletleri gibi ürünleri sergileyen çok büyük devletler vardır. Rusya, İngiltere, Almanya ve Avusturya’nın kendisinin çok ürünü var, Osmanlı devleti, Mısır, Yunanistan, Japonya ve Çin gibi ülkeler de her türlü ürünleri getirmişler ve böylelikle bütün çarşayı imparator ile dolaştık. İran devletinin

ürünlerinin sergilendiği yere vardık. Üç ay önceden tüccarlara ürünlerin gönderilmesinin emri verilmesine rağmen bir çok ürün sergiye ulaşmamıştı... Sergi alanından (Ekspozisyon) çıktık ülkeler adına inşa edilen köşkleri görmeye gittik. Mısır için güzel bir köşk ve yüksek minareli âlâ bir mescid, Osmanlı devleti için bir köşk ve kahvehane, İran devleti için ise çok hoş bir köşk yapmışlardır. Bu köşkler dışında başka devletlere ait bir köşk görmedim. İran köşküne gittik. Girişte bir kaç merdiven basamağı var, İsmail adlı bir usta ile bir marangoz üç ayda bu köşkü yapmalarına rağmen iyi iş çıkarmışlar... Usta Almanca'yı çok iyi öğrenmişti, şaşırdık!!! Osmanlı ve Mısır binalarını da ziyaret ettikten sonra arabaya binip saraya döndük. (Nasireddin Şah, 1983, s. 194-195)

Bu gözlemlerden de anlaşıldığı üzere kapitalist ekonominin ürünlerinin tüketimi için oluşturulan serginin Şah için büyük ölçüde yenilik taşıdığını söylemek mümkündür. Viyana Sergisi'nin sadece ürünleri ile değil, sergilediği çelik ve cam gibi modern mimari malzemeleri ile de Şah için ayrı bir ilgi odağı olduğu söylenebilir.

Şekil 2. 22 : Nasireddin Şah ve Franz Joseph (URL-5).

Sergideki İran Pavyonu'nda kullanılan mimari üslup ise aslında yeni dışa dönük cadde mimarisinin oluşumu yolunda bir örnek yorum olarak nitelendirilebilir (Şekil 2.23).

Binada kullanılan sivri kemer, girişteki sütunlu portiko ve kademeli kavisli alınlık gibi mimari unsurlar daha önce Şiraz'daki Kavam Evi gibi Kaçar devlet adamlarının konut mimarisinde görülse de Avrupa sanayi kentlerindeki tüccar ve burjuva sivil yapılarına benzer şekilde iki katlı bir biçimde sıra pencerelerin oluşturduğu cephe tarzında yapılması bu tarihlerden sonra İran'da da görülecekti. Pavyonnun üslubu ayrıca Şah'ın seyahat öncesi inşa ettirdiği Badgir ve Niyaveran gibi köşkler ile nisbi farklılıklar göstermektedir. Yan kanatlardaki pencerelerin eyvan olmaksızın dışa açılması da bina üslubunun dönemin Avrupa sanayi kentlerindeki sokak mimarisinin etkisi altında olduğunu göstermektedir.

Şekil 2.23 : 1873 Viyana Uluslararası Sergisi İran Pavyonu (TP, n.d.).

Şah'ın modern Batı dünyasına katılmak, onun bir parçası haline gelebilmek ve dünya ticaret ekonomisinin sermaye dolaşımını ülkeye sokmanın öncelikli yolunu modernizasyon ve mimari reformda bulduğunu söylemek mümkündür. Her ne

pahasına olsa da Şah ülkenin uluslararası arenada bulunmasını sağlamak ve dünya ile ilişkilerini artırmak isteğinde kararlıydı. Nasıreddin Şah ve doğudan giden heyetler için sergi alanı dahil Batıdaki bütün olgular yabancı, izlenmesi ve öğrenilmesi gereken bir şey iken, sergiye müracaat eden Batılılar için de İran gibi doğu ülkesinin mimarisini temsil eden pavyonunu, kültürünü ve ürünlerini izlemek tanıdık olmayan ve esrareniz bir nesneyi eğlenceyle keşfetmek gibi değerlendiriliyordu. Öyleki İran halıları Avrupa’daki örneklerine göre üçte bir değerine fiyatlandırılıyordu (Rampley, 2011).

Şekil 2.24 : Bab-ı Hümayun veya Almasiye Caddesi’ne Nasıreddin Şah’ın birinci seyahati sonrasında etrafındaki ağaçlandırmalar ve dükkanlar vasıtasıyla çağdaş görünüm kazandırılmaya çalışılmıştı (Banimsoud, 2015).

Nasıreddin Şah’ın birinci seyahati sonrası almış olduğu “fereng” izlenimini imar alanında yeni girişimler ile gerçekleştirdiğini görmek mümkündür. Şah’ın birinci seyahati öncesi 1872 yılında daha önce yapılmış olan Bab-ı Hümayun veya Almasiye Caddesi’nin genişletilmesi faaliyetleri ile Almasiye Kapısı yapımına başlanır (Şekil 2.24). Tahran’a yeni bir “ferengi” görünüm kazandırmak için caddenin genişletilmesi ve yeni inşaatlar yetkisi devlet veziri Ala-üddevle’ye verilir (Etemadossaltaneh, 1988b, s. 1873). Ancak daha sonraki yıllarda bu caddenin kullanımının arttığından ötürü bu faaliyeti Şah’ın seyahat sonrası girişimleri arasında değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu girişimle Bab-ı Hümayun veya diğer adıyla Almasiye Caddesi artık yeni

görünümüne kavuşmuştu. Örneğin caddenin başına bir lokantanın eklenmesi (Shahri, 1992, s. 34) yeni imgenin oluşmasında önemli bir adımdı. Lokantanın önündeki kaldırımın ortasında yapılan fiskiyeli havuz Nasıreddin Şah'ın Avrupa'da gördüğü imgeye benzerlik taşımaktaydı. Lokantanın kapısı, duvarı ve tavanında somut resimlere yer verilmesinin de o tarihlere kadar İran şehirlerindeki kamusal mekanlarda görülmedik bir görüntü olduğu söylenebilir⁸⁵. Nasıreddin Şah'ın aslında Bab-ı Hümayun'u Avrupa sanayi şehirlerindeki alışveriş, eğlence, çalışma ve toplumsal örgütlenme mekanı olarak kullanılan caddelerin görünümüne kavuşturmak istediğini söylemek mümkündür. Ancak geleneksel üretim tarzına sahip olan Tahran kentine böyle bir caddenin inşa edilmesinin ihtiyaçtan kaynaklı bir girişim olmadığını daha çok “fereng” görüntüsü kazandırmak olduğunu söylemek yanıltıcı olmayacaktır.

Bu girişimler aslında “ihtiyaç öncesi oluşturulan uygun ortam” olarak nitelendirilebilir. Böyle bir ihtiyacın oluşmaması, bu ihtiyacı oluşturma yolunda uygun bir ortamın hazırlanmaması gerektiği anlamına gelemezdi.

Bab-ı Hümayun'dan daha önce Sebzemeydan ve Bazar (kapalı çarşı) mevcut geleneksel üretim tarzının alışveriş mekanı olarak görevini yerine getiriyordu. Gelgelelim dünya kapitalist piyasasına açılmak da dışa dönük kentsel morfolojiyi gerektiriyordu. Bab-ı Hümayun Caddesi'nin etrafındaki silüetini Korhane Binası⁸⁶, Nizam Medresesi, Mecme-ül Sanayi Okulu⁸⁷ ve Mahdaliya Camii oluşturmaktaydı (Javaher Kalam, 1978, s. 122). Askeri, dini, eğitimsel ve ibadet işlevli olan binalar ile caddenin diğer eğlence işlevli olan mekanları bir arada buluşuyordu. Askeri ve eğitimsel binaların caddeye bakması kenti artık ortaçağ kimliğinden uzaklaştırıyordu. Modernizasyonu bir meşruiyet aracına çeviren Şah daha önce Tahran'ın büyütülme projesinin açılışı gibi imar faaliyetleri ile öne çıkmışken, teknolojik değişimlerde de kendini bir kanaat önderi olarak göstermek istiyordu. 1878 yılına gelindiğinde “Şah Cuma akşamı gün batımı esnasında Mecme-ül Sanayi Okulu'nda inşa edilen bir elektrik fabrikasının açılışını yapmak için şeref verdi ve kendi eliyle ilk lambayı yaktı”

⁸⁵ Bu bilgiler hakkında bkz., (Shahri, 1992, s. 33-35).

⁸⁶ Türkçe kökenli bir sözcük olan Korhane (قورخانه) Askeri teçhizatın üretildiği yer anlamına gelmektedir.

⁸⁷ Mecme-ül Sanayi Okulu modern eğitim disiplini çerçevesinde fen ve sanat dallarının öğretilmesi için açılan bir eğitim merkeziydi. Darülfünun Okulu'ndan sonra modern disiplinlerin eğitildiği ikinci eğitim merkezi olma bakımından önemlidir. Detaylı bilgi için bkz., (Yousefifar, 2011, s. 42-66); İtimadüssaltana Mecme-ül Sanayi Okulu'nda öğretilen meslekleri belirtmiştir (Etemadossaltaneh, 1983a, s. 93).

(Etemadossaltaneh, 1988c, s. 2393). Bab-ı Hümayun artık eğlence alanları, dini mekanları ve dükkanlarıyla değil, modern eğitim ve sanayii simgeleyen görüntüsüyle de devlet için yeni meşruiyet alanı açmaktaydı. Şah sadece Tanrının yer yüzündeki gölgesi olarak değil, aynı zamanda ümmetin çağdaş dünyaya katılması için de bir öncü kişilik olarak kendini göstermekteydi.

Nasıreddin Şah'ın ikinci Batı veya Avrupa seyahati beş yıl sonra 1878 yılında gerçekleşir. Bu seyahatte Osmanlı ve İngiltere ülkelerine girmeden, sırasıyla Rusya, Polonya, Prusya, Fransa ve Avusturya ülkelerini gezip yine Rus egemenliği altında olan Kafkasya'dan İran'a geri döner. Nasıreddin Şah'ın ikinci Avrupa seyahatnamesindeki kaydettiği gözlemler büyük ölçüde birinci seyahatnameye benzese de, kültürel ve yaşam tarzı gibi konulara daha ağırlık verdiğini söylemek mümkündür.

... şimdi bu saray ve köşk kulüp olarak kullanılmakta ve her sınıftan halk oraya çeşitli gazeteler okumak için toplanıyor. Her sınıf devlet ve devlet dışı meseleleri hakkında sohbet ediyorlar. Aslında halkın tenbelhanesi⁸⁸ olmuştur. Geceler bu salonun yakınında çok hoş ahşaptan bir mekan inşa etmişler, orada geceleri çoğu zaman saz, kemançe ve müzik çalıyorlar ve haftada bir gece de bu büyük salon ve sarayda saygı değer kadınlar ile erkekler toplanıp çalgı çalıyor ve dans ediyorlar, yani çalgıyı müzisyenler çalıp hanımlar, hanlar (ağalar) ve muhteremler dans ediyorlar. (Nasıreddin Şah, 2000, s. 130)

İnsanların karma şeklinde cinsiyet gözetmeksizin eğlenmeleri ve müzik eşliğinde dans etmeleri Şah için küçümsenmeyecek boyutta yenilik taşıyordu. Batı Avrupa insanının modern değerler sistemi etrafında dünyevi zevkleri için ayrılan eğlence mekanları İran gibi geleneksel kültür yapısına sahip olan ülke için yabancı unsurdu. İran'da sadece cami gibi dini ritüellerin, çarşı gibi iktisadi faaliyetlerin ve geneksel meydanlarda hükümet gösterilerinin yapıldığı ortamlarda insanlar toplu olarak birbirleriyle kitlesel eylemde bulunuyorlardı. Nasıreddin Şah'ın da kaydettiği gibi halkın bir araya geldiği başka bir kentsel mekan da parklar ve yeşil alanlardı: "... akşamüstü anneler ve babalar caddelerde şirin, güzel ve hoş kıyafetli çocuklarını kendine özgü arabalarda dolaştırıyorlar... kadınlar, kızlar, hanımlar ve erkekler at arabaları ile sabah akşam gezme teler..." (Nasıreddin Şah, 2000, s. 131). Tahran'da o tarihlere kadar at arabalar

⁸⁸ Şah'ın tanımladığı Tenbel+hane→Tembelhane'den kastettiği mekan aslında eğlence kulübüdür.

ile şehirde gezmek de tanıdık bir olgu değildi. Yollar ve kentin dokusu da bu gibi etkinliklere elverişli değillerdi. Kadının sadece kentte erkeklerle gezmesi değil, dışarıda rahatça dolaşması bile görülmedik bir husustu.

Eugene Flandin 1845 yılında kadınların şehir sokaklarındaki konumu hakkında dikkate değer tespitlerde bulunur:

Göremediğim tek şey İran kadınının yüzüdür... çünkü İran kadınları evden nadiren dışarıya çıkıyorlar. Sokaklarda da baştan ayağa kadar kapatan çarşaflarla dolaştıklarından yüzlerini görmek mümkün değildir... kafalarına beyaz bir bez parçası takıp, önündeki dar şeritleri olan kısımdan bakabiliyorlar... Bazen şayet sokakta bir erkek olmaz ise burkalarını nefes almak için açıyor ancak kocaları dahil her hangi bir erkeği görüce yüzlerini tekrar burka ile kapatıyorlar. Bir gün bir kadının yanından geçerken burkasını hızla kapatamadığından dolayı kendisini işlediği gınahtan ötürü suçlayıp mırıldandığını gördüm. (Flandin, 1977, s. 73-74)

İran'daki kentsel dokunun ince ve organik sokaklardan oluşmasını bir nevi kültürel, toplumsal işbölümü ve üretim tarzından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Sokaklar, caddeler ve meydan gibi kamusal alanların geleneksel tarım ekonomisine dayalı çarşının, uhrevi yaşamı güvence altına alan dini yapıların ve bu ikisinin etkisiyle oluşan kültürel normların etrafında şekillendiği söylenebilir. Nasireddin Şah'ın büyüdüğü içiçe geçmiş dar sokaklar ve caddelerden oluşan kentsel doku Batıdaki misilleriyle epey farklıydı.

Daha önce kentsel doku içerisinde bir cadde kenarında benzerini görmediği Paris'teki Grand Hotel'in çok sayıda misafir ağırladığı, iki binden fazla oda barındırdığı ve odaların hepsinin mimarisi ile mobilyası hakkında şaşkınlıklar içinde olduğunu dile getiren Şah, hotelin yakınındaki Grand Opera binası ve önündeki meydanı da övgü dolu cümlelerle betimler. Şah Grand Opera binasındaki musiki faaliyetlerinden ve halkın haftada üç gün böyle bir faaliyet için bir araya geldiğinden etkilendiğinde kendi memleketinde halk bu gibi dünyevi gösterişler için bir araya gelmiyordu. Bunun gibi sermaye ekonomisinin tüketimini güçlendiren değerlerini ve beğeni zevkini artıran mekanlar İran'daki tarihsel ve kendiliğinden gelişen kent dokusuna yabancıydı. Şehirdeki gelişen toplu taşımayı da gözlemleyen Şah posta arabalarının nasıl sabah akşam insanları taşıdığını, şehirde gürültü oluşturdıklarını, insanların caddelerden

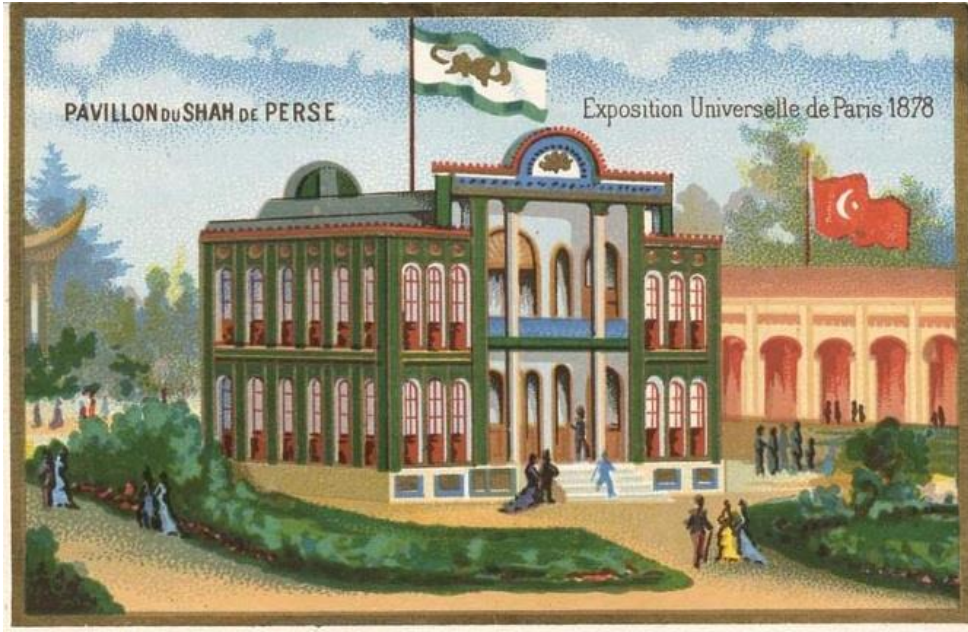
geçerken arabaların altında kalarak öldüğünü ve bu ölümleri önlemek için arabalara korna takılması gibi ince ayrıntıları gözlemleyebilmiştir (Nasireddin Şah, 2000, s. 153).

Nasireddin Şah'ın ikinci Batı seyahatnamesindeki en dikkate değer bölümü 1878 Paris Uluslararası Sergisi'ni ziyaretidir:

At arabasına binip ekspozisyona gittik. Sen Nehri tam ortadadır. Bir taraf tamamıyla çiçekler ve bahçelerden oluşan parktır. Çok sayıda kahvehane ile Çin, Mısır, İran ve Tunus imaretleri (köşkleri)... Havuzları ve fiskiyeleri olan ve altından şelale akan büyük konser salonu ve onun yanında eski köhne eşyanın sergilendiği galeri ile koridorlar var... Köprü ve nehirden sonra yine geniş bir cadde, fiskiyeli havuzlar ve bahçeler var, oradan ekspozisyona gidiliyor... Artık sıcak, yorgunluk ve kalabalıktan ötürü ekspozisyonun koridorlarına giremedim, döndüm ve kalabalığın içinden geçemiyordum... İtip kakarak, ezilip büzülerek ilerliyorduk, etrafı görmek mümkün değildi... Ekspozisyonun bütün binası çelik ve camdan yapılmıştır. Her millet ve devletten burada insan var. Eğer ekspozisyon, binalar, ürünler, fiskiyeler, şelaleler, bahçeler, çiçek süsleri, caddeler, çimler, seyirciler, bütün dünyanın acaip ve tuhaf sanayisini, ekspozisyon için harcanan masraflar, bu garın şirket sahibinin karı, buradaki kalabalığı, ekspozisyon koridorlarını, nefis mücevherat vs. hakkında bir yazı yazmaya yeltenirsem neredeyse Şehname kadar bir kitap yazmam gerekecektir... Ekspozisyonda halk nezaketli ve doğru hareket ediyordu. Çok gezdik, İran'ın imaretine (köşküne) gittik. Çok çok iyi yapmışlar, Mısır, Tunus, Çin ve Japonya imaretleri İran imaretinin yanındadır. [İran imareti] hakikaten hepsinden daha iyiydi, Üstad Hüseyin Ali Mimar yapmış... İşretabad Köşkü'ne benziyor. Ancak birinci katta fiskiyeli mermer havuzlu çinili oda var, sonra merdivenle ikinci kata yani mukarnaslı aynalı odaya çıkılıyor. Çok çok iyi yapmışlar, pencereler ve kapıların hepsi İran'dan gelmiş, halkın çoğu burayı görmeye geliyor... Biraz orada oturup aşağı indim, Jena Köprüsü'nden geçtik, ekspozisyonun ortasında olan bu köprü çok güzel manzaraya sahip... Sen Nehri çok sefalı bir şekilde köprünün altından akıyor... Vapurlar daima köprünün altından geçiyor... At arabaları sürekli harekette... Versay demiryolundan geçen trenlerin dumanı beyaz bir yılan gibi kıvrılıyor, daha yakında başka bir tren istasyonu var.

Nasıreddin Şah'ın bu seyahati aslında ikinci sanayi devrimi heyecanının zirve olduğu yıllardı. Darwinizm'in yanı sıra Batılı Aryanist söylemin de güçlü oluşu ve bu sayede İran'ın da Ari ırkı medeniyetlerinin bir parçası haline getirilme çabaları sonucunda, İran'ın sergideki insanlar için “doğuda keşfedilmesi gereken bir medeniyet” olarak ilgi çektiğini söylemek mümkündür. İran pavyonunun 1873 Uluslararası Viyana Sergisi'ndeki pavyona benzer biçimde dışa dönük bir üslupta yapıldığı açıktır (Şekil 2.25). İran pavyonundaki çinili mekan, fiskiye'nin kullanılması ile Batı insanının beğeni zevkine uygun hale getirildiği söylenebilir. Ayna Avrupa'da Versay Sarayı Aynalar Galerisi'ndeki kullanımından itibaren bir iç mekan süs unsuru haline geldiğinden yine Batı insanı için tanıdık mekansal imge olmuştu. İran köşkünde mimar tarafından aynanın mukarnaslı bir şekilde iç mekanda bezeme unsuru olarak kullanılması seryircinin beğenisini toplaması açısından bilinçli olarak seçildiği söylenebilir.

Nasıreddin Şah bir sanayi kenti olan Paris'i vapurları, demiryolları, tren ve çelik ile camın kullanıldığı ekspozisyon yapısı ile algılamıştı. O tarihlerde çelik ve camın kullanımı için Violet-Le Duc “her çağın kendine özgü bir mimarlığı vardır ve bizim çağımız demir, tuğla ve fabrika çağıdır” sloganını atıyordu (Eyüce, 2001, s. 6). Bir taraftan sanayi ülkelerinde böyle bir ortam hakim iken Şah bu görünümü kendi ülkesi için kazandırmaya sabırsızlanıyordu.

Şekil 2.25 : 1878 Paris Uluslararası Sergisi İran Pavyonu (TP, n.d.).

Ülkenin ekonomik bulanımı gittikçe artıyordu. H. Katouzian’a göre 1870’ler sonrası gümüş ve ülkedeki para biriminin değer kaybı ayrıca diğer yapısal sorunların neden olduğu sosyo-ekonomik kriz ülkedeki gidişatı olumsuz etkilemekteydi (Katouzian, 1995, s. 77). Gelgelelim bütün bunlara rağmen Nasıreddin Şah’ın modernizasyon girişimlerinin ağır borçlanmalarla sonuçlansa da devam ettiği görülmektedir.

Daha önceki tarihlerde sadece Şah ve saraydakiler için açılan Otak-ı Müze⁸⁹ binasının yerine bu sefer Batıdaki benzerleri gibi modern müze olarak kıymetli eşyaların saklandığı bir bina açılıyordu. İtimadüssaltana 1879 yılının Eylül ayında müzenin açılışı ile ilgili “... Saltanat İmareti’nin bir köşesinde çok büyük ve âlâ bir müze inşa edildi... Bu müzenin binası büyük Avrupa devletlerinin müzelerine benzemektedir” açıklamasıyla müzeyi “... atika eşyanın saklandığı ve nefis nesnelerin mahzeni, pahalı taşlar ve nadir bulunan mücevherlerin, silahların, ürünlerin, hattatlık eserlerinin, sultanların yadigarları, dünyanın harikaları, tarihi sikkeler ve normal halkın üretemediği şeylerin muhafaza edildiği yer..” olarak tanımlamıştır (Etemadossaltaneh, 1983a, s. 87; Etemadossaltaneh, 1988c, s. 2393).

Nasıreddin Şah’ın Batı seyahatlerinde Avrupa ülkelerindeki eski eserlerin korunmasına dair oluşan ilgiyi gördüğünde arkeolojinin bir modern disiplin olarak ortaya çıkmasından bir asır geçiyordu. Ancak Şah’ın kendi ülkesinde bu ilgiyi sadece bir müzenin açılışıyla değil, tarihi eserleri korumak ve tamir ettirmek ile de gösterdiğini söylemek mümkündür. İtimadüssaltana bu eserlerin uzun listesini adı ve tamir tarihlerini içeren bir raporda vermiştir (Etemadossaltaneh, 1983a, s. 92-122). Bu tarihi mimari eserlerinin korunmasının üç noktadan önemli olduğu söylenebilir:

1. Dini/kutsal kimliği olan türbeler ile camilerin korunması ve tamir ettirilmesi
2. Kaçar devrinde inşa edilmiş olan eski eserlerin korunması ve tamir ettirilmesi
3. Daha önce İran’da hakimiyet kurmuş olan Türk kökenli imparatorlukların sultanlarına ait olan anıt-mezarların korunması ve tamir ettirilmesi

Bu üç noktaya bakıldığında aslında Şah’ın bir nevi İslamiyet, devlet ve soy aidiyeti kimliğini temsil eden binaları tamir ettirmesiyle meşruiyet inşası peşinde olduğunu söylemek abartılı olsa da, en azından bu üç unsuru ciddi biçimde önemsedğini söylemek yanlış olmayacaktır. Şah’ın dini ve kutsal kimliği olan binaları korumasıyla

⁸⁹ Müze Odası

hem halkın hem de etrafındaki güç halkalarının memnuniyetini yerine getirmek istediği söylenebilir. Dönemin gazetesi olan Vakayi-i İttifakiye’de bu tamir girişimlerinin haberi yansıtılmaktaydı. “...Osmanlı devletinin izni ile Âlâ Hazret Akdes-i Hümayun (Nasıreddin Şah) ziyaret ettiği Necef-i Eşref’te bir medrese, Kербela’da ise bir mescid ve türbenin inşa edilmesine emir verdi... daha sonra Hz. Hüseyin’in kabrinin genişletilmesi ve tamirinin başlatılmasını buyurdu...” (İİCMK, 1994c, s. 2535).

Nasıreddin Şah bu eylemleri ile aslında daha önce Safevi ve Avşar dönemlerinin hükümdarları tarafından gelenek haline getirilen girişimlerin benzerini yapıyordu. Ancak dini kimliği olmayan mimari yapıtların tamir ettirilmesi daha önceki devirlerde görülmedik bir ilkti. Bu bağlamda Şah’ın İlhanlı dönemi hükümdarı Olcaytu’nun mezarı olan Sutaniye Kümbedi ve Rey’de Büyük Selçuklu imparatoru Tuğrul Bey’in mezarını tamir ettirme girişimi ile soy meşruiyetini pekiştirmek istediğini söylemek mümkündür. Öyle ki bu girişimlerin haberi yine dönemin medyası olan gazetelerde gravürleri ile birlikte basılmıştır. İtimadüssaltana 1885 yılında Şeref Gazetesi’nin bir sayısının dört sayfasını Tuğrul Bey ve Selçuklu imparatorluğunun tarihçesine ayırarak okuyucularını Tuğrul Bey Kümbedi’nin tamiri hakkında bilgilendirmiştir. Tuğrul Bey Kümbedi’nin tamir öncesi ve sonrası gravürünü paylaşp bu tamirden övgü dolu cümlelerle bahsederek böyle bir faaliyetin gazeteye konu olmasını sağlamıştır (Şekil 2.26).

Şekil 2.26 : Şeref Gazetesi Nasıreddin Şah tarafından Tuğrul Bey mezarının tamir ettirilmesini önemli bir gelişme olarak kaydetmişti (Etemadossaltaneh, 1885b).

O tarihlere kadar müslüman insanının dünya görüşüne her hangi bir dini olmayan tarihi eserin tamir ettirilmesi tanıdık bir olgu değildi: “... Horasan seyahati sonrası Şah selef hükümdarların mezarlarının tamirine karar verdi. Devlet Binaları ve Gümrükhane

veziri Eminüssultan'ın aracılığı ile bu iş Hacı Ebulhasan Han Mimar Baş'na verildi. Mimar binayı tamir edip etrafına güzel bir bahçeyi de tasarlayarak ekledi..." (Etemadossaltaneh, 1885b, s. 8). Şah bu tarihlerde İran'ın eski Türk imparatorluklarının tarihi geçmişini bir meşruiyet kaynağı belirlemişken daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Batılı Aryanist oryantalistler ise İran'ın İslamiyet öncesi tarihi eserlerine ilgi uyandırmak peşindeydi.

Nasıreddin Şah'ın ikinci seyahati sonrası Tahran'a kazandırdığı en önemli ferengi görüntü Tophane Meydanı ile içinde ve etrafındaki yeni işlevler olmuştur. Bazı araştırmacı geçerli kaynak göstermeden meydanın yapılış tarihini 1884 yılı olarak kaydetmişlerdir (Javaher Kalam, 1978, s. 148; Kariman 1976, s. 253). Ancak İtimadüssaltana yayımladığı İran Gazetesi'nde meydanın yapılış tarihini 1877 yılı olarak belirtmiştir:

İtibarlı ve süslü yapıtlardan birisi olan Yeni Tophane Meydanı'nın inşası bu yıl (1877) sona erdi... Geniş dikdörtgen olan meydanın hepsi tuğladan yapılmıştır ve iki katlıdır. Alt katta topçular ikamet etmekte ve üst katta ise toplar yerleştirilmiştir. Meydanın ortasında büyük bir havuz yapılmış ve meydan taş ile döşenmiştir. Her gece gaz lambaları vasıtasıyla oluşan aydınlık bir ortama sahiptir. Altı giriş kapısı vardır. (İİCMK, İran Gazetesi, 318. Sayı)

Nitekim ünlü gezgin Ernest Orsolle 1882 yılındaki seyahatinde Tahran'dan geçerken Tophane Meydanı hakkında görüşlerini kaydetmiştir (Orsolle, 1997, s. 225).

Meydanın İtimadüssaltanan'ın da belirttiği gibi etraftan iki katlı cephesi ile geleneksel İran meydanlarının görünümüne uygun bir biçimde inşa edildiğini söylemek mümkündür (Şekil 2.27). Ancak Tophane Meydanı'nda geleneksel meydanların silüetinde olduğu gibi cami minareleri ile kubbesi değil, batı yanında olan Korhane ve doğu yanında olan banka binaları hakimdi⁹⁰. Banka binası da meydanın görünüşüne uygun iki kattan oluşmaktaydı (Şekil 2.28). Binanın zemin katında banka işlemleri yapılmakta ve üst katında ise çalışanlar oturmaktaydı (Fraser, 1910, s. 119).

⁹⁰ İngiliz-İran Bankası 1889 yılında Nasıreddin Şah'ın üçüncü seyahati sonrası Tahran'da açılır (Zoka, 1970, s. 374). Banka İran'da modern anlamda kurulmuş olan ilk bankaydı. Bina daha sonra Pehlevi yönetiminde yıktırılmıştır. Kaçar devri Tophane Meydanı hakkında bkz., (Curzon, 2017: 408-409); (Orsolle, 1997, s. 225-229); (Jackson, 1976, s. 475).

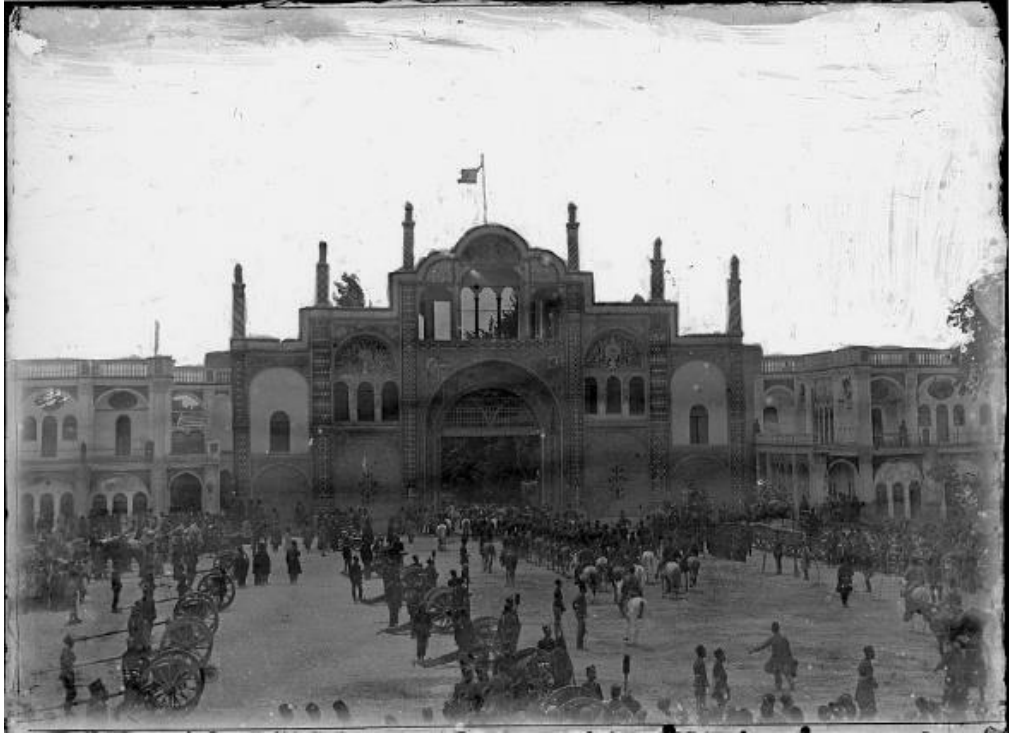

Şekil 2.27 : Tophane Meydanı ve kuzeydoğusundaki Lalezar Kapısı (Whingham 1903).

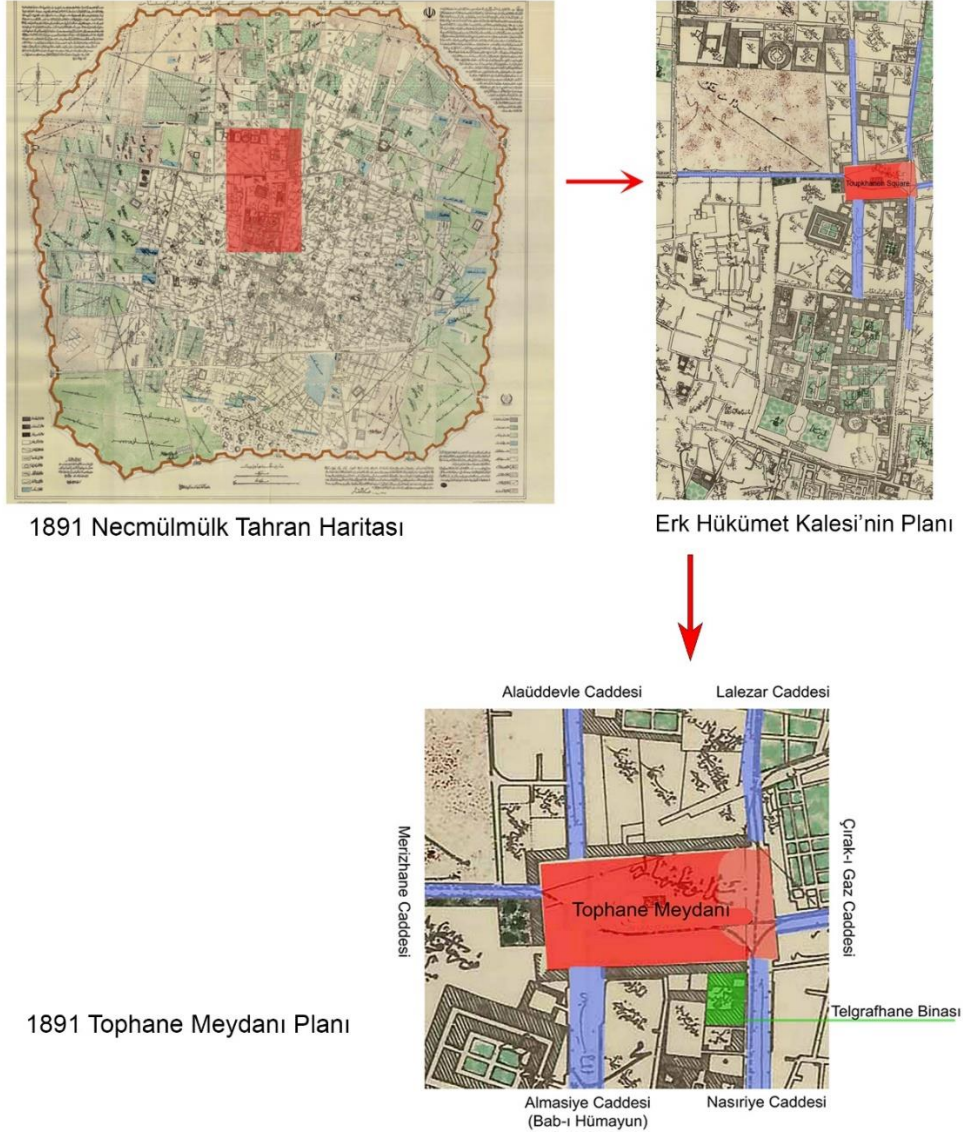
Şekil 2.28 : İran-İngiliz Emperyal Bankası binası (SIA, n.d.).

Tophane Meydanı'nın Tahran için kentsel anlamda en temel değişimi getirdiğini söylemek mümkündür. Meydana altı büyük kapı ile bağlanan Aladddevle, Lalezar, ırak-ı Gaz, Nasıriye, Almasiye ve Merizhane caddeleri kentin merkezini Sebzemeydan ve çarşıdan uzaklaştırıyordu (şekil 2.29).

şekil 2.29 : Tophane Meydanı'nda gerçekleşen bir askeri tören ve Devlet Kapısı (SIA, n.d.).

Mohsen Habibi'ye göre Tophane Meydanı kentsel ölçekte Kaçar devletinin dünya ekonomik piyasasına açılan tezahürü olarak Sebzemeydan ve Erk Meydan'ına karşın üstünlüğü kazanmıştı (Habibi, 2007, s. 135). Ernest Orsolle'in 1882 yılındaki betimlemesinden anlaşıldığı üzere meydan kentin merkezi olarak belirerek kent halkı ile yurtiçi ve yurtdışından gelen yolcu kervanlarının buluştuğu noktaydı: "şah konvoylarıyla birlikte geçtiğinde meydan derhal boşaltılıyordu" (Orsolle, 1997, s. 225-229). Meydan etrafındaki caddelerle birlikte Tahran'ın mevcut organik yapısının merkezinde ızgara dokuyu oluşturarak modern görünüm kazandırılıyordu (şekil 2.30).

Şekil 2.30 : 1891 yılı Tahran Haritası ve Tophane Meydanı (Shirazian'dan işlenerek).

1880'li yıllara gelindiğinde Kaçar devlet ve konut mimarisinde plan ve cephelerde yerel unsurlarla Batı Avrupa barok ve rokoko unsurlarının karışımını eklektik bir şekilde birlikte görmek mümkündür. Bunlar arasında İran'ın ilk Batıda eğitim almış Türk kökenli mimarı olan Mirza Mehdi Hanşakaki'nin Baharistan'daki binaları gelmektedir⁹¹. Meydanın yanbaşı ve Almasiye Caddesi'nin bitişiğinde

⁹¹ Mirza Mehdi Hanşakaki 1857 yılında batıda eğitim almak için gönderilen öğrenciler arasında Fransa'ya gider. Ecole Centrale des Arts et Manufactures'da yol ve köprü yapımı bölümünü bitirir. Ardından, L'ecole Normale Supérieure de Parsi'te mühendislik diplomasını alır. Detaylı bilgi için bkz., (Abdollahzadeh, 2009).

İtimadüssaltana'nın dediğine göre “görmekli ve Batı tarzında inşa edilmiş olan çok güzel Telgrafhane Binası” bir başka modern işlev olarak belirmişti⁹².

Baharistan veya Sipehsalar Köşkü 1874 yılında Hanşakaki'nin tasarımıyla inşa edilip ve daha sonra 1891 yılında barok ve yerel etkilerin karışımından oluşan bir üslupta giriş kapısı eklenir. Bina Meşrutiyet Harekatı sonrası Meclis-i Şura-i Milli binası olarak kullanılmaya başlar (Şekil 2.31). Dönemin mimari anlayışını uygun bir biçimde yansıtan bina bazı araştırmacılarca üslupsal bakımdan Osmanlı Meclis-i Mebusan binalarının etkisinde kaldığı düşünülmektedir (Banimasoud, 2015, s. 113).

Şekil 2.31 : Baharistan Köşkü veya Meclis-i Şura-i Milli binası (SIA, n.d.)

Dönemin benzer mimari anlayışını yansıtan diğer binalar arasında yine Baharistan Meydanı'ndaki Mesudiye Köşk-Bahçesi (1878), Bağşah Meydanı'ndaki binalar (1882) ile Saltanatabad Köşk-Bahçesi'nden bahsetmek mümkündür⁹³. Feth'ali Şah döneminden kalan Bağşah Meydanı, o dönemden beri at yarışmalarını gerçekleştirmek ve seyretmek için kullanılan bir mekandı. Zaman içerisinde kuzey bölümüne iki katlı

⁹²Tophane Meydanı'ndaki belirtilen kapılar ile Korhane, Banka ve Telgrafhane binası Pehlevi yönetiminde bilinçli bir şekilde imha edilir.

⁹³ Adı geçen bu üç kentsel eserin hakkındaki bilgiler Pehlevi yönetiminde kasıtlı bir şekilde tahrip edildiğinden sadece tarihi belgelerde kısıtlı olarak mevcuttur.

bir seyir binasının yanı sıra meydanın farklı noktalarına binalar ilave edilir (Banimasoud, 2015, s. 127).

Bağşah Meydanı'nın Nasıreddin Şah döneminde en çok ses getiren olayı Şah'ın atlı heykelinin meydanın ortasına dikilmesi olur. 30 Nisan 1887 yılında Korhane'de Korhane veziri İkbālüssaltana tarafından Mirza Ali Ekber Han adlı mimara yaptırılan heykelin güzel bir şekilde yapılması Şah'ın büyük beğenisine neden olur ve bunun üzerine Şah'ın Korhane veziri ile heykelin yapımında emeği geçen tüm çalışanları ödüllendirdiğini Şeref Gazetesi 50. sayısında kaydetmişti (Şekil 2.32). Şah'ın heykel yapımının İslam geleneğine aykırı olduğunu bilmesine rağmen Batıdaki mevkitaşları gibi heykeli kentin merkezi olan Tophane Meydanı'nın ortasına dikmek istemesi ilginçtir (Etemadossaltaneh, 1887b, s. 1; Etemadossaltaneh, 1971, s. 496).

Şekil 2.32 : Nasıreddin Şah Korhane'de yapılan bornz heykelinin önünde (SIA, n.d.).

Ancak muhtemelen bu eylemin olumsuz karşılandığından Şah bu kararından vazgeçerek heykel açılış töreni için on sekiz ay bekleyecekti. İtimadüssaltana tören ile ilgili olumsuz görüşünü şu şekilde açıklamıştır:

... böyle bir tören ve bayramın yapılmasına hiç gerek yoktu. Heykel yapmak İslam milleti için haramdır. Öyleki Osmanlı Sultanı Mahmud altmış yıl önce kendi yüz kabartmasını madeni paralarda bastırmak istemişti. Şeyhülislam ve diğer ulema karşı çıkıp sultanın azli için fetva verdiklerinde hemen madeni

paraların toplanmasının emri verildi. Ama elhamdulillah Padişah (Nasıreddin Şah) her şeyi yapmaya kadirdir. Ancak durumu beğenmeyen mutaassıp halktır. Eğer benim arzim kabul edilseydi böyle bir törenin yapılmasına izin vermezdim. (Etemadossaltaneh, 1971, s. 597)

Açılış töreni 16 Ekim 1888 tarihinde

...Bağşah'da şehzadeler, aristokratlar, asilzadeler ve yabancı ülkelerin elçilerinin katılımıyla başladı. Heykelin dikildiği havuzun etrafında pahalı kadife perdeler asılarak aralarında çeşitli meyve ve tatlıların bulunduğu masalar dizildi. Alanın farklı noktalarında müzik grupları farklı parçaları seslendiriyorlardı. Şah saat başında törendeki sahneye çıktı ve heykelin üzerindeki perdenin açılmasıyla müzik grupları İran'ın Selam-i Şah parçasını seslendirdiler. Açılış konuşmasını ilk başta Osmanlı sefir-i kebirî uzun nutukla gerçekleştirdi ve akabinde şairler güzel methler okudular. (Şekil 2.33)(Moayyer, 1982, s. 47)

Şekil 2.33 : Bağşah'ın ortasına dikilen Nasıreddin Şah heykeli (SIA, n.d.).

Şah heykelin yapılışından on sekiz ay geçmesine rağmen kullanılmasında ısrarlı olduğundan dolayı halk ile ulemanın karşı tepki vereceğinden emin olduğu

kuşkusuzdur⁹⁴. Bu nedenle bir taraftan Batılı mevkitaşlarının görüntüsü ve karizmasını kazanmaya yönelik heykeli kullanmak istediğinden diğer taraftan da halk tabanından verilecek olan olumsuz tepkiden ötürü ara yolu bulmak zorunda olduğu ve bu eylemi Tophane Meydanı'ndan Bağşah'a taşımakla gerçekleştirmek istediği söylenebilir. Ayrıca açılışın ilk nutkunu dönemin en güçlü müslüman ülkesi temsilcisi olan Osmanlı elçisinin yapması da bu ara yolun diğer boyutu olarak nitelendirilebilir.

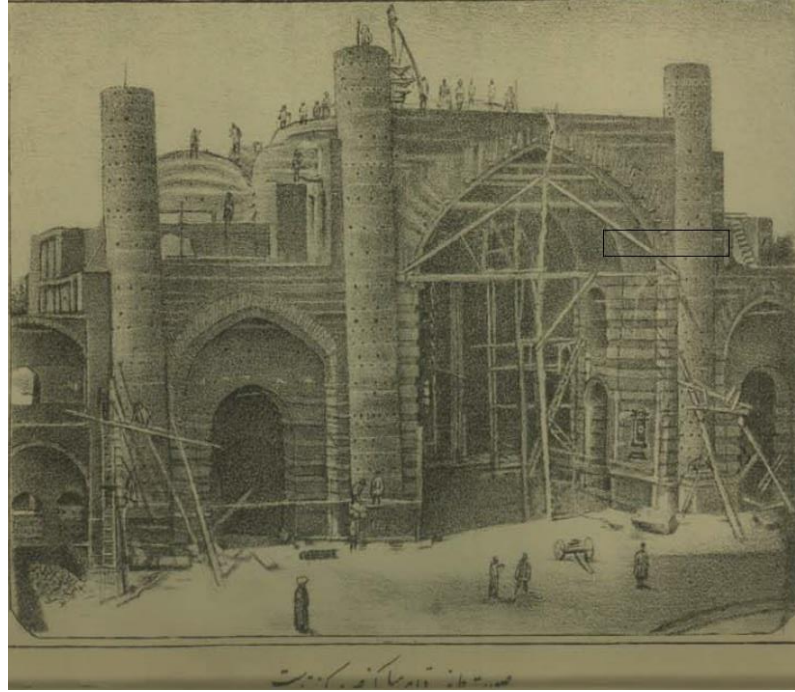
Daha önce de belirtildiği gibi 1870'li yıllarda Reuter gibi anlaşmalarla yabancı şirketlere verilen imtiyazlar 1880'li yıllarda doruk noktasını yaşıyordu. Bu mesele ve Şah'ın Batılılaşmaya yönelik yürüttüğü ciddi reformlar kitlenin çeşitli katmanlarında ciddi yeri olan ulemanın karşı koymasına neden olur (Amanat, 2019, s. 532). Devlet ile halk arasında oluşan boşluğu doldurmayı fırsat bulan mollalar halka daha da yakınlaşır (Averi, 1994, s. 188). Şah ulemanın gücünün karşısında durmanın riskini almadan ortamı bazı girişimleri ile yumuşatmaya çalışıyordu (Amanat, 532-541). Şah'ın dini yapıları onarmasının yanı sıra yeni yapılmakta olan aynı işlevdeki binaların inşasını bizzat kendisinin özenle denetlemesinin de bu kapsamdaki girişimler arasında olduğunu söylemek mümkündür. Bu yapılarda Batılı mimari unsurların kullanılmaması Şah'ın bu binaların mimarisi üzerinde hassas olduğunun ve yeni itirazlara sebebiyet vermek istemediğinin anlamına geldiği söylenebilir. Bu bağlamda Şah'ın Batı Avrupa mimari üsluplarının kullanılması ile yaptırdığı saray ve devlet yapılarının yanında hatırı sayılır bir dini yapının inşa edilmesine imkan tanınması da şarşırtıcı olmasa gerek.

Baharistan Meydanı'nda Sadrazam Sipehsalar'ın girişimiyle Tahran'ın en büyük camisinin inşasını 1879 yılında başlatan Şah bu caminin yapımını sıklıkla denetlemekteydi. Cami artık İran'da eskiden varolan geleneksel şehirlerin dokusunda olduğu gibi merkezdeki çarşının yanında değil, şehrin kuzeydoğusundaki sivil

⁹⁴ İran'da Şii ulemanın toplumdaki nüfuzunun Safevi döneminden itibaren çok güçlü olduğu ve ülkenin siyasetinde etkin rol oynadığı bilinen bir husustur. Şah'ın da her zaman bu meseleyi dikkate alarak politika yürüttüğü bilinmektedir. Müayyirülmemalik, Nasıreddin Şah'ın Avusturya-Macaristan imparatoru Franz Joseph ile görüşmesindeki bir diyalogu paylaşmıştır. Franz Joseph Şah'a Ordu müessesesi ve birliklerinin sayısını sorduğunda Şah da cevaben "bizim hangi ordumzu kasdediyorsun?" sorusunu yöneltir. Joseph şaşkınlık içerisinde "kaç tane ordunuz var ki?" sorusunu sorduğunda ise Şah "Bizim üç harbiye gücümüz var. Birincisi yüz yirmi bin askeri aşkın silahlı gücümüz, ikincisi her zaman ölmeye hazır olan konar-göçer halkımız ve üçüncüsü ise İslam kanununa göre cihat zamanında ölmeye hazır olanlardan oluşan mezhepsel gücümüz" cevabını verir (Moayyer, 1982, s. 36). Dolayısıyla Şah'ın nezdinde ulemanın gücünün ülkenin askeri gücünün üçüncü kolu olacak kadar önemli yeri olduğu anlaşılmaktadır.

yapıların olduğu Baharistan Meydanı'nın bir yanında belirliyordu. İnşası altı yıl süren camiye mimar olarak Mirza Mehdi Hanşakaki ile bir geleneksel mimar atanır (Şekil 2.34). 1880'li yılların sarsıntılı ortamında böyle bir caminin inşa edilmesinin hem ulema hem de halk nezdinde bir nebze de olsa tatminkar bir girişim olduğunu söylemek mümkündür. Şeref Gazetesi'nin Temmuz 1885 sayısındaki manşetinde caminin açılışına yer verilerek camideki inşaatın daha o tarihlerde bitmediği kaydedilmiştir (İİCMK, Şeref Gazetesi, 32. sayı)⁹⁵. Bu hususun Şah'ın kısıtlı bütçesiyle bir an önce caminin açılışına ısrarlı ve aceleci davrandığından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Caminin açılışı için büyük tören düzenlenir ve veliaht Muzaffereddin'in de Dar-ül-hilafe'ye (Tahran) ulaşmasıyla Şah caminin açılışı için ertesi günü seçer. 4 Temmuz 1885 yılı Cumartesi günü Hz. Ali'nin ölüm yıldönümünde kırk bin kişiyi aşkın muazzam katılımın olduğu cemaat namazıyla inşaatı daha bitmeyen caminin açılışı gerçekleşir (İİCMK, İran Gazetesi 577. sayı).

Şekil 2.34 : Mescid-i Mübârek-i Nasiri veya Nasiri Camii'nin inşaatı henüz devam ederken caminin açılışı Nasiraddin Şah tarafından gerçekleştirilmişti (İİCMK, Şeref Gazetesi, 32. Sayı).

⁹⁵ Şeref Gazetesi'nde caminin iki önemli olmazsa olmaz elemanı olan minareleri ile kubbesinin inşaatının bitmediği belirtilmiştir. Nasiri Camii'nin ismi Fars milliyetçileri tarafından günümüzdeki adı olan Sipehsalar Camii olarak değiştirilmiştir.

Seyahatler silsilesinde üçüncü ve en son Batı seyahatini de 1889 yılında gerçekleştiren Nasıreddin Şah, Aras nehri üzerinden Rus hudutlarına geçtikten sonra sırasıyla Polonya, Prusya, Hollanda, Belçika, İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya ve Macaristan ülkelerine ziyarette bulunup tekrar Rus hudutlarından İran'a döner. Nasıreddin Şah'ın üçüncü Batı seyahatini önceki iki seyahatinden ayıran husus Avrupa'daki kültürel olguların yerine teknolojik konulara ağırlık vermesidir. Üçüncü seyahatin de en dikkat çekici bölümünü 1889 Paris Uluslararası Sergisi ziyaretinin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Şeref Gazetesi'nin 71. sayısı serginin en çok ses getiren yapıtı olan Eiffel Kulesi ile mühendisi olan Gustave Eiffel'in hakkındaki bilgiler için özel olarak basılmıştı. Gazetede kulenin çevresi ile birlikte bir gravür paylaşarak Gustave Eiffel'in bir çok çelik konstrüksiyonlu eserinin başarısı anlatılmış ve Eiffel Kulesi'nin asansörü, yüksekliği ve yenilikçi statîği hakkında övgü dolu cümlelere yer verilmişti (Şekil 2.35) (Etemadossaltaneh, 1889, s. 1-4).

Şekil 2.35 : Şeref Gazetesi 1889 Paris Uluslararası Sergisi'ndeki Eiffel Kulesi'nin resmini paylaşmıştı (İİCMK, Şeref Gazetesi, 71. Sayı).

İlk olarak büyük çapta bir çelik konstrüksiyonu karşısında gören Nasıreddin Şah kulenin yapım tekniği ve mimarisini hayranlıkla merak eder:

... Kule Tahran'da bana resimlerini gösterdikleri kuleyle epey farklıdır. Nasıl da bir yer, nasıl da bir bina!!! Bu binanın mühendisi olan Eiffel'i görmeyi çok isiyordum ama bulamadım... çok acayip ve değişik bir mekan, binanın bütünü çelik ağdan yapmışlar... Kulenin ayaklarının ortasından birer asansör yükselmektedir ve her asansör seksen kişi taşıyarak beş dakikada birinci kata ulaşmaktadır. (Nasireddin Şah, 1992, s. 186)

Şah sergiye özel demiryolundan geçerken hayranlıklar içinde “acayip bir demiryolu” olduğunu ifade edip Tahran için on adet benzer vagon ile dört fersah demiryolu yapımının siparişini verir (Nasireddin Şah, 1992, s. 202). Bundan tam bir yıl önce Şah'ın Tahran-Şahabdülazim Türbesi arasında inşa edilen demiryolu ile gar istasyonu binasının açılışını büyük bir törenle gerçekleştirdiğini İran Gazetesi 666. sayısında haber yapmıştı (İİCMK, Şeref Gazetesi 666. sayı)⁹⁶.

Seyahatnamenin farklı bölümlerinde Şah'ın bir taraftan Batıdaki gelişmeleri özenle takip etmesine rağmen kültürel konularda muhafazakar davrandığını söylemek mümkündür: “... Hakikaten Paris şehri ve özellikle ekspozisyon tam bir bombardıman alanı gibidir. Din, mezhep, kilise ve İsa'nın makamı, İncil ve Tevrat'ın buyruklarından eser yok!!! Ayyaşlıktan, ahlaksızlıktan, sapıklıktan, arsızlıktan, çapkınlıktan, para tahsil etmekten başka hiç bir şey yok!!!...”. Bunlardan en ilginç sergideki Hindistan pavyonunda satılan nefis Kur'an kitabıdır. Şah eserin bir fiyatlandırılmış mal gibi satılmasını kabullenmeyerek İtimadussaltana'ya fiyatı ne olursa olsun Kur'an'ın derhal satın alınmasını ve bu şekilde sergiden kaldırılmasını ister (Nasireddin Şah, 1992, s. 215).

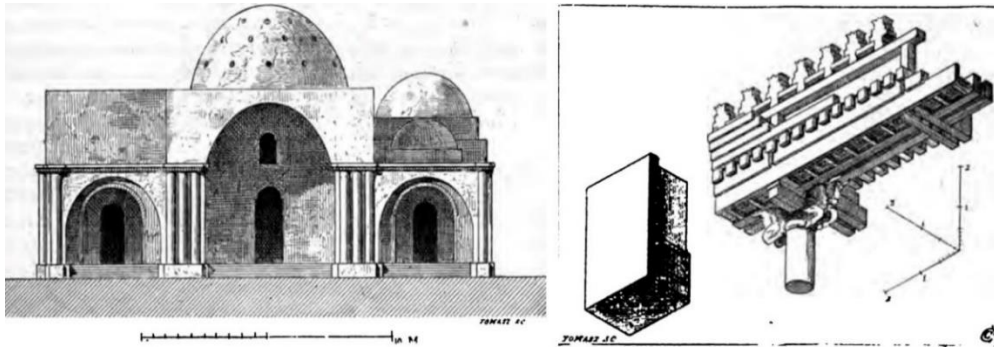
Sergideki en dikkate değer eserlerin arasında yine ülkeler adına inşa edilen pavyonlar gelmektedir. İran pavyonundaki kullanılan mimari üslup önceki sergilerde olan pavyonlardan farklılık göstermektedir. Pavyonun cephesindeki kullanılan kemer, kubbe ve plaster kombinasyonunda İran'ın İslamiyet öncesi mimari eserlerde bulunan cephe elemanlarına başvurulduğu söylenebilir (Şekil 2.36).

⁹⁶ Şah İran pavyonuna gelince Richard adlı bir Fransız antikacının İran'daki tellallardan aldığı tarihi madeni paralar, çiniler, resimler ile minyatürler gibi değerli eşyaları Londra Müzesi'ne taşınmak üzere bir İngiliz'e sattığını kaydeder. Nasireddin Şah'ın eski eserlerin korunmasına yönelik çok ciddi girişimleri sergilenmişken Batılı arkeolog ve seyyahlara bazı kazıların imtiyazını verdiği bilinmektedir. 1894 yılında Fransa elçisi Rene d Balloy ile imzalanan bir sözleşmeye göre İran'daki arkeoloji araştırmaların imtiyazı Fransa devletine verilir (Negahban, 1997, s. 40-41).

Pavyonun tasarımında daha önceki bölümlerde anlatılan Flandin, Dieulafoy ve Charles Chipiez gibi Aryanist oryantalistlerin oluşturdukları İslamiyet öncesi Ahamenid ve Sasani eserlerin rekonstrüksiyon çizimlerinden yararlanıldığını söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Pavyonun ünlü Fransız mimarı olan Charles Garnier tasarımında İran'daki yerel mimari malzemesi olan tuğlayı bilinçli bir şekilde seçmişti (worldfair, n.d.). Pavyonun kemer ve kubbe kombinasyonunda Sasani eseri olan Servistan Sarayı'nın, saçaklıkta tekrarlanan dişli elemanlarda ise Persepolis'teki merdiven korkuluklarının ayrıca Chipiez'in Persepolis rekonstrüksiyon çizimlerindeki önerdiği saçaklığın canlandırmacı tasarımının olduğunu söylemek mümkündür (Şekil 2.37).

Şekil 2.36 : 1889 Paris Uluslararası Sergisi'ndeki İran pavyonu (Library of Congress, n.d.).

Şekil 2.37 : Solda: Flandin tarafından çizilen Servistan Sarayı rekonstrüksiyonu. Sağda: Chipiez'in Persepolis'teki Darius Sarayı'na önermiş olduğu dişli saçaklık rekonstrüksiyonu (Perron & Chipiez, 1892).

Pavyonun mimarisinin görüntüsü Batılı oryantalistler tarafından tarih ve arkeoloji dallarında ortaya konulan “güçlü ve uygar antik İran imgesi”ni böyle uluslararası bir alanda sergilemek ve tanıtmak için iyi bir fırsattı. Günümüzden bakıldığında Pavyonun sadece İran’dan gelen metaları sergilemekle kalmadığını, yeni İran’ın ulus devlet ve kimlik arayışındaki katettiği yolun da bir nevi habercisi mahiyetinde olduğunu gözlemek mümkündür. Sergideki İran pavyonunda kullanılan Ahamenid-Sasani mimarisi cephe canlandırmacılığı bir ilk değildi. 1880’li yıllarda Şiraz’da Yahudi kökenli aristokrat olan Kavam ailesinin konut yapılarında Ahamenid-Sasani mimari canlandırmacılığı denenmişti (Grigor, 2016, s. 392). Ancak sergi gibi uluslararası bir platformda ve ayrıca devlet ile ülkeyi temsil eden bir binada Ahamendi-Sasani canlandırmacı üslubunun uygulanmasının bir ilk olduğunu söylemek mümkündür. Bu pavyon 1873 ve 1878 yılındaki selefleri ile kıyaslandığında onların aksine 1880’li yıllardaki Kaçar mimari kültürünü yansıtmamaktadır.

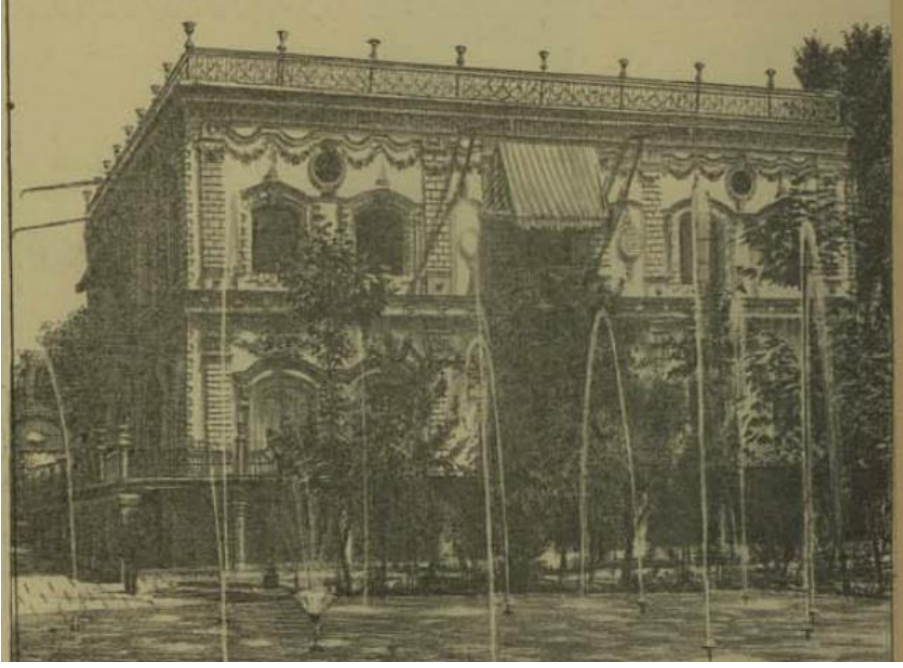
1880’li yıllarda Erk Hükümet Kalesi’nde ve diğer yerlerde Nasıreddin Şah tarafından inşa ettirilen köşklere bakıldığında Batı Avrupa neo-klasik canlandırmacılığı ile yerel mimari üslubun melez halinin uygulandığı görülmektedir. Fereh Abad’daki İmaret-i Habgah gibi *Enderuni*⁹⁷ köşkleri bu hususu yansıtmaktadır (Şekil 2.38). 3 Nisan 1887 tarihinde İstanbul’daki Dolmabahçe Sarayı planı üzerinden inşa edilen köşk dikdörtgen olan Enderun alanının kuzey yanının ortasında yer almaktaydı. Alanın diğer yanlarına da iki katlı büyük aynalı antreleri ve toplamda iki yüz odası olan köşkler inşa edilmişti. Alanın ortası ise mermer taştan yapılan köprüler ve ferengi üslupta uygulanan peyzaj ile süslüydü (Moayyer, 1982, s. 15; Etemadossaltane, 1983a, s. 84; Etemadossaltane, 1989b, s. 2). Dönemin benzer üslupta inşa edilen diğer yapıları arasında Ubeyz, Melicek ve Yakut köşklarini söylemek mümkündür (Şekil 2.39)⁹⁸.

⁹⁷ Enderuni köşkleri Nasıreddin Şah’ın haremi ile birlikte özel yaşamını sürdürdüğü mekanlardır.

⁹⁸ Bu binalar ve dönemin diğer binaları hakkında bkz., (Banimasoud, 2015); Müayyirülmemalik Ubeyz Kasrı hakkında ilginç bilgilere yer vermiştir:

Sultan Abdülhamid bir takım oda eşyası ile bir kaç tane nefis Türkiye halısını Nasıreddin Şah’a hediye olarak gönderdi... Diğer köşkler çeşitli zanaat barındırdıkları ve gönderilen hediyelere layık bir yer olmadıklarından dolayı Şah Ubeyz Kasrı’nı bu hediyeleri yerleştirmek için özel olarak tasarladı. Kasrın ana salonunu gönderilen en büyük halının ebadına göre ayarladı ve binanın yapımı bittikten sonra halıyı salona serip diğer eşyalar ile de süsledi. (Moayyer, 1982, s. 42-43)

Şah’ın Osmanlı devleti ve padişahlarına saygı duyduğunu seyahatnamelerindeki anlatılarından ve mimari girişimlerinden anlamak mümkündür. İtimadüssaltana’nın anılarındaki bir paylaşıma göre Rus maslahatgüzarının Osmanlı hudutlarına Kaçar devleti ile birlikte saldırma talebine Nasıreddin Şah

Şekil 2.38 : İmaret-i Hâbgah (İİCMK, Şeref Gazetesi, 65. Sayı)

Şekil 2. 39 : Nasıreddin Şah'ın kendisi tarafından Osmanlı sultanı II. Abdülhamid'in gönderdiği hediyeler için özel olarak tasarlanan Ubeyz Köşkü (HU, n.d.).

“Osmanlı müslümandır ve biz müslümanı bir ferengiye satmayız” olarak cevap verir (Anonim, 1989, s. 39).

isimlendirilmişlerdi. Bu kapılardan kentin ana çekirdeğine doğrudan ulaşılmaktaydı (Şekil 2.40).

Güney bölümünden Gümrük ve Meşhed kapıları, kuzey bölümde ise Bağşah ve Dolap kapıları doğu-Batı eksenindeki gidiş geliş trafiğini sağlamaktalardı. Kuzey-güney eksenindeki trafik akımı ise kentin merkezinden (çarşı ve Erk Kalesi) Şahabdülazim Kapısı'nı Şemiran ve Devlet kapılarına bağlayan caddelerden geçmekteydi. Kentin kuzeyindeki gelişmiş olan mahallelerden kentin merkezine olan ulaşım büyük meydanlar ve bu meydanlara çıkan caddelerden gerçekleşmekteydi. Kuzeyde kentin yeni silüetine Nasırıye Camii, Şemsül-imare, Devlet Tekyesi ile diğer kamusal binalar yeni bir görünüm kazandırmıştı. Kentin eski dokusundaki dar sokaklar ile caddelere karşın yeni oluşan dokuda genişleyen caddeler ve büyük meydanlar görüş aralığını daha da büyütürken yeni görüntülerin oluşmasına neden olmuştu (Hamidi & Sabri, 1997b, s. 34). Batı Avrupa sanayi kentlerinin tarzına uygun yeni caddelerin etrafındaki dışa dönük mimarinin uygulanması da eski dokunun karşısında yeni bir görünümün oluşmasını sağlamıştı.

Şehrin hızla büyümesi, nüfusunun yüz bine kadar ulaşması ve bunun sonucunda arabalar için yapılan caddelerin artışıyla birlikte toplu taşıma gereksinimini peşinden getiriyordu. Şah, Mirza Cevat Han adlı devlet görevlisine At Arabası ve Otobüs Şirketi'ni kurma imtiyazını vererek toplu taşıma için önemli bir adım atar. Şirket tarafından Rusya'dan 30 adet arabanın alınmasıyla 5 Kasım 1890 yılında Tohane Meydanı, Sebzemeydan ve İngiliz konsoloslugu binasının yanında istasyonlar kurulmaya başlar (Issawi, 2009, s. 312).

Bütün girişimleriyle Nasıreddin Şah kendi yaşadığı çağın ileri sanayi ülkelerinin durumuyla yakından ilgiliydi. Bir taraftan Batı Avrupa'daki gelişmeleri hayranlıkla takip ederken diğer taraftan hem kendi muhafazakarlığı hem de ulemanın baskısı sonucunda bir çok reformun yapılmasında başarısız olur. Büyük borçlanmalar ve ekonomik kriz sonucunda 1890 yılında Talbot Şirketi ile yapılan bir anlaşmaya göre şirket İran'daki tütün üretimi ve satımını elli yıllığına kendi tekelinde bulunduracaktı. Bu durum ülke genelinde ulemanın önderliğinde hükumete karşı ciddi isyanlara neden olur. Hal böyleyken Şah devletin meşruiyetini korumak için o tarihlerde İslam dünyasında büyük ün kazanan din adamı Cemaleddin Efgani'yi ülkeye davet eder. Ancak Efgani'yi de kendi karşısında bulunca bunun üzerine Efgani'nin sınır dışı edilmesinin fermanını vererek dönemin önde gelen ulemasından olan Mirza Hasan

Şirazi'nin fetvasıyla da Talbot Şirketi ile yapılan anlaşmayı iptal eder⁹⁹. Bu hususun ulemanın Kaçar devleti karşısında ciddi bir şekilde güç kazanmasına neden olmasıyla birlikte Şah'ın Darülfünun gibi reformcu girişimlerinin karşısında da önemli engeller oluşturduğunu söylemek mümkündür¹⁰⁰. Nasıreddin Şah 30 Nisan 1896 tarihinde Cemaleddin Efgani'nin müritlerinden olan Mirza Rıza Kirmani tarafından silahlı suikast sonucu hayata veda etti.

Nasıreddin Şah dönemi yani XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran'da modernizasyon girişimlerinin istikrarlı bir şekilde bir çok alanda devam etmesi yüzyılın sonuna doğru ciddi değişimlerin oluşmasına neden oldu. Kentsel/mimari alanda bu girişimlerin çıktıkları önemli boyutta Tahran'ın belirli bölgelerini Batı Avrupa'daki sanayi kentlerinin görünümüne kavuşturur. Bu değişimler Nasıreddin Şah dönemi boyunca özellikle 1870'li yıllardan itibaren daha da hız kazanarak gelişimine devam eder. Bu yıllar Nasıreddin Şah'ın Batı Avrupa'ya seyahate başladığı dönemdir. Şah Batı seyahati öncesi Avrupa imgesi hakkında bazı bilgilere sahip olsa da seyahat sonrası ciddi boyutta edindiği izlenimler dolayısıyla yeni girişimlere imza atar. Şah'ın şehrin merkezine dikemese bile kendi atlı heykelini yaptırması, kentsel meydanlar ve caddeler etrafında banka, telgraf binası, gaz lambası fabrikası ve korhane gibi yeni işlevlerin egemen olması bunlar arasında yer almaktadır. Ayrıca yine modern bir edim olarak eski eserlerin korunmasına yönelik gerçekleştirildiği girişimler bu kapsamdaki faaliyetleri arasında yer almaktadır. Şah bu faaliyetlerle bir taraftan modernizasyon girişimleri kapsamında adımlar atarken aynı zamanda kendi iktidarı için bir meşruiyet kaynağı oluşturma peşindeydi.

Şah'ın kendi ülkesini uluslararası arenada tanıtabilmek ve modern Batı uygarlığının görünümünü elde edebilmek için yüzyılın en büyük uluslararası sergilerine katması yine mimari ürünün araçsallaştırılması ile gerçekleşir. 1873 Viyana ve 1878 Paris seleflerinin aksine 1889 Paris Uluslararası İran pavyonu binası dönemin Aryanist etkisini bariz bir şekilde taşımaktadır. Ancak genel oluşmuş olan kanının aksine Batı Avrupa seyahati öncesi de her alanda olduğu gibi kentsel/mimari alanda da Nasıreddin Şah'ın modernizasyon girişimleri ciddi değişimleri beraberinde getirmiştir.

⁹⁹ Bazı araştırmacılar dikkate değer kaynaklar sunarak Cemaleddin Efgani'nin mason olduğunu iddia etmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz., (Raeini, 1978); (Katirai, 1976)

¹⁰⁰ Olaylar hakkında detaylı bilgi için bkz., (Averi, 1994, s. 188-200); (Amanat, 2019, s. 531-551).

Dolayısıyla Nasıreddin Şah'ın kentsel/mimari alanda yürüttüğü modernizasyon girişimlerini sırf Batı seyahati sonrası etkilenmeler sonucunda gerçekleştirdiğini söylemek indirgemeci bir yaklaşımdır. Şah'ın Batı seyahatinin etkilerini mimari/kentsel alanda bariz bir şekilde görmek mümkündür ancak bu hususun gerçekleşmesi seyahat öncesi dönemde de azımsanmayacak kadar fazladır.

Şah bir siyasi meşruiyet elde etme yolundaki mimari/kentsel araçsallaştırmalarını aynı zamanda kültürel alanda da Devlet Tekyesi gibi binaların inşasıyla devam ettirmiştir. Şah'ın bu girişimleri bir taraftan ekonomik sorunlardan kaynaklanan ciddi borçlanmaların ortaya çıkmasına diğer taraftan ise kültürel anlamda ciddi sosyal tabanı olan ulemanın karşı tepkilerine rağmen ciddi bir şekilde gerçekleştirmeyi başarmıştır. Ancak ulema tarafından gelen aşırı tepkileri de yine ara yolu bularak yatıştırmaya çalıştığını söylemek mümkündür. XIX. yüzyılın ortasından sonuna doğru Tahran'ın çağdaş bir görünüm kazanmasındaki katedilen süreçte ızgara dokulu geniş caddeler, modern işlevler, meydanlar, yeşil alanlar, dışa dönük binalar, at arabalarının dolaştığı taş döşeli yolların olduğu çağdaş bir görünüme kavuştuğu açıktır.

2.6 Nasıreddin Şah Dönemi Sonrası (1896-1925)

Kaçar İran'ında modernizasyon ve mimari/kentsel alandaki değişikliklerin büyük bölümü Nasıreddin Şah döneminde gerçekleştiğinden geri kalan padişahların dönemindeki değişiklikleri bir başlık altında ele almak gerekmektedir.

2.6.1 Muzaffereddin Şah Devri

Tebriz'de yirmi yıl veliahtlık yapan Muzafferedin Şah 1896 yılının Ağustos ayında tahta çıkar. Selefî Nasıreddin Şah gibi reformlara çok istekli olan Muzafferedin Şah, Nasıreddin Şah'ın son sadrazamı olan Aliasgar Han Atabey'i (Eminussultan) azledip Mirza Ali Han Eminüddeve'yi sadrazamlık makamına atamak ister. Aliasgar Han Atabey, Muzaffereddin'i bu kararından vazgeçtirmek için devlette bir çok Türk asıllı kişiyi görevlendirir ancak buna rağmen görevinden azledilir (Mostowfi, 2005b, s. 9-10)¹⁰¹. Reformların gerçekleşmesi için kararlı ve istekli olan Muzaffereddin Şah,

¹⁰¹ Muzaffereddin Şah kendi kabinesinde Türk asıllı kişilerin çalışmasından yana bir tavrı vardı (Mostowfi, 2005b, s. 9).

sadrazamına son derece güvenerek ülkenin modernizasyon yolunda atılması gereken her hangi bir adımın arkasında olduğunu belirtir. Eminüddeve ile konuşmasında Muzaffereddin Şah bu isteğinde ne kadar ciddi olduğunu şu cümlelerle ifade eder:

İran saltanatı şanına yakışır bir konum kazanmasında son derece geç kalmıştır. Komşularımızın katettikleri seviyeye ulaşmak için çok çalışmalıyız. Reformların yapılmasında ve yapılacak işlerin ilerlemesinde her hangi bir duraksama söz konusu olamaz. Menzile ulaşmak için dört nala ilerlemeliyiz!!! Size canı gönülden emir veririm ki yapacağınız reform yolunda son derece kararlı olunuz... Bundan sonra hiç bir özür kabul edilmeyecektir. (Kasravi, 1984a, s. 22)

Eminüddeve'nin girişimleriyle daha önceden Tebriz'de Mirza Hasan Rüşdiye tarafından Osmanlı'daki örneklerle benzer bir şekilde açılan modern Rüşdiye Okulu'nun bir diğeri Tahran'da inşa edilir. Ancak okul kısa bir süre sonra ulemanın saldırısıyla kapatılır. Eminüssultan'ın en önemli girişimleri arasında modern eğitimi desteklemek için Maarif Encümeni'nin kurdurulması ile maliye sisteminin reformu olmuştur (Afary, 2006, s. 55). Bu doğrultuda Gümrük İdaresi'nin başına üç Belçikalı uzmanı getirtilerek daha sonra Gümrük Vezareti makamına Joseph Naus atanır (Kasravi, 1984a, s. 29; Avery, 1984a, s. 229).

Muzaffereddin Şah döneminde Rusya'dan ve daha önce Birleşik Krallık karşısındaki ağır borçlanmalar bu ülkelere tanınan ciddi imtiyazlarla sonuçlanır. Bunlar arasında Hazar Denizi balıkçılık imtiyazının 1906 yılında tekrar Rusya'ya ayrıca 1901 yılında D'Arcy Sözleşmesi ile güney sahillerinde petrol keşfi ve çıkarma imtiyazının Birleşik Krallık'a verilmesini söylemek mümkündür (Shamim, 2008, s. 272-289). Bu imtiyazlar silsilesinde 1900 yılında Fransa ile yapılan bir antlaşmada İran'daki arkeolojik kazılarının yetkisi altmış yıllığına Fransız uzmanlara verilir (Negahban, 1997, s. 41)¹⁰².

¹⁰² Bu antlaşma sonucunda Mısır'da arkeolojik kazılarla uğraşan J.J.M.de Morgan adlı uzman arkeolog önderliğinde üç yıl içerisinde bin iki yüz kişilik yerel amelelerin emekleriyle beş bin adet arkeolojik buluntu Fransa'ya kaçırılır (Shamim, 2008, s. 277). Bu antlaşma 1927 yılında Pehlevi döneminde diğer sömürgeci ülkelerin de dayatmasıyla lağvedilir (Mehdizadeh & Hanachi, 2016).

Muzaffereddin Şah döneminde gidişatı etkileyen en önemli unsurlar arasında yurtiçi ve yurtdışında basılan devlet gazeteleri ile özel gazeteler olmuştur. Bu gazetelerin hem Muzaffereddin Şah dönemi olaylarını yakından inceleyip kamuoyunun görüşlerine yön vermekte öncü olduklarını hem de daha sonraki yıllarda gerçekleşecek olan Meşrutiyet Harekatı için uygun zemin oluşturdıklarını çoğu araştırmacı belirtmiştir (Banimasoud, 2015, s. 23; Ajudani, 2003). Bunlar arasında ilk başlarda bilimsel konulara ancak daha sonraki tarihlerde tarihsel, siyasal ve kültürel konulara yer veren Terbiyet Gazetesi'nin Fars milliyetçiliğinin söylemlerinin oluşmasında önemli role sahip olduğu söylenebilir. Gazetede Batı Avrupa'da aydınlanma çağı ile birlikte felsefe, doğa bilimleri, fen ve edebiyatta ortaya çıkan seçkinlerin sözleri ile düşünceleri paylaşılmaktaydı.

Ayrıca bu dönemde Seyahatname-i İbrahim Beg ile Mirza Aliekber Sabir'in Türkçe Hophponame Divanı gibi çok sayıda eser de dönemin ortamında modern değerleri aşlamakla toplumsal örgütlemeyi hedeflediklerini söylemek mümkündür.

XIX. yüzyılın son yıllarında yani Muzaffereddin Şah'ın tahta çıktığı yıllarda İran'daki genel ekonomik tablonun çok kötü olduğunu Charles Issawi paylaştığı bir raporla dile getirir: "... Şah (Nasireddin) öldüğünde Tebriz'deki açılık seviyesi doruk noktasına ulaşmıştı... Halkın isteği açılıktan kurtulmak için bir dilim ekmek ile bir parça peynirdi..." (Issawi, 2009, s. 60). Hal böyleyken yabancı şirketler, yerel tüccarlar ile Zerdüş ve Ermeni tüccarların sayısı artarak Batıdaki burjuva modeline benzer yeni sınıfın oluşmasına neden olur (Issawi, 2009, s. 62-71).

Ekonomik sıkıntılar, yabancı ülkelere verilen imtiyazlar, ulemanın reformlara koydukları karşı tepkiler ve yurtdışındaki muhalif gazeteler ülkede büyük kutuplaşmaları beraberinde getirmişti. Gümrük Veziri olan Naus'un ticaret ana damarlarında sadece Ermenileri istihdam etmesi de ülke halkını rencide etmekteydi (Abrahamian, 2010, s. 83-85). Bütün bu sıkıntılar Abdullah Behbahani, Muhammed Tabatabaei ve diğer ulemanın önderliğindeki halkın tepkilerine neden oluyordu. Ermeni kökenli mason Mirza Malkam Han'ın da tahrikleriyle Tahran'da Birleşik Krallık elçilik binasına ve diğer şehirlerde telgraf binalarına toplanan halk ayrıca Adalethane'nin¹⁰³ kurulması için de uzun süreli grevler yapıyorlardı. Hükümete karşı

¹⁰³ Adalet Sarayı

bu baskılar sonucunda Muzaffereddin Şah 15 Ağustos 1906 tarihinde ülke ve hükümetin kaderini büyük ölçüde etkileyecek olan Meşrutiyet Fermanı'na imza atar (Abrahamian, 2010, s. 85-91; Avery, 1984a, s. 243-244; Afary, 2006, s. 91). Terbiyet Gazetesi'nin 416. sayısına göre Şah 7 Ekim 1906 tarihinde Gülistan Sarayı'nda büyük bir törenle şehzadeler, devlet erkânı ve yabancı ülkelerin elçilerinin eşliğinde yeni seçilmiş olan milletvekillerini kabul eder (İİCMK, Terbiyet Gazetesi 416. Sayı).

Muzaffereddin Şah selefi Nasıreddin Şah gibi Batı Avrupa'yı ziyaret etmek için 1900, 1903 ve 1905 yıllarında üç seferliğine seyahatte bulunmuştur. Seyahatlerinin ayrıntılarını kaydetmeye çalışan Muzaffereddin Şah'ın seyahatnamelerindeki bilgilerin içeriği Nasıreddin Şah'inkine göre daha yüzeyseldir.

Kaynaklara göre bu dönemde Tahran'da mimari/kentsel alanda bir kaç eser dışında ciddi yenilikler ve değişiklikler söz konusu olmamıştır¹⁰⁴. A. V. Williams Jackson'un 1903 yılı Tahran seyahatindeki betimlemelerine göre şehrin Nasıreddin Şah dönemi görüntüsüne yeni bir şey eklenmemiştir.

...Kamusal meydanlarda at arabaları, Fransızca ve Farsça tabelası olan Postane binası, gelişmiş bir telgrafhane, büyük bir banka, Alaüddevle Caddesi'nden yabancı elçilerin resmi kıyafetlerle geçmesi Batı uygarlığının izleridir. Ancak camiler, minareler, medreseler, develer, kervansaraylar ve erkekler ile tesettürlü kadınların dolaştığı kapalı çarşılar kentin bir doğu beldesi olduğunu göstermektedir. (Jackson, 1978, s. 473-478)

Muzaffereddin Şah döneminde iktidar kendi meşruiyetini pekiştirmek için Tahran'ın kamusal meydanlarında çeşitli siyasal, askeri ve kültürel törenleri gerçekleştirmekteydi. Dönemin devlet tarihçisinin eseri olan Efselü-ttevarih kitabındaki bilgilerden anlaşıldığı üzere Meşk Meydanı bir nevi iktidarın istikrarını göstermek için askeri gösterilerin odak noktasıydı. Şah Kazak Tugayı ile ordunun gösterilerini müzik eşliğinde top atışlarının da gerçekleştiği törende seyredip alkışlıyordu (Afzal ol-molk, 1982, s. 42). Muzaffereddin Şah döneminde mimari/kentsel alanda gerçekleşen en önemli girişimler arasında *İmaret-i*

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., (Banimasoud, 2015), (Ghobadian, 2015).

Kazakhane'nin¹⁰⁵ yapılışı yer almaktadır (Şekil 2.41)¹⁰⁶. Kaynaklarda binanın yapılış tarihi ile ilgili bilgilerin yer almamasıyla birlikte bazı tahminler yapılmıştır (Banimasoud, 2015, s. 109-110; Ghobadian, 2015, s. 109-111). Ancak yapılan arşiv taramaları sonucunda binanın açılış töreni ile ilgili önemli veriye ulaşıldı. Bina'nın açılış töreni İran Gazetesi'nin 1012. sayısında yer alır:

Çarşamba günü 15 Zilhicce 1319/25 Mart 1902 tarihinde Ala Hazret Akdes-i Hümayun (Muzaffereddin Şah) yeni yapılmış olan İmaret-i Kazakhane'yi görmek için Meşk Meydanı'na teşrif getirdiler... Meşk Meydanı'nın kuzeyinde "Azerbaycan Birlikleri" için kışla olarak kullanılan bina, iki yıl önce Kazak Tugayı'nın gerekli mekanlarını geliştirmek için Kazak Tugayı'na verildi. Orada Tugay komutanı olan General Kossogovsky çok dayanıklı ve metin bir binayı tasarladı... Öğleden sonra devlet adamları, rütbeli askerler ve yabancı ülke elçileri eşleriyle birlikte katıldıkları bir törende Kozak Birlikleri Şah'ın önünde askeri yürüyüşle gösteriler yaptılar. (İİCMK, İran Gazetesi, Sayı 1012)

Şekil 2.41 : Meşk Meydanı İmaret-i Kazakhane (SIA, n.d.).

¹⁰⁵ عمارت قزاقخانه Kazak Tugayı'nın kışlası olarak kullanılan binadır.

¹⁰⁶ Kazak Tugayı 1879 yılında Kaçar ordusunda Rus ordusundaki Kazak birlikleri modelinde kurulmuş bir süvari birliğidir. Bir alay olarak işe başlanan Kazak süvari birliği, birkaç ay içinde iki alaydan oluşan bir tugaya genişler (Atkin, 2011).

Gazetede ayrıca binanın mimari yapımı ile yapılış malzemesi hakkında bilgiler paylaşılmıştır. Dönemin imar alanındaki diğer önemli eseri Doşantepe'deki Fereh Abad Kasrı olarak bilinmektedir. Donald Wilber'e göre 1904 yılında inşa edilen kasır, Palais du Trocadero mimarisinden etkilenmiştir (Wilber, 2004, s. 166)¹⁰⁷.

2.6.2 Meşrutiyet devri: ulus-devlet kuruluşu doğrultusunda soyucu ortam ve mimari kültür

Meşrutiyet Meclisi'nin 7 Ekim 1906 tarihinde kurulması ve akabinde Muzaffereddin Şah'ın ölümüyle ülkede yeni bir kaos dönemi patlak verir. Muzaffereddin Şah'ın Meşrutiyet Fermanı'nı imzladığından altı gün sonra ölümü ile Tebriz'deki veliahtlık makamında olan oğlu Muhammed Ali Şah 19 Ocak 1907 yılında Tahran'da tahta çıkar.

Muzaffereddin Şah dönemi sonrası ülkenin gidişatını belirleyen dış ve iç etkenlerdeki büyük değişikliklerin gerçekleşmesi İran'ı tarih sahnesinde yeni bir döneme sürükler. Birinci Meşrute Meclisi'nin kurulmasının ardından Tebriz'deki Encümen-i Tebriz adlı örgüt ulema ile Şah'ın yetkisini sınırlamak ve daha nice reformları gerçekleştirmek için sabırsızlanıyordu (Afary, 2006, s. 278-294).

Meşrute Meclisi'nde seçme ve seçilme hakkı tüccar, ulema, esnaf temsilcileri ve liberal demokrat aydınlara verilir. Mesleki ve etnik olarak otuz gruba ayrılan milletvekillerinin arasında etnik azınlıklar olarak Zerdüştler, Ermeniler, Yahudiler, Güneyliler (Basra Körfezi Sahil Kesimi) ve Azerbaycanlılar diye adlandırılan Türk temsilcileri bulunmaktaydı. Yeni kurulmuş olan mecliste Farsça'yı okumak, yazmak ve konuşmak milletvekili olmanın gerek koşulu olmasıyla birlikte ülkenin bayrağının değiştirilmesi, halkın tebaa olmaktan yurttaşlığa geçişi, mal ve can güvenliğinin sağlanması, şiiliğin resmi mezhep olarak seçilmesi vb. gibi yeni ilkeler oluşturulmaya başlanır (Abrahamian, 2010, s. 91-92). Artum Dinç'e göre "Bu dönemde Meşrutiyet Meclisi ile birlikte Farsça zorunlu dil haline getirilirken, diğer diller gayri milli olarak adlandırılır. Farsça'dan Türkçe ve Arapça sözcükleri arındırma meselesi bağımsızlık ve milli birliğe ulaşma politikası olarak uygulanır" (Dinç, 2018, s. 285).

1907 yılında Rusya ile Birleşik Krallık, Britanya-Rusya Antatı kapsamında Avrupa'daki yeni doğmuş güç olan Almanya'nın İran'a olası nüfuzunu önlemek ister.

¹⁰⁷ Muzaffereddin Şah ve devlet heyeti Doşantepe'ki kompleksi at yarışı seyretme, avcılık yapma vb. eğlence faaliyetleri için kullanırlardı. Detaylı bilgi için bkz., (Afzal ol-molk, 1982).

Ayrıca Daryoush Rahmanian bir belge paylaşarak bu antlaşmanın amacının bir başka nedeninin ise bir nevi Meşrutiyet Harekatı'nı kontrol altına almaktan kaynaklandığını belirtmiştir (Rahmanian, 2019, s. 9). Bu antlaşmayla İran kuzeyde Rusya'nın, ortada tarafsız ve güneyde ise Birleşik Krallık'ın nüfuz alanı olarak üçe bölünür (Jelavich, 1974 , s. 247).

1901 yılında Birleşik Krallık ile imzalanan D'Arcy Sözleşmesi'nin kapsamında 1908 yılında Mescid Süleyman'da bulunan ilk petrol rezervi 1909 yılından itibaren İngiliz-İran Petrol Şirketi öncülüğünde çıkarılmaya başlar. Petrol keşfinden itibaren ülkenin kaderinin büyük ölçüde değişmesiyle birlikte Kaçar yönetimi giderek çözülmeye başlar. Birleşik Krallık merkezi devletin güçsüzlüğünden faydalanarak petrol çıkarılmasında Kaçar hükümetinden habersizce yerel Bahtiyari ve Arap aşiretleriyle anlaşır (Rahmanian, 2019, s. 13; Abrahamian, 2010, s. 106).

Dönemin gazeteleri son derece hiddetli, yenilikçi, yapı sökücü ve yeri geldiğinde aşağılayıcı tavırlarıyla hem dini kültürü hem de Kaçar otoritesinin meşruiyetinin yoksunluğuna dair algı operasyonları yapıyorlardı (Kasravi, 1984a, s. 268-278; Avery, 1984a, s. 248). İran tarihinde özgür gazetecilik bakımından bu dönemin eşsiz bir konuma sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak demokrasi normunun oluşmadığı bir ortamda kendilerini aşırı özgür hisseden gazetecilerin, iktidarı çok sert sözler ile güçsüz göstermeye çalıştıkları söylenebilir. Aryanist Farsçı söylem gazetelerin siyasal argümanlarında da sık sık yer alıyordu. Aliekber Dehkhoda'nın Sur-i İsrâfil gazetesindeki yazıları dönemin atmosferini iyice göstermektedir:

Çok eski zamanlarda dünyada bir bir İran devleti ve onun komşusu olan Yunan devleti vardı. İran devletinin burnu o zamanlar çok havadaydı. Kendisinden çok memnundu... [argo deyim]... dünyanın efendisiydi. O zamanlar İran'da Maşuk-üssaltana, Mahbub-üddevle, Aziz ülayala, Hoşgilhalvet, Kaşeng Huzur, Melus-ülmülk yoktu... Kasırlarda kaydırak yoktu. O zamanın mollalarının da Kaleget-ül İslam, mezhep masası ve sandalyeleri, Rusiüddin atları yoktu. (İİCMK, Sur-i İsrâfil Gazetesi 2. Sayı)

Devlet erkanını Maşuk-üssaltana gibi alaycı laflarla aşağılamak dönemin iktidarını rahatsız etmekteydi. Ahmad Kasravi'ye göre Muhammed Ali Şah'ın Meşrute Meclisi'ne karşı olan tavrının olumsuz yönde değişmesinin nedenlerinden biri de

Müşavat gibi muhalif gazetelerin aşırıcı ve kutuplaştırıcı söylemlerinin oluşturduğu ortamı (Kasravi, 1984b, s. 578).

Saltanat tahtına yeni çıkan ve bir nevi selefi Muzaffereddin Şah'ın aksine reformlara karşı emin tavrı olmayan Muhammed Ali Şah bu ortamı yatıştırmak için Rusya'ya yakınlığından Kazak Tugayı'nın vasıtasıyla Meşrute Meclisi'ni kapatmaya yeltenir (Afary, 2006, s. 187). Bu mesele ülkeyi iç savaşa götürür ve çok sayıda silahlı örgüt Muhammed Ali Şah yönetimi ile mücadeleye girer. Tebriz'deki savaş Settar Han'ın önderliğindeki devrimciler tarafından kanlı bir süreçle gerçekleşir. Yaklaşık bir yıl (1908-1909) Kazak Tugayı'nın desteği ile Tebriz'i kuşatan Muhammed Ali Şah 1909 yılında Birleşik Krallık ile Rusya'nın anlaşması ve Rus ordusunun "kendi vatandaşlarını koruma" bahanesi altında Tebriz'e girmesiyle geri çekilir (Avery, 1984a, s. 257; Afary, 2006, s. 296). Rus güçleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar Tebriz'i işgal eder (Rahmanian 2019, s. 10).

Muhammed Ali Şah'ın geri çekilmesiyle ülkenin farklı noktalarında örgütlenen ayrıca Bahtiyari, Ermeni ve Zerdüşt unsurlarının da aralarında bulunduğu "meşrute güçleri" silahlı milisleriyle Tahran'a doğru yola çıkar¹⁰⁸. Birleşik Krallık unsurları Bahtiyari aşiretinin milislerini destekleyerek güneyden ve Ermeni Daşnaksütün Güçleri ise kuzeyden Tahran'a girerek kanlı bir savaş sonucunda şehri ele geçirirler. Muhammed Ali Şah'ın geri adım atarak meşrute meclisini tanıyacağına dair yeminini kabul etmeyen meşrute milisleri ile meclis, Tebriz'den gelen Settar Han güçlerinin de derhal silasızlanmalarını ister. Üçyüz kişiye yakın Settar Han ve Türk güçleri durumu kabullenmeyince Atabey Parkı'nda Ermeni güçleri tarafından kurşuna dizilir (Avery, 1984a, s. 256-261). Bu olayda Türklerin silahsızlaştırılması İran'da bin yıl süren Türk askeri geleneğinin de bir nevi sonu olacaktı.

Muhammed Ali Şah'ın tahttan indirilmesi ve ikinci Meşrute Meclisi'nin¹⁰⁹ kurulmasıyla Ermeni milislerinin başcısı olan ve Tahran'ı ele geçiren Yeprem Han Tahran'ın Reis-i Nazmiye'si olarak atanır¹¹⁰. Ayrıca 1909 yılında mecliseteki Zerdüşt ve Ermeni zümreler 1911 yılında seçme hakkını da elde ederler (Abrahamian, 2010, s. 104-105). Bu tarihlerden sonra İran siyasetinde Ardashir G Reporter, Arbab Jamshid

¹⁰⁸ Meşrute dönemi iç savaşlarında Zerdüşt tüccarlar Kaçar iktidarına karşı savaş baştan milisleri silahlandırmaktaydı. Detaylı bilgi için bkz., (Alizadeh, 2006).

¹⁰⁹ Diğer adıyla Meclis-i Şura-i Milli

¹¹⁰ Kaçar dönemindeki Nazmiye İdaresi günümüzde Polis İdaresi anlamına gelmektedir.

ve Arbab Keyhüsrev Şahrüh gibi İngiliz yanlısı Zerdüşt milliyetçilerinin güçlenmesinin yeni bir evreye girdiğini söylemek mümkündür.

İkinci meclisin kurulmasının ardından maliyede reformlar gerçekleştirmek için William Morgan Shuster'in önderliğinde İran'a gelen on altı kişilik heyet Rusya'nın karşı tepkisine neden olur. Rus askeri birlikleri kuzeydeki Enzeli ve Reşt şehirlerine girince ikinci meclis kapatılıp Shuster sınırışı edilir (Abrahamian, 2010, s. 115).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ülkedeki iç savaşlar yeni bir aşamaya girer. İtilaf devletleri olarak Çarlık Rusya'sı ve Birleşik Krallık arasında 1915 yılında imzalanan antlaşmaya göre bu iki emperyalist güç itilaf devletlerinin nüfuzunu püskürtmek için ülkenin kuzey ve güneyini işgal ederler (Madani, 1999, s. 141-142). Aynı zamanda ittifak gücü olarak Ali İhsan Paşa önderliğindeki Osmanlı birlikleri Azerbaycan'dan geçerek Hemedan'a kadar ilerler¹¹¹.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar halk nezdinde "gavur" olarak nitelendirilen Zerdüştlerin XX. yüzyılın ilk onyılında Mumbai Parsileri ve İranlı tüccar unsurların sayesinde mecliste temsil edildikleri milletvekilleri vardı. Birleşik Krallık'ın nüfuzu dolayısıyla Parsiler tarafından desteklenen Aryanist oryantalistler ve yerel unsurların arkaik/soyucu yaklaşımları XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde güçlü akımların oluştuğuna sebebiyet verir.

Birinci Dünya Savaşı esnasında İngiliz ve Rus cephesine karşı birleşen ittifak devletlerine bağlı Hasan Takizade gibi unsurlar ise bu yaklaşıma karşı İttihad-i İslam sloganlarını atıyorlardı. Almanya'da Kaveh Dergisi'ni çıkaran Takizade gazetesinin farklı sayılarında İran'ın milli çıkarlarının Osmanlı Devleti ile birleşmesinden geçtiğini vurguluyordu (Şekil 2.42). Gazetede 1915 olayları ve Osmanlı ordusunun Tebriz'i kurtarması hakkında "Halk Türk ordusunu kurtarıcı olarak görmekte ve askerlere sarılmaktadır... İran ve Osmanlı çok eski ağacın iki büyük dalıdır... " haberiyle başlıyordu (Taghizadeh, 1916).

¹¹¹ Osmanlı ordusu 1915 Çarlık Rusyası'nın tarafından örgütlenen Ermeni, Nasturi ve Keldanilerden oluşan silahlı milislerin Türklere yönelik katliamını durdurmak için Ali İhsan Paşa önderliğinde İran Azerbaycan'ına girer. Olaylara Tebriz'de tanıklık eden Fettahaddin Fettahi katliamın soykırım derecesinde olduğunu belirtir. Çok ürkütücü manzaralara tanıklık eden Fettahi Tebriz halkının Osmanlı ordusuna yönelik büyük coşkusundan bahseder. "Tebriz halkı göz yaşları, heyecan ve methiyelerle kahraman Türk askerlerini karşıladılar" (Fattahi, 1968, s. 1055-1063)

Meşrutiyet döneminde iç savaşlar, kıtlık ve Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu ortam siyasal birliğin oluşmasında büyük engeller oluşturmaktaydı. Bu nedenle mimari/kentsel alanda devlet tarafından inşa edilen kayda değer eserlerin olmayışı bu dönemin mimari kültürüne açıklık getirmekte zorluklar oluşturmaktadır. Ancak ülkedeki kültürel üstünlüğü elde eden Fars milliyetçilerinin girişimleriyle çok az sayıda örnekten bahsetmek mümkündür.

Ülkede Fars milliyetçiliğinin oluşturduğu ortam ve Zerdüşt inancını temsil eden İslamiyet öncesi mimari/arkeolojik eserlere ilginin artması¹¹² daha önce ilk örneği Paris 1889 Uluslararası Sergisi'nde olduğu gibi bu sefer daha belirgin unsurlarla 1913 Ghent Uluslararası Sergisi'ndeki İran pavyonunda kendini göstermekteydi. Ancak selefine göre 1913 pavyonu antik unsurları süs öğelerine kadar barındırmaktadır. Ortadaki eyvanın baskın ve sivri kemerli olması İslamiyet sonrası dönemlere gönderme olsa da tepede saçaklıkta kullanılan kademeli dişli elemanlar Persepoliste'ki giriş merdivenlerin korkuluklarından alınmıştır (Şekil 2.42). Ayrıca yine cephede Persepolis'teki boğa sütun başlıklarının kullanılmasının Batıdaki dönem İran'ının antik unsurlarına duyulan ilgiyi gösterdiğini söylemek mümkündür. Sergideki kılavuzda pavyon hakkında konuyla ilgili ilginç bilgilere yer verilmiştir (Jamaladdin & Kiani, 2020).

... dış cephede, doğu tarzı cephe dikkat çekti ve birçok polikrom rengiyle gözleri kamaştırır. İçeride, tepesinde Darius'un okçularını temsil eden dekoratif bir friz olan bir giriş holü Darius'un sarayını andıran sütun sıralarıyla komşu salonlardan ayrılmıştır. Sarayın arka tarafında halkın dikkatini çekecek şekilde düzenlenmiş, en saf ulusal zevke sahip bir kabul odası ve Tahran kentini temsil eden antik ve pitoresk muhteşem bir diorama var. (Worldfairs, n.d.)

Dönemin dış işleri bakanı Vüsuk-uddevle'nin de bulunduğu organize grubunda mimar Van de Voorde'ye yaptırılan bina uluslararası arenada İran'ı bir Ari uygarlığının uzantısı olarak sunuyordu.

Meşrutiyet Meclisi'nin ikinci döneminde Erbab Cemşid yerine geçen Erbab Keyhüsrev Şahruh ülkedeki Zerdüştlerin konumu daha da güçlendirmek için bir çok sayıda kültürel girişimde bulunduğunu kendi anılarında kaydetmiştir. Bunlar arasında

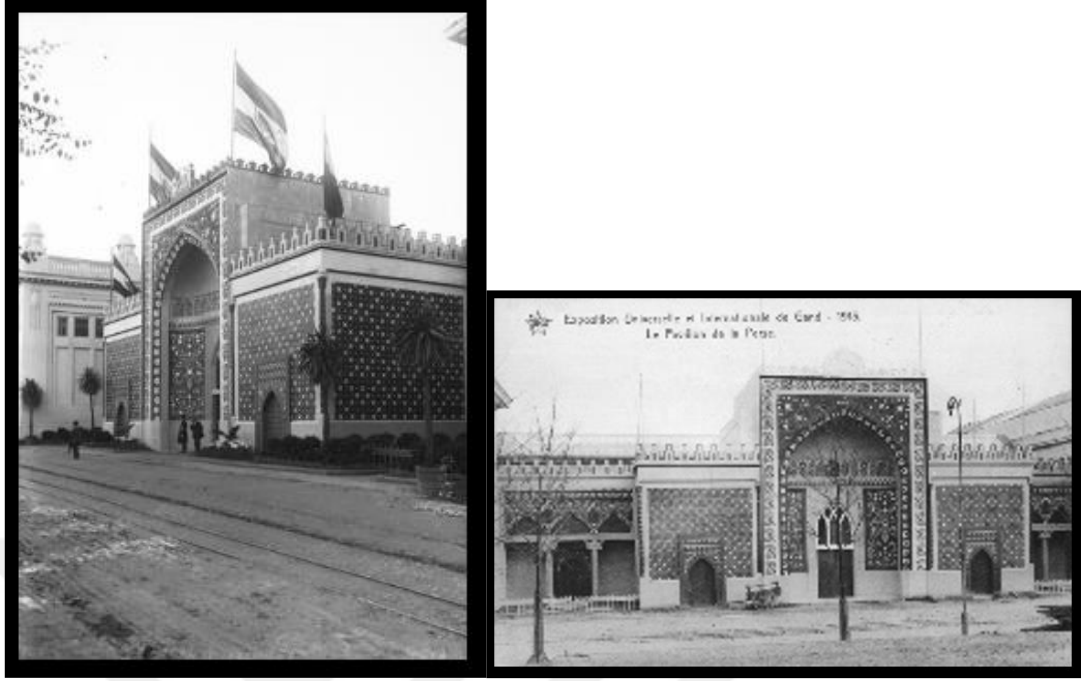
¹¹² Ahamenid ve Sasani devletlerinin inançları Zerdüştlüğe dayandırılır.

1910'lı yıllarda Kirman şehrinde üç tanesi kız ve üç tanesi erkek öğrenciler için olmak üzere toplamda altı Zerdüşt okulu inşa eder (Shahrokh, 2003, s. 36). Daha sonraki yıllarda yine Kirman'da modern eğitim sistemine uygun başka büyük bir okul yapan Şahrüh, 1907 yılında Encümen-i Zerdüştîyan'a¹¹³ üye olduktan sonra Erbab Cemşid'in mali desteği ile daha sonra Cemşid Cem ismiyle anılan okulu yaptırıp akabinde 1918 yılında Tahran'da Zerdüştler için bir başka kız okulu inşa eder (Shahrokh, 2003, s. 38).

Şekil 2.42 : Berlin’de Birinci Dünya Savaşı esnasında Hasan Takizade tarafından çıkarılan Kaveh Dergisi’nin kapağında Fars şairi Firdevsi’nin Şehname’sindeki efsanevi kahramanlardan olan Kaveh’nin bayraktarlığıyla halkın mevcut düzene isyanı resmedilmiştir. Resimde Eugene Delacroix’nın “Halka Yol Gösteren Özgürlük” tablosunun aksine burada bayraktarlığı bir erkek temsil eder (Taghizadeh, 1916).

¹¹³ Encümen-i Zerdüştîyan hakkında detaylı bilgi için bkz., (Kasheff, 1985).

Şekil 2. 43 : 1913 Ghent Uluslararası Sergisi İran pavyonu (Worldfairs, n.d.).

Bu dönemde Şahruh'un en önemli girişimi Tahran'da Zerdüştler için yaptığı Adrian Mabedi'dir (Şekil 2.44).

Şekil 2.44 : Tahran'da 1917 yılında Zerdüşt milletvekili Erbab Keyhüsrev Şahruh'un girişimleriyle inşa edilen Zerdüşt Adrian Mabedi (Kazemivand, 2019).

Daha otuz yıl önce sadece Yezd ile Kirman'da yaşayan ve mülkiyet hakkına bile sahip olmayan Zerdüştler, hızla yükselen konumlarıyla ülkenin geneli ve başkentinde çok sayıda okul ve mabede sahip olurlar. Adrian Mabedi ile yanındaki kız okulunun inşası için Şahruh, Encümen-i Zerdüştiyan lideri olarak Mumbai Parsilerinden olan Bahramji Bikaji'den destek ister. 1913 yılında devletin Maarif Veziri olan Rıza Kulu Han Hidayet'in de bulunduğu bir törende iki binanın inşaatı başlar. Ancak mabedin

yapılışına Mubai Parsi rahiplerinin olumsuz yaklaşımı¹¹⁴ ve mali desteklerin kesilmesi “... Adrian Mabedi’nin çatısının yarım kalmasına neden oldu”. Ancak İranlı Zerdüştlerin yardımıyla 1917 yılında binanın yapılışı sona erir ve açılışı gerçekleşir (Shahrokh, 2003, s. 38-40). Talinn Grigor’a göre binada kullanılan kendi tabiriyle “neo-Ahamenid canlandırmacı üslup” için Persepolis’teki kalıntılara değil, 1850’lerden sonra Mumbai’de neo-Ahamenid canlandırmacı üslupla inşa edilmeye başlanan mabetlere başvurmuştur (Şekil 2.45) (Grigor, 2016)¹¹⁵.

Şekil 2. 45 : Mumbai’de 1891 yılında inşa edilen Seti Adrian Ateskedesi (URL-6).

Mumbai’deki tapınaklar 1859 yılından itibaren Ahamenid canlandırmacı ve neo-Klasik üslubun karışımından yapılmaya başlandığında Persepolis kalıntıları hakkında sadece Eugene Flandin’n çizimleri bilgi vermekteydi¹¹⁶. Bu tapınakların çatısının neo-Klasik üslupta yapılmasının nedeni Flandin’in rekonstrüksiyon çizimlerindeki içeriklerde yapıların saçaklıkları ve çatıları hakkında bilginin olmayışından kaynaklanmış olabilir. Tahran Adrian Tapınağı’nda girişteki portik sütunları kalın, başlıkların basık ve dört baştan oluşması¹¹⁷ Persepolis’tekilere benzememektedir.

¹¹⁴ Parsiler İran’daki Zedüştlerin inancını ve ırkını öz bulmadıkları için Tahran’da bir Adrian Mabedi’nin yapımına karşı çıkarlar (Shahrokh, 2003, s. 39).

¹¹⁵ 1859 yılına kadar Mubai Parsilerine ait sadece altı tapınak varken, bu tarihten sonra sayısı ellinin üzerine çıkan Zerdüşt tapınaklarının mimari üslubu radikal bir şekilde değişikliğe uğrar (Grigor, 2016). Bu tapınaklar Persepolis’teki Dairus Sarayı’nın süs unsurlarıyla Batı Avrupa neo-klasik mimari unsurlarının karşımından oluşan bir eklektik üslupla yapılmaya başlar.

¹¹⁶ Detaylı bilgi için bkz., (Flandin & Coste, 1851).

¹¹⁷ Persepoliste’ki boğa kafası biçimindeki sütun başlıkları çift başlıdır.

Ayrıca bina Mubai'dekiler gibi cadde kenarında dışa dönük bir biçimde değil, avlu içerisinde Kaçar köşklerine benzer biçimde yapılmış (Grigor, 2016) ancak süs unsurları dolayısıyla Kaçar köşklerinden epey uzaklaşmıştır.

Aynı mimari anlayışla bu dönemde bazı Kaçar aristokratların köşklerinde rastlamak mümkündür. Bu tarz mimarinin 1910'lı yıllarda yapılmasının ve Pehlevi döneminden itibaren yaygınlaşacağının aslında Fars milliyetçiliğinin ülkedeki diğer etnik gruplarına başlattığı savaşın zaferi anlamına geldiğini söylemek mümkündür.

XIX. yüzyılda Batı Avrupa, Osmanlı ve Rusya imparatorluklarında gerçekleşen girişimlerin benzeri İran'da aynı şiddette olmasa da yüzyılın ikinci yarısından yani Nasıreddin Şah döneminden itibaren ivme kazanır. Mimari/kentsel ürünler Kaçar devleti ve padişahının siyasal meşruiyetinin sağlamasının yanı sıra, ülkede çağdaş kültürün inşasının girişimleri olarak nitelendirilebilir. Bu girişimlerin Kaçar devletindeki tebaaların yurttaşlığa geçmesinde önemli bir adım olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde mimari/kentsel ürünler ilk olarak çağdaş kolektif kültürün inşasında araçsallaştırılır. Kentlerdeki meydanların ayrıca önemli caddelerin etrafında dükkanlar, banka binaları, devlet binaları, hastaneler, restoranlar, kışlalar, modern eğitim yapıları vb. modern işlevler kentin silüetine eklenir. Caddeler at arabaları ve toplu taşımaya uygun bir şekilde tasarlanmaya başlar. Dini işlev olarak cami geleneksel çarşının yanı sıra, meydanların etrafındaki modern işlevli binaların yanında inşa edilir. Devlet Tekyesi gibi binalar geleneksel kültürü tiyatroya bir alanda sergilediğinde kadın ile erkek ilk olarak aynı sırada toplumsal etkinlikte buluşurlar.

Kaçar padişahları bir taraftan çağdaş ülkeyi küresel ticaret ekonomisine dahil etme arzusunu gerçekleştirirken, diğer taraftan bu girişimleri kendi iktidarlarının meşruiyetini sağlamak için araçsallaştırmışlardır. Bu bağlamda düzenlenen açılış törenleri ve bütün bunların dönemin gazetelerinde ilk manşet olmaları bu araçsallaştırmaların gerçekleştiği mecralardır.

Kaçar padişahlarının ve özellikle Nasıreddin Şah'ın yenilikçi girişimlerinin ülkedeki geleneksel kültürel yapıyı incitmek istemediğini söylemek mümkündür. Ancak ulema, Fars milliyetçileri ve onlarla sıkı bağları olan ülkenin yeni burjuvaları denilebilecek gayri-müslim zümreleri de Kaçar dönemindeki kültürel inşanın diğer bileşenlerini oluştuyordu. Birleşik Krallık ve Rus İmparatorluğu'nun ülkedeki sömürgeci rekabeti üzerine güçsüzleşen merkezi otoriteyle birlikte Fars milliyetçileri,

gayri-müslim zümreler ve ulema sınıfının güçlenmesi meşrutiyet hareketini beraberinde getirir. 1906 yılı sonrası meşrutiyet hareketiyle birlikte yükselen Fars milliyetçiliği ülkenin kaderini ciddi boyutta etkiler. Ülkede ve uluslararası arenada antik İran vurgusu ve arkaik milliyetçilik uluslararası sergilerdeki İran pavyonlarından ülkedeki ürünlerini vermeye başlayan Ahamenid-Sasani canlandırmacı mimarinin uygulamalarına kadar kendini göstermeye başlar.

3. PEHLEVİ DEVRİ: ULUS-DEVLET İNŞASI, ARKAİZM VE MİMARİ ARAÇSALLAŞTIRMA

İran'a gerekli olan şey bir liderdi. Genç, tembel ve korkak olan Şah (Ahmet Şah Kaçar) her zaman kendi canından korkuyordu. Kendisiyle kısa görüştüğümde bana Avrupa'ya kaçacağı ve milletini kendi başına bırakacağı izlemine verdi. O topraklarda o milletin liderliğini yapabilecek sadece bir erkek gördüm. O Rıza Han'dı. Ülkenin en etkili askeri gücünün yetkisini kendinde barındırıyordu. Acaba Şah bu adama güvenecek kadar akıllı mıydı? (Ironsides, 1983, s. 79)

Kaçar devletinin yıkılışı ve İran ulus-devletinin Pehlevi yönetimi ile doğuşu günümüze dek çok sayıda tarihi araştırmaların konusu olmuştur. Kapsam olarak çok geniş ve paylaştıkları içerikler itibariyle çok fazla bilgiye yer verilen bu araştırmaları burada değerlendirip analiz etmek çalışmanın kapsamını aşar. Ancak çalışmanın konusuyla ilgili yani ulus inşası ve mimari araçsallaştırmayı mercek altına almak bir takım önemli siyasal, ekonomik ve kültürel dönüşümlere yer vermeden mümkün olmayacaktır. Burada amaç bu siyasal, ekonomik ve kültürel etkenleri ayrıntılı bir biçimde incelemek değil, araştırmacının bilgisi dahilinde konuyla ilgili olan belirleyici noktaları belirtmek ve mantıksal bir bağ içerisinde olaylara açıklık getirmektir. Dolayısıyla burada önemli görülmeyen etkenlerin belirtilmemesi araştırmacının o etkenle ilgili bilgisiz olduğu yanlışlığını oluşturmamalıdır.

3.1 Rıza Han'ın 1921 Darbesi ve Kaçar Devletinin Yıkılışı

Birinci Dünya Savaşı sonrası Sykes Picot Anlaşması ile Osmanlı topraklarının parçalanması, Rusya'da bolşeviklerin yönetime el koyması, Amerika Birleşik Devletleri'nin yeni bir güç olarak ortaya çıkması vb. olaylar bölgedeki jeopolitik dengeyi ciddi biçimde değiştirir. Bu durum Birleşik Krallık'ın İran'daki etkisini olabildiğince artırır. Ekim 1917 devrimi sonucunda İran'ın kuzey topraklarından

askeri birliklerini çeken Rusya meydanı güneydeki rakibi olan Birleşik Krallık'a bırakır (Maki, 1944, s. 7; Avery, 1984a, s. 409). Ancak Vladimir Lenin'in komünist devrimi ihraç etme yolundaki yayılmacı tutkusu İran'ın kuzeyini tekrar Rus emperyalizminin arka bahçesi haline getirir. Gilan'da *Mirza Kouchak Khan* önderliğindeki milisler bağımsız Gilan Cumhuriyeti hayalinden yola çıkarak Bolşevikler ile eşgüdümlü bir şekilde silahlı faaliyetler yürütürler ancak daha sonra ikiye ayrılarak parçalanırlar (Avery, 1984a, s. 410-417). Bu doğrultuda Birleşik Krallık Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikasını engellemek için Kafkasya ve İran'ın kuzeyinde komünizm karşıtı güçleri takviye etmekteydi (Rahmanian, 2019, s. 19). Bunun sonucunda İngiliz unsurları daha önce Rusların komutası altında olan Kazak Tugayı ile anlaşmaya girer. Sovyetler Birliği'nin nüfuzunu engellemek, devrim öncesi Çarlık Rusya'nın bıraktığı alanların boşluğunu doldurmak vb. nedenlerden ötürü Birleşik Krallık'ı 1919 Anlaşması'nı düzenlemeye götürür (Jahngiri, 2019). Ahmet Şah hükümetinin başbakanı olan İngiliz yanlısı Vüsuk-uddevle rüşvet karşılığında Sir Percy Cox ile gizli 1919 Anlaşması'nı imzalar. Bu anlaşmanın altı maddesinin belirlediği ilkelerle İran'ın askeri, ulaşım, gümrük ve ekonomik alanındaki bütün faaliyetlerini İngiliz müsteşarlara bırakılacaktı (Fatemi, 1985)¹¹⁸.

Ahmet Şah demokratik ilkelere bağlılığı dolayısıyla Meşrutiyet Meclisi'nin onayı olmaksızın İngilizlerin dayattığı bu anlaşmayı imzalamayarak şu açıklamayı yapar: “Ben özgürlük temeline dayanan bir düzenin temsilcisiyim ve benim milletim bu yeni düzenden yenilik ve reform beklemektedir. Karşı güçlerin nüfuzu sonucunda engellenen yenilik ve reformu kastediyorum...” (Maki, 1982a, s. 19; Maki, 1944, s. 8, 54). Birleşik Krallık unsurları Ahmet Şah ile yürüttüğü müzakerelerde istediği sonucu alamayınca meseleyi 1921 Darbesi ile çözmek ister. Bir çok araştırmacıya göre bu mesele Ahmet Şah'ın azledilmesine ve Kaçar devletinin yıkılmasına neden olur (Rahmanian, 2019, s. 26-27).

Birleşik Krallık ve sömürü uzantısı olan Doğu Hint Şirketi'nin bölgesel siyasetleri doğrultusunda her geçen gün artan güçleri ile Zerdüş zümreler İran'ın gelecek modern ulus-devlet olma sürecinde hayati etkiler bırakacaklardı. Zerdüş rahip olan Ardashir G Reporter Kazak Tugay'ının alt rütbelilerinden olan Rıza Han Palani'yi “disipliniyle

¹¹⁸1919 Anlaşması'nın (Anglo-Persian Agreement of 1919) maddeleri ve detayları hakkında bkz., (Fatemi, 1985).

ileride ülkeyi yönetebilecek aday” olarak William Edmund Ironside’da önerir (Shahbazi, 2007a, s. 146-159). 21 Şubat 1921’de gerçekleştirilen darbenin ardından, ülkede İngiliz yanlısı unsurların etkisi giderek artar. Bu tarihten sonra giderek güçlenen ve Savaş Bakanı olan Rıza Han, Seyyid Ziya¹¹⁹ ile birlikte siyasal erki elde etmek için Ahmet Şah’tan bağımsız bir şekilde hareket ediyorlardı. Rıza Han ülkenin tahıl ambarları, vergi sistemini, Erzak İdaresi’ni ve Tahran’ın Maliye İdaresi’nin denetimini Savaş Bakanlığı’nın yetki alanına aldıktan sonra ülkenin gidişatında caydırıcı rol üstlenir (Millspaugh, 1975, s. 60-61).

Rıza Han’ın 1922 yılında İran’daki silahlı Kürtçü hareketin lideri olan İsmail Ağa Şikaki’yi bertaraf etmesi halkın güvenini kazanmak yolunda önemli bir girişim olur. Rıza Han’ın bu zaferi Meşk Meydanı’nda büyük bir askeri törenle kutlaması Fars milliyetçiliğinin alanının genişlemesi yolunda gelecekteki otoritesi için büyük önem taşımaktaydı. Törendeki çıkışında arkaizme başvurarak Rıza Han şunları ifade eder:

... bu törendeki nağmeler sizin yeni başlayan övgü defterinizin başlangıcıdır. Ben kainatın lütfü ve Tanrı’nın gücü karşısında diz çöküp bütün varlığımla vatan tarihinin ihtişamı ve sizin ebedi iftiharlarınızı ağırlıyorum... Ey benim evlatlarım!!! Kiroş’un hükümdarlık kubbesi ve vatanın ihtişamlı saçağı kendi görkemini sizin güzergahlarınızda buldu... Ben önümde dikilen bütün engelleri yıktım. Geçmişteki kaybedilmiş gücü elde etmek ve İran’ın yaşam hakkını insanlık camiasında tespit etmek için İran Tanrısı’nı şahit kıldım ve o’na dayandım. (Maki, 1980, s. 127-134)

Rıza Han’ın askeri törende Ahamenid Şahı Kiroş’a başvurup kendisini İran Tanrısı’nın kulu göstererek aslında bir nevi halkın değerler yargısındaki devlet lideri olan Ahmet Şah Kaçar ile halkın inancı olan İslam’a yeni alternatif oluşturmak peşinde olduğunu söylemek mümkündür. İran’da en üst rütbeli bir asker tarafından meşruiyet elde etmek için İslamiyet öncesi arkaik tarihine başvurmak bir ilkti.

Rıza Han ve Seyyid Ziya’nın dördüncü meclisten bağımsız hareket etmesi ve Birleşik Krallık’ın doğrudan müdahalesiyle adım adım yükselmesi meclisteki Seyid Hasan Müderris, Muhammed Musaddik, Hasan Takizade ve Ahmet Kavam gibi güçlü

¹¹⁹ Rıza Han 1921 Darbesi sonrası Savaş Bakanı makamına getirilirken diğer İngiliz yanlısı olan Seyyid Ziya da Reis-ül Vüzera (başbakan) makamını ele geçirir. Seyyid Ziya aynı zamanda dönemin Rad Gazetesi’ni çıkararak Birleşik Krallık’ın 1919 anlaşmasını savunuyordu.

milletvekilleri ve devlet adamlarının karşı tepkilerine ve itirazlarına neden olur. Rıza Han'ın istifa etmesini talep eden muhalefet ülkedeki askeri birliklerin tehdidi üzerine bu isteğinden vazgeçer. Rıza Han meclisteki muhalefeti karşısında bulunca beşinci meclis seçiminin öncesinde askeri müdahale ile kendine yakın unsurları meclise sokar (Abrahamian, 2001, s. 167). 30 Ekim 1925 tarihinde Ahmet Şah'ı azletme kararı meclisten çıkar ve Kaçar Hanedanlığı'nın 140 yıllık hakimiyetine son verilir¹²⁰. Aynı gün Rıza Han meclise getirdiği ve İngiliz yanlısı olan milletvekillerinin isteği ile geçici olarak yönetimin başına getirilir. 14 Aralık 1925 tarihinde O yeni İran Şahı olarak tahta çıkar ve Pehlevi soyadını alır (Doulatabdı, 1984, s. 253)¹²¹.

3.2 Pehlevi Devletinin Kuruluşu ve Yeni İran Ulus-devletinin İnşası

XIX. yüzyılın başlarında Kaçar devletinin kurulmasının ardından Abbas Mirza ile ciddi anlamda başlatılan Batı temasları yüzyılın ortasına doğru Nasıreddin Şah ile yeni bir evreye girmişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yüzyılın sonuna doğru Nasıreddin Şah yönetimi Batılılaşma yolunda ciddi adımların atılmasına neden olmuştu. O dönemin kısıtlı imkanlarıyla kültürel, ekonomik, askeri, teknolojik ve mimari/kentsel alandaki ciddi yenilikler İran'ın büyük kentlerinin ve özellikle Tahran'ın çehresinin değişmesine neden oldu. O tarihlere kadar kültür inşası sürecinde modernizasyon girişimleri ile İran'ın geleneksel kültürel değerlerinin bir nevi barışık

¹²⁰ 1924 yılında Kaçar devletinin yıkılacağını olası gören Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa devletin dış işleri bakanı olan Tefik Rüşti Aras'ı ülkeden uzakta ikamet eden son Kaçar padişahı Ahmet Şah ile görüşme sağlaması için Paris'e gönderir. İkili kendi aralarında Türkçe konuşmaya başladıktan sonra Aras, Ahmet Şah'a Atatürk'ün mesajını aktarır. Mesajda Mustafa Kemal Paşa Kaçar Hanedanlığı ile Türkiye dostluğuna dayanarak Kaçarların iktidarda kalmasından yana olduğunu açıklar. Mustafa Kemal Paşa, Ahmet Şah'ın uygun gördüğü taktirde tekrar hükümeti geri alması için Türkiye tarafından donatılacak ve gönderilecek olan bir kolorduyla destekleneceğinin ayrıca savaşı kazanacaklarının sözünü verir. Ahmet Şah Mustafa Kemal Paşa'nın bu samimiyetinden dolayı teşekkür ederek "Kaçar Hanedanlığı şimdiye kadar kendi tahtını geri almak için kimseden yardım almamıştır" cevabıyla Rüşti Aras'ı uğurlar. Türk yönetimi Ahmet Şah'ı ikna edemedikten sonra Rıza Han ile ilişki kurmak zorunda kalır (Maki, 1982a, s. 12-13).

¹²¹ Saltanat tahtına oturduktan sonra Rıza Şah Pehlevi lakabını alacaktır. Rıza Han'a Pehlevi isminin seçilmesi, yeni kurulan hükümetin kuramcısı olan Mohammad Ali Furuği tarafından gerçekleşmiştir. Pehlevi ismi İran'da İslamiyet öncesi Sasani İmparatorluğunda kullanılan dilin adıdır. Ayrıca Firdevsi'nin Şehnmesi'nde İran'ın mitolojik (Turan karşıtı) kahramanlarına verilen sıfattır. Bu meselenin bir taraftan Rıza Han'ın soyunu İslamiyet öncesi Sasani devrine götürme çabası olmasının yanı sıra diğer taraftan Fars milliyetçiliği üzerine inşa edilmekte olan İran ulus-devletinin meşruiyetini sağlayan ana etkenlerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Rıza Han Pehlevi isminin ne anlama geldiğini bilmediğinden dönemin İran'ında faaliyet gösteren ünlü arkeologlardan biri olan Ernst Herzfeld'e Pehlevi isminin ne anlama geldiği sorduğunda Herzfeld de yukarıdaki bilgileri izah ederek, Rıza Han'ı bilgilendirmeye çalışır (Deldam, 1992, s. 15-16).

bir biçimde ilerlediğini söylemek mümkündür. Ancak yüzyılın sonuna doğru dünyanın bir çok ülkesinde devrimci hareketlerin ortaya çıkması eski tipteki monarşi yönetim biçimlerinin giderek güçsüzleşmesine neden olur. İran da dünyanın bir çok monarşi otoritelerinde krallara başlatılan suikast girişimlerinden müstesna değildi.

Muzaffereddin Şah döneminden itibaren başlatılan meşrutiyet hareketi İran'daki XIX. yüzyılda başlanan ve o tarihlere kadar süregelen kültür inşasını yeni bir evreye sokar. Fars milliyetçiliği Meşrute Meclisi'nin kurulmasının ardından daha belirgin bir şekilde devam ederken iç savaşların patlak verdiği 1910'lı yıllar Fars milliyetçiliğinin körüklenmesine engel olduğu söylenebilir.

Rıza Han'ın darbesi ve Pehlevi devletinin kurulmasıyla İran'daki modernizasyon ve ulus inşası yeni bir evreye girer. Bütün yeraltı kaynaklarının maddi gelirene kaba kuvvetle el koyan Pehlevi yönetimi Kaçar devletinin aksine modernizasyon girişimlerini İran'ın geleneksel kültürel değerlerini altüst ederek devam ettirir.

Bu dönemde iktidara gelen Fars milliyetçi zümrelerinin ülkenin bütün kaynaklarını kullanarak uyguladıkları faşizan değişiklikleri kısaca gözden geçirmeden mimari/kentsel alanda gerçekleşen olayların algılanışı kısır döngü içerisinde yinelenen ve yüzeysel bir takım bilginin tekrarından ibaret olacaktır.

Birinci Pehlevi dönemi ulus inşası sürecinde gerçekleştirilen kültürel politikaları ayrıntılı bir şekilde irdelemek bu çalışmanın kapsamını aşacağından burada çalışmanın konusu ile analogik ilişki kurulabilecek meselelerin üzerinde durulacaktır. Ancak analogik ilişkinin olmadığı meseleler hakkında dönemin atmosferi ile ilgili izlenim oluşturmak için ayrıntıya girmeden bilgiler paylaşılacaktır.

3.2.1 Birinci Pehlevi dönemi modernizasyon ve kültür inşası

İran'ın tarih sahnesinde çok eskilerden bir ulus-devletmiş gibi var olması İran'daki milliyetçi tarih yazımının genel kanısıdır. Önceki bölümlerde belirtildiği gibi İran'da bu tür tarih yazımı İngiliz diplomat Sir John Malcolm'un 1815 yılında yazdığı "The History of Persia" eseriyle gelenek haline gelse de Pehlevi dönemi Aryanist milliyetçi odaklar tarafından genişletilerek yinelenmiştir. Bu tür tarih yazımında "İranlılık" veya "İranlı" terimleri sıkça kullanılarak okuyucuya "İran milletinin köklerinin çok eskilere dayandığı" algısının yaratılmak istendiği söylenebilir. Örneğin Pehlevi rejiminin milliyetçi ortamında Hasan Pirniya'nın (Müşirü-ddevle) "Antik İran Tarihi" adlı

eseriyle Abbas İkbâl Aştıyani'nin "İran Tarihi" adlı eseri bu gibi anlatılarla doludur¹²². Bu iki kitaptan yola çıkarak İran tarihi hakkında yazılan tüm milliyetçi yazarların "İranlılık" kavramının temellerini Farslık-Şiilik üzerinde ördükleri söylenebilir.

Bu dönemin soyucu ortamında gazeteler ve dergilerin de farklı içeriklerle bu bilinci aşıladıklarını söylemek mümkündür. Dönem hükümetinin dayandığı soyucu/arkaist kültürün önde gelen dergilerinden olan ve Berlin'de Hüseyin Kazımzade tarafından basılan İranşehr Dergisi¹²³ daha birinci sayısında çok yüksek bir heyecanla "İran Ülkesi'nde Darius Teşkilatı" başlıklı yazısında Foucault'un tabiriyle "sürekli tarih" anlatımıyla "İran Milleti" kavramını antik çağlardan beri varmışçasına şöyle anlatır:

İnsan İran tarihinin farklı dönemlerini incelediğinde ister siyasi ve idari teşkilatta, ister din ve inançta, isterse de ahlak ve gelenekte çok sayıda birbirine zıt eserlere tanıklık eder... Toplumsal felsefi açıdan bakıldığında İran milletinin bu halet-i ruhiyesi ile bu zıtlıkları tarihi olaylar ve devrimleri karşısında İran'ın beka unsurlarından biri olmuştur. (Kazemzadeh, 1984a, s. 5-6)

Oryantalist yazar Richard Cottam'ın 1964 yılında yayımladığı "Nationalism in Iran" adlı eserinde tarihi bir zeminde İran'daki millet bilincinin meşrutiyet dönemi öncesi zaten var olduğunu söyleyerek ülkedeki halkın bu bilinç dolayısıyla yüzyıllarca birlikte yaşadığını kaydeder (Cottam, 1992, s. 9).

Simin Fasihi'ye göre "İran'daki milliyetçilik fen bilimleri gibi tamamıyla Batıdan ithal edilen bir olgu değildi. Bu mesele modern milliyetçiliğin oluşumundan önce de İran'da toprak, millet, ırk, kıvanç, dil, etnik ve mezhepsel geçmiş gibi kavramlar altında mevcuttu" (Fasihi, 1993, s. 153). Ancak Yousef Torabi'ye göre modern bir olgu olan ulus inşası kavramını tarihteki geleneksel devletlerle bağdaştırmak doğru değildir. Çünkü bu tür tarih aslında hüküm edenler ile seçkinlerin tarihi olduğundan onlarda açıklanan olayları o coğrafyada yaşayan tüm insanlar sorunuymuş gibi genellemek ayakları yere basmayan bir anlayıştır (Torabi, 2008). Nitekim Foucault'un "süreksiz tarih" yaklaşımı da aynı kanıyı paylaşmaktadır (Foucault, 1999, s. 19).

¹²² تاریخ ایران باستان -Hasan Pirniya'nın Tarih-i İran-ı Bâstân (Antik İran Tarihi) adlı eseri için bkz., (Pirnia, 2012); تاریخ ایران - Abbas İkbâl Aştıyani'nin Tarih-i İran (İran Tarihi) adlı eseri için bkz., (Pirnia & Ashtiani, 2019).

¹²³ مجله ایرانشهر Mecelle-i İranşehr

Bu anlayışın siyasi ayağı meşrutiyet devrinden itibaren belirse de 1925'teki rejim değişikliğiyle İran'daki devletlerin en önemli propaganda aracına dönüşecekti.

Rıza Han 14 Aralık 1925'te tahta çıktığında ülkenin tarihinde bir ilke imza atar. Selçuklulardan Kaçarlara kadar İran'ı neredeyse bin yıl yöneten Türk kökenli sultanlardan süregelen taç giyme törenlerindeki Kuran-ı Kerim okunuşu bu sefer yerini Firdevsi'nin Şehnamsesi'ne bırakır¹²⁴. İran'da bir padişah olarak taç giyen ve İran'ın İslamiyet öncesi tarihine gönderme yapma bakımından bir ilke imza atan Rıza Şah'ın ardından kendisinin padişahlık makamına getirilmesinde büyük rolü olan Muhammed Ali Furuği¹²⁵ de üst düzey devlet yetkilisi olarak arkaizmi siyaset alanına taşır :¹²⁶

Alahazret Hümayun Şahenşahi Haldullah Melikehü ve Sultanehü'nün (Rıza Şah) mübarek vücuduyla süslenen bu taç ve taht çok eski dönemlerden beri İran kavmini büyük ve şerefli derecelere yükselten yüce makamlı sultanlarıdır. Eğer Cemşid, Feridun, Keykavus ve Keyhüsrev¹²⁷ gibi şahsiyetleri mitolojik olarak değerlendirseler de düşmanlarının da teyit ettiği gibi yirmi beş asır önce dünyanın en büyük devletini tesis eden Kiros ve Darius'un yüce makamına hiç şüphe yoktur!!! Öyle bir büyük devlet ki bir tarafı Çin ve Hindistan'dan başlayıp diğer tarafı Roma ve Yunanistan'da bitiyordu. Bu devletin ihtişamı Persepolis ve Bistun gibi inanılmaz mimari eserler bırakarak cihangirliğin meziyetlerini kendinde bulunduruyordu. Erdeşir ve Şapur¹²⁸ bize Sasani padişahlarının nasıl Roma İmparatorlarıyla dalga geçtiklerini ve onların İran'a uzanan kollarını kestiklerini armağan etmişlerdir. Hüsrev adını adalet ile eşanlamlı kılmıştı ve ilim ile hikmeti Hindistan ve Çin'den getirmişti. Hüsrev Perviz İran devletini büyük servet ve zenginliğe ulaştırmıştı. Samani ve Deylemi şahları İranlı aşk ve zevkini sanatta ve imarda göstermişlerdi. Şah İsmail ve Şah Abbas Safevi siyasette, halkçılığa

¹²⁴Rıza Şah'ın taç giyme töreninde Firdevsi'nin Şehnamsesi'ni okuması hakkında bkz., (Abrahamian, 2010, s. 127).

¹²⁵ محمد علی فروغی

¹²⁶Yahudi kökenli bir ailenin ferdi olan Muhammed Ali Furuği Birleşik Krallık'ın Kaçar devletindeki nüfuz odaklarından olan ayrıca Ardashir G Reporter ile birlikte Kaçar devletinin yıkışında ve Pehlevi devletinin kuruluşunda önemli roller üstlenen kişidir. Rıza Han'ın padişahlık makamına getirilmesinde doğrudan etkisi olan Furuği, Ermeni kökenli Mirza Malkam Khan'ın etkisi ile "Bidari-i İranian" adlı mason loncasının kurucularındandı (Maki, 1982b, s. 23; Shahbazi, 2007b, s. 35-37; Raeini, 1978a, s. 40, 253).

¹²⁷Şehnamede adı geçen bu şahsiyetler İran'ın mitolojik kahramanlarıdır ve modern Farsçılık'a göre Firdevsi'nin saydığı bu şahsiyetler Ahamenid padişahlarıdır.

¹²⁸ Sasani devleti padişahları.

ve yönetimdeki başarılarını dünyada göstermişlerdi... Yüce Şahımız! ‘İran milleti’ bugün nasıl temiz soylu ve İranlı ırktan olan bir padişahın onların derdinden anladığını ve saltanat makamını kendi nefsi ile ayyaşlığı için kullanmadığını iyi biliyor!!!¹²⁹.

Furuği’nin taç giyme törenindeki bu çıkışı aslında hem Birinci Pehlevi, hem de İkinci Pehlevi yönetimleri boyunca Fars milliyetçiliğinin başvurduğu meşruiyet dayanaklarından birisi olacaktı. Furuği’nin İran’ın geçmişine anakronik, soycu, seçmeci, şovenist ve ideolojik yaklaşımıyla sadece Fars-Şii kimliği taşıyan otoritelere başvurması ve Türk-Arap-Sünni geçmişini elimine etmesi bu tarihten itibaren Pehlevi rejimi boyunca sıkca uygulanacaktı¹³⁰. Furuği’ye göre İran tarihini İslamiyet öncesi Ahamenid ve Sasani imparatorluklarıyla İslamiyet sonrası Samani, Deylemi ve Safevi devletleri oluştuyordu. Rıza Şah ve Furuği’nin bu çıkışı İran’da yeni bir kültürel değişimin habercisiydi. Bu kültürel değişim yeni olanı yıktırılan eskinin üzerine inşa edecekti.

Genel tanımıyla kültür maddi ve manevi olarak ikiye ayrılmaktadır. Kültürün maddi boyutu teknoloji, mimari ve sanat ürünü gibi somut nesnelerin bütününden oluşuyorken, manevi boyutu toplumsal müesseselerde bulunan din, dil, mitoloji, edebiyat ve felsefe gibi öznel olan değerler sistemini kendinde barındırıyor (Macionis, 2011, s. 53). Kültürel değişimin yaşandığı süreçlerde kültürün bu iki boyutunun değiştiğini söylemek mümkündür. Ancak maddi kültürün değişimi manevi kültüre nazaren daha hızlı yaşanabildiğinde toplumsal olarak “kültürel gecikme” gerçekleşir (Aktan, 2007).

Bu bakımdan Birinci Pehlevi döneminde gerçekleştirilen kültürel değişimleri veya yeni kültür inşası politikalarını da maddi-manevi kültürün değiştirilmesi veya inşası başlıkları altında değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu iki boyut birbirinden

¹²⁹ Mohammad Ali Furuği’nin taç giyme törenindeki konuşması kısaltılarak aktarılmıştır. Metnin bütünü için bkz., (Maki, 1982b, s. 39-43).

¹³⁰ Furuği ve Birinci Pehlevi düşünürleri arasında İran’ın İslamiyet sonrası 300 yıllık Emevi ve Abbasi otoritesi (Arap kökenli) ile 1000 yıllık Türk imparatorluklar geleneğini sürdüren Selçuklular, İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Avşarlar ve Kaçarlar bu saf “İranlı” tanımı dışındaydı. Ancak bunlar arasında Kızılbaş Türkleri tarafından kurulan Safevi devletinin Şiiliği temsil ettiğinden bir istisna olduğunu söylemek mümkündür. İran’ın ulus-devlet olma sürecinin başlangıcı olan meşrutiyet döneminde mecliste Farsça’nın zorlu dil olarak seçilmesinin ardından ülkenin resmi mezhebi de Şiilik olarak tayin edilmişti. Mecliste Zerdüş, Ermeni ve Yahudiler gibi dini azınlıkların temsilcileri olarak milletvekillerinin olmasının aksine sünni mezhepli müslümanların seçme ve seçilme hakkı yoktu (Abrahamian, 2010, s. 92, 96).

bağımsız bir şekilde gelişmediğine göre ikisi arasında bir analogik bağı ortaya koymak konunun daha net anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Ancak araştırma konusu aslında kültürün maddi boyutuna giren mimari/kentsel alandaki gelişmeleri incelemek olduğundan mimari/kentsel alan dışında olan maddi ve manevi kültürel değişiklikleri bir başlıkta, mimari/kentsel alanda olan değişiklikleri ise bir diğer başlıkta irdelemek yöntemsal açıdan daha doğru sonuçlara götürecektir. Dolayısıyla Birinci Pehlevi döneminde kültürün maddi boyutu kapsamında olan imar veya mimar/kentsel alandaki değişimlerin içeriğine girmeden önce kültürün manevi-maddi boyutunda uygulanan politikaları gözden geçirmek her iki boyutun (manevi-maddi kültür ile mimari/kentsel alan olan maddi kültür) birbirleriyle ilişkisini de ortaya koyacaktır.

3.2.2 Milliyetçilik: üstün Aryan ırkı ve madun ötekiler

Birinci Pehlevi dönemi gerçekleştirilen kültürel değişimi (yıkım ve inşa) irdelemek bu dönem ile ilgili literatürde bir çok araştırmanın konusu olmuştur¹³¹. Burada bu dönemde gerçekleşen kültürel değişikliklerin içeriğini anlatmak araştırmanın kapsamını aşacağından mimari/kentsel alanda yankı bulan kültürel değişikliklerin üzerinde durulacaktır. Ancak bu kültürel değişikliklerin şiddetini canlandırmak dönemin soyucu ortamında yaygın olan anlayışı açıklamaktan geçer.

1921 Darbesi sonrası ülkeye neredeyse tamamıyla egemen olan Fars milliyetçi odakları ve düşünürleri kendi düşüncelerini dönemin iki önemli dergisi olan İranşehr¹³² ve Ayende¹³³ dergilerinde kaleme alıyorlardı. Bu iki derginin ilerleyen yıllarda Pehlevi rejiminin uygulayacağı bütün kültürel politikalarının kuramsal

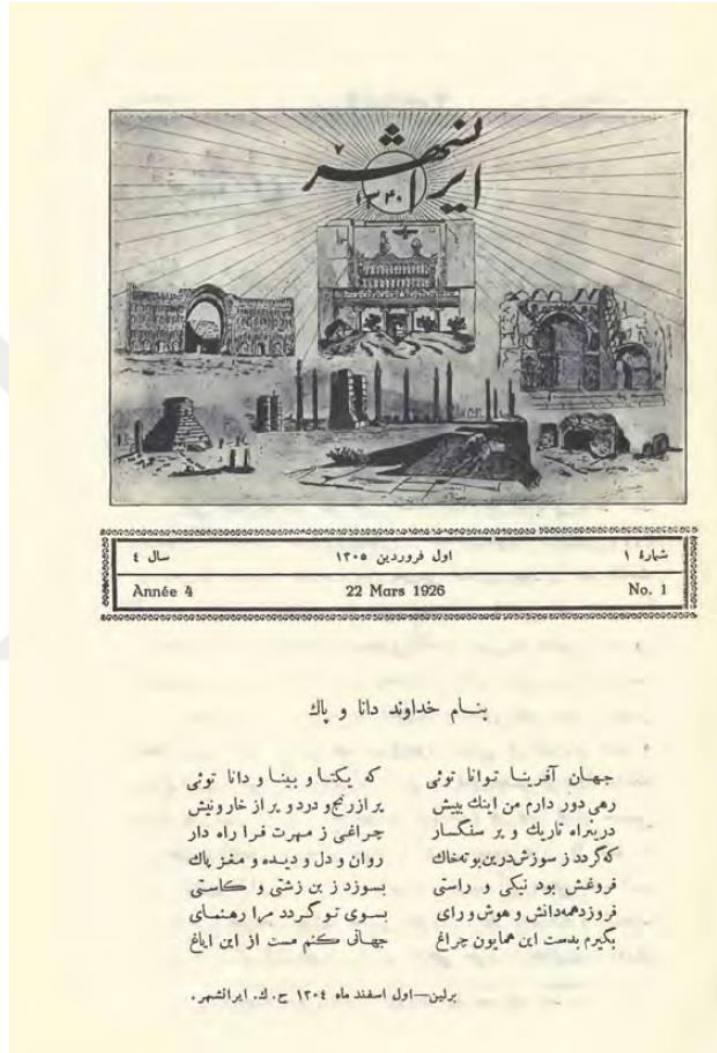
¹³¹Tezin içeriğinde Pehlevi döneminde yapılan kültürel değişiklikleri irdeleyen tarih konulu kaynaklardan faydalanmıştır. Ancak bunlar dışında kültürel meseleleri konu eden diğer çalışmaların bazıları için bkz., (Torabi Farsani, 2008), (Alam & Diğerleri, 2014), (Malekzadeh & Alizadeh, 2011), (Heshmatzadeh & Diğerleri, 2014), (Torabi, 2008).

¹³² مجله ایران شهر 1922-1927 yılında Berlin’de Hüseyin KazıMZade (Hossein Kazemzadeh Iranshahr) tarafından çıkarılan dergidir. Dergide bir çok Fars düşünür aşırı milliyetçi ve dışlayıcı söylemler geliştirerek sürekli İran’ın İslamiyet öncesi tarihine göndermeler yapıyorlardı.

¹³³ مجله آینه 1925-1927 yılları arasında Mahmut Afşar (Mahmoud Afshar) tarafından çıkarılan dergidir. Yazd şehrinde doğan Mahmut Afşar on iki yaşından itibaren Parsi Zerdüşterinin en yoğun olarak yaşadığı Mubai şehrindeki bir İngiliz okulunda eğitim almaya başlar. Mumbai’de büyük bir tüccar olan amcasının himayesiyle oradaki eğitimini bitirdikten sonra İsveçre’de Lozan Üniversitesi’nden hukuk alanında lisans ve doktorasını alır. Orada eğitimalan Hasan Takizade, Aliekber Daver, Hüseyin KazıMZade gibi nice Fars milliyetçisi ile tanışır (Bonyad-e Moghufat-e Mahmoud Afshar, 2021). Afşar daha sonra İran’a döndükten sonra Pehlevi yönetiminde Maliye, Kültür ve Adliye gibi bakanlıklarda önemli görevler alır (Sheikholeslami, 1983). Mahmut Afşar ile oğlu İreç Afşar’ın günümüz İran aydınları arasında önemli yere sahiptir.

altyapılarını oluşturduğunu ve derginin yazarlarının aslında yeni kurulmakta olan İran ulus-devletinin kanaat önderleri olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

İranşehr Dergisi'nden bir kaç sene önce Birinci Dünya Savaşı yıllarında çıkan Kaveh Dergisi'nin İran'da Fars milliyetçiliğinin ulus-devlet inşasına yönelik kuramsal altyapılarını oluşturduklarını söylemek mümkündür (Şekil 3.1).

Şekil 3.1 : İranşehr Dergisi'nin bütün kapak fotoğraflarında arkaik Fars milliyetçiliğinin meşruiyet ayağı olan İslamiyet öncesi Ahamenid-Sasani mimari kalıntılarına yer verilmişti (Kazemzadeh, 1984a).

Hüseyin Kazımzade, İranşehr Dergisi'nde ülkenin kurtuluşunun Farsça ve Farsçılıktan geçtiğini yer yer dile getirirken Nevruz gibi gayrı-dini törenlerin güçlendirilmesi gerektiğini vurguluyordu. Dergideki bu propagandalar Ahamenid ve Sasani mimari kalıntılarının görselleri ile yapılmaktaydı. Persepolis'teki Darius'un tahta çıktığının

...Eski İranlılar Nevruz'un yanı sıra başka büyük bayramları da vardı ve bu bayramların her birini bazı tarihi, milli, ve dini olayların anısına kutluyorlardı. Ancak bugün bunların hepsi terk edilmiş durumda çünkü Arapların İran istilasından sonra İranlıların milliyeti, dinleri ve ayinlerinin hepsi ortalıktan kaldırıldı. (Kazemzadeh, 1984a, s. 254-255)

شماره ۱۰
ایران شهر
صفحه ۲۵۵

تخت جمشید در خرابه های استخر که در حقیقت جلوس داریوش را نشان میدهد

فر و فیروزی ما ملت یداست هنوز
طاق کسری بلب دجله هویداست هنوز
ماند آن قوم کزو ماند بجام و نشان (پور داود)

147

Bu arkaik anlayış İslamiyet yerine Zerdüştlüğü sunarken İslamiyet'teki dini şahsiyetler yerine de Ahamenid ve Sasani krallarını oturtmak istiyordu. Yani dönemin arkaik milliyetçi zihniyetinin Türkiye ve Avrupa'daki uluslaşma süreçlerinde gerçekleşen seküler ve laik değerleri inşa etmekle değil, halkın mevcut inancının yerine başka bir dogmayı aşlamakla uğraştığı söylenebilir. Persepolisteki Darius'un kabartmasının dergide paylaşılması aslında Pehlevi rejiminin daha sonraki yıllarda yaygınlaştıracığı "Tanrı, Şah ve vatan" sloganının da fikri zemini oluştuyordu. Tıpkı Nicolas Lokhoff'un 1911 yılında Sosyal Piramit çiziminde kapitalist güç ilişkilerini açıkladığı gibi Kazımda bu resimde anakronik zihniyetiyle Fars milliyetçiliğinin oturtulması gereken siyasal omurgayı açıklıyordu.

Kazımda derginin birinci yılının yedinci sayısında Ahamenid padişahı Kiros'un mezarı için bir şiir yarışması davetiyesi oluşturmuştu (Şekil 3.3).

Şekil 3.3 : Kerim Tahirzade'nin İranşehr Dergisi'ndeki düzenlenen yarışma için çizdiği resim (Kazemzadeh, 1984a).

Kerim Tahirzade'nin¹³⁴ çizdiği resimde Kiros'un ruhu dağınık saçlı bir kadın görüntüsüyle kendi mezarının başında görünür: "Kiros'un ruhu dağınık saçlı, solmuş ve vahşetler içerisindeki yüzüyle İran'ın sınırlarına girmiştir... İran'ın bugünkü harap durumunu, toprak kayıplarını ve antik eserleri ile kasırlarının yıkıldığı görüncü vahşet

¹³⁴ Kerim Tahirzade (کریم طاهرزاده بهزاد) daha sonra Firdevsi anıt kabrinin mimarı olarak atanacaktır.

ve nefret içinde avcı tuzağından kaçan bir kuş gibi kendi yuvasına döner” (Kazemzadeh, 1984a, s. 175-176). Eski imgeleri yıkarak yeni imgelerin inşası yer yüzündeki seküler değerler ile değil yeni bir ideoloji veya inanç denebilecek dogmalarla oluşturuluyordu.

İnançsal boyuttaki bu yıkımlar diğer bir kültür unsuru olan azınlıkların ana dilleri için de gerçekleşiyordu. Bu bağlamda diğer etnik gruplarına nazaran Fars milliyetçiliğinin en büyük kurbanı ülkenin neredeyse yarısını oluşturan Türklerdi. Mahmut Afşar, Ayende Dergisi’nde “Sarı Tehlike” olarak adlandırdığı Türk unsurunu dünyadaki bütün milletler ile “İran ırkını taşıyan” Afganlar, Kürtler, Tacikler, Belüçler ve Tatlar için “milli ve sürekli” tehdit olarak görüp “Türkleri İran’ın doğuştan düşmanı” olarak niteler (Afshar, 1926). Türkçe ve Arapça dışındaki bütün diller “İrani” sayılarak bu iki dil ve ait oldukları etno-kültür gruplarının bütün unsurları inkar ediliyordu.

1920’li yıllardan sonra dünyada ve Avrupa’da aslında uluslararası siyasetin en sık söylemlerini oluşturan Aryanist akım daha da güçlenip İkinci Dünya Savaşı’nın oluşturacağı yıkımın en önemli tetikleyici ve kışkırtıcı zeminini oluşturacaktı. İran’daki Aryanist Fars milliyetçi odaklarının artık iktidarı ele geçirerek siyaset alanında Avrupa’daki türdeşlerinin uyguladığı politikalarla paralel yürüdüklerini söylemek doğru olacaktır. Ancak İran’daki Ari ırkı olarak görülmeyen, sürekli inkar edilip aşağılanan Türk kimliği Max Muller’in de dediği gibi (Shahbazi, 2000) Ari uygarlığı içinde değildi. İranşehr ve Ayende dergileri bu görevi büyük bir memnuniyet ve coşkuyla yerine getiriyordu: “Çeşitli Moğol-Türk yağmaları ve Türk boylarının bu bölgelere (Azerbaycan) göçleri bu bölgelerde Farça konuşan İranlıların dilini giderek Türkçeleştirmiş ve buralara İranlılık ile Farsça’nın düşmanı olan bu uğursuz yadigarı yani Türkçeyi bırakmıştır” (Kazemzadeh, 1984b, s. 403).

Ancak durumun böyle ilerlemesi komşu ülke olan Türkiye’nin aydınlarının tepkisine neden oluyordu. Kazımzade İranşehr Dergisi’nin ikinci yılının ikinci sayısında Hasan Ruşeni Barkın’ın 1923 yılı Yeni Mecmua Dergisi’nin¹³⁵ 81. sayısındaki makalesini paylaşarak yazıyı saldırgan bir dil ile eleştirmiştir. Tarihi bir perspektifle İran’daki Türkler hakkında bilgiler paylaşan Ruşeni Fars milliyetçiliğinin Türkler hakkındaki

¹³⁵ Yeni Mecmua Dergisi İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından finanse edilen Türkçülük ve miliyetçilik görüşüne bağlı kalarak 1917-1923 yılları arasında bilimsel ve edebi makalelere yer veren derginin adıdır (Kahraman, 2013).

yürüttüğü soyucu, ayrımcı, inkarcı ve aşağılayıcı dilini reddetmiştir¹³⁶. Ülke nüfusunun yarısının Türklerden oluştuğunu belirten Ruşeni, Türklerin yoğun olarak Selçuklulardan itibaren İran’a yerleştiklerini kaydeder ve devamında Fars milliyetçilerinin hoşlanmayacağı bilgilere yer verir: “Bugün biz bir Fars medeniyetinin olduğunu duyuyoruz. Ama böyle değildir. Bu medeniyet Fars medeniyeti olmaktan daha ziyade bir Türk medeniyetidir...” (Kazemzadeh, 1984b, s. 87, 89). Fars milliyetçiliğinin kültürel yıkımlarını eleştiren Ruşeni bu yıkımları anlatırken mimari ürünler üzerinden şöyle devam eder: “İran’ın mimari eserlerindeki güzel çini işleri Türk zekasının eseridir... Bugün Fars saltanatı Türkleri andıracak her hangi bir tarihi eseri yaşamasına izin vermemektedir.” (Kazemzadeh, 1984b, s. 92). Ruşeni dönemin soyucu ortamının sonucunda oluşan Türk kimliğinin inkarı hakkıdn Türklerin duygularına tercüman olur ve şu cümlelerle makalesini bitirir: “Farşlar bunlara (Türklerle) siz Türk değİlsiniz diyorlar!!! Bu Türkler bizim yardımlarımızı beklemekte ve biz bu soydaşlarımızı kurtarmak zorundayız!!!” (Kazemzadeh, 1984b, s. 94).

Ruşeni’nin bu makalesi üzerine başta İranşehr ve Ayende dergileri olmak üzere bir çok milliyetçi odaklar Türkiye ve Türklüğe hiddetle saldırmaya başlar. İranşehr Dergisi bu doğrultuda Batı Avrupa Aryanist tarih yazımıyla uyarlanmış olan “Azeri” veya “Azerbaycanlı” kimliğini Türk kimliğine karşı veyahut Türk kimliğinden ayırmak için yeniden dillendiriyordu (Kazemzadeh, 1984ç, s. 395-404). Kimliksele dayatmalar sadece etnik kimliği ile sınırlı kalmıyor “Azerbycanlıların” inançsal kimliğini Zerdüştlüğe bağlamak çabalarıyla birleştiriliyordu.

Ayende Dergisi’nde Mahmut Afşar ve diğer yazarların soyucu yazılarının dili daha şiddetli ve incitici üslupla şovenist, ayrımcı ve aşağılayıcı çizgiden devam ediyordu. Derginin Türklüğe karşı en sivri dili Mahmut Afşar’ın “Milliyet Meselesi ve Milli Birlik”¹³⁷ başlıklı makalesinde yer almaktaydı. Afşar’ın “Türkiye” ibaresini dile getirmemesi için sürekli “Osmanlılar” ibaresini kullanması Türklüğe karşı olan nefretinin bir nevi göstergesiydi. Afşar bu makalesinde ayrıca Pan İranizm ülküsünü öne sürerek bu ideolojinin ortaya çıkmasında önemli rol oynar:

¹³⁶ Hasan Barkın Ruşeni’nin İranşehr Dergisi’ndeki paylaşılan makalesi hakkında detaylı bilgi için bkz., (Kazemzadeh, 1984b, s. 87-94); Makale’nin Kazımzade tarafından cevabı için bkz., (Kazemzadeh, 1984b, s. 95-102).

¹³⁷ Mesele-i Milliyet ve Vahdet-i Milli مسئله ملیت و وحدت ملی

Osmanlıların İran'ın nüfusunun yarısının Türk olduğuna dair iddiaları veya Tazilerin¹³⁸ İran'ın bazı ahalisi için Arap adı vermekle buradaki meselelere burunlarını sokmaları boş ve dayanaksızdır... İran milliyeti binlerce yıllık iftiharlı tarihe ayrıca üstün Ari ırkına sahip olmaları dolayısıyla Sarı Turanlı ve Sami Araplardan ayırt edilebilse de bizim milli birliğimiz Türk dilli Azerbaycanlılar, Arap dilli Huzistanlılar ve Fars dilli diğer vilayetler arasındaki farktan dolayı tehlike altındadır... Şii mezhebinin sağlamış olduğu birliğin mevcut durumu ne kadar idare edeceğini tahmin etmek mümkün değildir çünkü Osmanlılar (Türkiye Cumhuriyeti) kendi propagandalarıyla safsata yapmakta ve mezhep unsurunu güçsüzleştirmektedirler. Onlar Azerbaycanlıları Türkçe konuştuklarından dolayı kendi toplumlarına katmak istiyorlar... Turan Birliği veya Pan Turanizm karşısında biz de Pan İranizm'i kurmalıyız. (Afshar, 1927)

Her iki dergide en çok hiddetli yazılar Fars milliyetçiliğini yükseltme ve ülkenin yarısını oluşturan Türk kimliğini dışlama, imha etme ve düşmanlaştırmaya yönelikti. Pehlevi yönetiminde özellikle kültürel ve ekonomik alanlarda önemli görevler alan Kazımzade ile Afşar gibi kuramcıların süzgecinden geçecek olan politikalar çok hızlı bir şekilde ülkenin görüntüsünü değiştirecekti. Siyasal iktidarın tektipleştirici politikalarının itici gücü olan Fars milliyetçiliği İslam dini, Türkler ve Araplar gibi düşman görülen unsurlar İran'ın görüntüsünden silmeli veya en azından görünmez hale getirmeliydi. Bu anlayışa göre İran'ın İslamiyet öncesi tarihinin yüceltilmesi saf Ari ırkından oluşmayan unsurların yok oluşuyla gerçekleşebilirdi. Batılı oryantalistlerle başlatılan bu anlayış İranlıları “üstün beyaz ırkı” sınıfına sokmak için İran tarihini millattan önce V. yüzyıldan itibaren Arilerin İran'a göç etmeleriyle başlatıyordu (Kashani, 2002, s. 144).

Afşar'ın Türk ve Arap unsurlarını silmek için verdiği öneriler aslında Pehlevi yönetimince hiç aksatmadan gerçekleşecekti. Bu öneriler kısaca özetlemek gerekirse Fasça dil ve edebiyatının yaygınlaştırılması, demiryollarının inşası ile bölgesel kültürlerin karıştırılması, Türk konar-göçer unsurlarının zorla İran'ın ortalarına göç ettirilmesi, Azerbaycan gibi tarihi vilayetlerin adlarının değiştirilmesi ve Türkçe ile

¹³⁸ Tazi sözcüğü Farsça'da Arapları aşağılamak için kullanılan terimdir.

Arapça yer adlarının Farsçalaştırılması içerikli maddelerden oluşuyordu (Afshar, 1927).

Mohammad Bagher Heshmatzadeh'ye göre Pehlevi dönemi siyasal milliyetçi söylem bir etniğin veya dilin diğer etnik, dil ve şive gruplarına istila edip, onların yaşam alanını daraltıp kuşatarak görünmez hale getiriyordu (Heshmatzadeh & Diğerleri, 2014).

Pehlevi dönemi Fars milliyetçiliğinin teorik altyapısı burada paylaşılan İranşehr ve Ayende dergilerindeki içeriklerle sınırlı değildir ancak araştırma konusu gereği dönemin soyucu ortamı hakkında izlenim oluşturmak için buradaki paylaşılan bilgilerin sınırlı tutulması zorunluluk taşımaktadır. Bu nedenle farklı kaynaklardan edinilen çıkarımlara göre bu dönemde Fars milliyetçiliğinin ulus inşası sürecinde gerçekleştirdiği uygulamaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Farsça'nın merkeze alınması ve ulus-devletin resmi dili haline getirilmesi
2. Diğer dillerin yasaklanması
3. İranlı sayılmayan Arap ve Türk kültürlerinin aşağılanması ve itibarsızlaştırılması
4. Türkçe ve Arapça yer adlarının Farsçalaştırılması
5. Türkçe yazma ve okumanın yasaklanması
6. Okullarda ve devletin resmi ilişkilerinde Türkçe başta olmak üzere Farsça dışı dillerde konuşmanın yasaklanması
7. Merkeziyetçi ekonomi ve merkezden uzak olan bölgeleri yoksullaştırma
8. Konar-göçer toplulukların imhası¹³⁹.

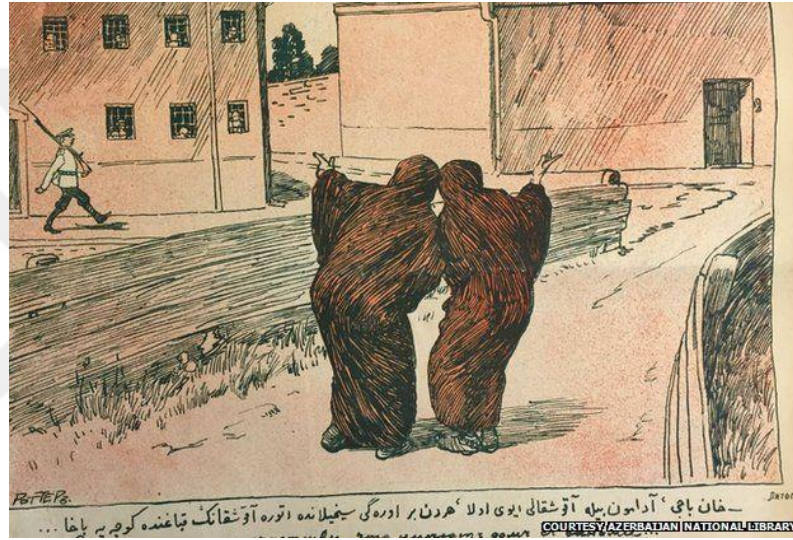
3.2.3 Çağdaştırma: görünümün inşası

Birinci Pehlevi rejimi seçkinleri Kaçarları gerici, durgun ve kaderci nitelerken kendilerinin yürüttükleri politikalar için bir nevi yenilikçi niteliğini yüklüyorlardı. Bu bağlamda eski (Kaçar dönemi) ile yeninin (Pehlevi dönemi) karşılaştırmaları bir meşruiyet propagandası olarak sürekli yapılıyordu. Modernizasyon girişimleri kapsamında gerçekleşen değişimlerin en fazla görünürde yaşandığı gibi ülkede “örnek erkek ve kadın tipi” oluşturma çabası da Meşrutiyet sonrası ve özellikle Pehlevi rejimi

¹³⁹ Detaylı bilgi için bkz., (Abrahamian, 2010), (Heshmatzadeh ve Diğerleri, 2014), (Dinç, 2018), (Maghsoudi, 2003), (Rahmanian, 2019).

boyunca seçkin zümrelerin varmak istedikleri erek noktalarından birini oluşturuyordu. Meşrutiyet döneminden itibaren siyasal muhalefetler yanında kadınların haklarını savunan ve ataerkil zihniyeti sorgulayan Ahtar Gazetesi¹⁴⁰ ile Molla Nasreddin Dergisi¹⁴¹ bu konuda öncülerdi.

Türkçe dergi olan Molla Nasreddin'nin yapısökücü karikatürlerle bu konuda en çok muhatap oluşturan yayınlardan birisi olduğunu söylemek mümkündür. Derginin bir sayısında iki bina önünde iki çarşafli kadının arkadan görüntülerinin paylaşımında kadınların arasında geçen diyalog aslında mimari kültür ile toplumsal kültürün arasındaki bağı gösteriyordu (Şekil 3.4).

Şekil 3.4 : Molla Nasreddin Dergisi'ndeki paylaşılan çizimler o dönemde en yapısökücü kültürel içerikli konulara dokunuyordu (Khalilova, 2015).

İki kadının önündeki binaların birisi hapishane ve diğeri ise içe dönük sıradan bir evdi. Pencereli binanın hapishane olduğunu bile bilmeyen kadınlar aralarında şöyle konuşurlar: “insanın keşke böyle evi olsa ve oradan dışarıyı görebilse”. Bu karikatür aslında içe dönük mimari ve çarşafli kapalı kadınlar arasında bir bağ kurarak ülkenin kapalı kültürünü sorgulamaya çalışıyordu. Ancak 1920-1933 yılları arasında yayımlanan Alem-i Nesevan Dergisi¹⁴² sadece kadın haklarını savunan dergi olması bakımından bir ilkti. Kadınlar ile erkeklerin eşitliğini savunan dergide kadınların eğitimi, sağlığı, giyim kuşamı, çocuklarını nasıl yetiştirmeleri gerektiği, vatan sever

¹⁴⁰ Ruznâme-i Ahtar (روزنامه اختر)

¹⁴¹ Mecelle-i Molla Nasreddin (مجله ملا نصرالدین)

¹⁴² Mecelle-i Alem-i Nesevan (مجله عالم نسوان)

olmaları vb. gibi konular hakkında bilgiler paylaşılarak yazarlarının idealindeki “örnek İran kadını” tipini yaratma arzusu yer almaktaydı (Sheikholeslami, 1972, s. 124-125).

Bu doğrultuda bireylerin kıyafetinin biçimine kadar karar vermede kendisini haklı gören Rıza Şah’ın totaliter yönetimi dönemin medya organları (dergiler ve gazeteler) aracılığıyla bu hususa uygun zemin oluşturmak için çeşitli yöntemler kullanıyordu. İranşehr Dergisi bir sayısında yine Zerdüşť dinine başvurarak “antik İran” halkının kültüründe erkek ile kadının eşit olduğu iddiasıyla propaganda yapıyordu (Kazemzadeh, 1984ç, s. 52).

Bütün bu oluşturulmaya çalışılan atmosferde somut uygulamalar yapmak için Rıza Şah 1934 yılındaki Türkiye ziyareti sonrası Mustafa Kemal Atatürk’ün gerçekleştirdiği reformlarının etkisiyle 1936 yılının Ocak ayındaki bir tüzükle Keşf-i Hicap Kanunu’nu yürürlüğe koyar. Bu kanun dolayısıyla ülke genelinde devlete bağlı kurumlar ile okullarda kadınların tesettürlü giyinmesi yasaklanır (Rahmanian, 2019, s. 275). Bu tarihten itibaren devlete bağlı İran ve İttılaat gazetelerinde “başarılı öğrenci ve iş kadınlarının” resimleri modern kıyafetlerle paylaşıyordu. İttılaat Gazetesi’nin 29. sayısının ilk sayfasındaki haberde “İran’ın İlk Kadın Avukatı”nın resmi paylaşılarak devletin yargısında kadınların da rol alacağını bilgisine elde edilmiş büyük bir başarı hikayesi olarak yer verilmişti (Şekil 3.5). Aynı sayıda yine “Sporcu Kadınlar” başlıklı yazıda “... spor erkeklerin yanı sıra kadınların da sağlığı için elzemdir...” bilgisi paylaşılmıştı (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 29. Sayı).

Şekil 3.5 : İttılaat Gazetesi ilk kadın avukatının resmini sporcu kadınların neşeli pozlarıyla birlikte paylaşmıştı (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 29. Sayı)

Keşf-i Hicap Kanunu'un bütün süreçlerini takip eden Şah bu hususu uygulamak adına ilk adımı kamu önünde kendi ailesindeki kadınların başörtüsünün kaldırılmasıyla atar: "Kimse öncü olmuyor... Önde gitmek ve örnek olmak benim gibi ihtiyara düşer!!!" (Hekmat, 1976, s. 91). Dönemin Kültür Bakanlığı'nda önemli görevler üstlenen Said Nefisi, Keşf-i Hicap Kanunu'ndan olumlamlar yaparak şunları kaydetmişti:

Ülkenin en bariz geri kalmışlık nedeni ülkenin nüfusunun yarısı olan kadınların tesettürüydü... Tesettürün kaldırıldığı gün İran'ın terakki yolundaki en büyük engellerinden birisi yıkıldı... Tesettür kendi kızlarını diri diri gömen Sami ırkının eski adetlerindendir ve uygarlığın başlangıcından beri kadını yaşamın önderi kılan Ari ırkıyla alakası yoktur... İran kadınlarının bu zillet ve kölelikten kurtuldukları ve toplumsal yaşama katıldıkları gün İran'ın gidişatında büyük bir devrim gerçekleşti... İran milletinin kaderi o günden itibaren değişti. (Nafisi, 1966, s. 84-85)

Kadınlara eşit hak tanımayı veya başka bir deyişle kadınları çağdaş medeni hakları ile tanıştırmak için de anakronik söylemlerle arkaik tarihe başvurmak sadece Nefisi'ye özel değil, Pehlevi rejiminin tüm seçkin zümresinin ortak özelliği idi. İran'ın "en bariz geri kalmışlığı"nın nedenini kadınların tesettürüne indirgeyen zihniyet, aslında "geri kalmışlığı"nın telafi edilmesinin yolunun görünümünün değiştirilmesinden geçtiğini savunuyordu. Ülkenin genelinde kadınlar "cinsel eşitlik" haklarını elde etmek için mücadele etmiyor, aksine totaliter hükümetin dayatması, ödül ve cezalandırmasıyla kabullendiriliyorlardı. Hükümetin bu dayatmaları karşısında oluşan her hangi bir ters tepki ise en şiddetli bir biçimde bastırılıyordu. Şehirlerde oluşan muhalefetler totaliter rejimin "kentsel gelişim" gibi müdahaleleriyle püskürtülüyordu: "[Tahran halkı] ... güvensizlik durumundan muzdarip oldukları (itiraz ettikleri) için şehrin ana irtibat yollarından olan Şahabad Caddesi'nin yol genişletme faaliyetleri başlatılarak 'bir çok ev yol üzerindedir' diye kaba kuvvet yöntemiyle yıktırıldı" (Hekmat, 1976, s. 93).

Rejimin Keşf-i Hicap Kanunu'nu ilk olarak uygulaması 1935 yılında Rus mimar Nikolai Markov'un tasarımıyla yeni inşa edilen Danişsera-i Âli binasındaki mezuniyet töreniyle gerçekleşir (Şekil 3.6)(İİCMK, Pars Yıllığı, 1936, s. 87-98).

İran Gazetesi ise bir sayısını olayla ilgili paylaştığı şu başlıkla kadınlara ayırmıştı: "Şah'ın çabaları karanlık ve felaket örtüsünü İran toplumunun yüzünden kaldırdı". Gazetede Tahran'daki Danişsera-i Mukaddematı'nın binası ile Rıza Şah'ın karşısında

duran modern kıyafetteki mezun kadınların resimleri bir arada yer alıyordu¹⁴³. Aynı sayının diğer sayfalarında kadın bilim insanlarının modern kıyafetlerle bilime nasıl katkı sunduklarının bilgileri paylaşıyordu (İİCMK, İran Gazetesi, yıl 1936, sayı 4879).

Şekil 3.6 : Pars Yıllığı diploma töreninin ayrıntılarını resimleriyle birlikte paylaşmıştı. Yukarıdaki resim: Rıza Şah Danişsera binasının girişinde modern kıyafetli kadınların saygı duşuyla poz vermektedir. Ortadaki resim: Rıza Şah’ın eşi ve kızları modern kıyafetlerle diploma töreninde. Aşağıdaki resim: Danişsera binası (İİCMK, Pars Yıllığı, 1936).

“Modern kadın” imgesinin böylece öğretmen yetiştirme merkezi olarak bilimin temsil edildiği binayla birlikte sunulması rejimin biçimsel anlayışında “uygarlığın doruk noktasına ulaşmak” anlamına geliyordu: “Bugünden itibaren İran milleti uygar milletler sırasına dahil oldu. Avrupalılar her zaman bizi kadınlarımızın tesettürü,

¹⁴³ دانشسرای مقدماتی – Tahran’da ilk okul öğretmenlerini yetiştirmek için kurulan okuldur.

cehaleti ve bilgisizliğinden ötürü azarlıyorlardı. Ancak şükürler olsun ki bu ayıp giderildi...” (Hekmat, 1976, s. 91-97). Rıza Şah’ın ailesi başta olmak üzere bütün hükümet erkanının başörtüsüz eşleriyle birlikte törene katılması ve simetrik Danişsera binasının yüksek girişinde poz vermesi biçimci anlayışın sergilediği görüntüyü.

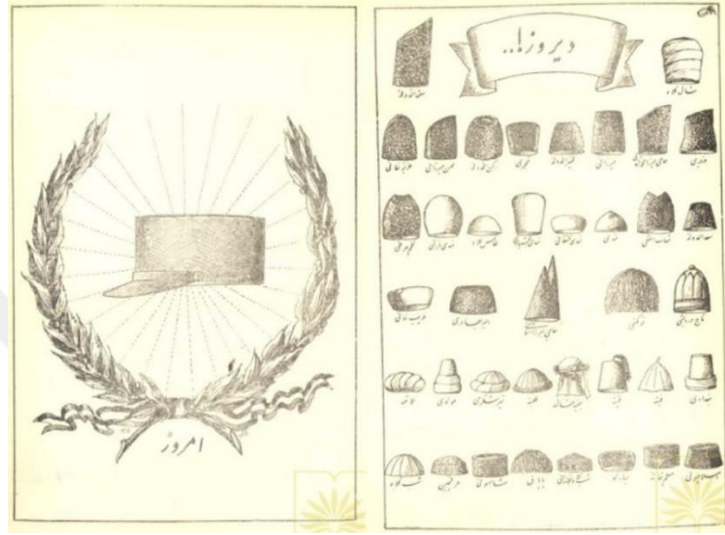
Rejimin yürüttüğü kendi kültürel politikaları için kalkan gibi kullanılan imar faaliyetleri eski kültürel kodları ait oldukları kentsel/mimari dokuyla birlikte kendi diyalektik tarih anlayışının istenmeyen unsurlarının yanına ilave ediliyordu. Yeni görünümün inşası ile “ilerleme”nin gerçekleşeceğini zanneden Pehlevi yönetimi bu zihniyetini kanıtlamak için sürekli eski-yeni karşılaştırmasını takıntı haline getirmişti. Daha önce 1929 yılında erkekler için Tek Tip Kıyafet Kanunu¹⁴⁴ ile Pehlevi Şapkası Kanunu ülkenin genelinde uygulanmıştı. Belediye Dergisi 1933 yılının 10. sayısında İran’ın farklı yöresel kültürlerine ait olan şapkalar ile Pehlevi Şapkası’nı yanyana koyup karşılaştırarak tektipleştirmeyi büyük bir başarı olarak yansıtmaktaydı (Şekil 3.7)(İİCMK, Belediye Dergisi, 9. ve 10. Sayı). Ancak 1935 yılından itibaren Pehlevi Şapkası yerine Ferengi şapka ve kamusal alanda ulemaya takım elbise giymek zorunlu olur (Rahmanian, 2019, s. 274-275; Abrahamian, 2010, s. 160). “... sabah saatlerinde emniyet güçleri şehirlerde ve köylerde sıradan insanları linç edip rahatsız ediyorlardı. Cüppe, uzun kıyafet ve yerel giysi giyen insanları gördüklerinde eteğini makas ve bıçak ile kötü biçimde kesip sarıklarını yırtıyorlardı...” (Shahri, 1992, s. 459). Hükümetin yenilikçi politikalarını sürekli propaganda aracı yapan Otak-ı Ticaret Dergisi yeni Ferengi şapka ile milletvekillerinin pozlarını paylaşmıştı (Şekil 3.8).

Bütün bu “biçimsel devrimler” halk tabanında ciddi tepkilere neden olur ve nitekim çok geçmeden özellikle mezhepsel kimliği önde olan şehirlerde büyük protestolar patlak verir¹⁴⁵. Meşrutiyet Harekatı sonrası padişah yetkilerini sınırlandırma başarısı Rıza Şah’ın tekeli yönetimiyle imha edilmişken ve yönetim demokrasi anlamında en ufak bir reforma/eleştiriye açık değilken, halk veya daha doğrusu kültür üzerinde uygulanan biçimsel değişiklikler rejime göre büyük adımların atıldığı anlamına geliyordu:

¹⁴⁴ قانون لباس متحدالشکل – Kanun-ı Libâs-ı Müttehîd ül-Şikl veya Türkçe anlamıyla Tek Tip Kıyafet Kanunu’un maddeleri ve düzenlemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 685. Sayı).

¹⁴⁵ Detaylı bilgiler için bkz., (Shamsabadi, 2010).

Toplumsal reform ile ilgili yapılan girişimlerden biri de kıyafet değişimi ve uygar milletlerin görünümünü kabul etmekte... Bunun en küçük faydası İranlıları tektipleşmesi ve tek renklileşmesiydi... Böylelikle çok renklilikten doğan çatışmaların önüne geçilerek milli ruhun birliği sağlanacaktı!!! İranlılar Avrupalıları başka bir kıyafetle gördüklerinde onları üstün addediyorlardı. Bu girişimle bu ezilmişliğin önüne geçildi. (Nafisi, 1966, s. 83)

Şekil 3.7 : Belediye Dergisi “Dün” başlığı altında İran’daki yöresel şapka modellerini “Bugün” başlığı altındaki Pehlevi şapkasıyla kıyaslıyordu (Belediye Dergisi, 1933, 9. Sayı).

Şekil 3.8 : Halkın kanaat önderleri olarak milletvekilleri modern kıyafet ve Ferengi şapkalarıyla Otak-ı Ticaret Dergisi’nin 1935 yılındaki sayılarının birinde poz vermektedirler (İİCMK, Otak-ı Ticaret Dergisi, 113. Sayı).

Bu kitlesel reformların aslında bireyleri kendi yaşamlarının özeneleri yapmanın aksine rejimin milliyetçi, çağdaşlaştırmacı, totaliter ve otokratik arzusu için nesneleştirdiğini söylemek mümkündür. Gazeteler ve dergilerde sürekli sporcu, avukat, sanatçı ve doktor gibi modern toplumsal işbölümü mesleklerinin temsilcileri olarak modern görünümlü “örnek vatandaş” modelleri köprü, tren istasyonu, fabrika ve otel gibi modern işlevli yapılarla yanyana görüntüleniyorlardı. Bu biçimsel anlayışın aslında görüntüyü neden ve içeriği sonuç olarak nitelendirdiğini söylemek mümkündür.

3.3 Yıkarak İnşa Etmek: Ulus İnşası ve Mimari Araçsallaştırma

Birinci Pehlevi döneminde modernizasyon ve kültür inşası bakımından çok radikal değişikliklerin yapıldığı bir çok araştırmacının ortak kanısıdır. Modernizasyon ve kültürel inşa girişimlerinde yani ülkeyi modern araçlarla donatmak ayrıca halkın değerler sistemini altüst etmekte, Pehlevi yönetimiyle Kaçar yönetimi arasında nitelik ve nicelik açısından uçurum farkların bulunduğunu söylemek mümkündür.

Brinci Pehlevi döneminde mimari/kentsel alanda gerçekleşen gelişmeleri mercek altına alan araştırmalar literatürde yerini bulmuştur. Dönemin mimari ve kentsel gelişmelerini konu eden bir çok araştırma dönemin mimari/kentsel kültürü, ortamı, örgütlenmesi, mahiyeti ve tarzının niteliği hakkında genel kanaati oluşturmuşlardır. Ayrıca “Literatür Özeti” bölümündeki zikredilen kaynaklar dışında geri kalan bütün araştırmalar ya birbirlerini yinelemişler ya da yüzeysel olduklarından dolayı oluşan genel kanaati etkilememişlerdir. Dolayısıyla burada mevcut literatürdeki bilinen hususları yinelemeden ulus inşası sürecinde ayrıca siyasal iktidarın meşruiyet sağlamasında araçsallaştırılan imar faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Mercek altına alınacak olan gelişmeler İran ulus-devlet kültürünün oluşumunda doğrudan ve belli bir hiyerarşik önem olmaksızın etkili olmuşlardır. Ancak bu gelişmeler veya daha doğrusu etkenlerin ayrık biçimde sınıflandırılması bu etkenlerin birbirinden bağımsız öğeler olarak etki oluşturdukları anlamına gelmemelidir. Bir bütünsellik içerisinde bu etkenlerin birbiriyle olan yatay düzlemdeki ilişkisinin kesişen, ayrışan ve örtüşen yanlarının olduğunu söylemek gerekmektedir.

3.3.1 Encümen-i Asâr-ı Milli: ulusu inşa etmek için arkaizm¹⁴⁶

Encümen-i Asâr-ı Milli'nin büyük bir görevi vardır, neyse ki encümenin kuruluşu İran'ın tarihi dönemlerinden birisinin başlangıcı olan çok önemli bir zamansal dilimde gerçekleşti. İran tarihinin en karanlık dönemlerinden birisi (Kaçar dönemi) bitmiş ve umut dolu yeni bir dönem başlamıştır... Bu doğrultuda Encümen-i Asâr-ı Milli kendi mesaisi ile iki iş yürütmelidir: Bunlardan birincisi geçmiş dönemin (Kaçar dönemi) uğursuz etkilerini imha etmek, ikincisi ise kendi gücüyle yaratıcılığın diriltilmesinin zeminini oluşturmak ve temelini örmek olmalıdır. Ali Hanibal. (EAM, 1972, s. 74)

Rıza Han'ın 1921 Darbesi'nin ardından daha önceki tarihlerde siyasal ve kültürel faaliyetlerde bir araya gelen bir takım Fars milliyetçisi “tarihi eserleri korumak ve tamir ettirmek ayrıca kültürel ve sanatsal şahsiyetler ile miraslara saygıyı artırmak” amacıyla Encümen-i Asâr-ı Milli'yi kurarlar (Bahrololoumi, 1976, s. 3). Dernek ilk başta Muhammed Ali Furuği ile Abdülhüseyin Timurtaş'ın önderliğinde Hasan Mustafvi-ül Memalik, Hasan Pirniya, Hasan İsfendiyari, İbrahim Hakimi, Nasrullah Takavi, Nüsretüddeve Firuz ve Keyhüsrev Şahruh'un bulunduğu kurucu heyetten oluşmaktaydı (Şekil 3.9) (Sadigh, 1975b, s. 201) ¹⁴⁷. Derneğin kurucu heyeti 1925 yılındaki davetiyle Rıza Han'ı başkallığa atar ve daha sonraki yıllarda İsa Sadık, Said Nefisi ve Aliasgar Hikmet gibi kişilerin katılımıyla yeni üyeler edinir (Negahban, 1997, s. 42).

Derneğin Rıza Şah devrindeki faaliyetlerini Hossein Bahrololoumi'nin (1976) “Encümen-i Asar-ı Milli'nin Karnesi” adlı eseri, dernek üyelerinden olan İsa Sadık'ın (Sadigh, 1975) yayımladığı anı kitapları, yine derneğin Zerdüşt üyelerinden olan Keyhüsrev Şahruh'un anı kitabı (Shahrokh, 2003) ve dönem ile ilgili gazete ve dergiler gibi birincil kaynaklardan öğrenmek mümkündür.

EAM'nin hükümetin soyucu ve arkaik ideolojisinin maddi dünyada cisimleştirmesi bakımından en önde gelen kurum olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin ideolojik

¹⁴⁶ Encümen-i Asâr-ı Milli'nin Türkçe çevirisi “Milli Eserler Derneği” anlamına gelmektedir.

¹⁴⁷ عبدالحسين تیمورتاش – Abdülhüseyin Timurtaş Kaçar devletinin yıkılışı ve Pehlevi devletinin kuruluşunda önemli rol üstlenen, Rus hükümeti yanlısı devlet adamıydı. Rıza Şah daha sonra Timurtaş'ın Ruslara ajanlık yaptığını öğrendikten sonra Timurtaş'ı öldürtür. Detaylı bilgi için bkz., (Agheli, 1992).

politikalarını uygulayan ve ülke genelinde yaygınlaştıran Ferhengistan-ı İran, Sazman-ı Perveriş-i Efkar vb. kurumlar her ne kadar Farsçı ideolojinin odak noktaları olsalar da EAM hükümetin Farsçı ideolojisinin mimari/kentsel alandaki en gözde örgütleyici kurumu olma bakımından önemlidir. EAM'in yaptığı ve yapacağı işleri sürekli propaganda aracı olarak kullanan Pehlevi rejimi bu yöntemle “milli bilinci” oluşturma peşindeydi.

Şekil 3.9 : Encümen-i Asâr-i Milli'nin 9 Eylül 1926 tarihindeki toplantısına katılan üyeleri (Bahrololoumi, 1976).

Derneğin tüzüğündeki sekizinci maddeye göre ilk baştaki hedefleri “Tahran’da bir müze ve bir kütüphane inşa etmek, milli eserler olarak kayda değer görülen eserleri tespit edip sınıflandırmak, kütüphane ve müze ile ilgili olan nefis eserlerin envanterini oluşturup taramak” olarak belirlenir. Tüzüğün devamındaki dokuzuncu maddeye göre de tespit edilen bu eserleri kamuoyunun gözü önüne sermek, okullarda öğretmek ve konuşmalarda konu etmek aracılığıyla “halkı faydalandırmak” idi (Bahrololoumi, 1976, s. 14).

EAM'nin “milli eserler” olarak belirlediği unsurlar ülke tarihinin belirli dönem ve etnik grubuna aitti. Özellikle ilerleyen onyıllarda İslamiyet sonrası dönemlerin bazıları “milli eserler” envanterine dahil edilse de ilk başlarda İslamiyet öncesi dönemlere ait mimari kalıntıları göz önüne çıkarmak söz konusuydu. İran'ın antik dönem tarihini yüceltmek için Hasan Pirniya tarafından yazılan “Tarih-i İran-ı Bâstan” gibi kitaplar ile İranşehr ve Kaveh dergileri gibi yayınlar yetersiz kalıyordu. Üstelik İran'ın

İslamiyet öncesi tarihi imgesi antik Yunan tarihinde olduğu gibi sanatçılar, filozoflar ve bilim insanları ile değil, imparatorluklar ve bir kaç mimari kalıntılar ile canlanabiliyordu. Bu nedenle Fars milliyetçilerince antik İran tarihinin yüceltilmesinin yolu antik döneme ait mimari kalıntılarının araçsallaştırılmasından geçiyordu.

Dünyada Aryanist oryantalistlerin oluşturduğu “Ari ırkı uygarlığı”nın bir parçası haline gelebilmek için de yine en uygun başvurulacak şey aynı oryantalistlerin söylemleri, iddiaları, açıklamaları ve kanaatleri olacaktı. Bu nedenle EAM ilk adım olarak yurttaşlara “parlak İran tarihini” tanıtmak ayrıca “binlerce yıllık tarihi eserlere” ilgi uyandırmak adına dünya çapındaki uzman arkeolog ve oryantalistleri konuyla ilgili söyleşiler ve makaleler yazmaya davet ediyordu.

EAM’nin davet ettiği ilk uzman Almanya’da Doğu Antika Eserleri Kurum’nun başkanlığı yapan, Alman arkeolog ve oryantalist olan Ernst Herzfeld olur. 1907 yılında doktora tezini yakın doğu uygarlığı ve Ahamenid dönemi Pasargad yerleşkesi üzerinde yapan Herzfeld 1925 yılında EAM tarafından “İran’ın tarihi binalar ve eserlerinin envanterini oluşturmak” ayrıca bu eserler hakkında araştırmalar ve yayınlar yapmak için davet edilir (Bahrololoumi, 1976, s. 4-5; Herzfeld, 1976, s. 9)¹⁴⁸. Herzfeld’in 1925 yılı EAM’deki ilk çıkışında İran’ı Ari ırkı uygarlığının bir parçası haline getirmek istemesi EAM’nin diğer Farsçı üyelerinin dünyaya duyurmak istediği husustu:

İran’daki binalar ve milli eserler o kadar çoktur ki burada onları zikretmem mümkün değildir, Ari topluluklar vasıtasıyla bu memleketin adı “İranşehr” olmuştur ve yaklaşık dokuz yüz yıl milattan önce İran’ın “milli” eserlerini oluşturmuşlardır... Dünya tarihine bir baktığınızda hiç bir milletin bu kadar eserinin olmadığını göreceksiniz!!! Yunan milattan önce V. yüzyıl ile III. yüzyıl arasında sadece bir dönem ilerlemiş ve o dönem dışında eseri yoktur. İtalya da sadece Roma ve Rönesans dönemlerinde ilerleyebilmiştir. Diğer Avrupa milletleri de İran uygarlığı ile kıyaslanamaz derecede yeniler. (Bahrololoumi, 1976, s. 5)

¹⁴⁸ Dönemin veziri olan Abdülhüseyin Timurtaş 1900 yılından itibaren İran’daki arkeolojik kazılarını kendi tekeline geçiren Fransa’nın hegemonyasından kurtulmak için Herzfeld ile anlaşarak bu alana Almanları da dahil eder. Bu nedenle Timurtaş 1927 yılında İran’ın eski tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi vermek ve araştırmaya yapmak için Herzfeld ile üç yıllığına anlaşır (Mehdizadeh & Hanachi, 2016).

Siyasi bir figür olarak başbakan Muhammed Ali Furuği ile birlikte bu çıkışı yapan Herzfeld aslında İran'ı sadece Ari ırkı uygarlığına dahil etmiyor, onu bu uygarlığın en tepesine yerleştiriyordu. Millet kavramının modern bir olgu olmasına rağmen Herzfeld bu kavramın İran'da çok eskiden varolduğunu dünyaya dillendiriyordu. O 9 Ekim 1926'da resmi olarak beş yıllığına Milli Kütüphane ile Atika ve Arkeoloji İdaresi'nin başkanlığına ayrıca Pehleviye dersleri vermek için istihdam edilir (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 98. sayı). Herzfeld daha sonra 1929 yılındaki Pasargad hakkındaki raporlarını "Bericht über die Ausgrabungen von Pasargadae 1928" adlı eserinde yayımlar ve 1931 yılından itibaren Persepolis'teki ilk kazılara katılır (Herzfeld, 1976, s. 10-11). Herzfeld'in bu kazılarında Ahamenid dönemine ait olduğu iddia edilen arkeolojik bulguların bulunması dönemin Farsçı atmosferinde büyük coşkuya neden olur. Dönemin en milliyetçi yıllıklarından olan Pars Yıllığı bu kazılarda ortaya çıkan arkeolojik bulguları Fars tarihi ile ilgili içeriklerle birlikte paylaşıyordu. Yıllığın 1934 yılı sayısında Herzfeld'in 1933 yılında bulduğu ve Ahamenid padişahı Darius'a ait olduğunu iddia ettiği yazıt hakkında "Tarihi Önemli Bir Keşif" başlıklı bir yazı paylaşılmıştı (Şekil 3.10). Bu taş yazıta göre Darius'un hüküm sürdüğü coğrafya Sakaların bulunduğu Orta Asya'dan başlayıp Yunanistan topraklarına kadar uzanıyordu. Yıllıkta özellikle Sakaların "Türklerin ataları" olduğuna vurgu yapılmıştı (İİCMK, Pars Yıllığı, 1934, s. 10).

İttılaat Gazetesi bir kaç sayısını bu kazılardaki gelişmelere ayırmıştı. Kazıların yapıldığı sırada bu meseleyi birinci gündemine taşıyan Rıza Şah alana zaman zaman yaptığı ziyaretlerin birinde kendisine göre "uygarlığa hizmet eden" Herzfeld'e teşekkür eder ve ünlü Simin ile Zerrin olarak bilinen Darius'un yazıtlarını "İran'ın tapusu" olarak adlandırır (Moghtader, 1956, s. 49; İİCMK, İttılaat Gazetesi, 2046. Sayı)¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Andre Godard, Ernst Herzfeld ve Arthur Upham Pope tarafından 1929 hazırlanan Kanun-ı Atika (Antika Kanunu) Timurtaş'ın onayı ile yürürlüğe konur. Kanunun 8. Maddesine göre "milli ve ilmi değeri olan arkeolojik buluntular ülkede kalacak ancak onlar dışında bütün yürütülen arkeolojik kazılarda bulunacak olan buluntular devlet ile arkeolojik kazıları yürüten heyet arasında eşit bir şekilde paylaşılacaktır" (Majd, 2007, s. 121-122). Ancak 1934 yılında İsveçre prensinin Persepolis'i ziyareti sırasında Herzfeld hükümet yetkililerinden izinsiz bir şekilde bir kaç taş kabartmasını prene hediye eder. Olayın ardından devlet yetkililerinin şüphelenmesi sonucunda Herzfeld çok sayıda arkeolojik buluntularla ülke sınırından çıkmaya çalışırken yakalanır ve İran'ı terk etmek zorunda kalır. Herzfeld'in antik buluntuları çalma çabasına dair detaylı bilgi için bkz., (Majd, 2007, s. 267-298), (Soleimani Dehkordi, 2006).

Şekil 3.10 : Ernst Herzfeld'in taş sanduka içinde bulduğu Simin ve Zerrin adlı yazıtlar dünyada büyük ses getirmişti (Pars Yıllığı, 1934).

Pehlevi rejimi uyguladığı modernizasyon girişimleri ve radikal değişiklikler için sürekli İran'ın antik döneminden meşruiyet kazanma peşindeydi. Yani rejim seçkinleri modern çağda çağdaşlaştırmayı gerçekleştirmek için sürekli İran'ın antik dönem tarihine başvurarak bir çözüm arayışındaydı. Bir nevi sözde “kimlik rönesansı” gerçekleştirmek isteyen rejim seçkinlerinin aslında antik devri canlandırma uygulamaları görünürde Avrupa'da gerçekleşen rönesansa benzese de içerik olarak çok farklıydı.

Yunan ve Roma tarihi unsurlarıyla kıyaslandığında antik İran tarihi unsurlarında aslında içerik bakımından başvurulacak bir nokta bulunmuyordu. Bu nedenle antik Yunan'da olan fikri ve kültürel zenginliğin antik İran'da bulunmadığından bu uygulamaların içerikleri genellikle padişahları yüceltmenin dışına çıkamıyordu. Bu içerikler de Batılı oryantalistler vasıtasıyla oluşturulduğu için onların söylemlerinden bağımsız gelişemiyordu.

Pehlevi rejiminin gözde kurumu olan EAM'nin mimari ürünleri araştırmaları yaparak yaptığı tarihsel polemikler ve propagandalar Amerikalı ve Fransız oryantalistlerin katılımıyla daha da güçlenerek yeni evreye giriyordu.

Herzfeld'den sonra 1925 yılında ilk başta tarihi eserler hakkında bilgi ve belge toplamak için İran'a gelen Amerikalı oryantalist olan Arthur Upham Pope eşiyile birlikte dönemin arkaik milliyetçi ortamının körüklenmesinde önemli rol oynar. O EAM'deki ilk çıkışında İran'ın İslamiyet öncesi mimari kalıntılarına vurgu yaparak İran'ın sanat ve mimarlık tarihi hakkında en sivri söylemleri ortaya koyar:

... [Antik dönemde] Çin ve Japon sanatı, İran sanatından etkilenmiştir. Emaye kaplama, boyama, çinicilik ve kumaşçılıkta Çin İran'a borçludur!!! Kuzey Hindistan'ın resim ve mimarisi İran sanatçılarının zevkiyle oluştu. Selçuklular döneminde Küçük Asya (Anadolu) sanat bakımından yüksek bir mevkiye ulaştı ve orada da yaklaşık bütün ustalar ve iş bilenlerin hepsi İranlıydı!!! Türklere maledilen neredeyse bütün sanatların tamamı İran'a aittir... Üstelik İran sanatı Avrupa kıyılarında da ulaştı ve orada da yeni üslupların yolunu açarak büyük izler bıraktı... Bugün dünyada İran kadar sanatsal hazinesi olan ikinci bir ülke bulunmamaktadır. Bu nedenle İran övülmeye ve sevilmeye layıktır. Sanatta yüksek mertebeye ulaşmak küçümsenecek bir iş değildir. (Bahrololoumi, 1976, s. 11)

Pope'un bu konuşması Rıza Şah dahil EAM'nin bütün üyelerini duygulandırır (Majd, 2007, s. 62; Sadigh, 1975a, s. 298). İran ve Fars kimliğini "övülmeye ve sevilmeye layık" hale getirmek öteki kimlikleri küçümsemek ile gerçekleşiyordu. Soyucu Pehlevi ve Aryanist seçkinlerinin Fars kimliğini yüceltmek için sürekli öteki ve özellikle Türk kimliğine saldırımları artık bir takıntı haline gelmişti. Bu yöntemle İran'ın tarihi eserlerine yapılabilecek en yüksek övgüler Pope tarafından gerçekleşmekteydi.

O dönemdeki arkeolojik faaliyetleri yürütmek için Fransız ve Alman ekiplerinin arasındaki rekabete bir de Pope'un önderliğinde Amerikalılar da dahil olmak istiyordu (Majd, 2007, s. 117-122). Bu nedenle Pope'un bu övgüleri aslında İran gibi tarihi kalıntı hazinesi bol olan bir ülkenin arkeolojik faaliyetlerine dahil olma fırsatını kaçırmamak isteğinden kaynaklanmış olsa gerek.

Pope'un önderliğinde İran ve Amerika Kültürel Derneği'nin kurulması ile birlikte "İran uygarlığı" hakkındaki oluşturulan söylem sürekli dillendiriliyordu. Pope "İran Arkeoloji ve Sanatı" adlı sempozyumların birincisini 1927 yılında Piladelphia ve ikincisini ise 1930 yılında Londra'da gerçekleştirdikten sonra dünya kamuoyunda İran'ın ulus-devlet kimliğinin meşruiyetini epey sağlamıştı. Bu sempozyumların sağladığı etkiyi doğu blokunda da oluşturmak için üçüncü sempozyum 1935 yılında Leningrad'da gerçekleşir. Sempozyum heyetinin başındaki Rus uzman İran kültürünü epey överek Türkmen, Özbek, Tacik ve Ermeni kültürünün İran kültüründen yüksek oranda etkilendiğini söyledikten sonra Pope yine övgü dolu açıklamalarda bulunur: "İran sanatı dünya uygarlığının oluşumunda en devamlı ve temel rolü oynamıştır..." (Sadigh, 1975b, s. 263-284). Sempozyuma gönderilen İran heyeti başbakan Furuği'nin İran sanatı hakkında övgü dolu cümlelere yer verdiği Fransızca mesajını da götürmüşlerdi: "... Sanat her kavmin en önemli uygarlık sembolüdür... Sanatsal açıdan yüksek mevkiye sahip olan dünyanın uygar milletlerinin İran sanatı ve tarihini incelemeye layık görmesi İran milletinin uygarlık bakımından dünya milletleri arasında saygın konuma sahip olduğunu göstermektedir...". Furuği bu mesajında Kaçar dönemini küçümseyerek o dönemdeki sanatsal ortamı "yozlaşmış devir" olarak nitelendirir: "XIX yüzyıl kargaşa, kaos, bedbahtlık, cehalet ve karanlık bir dönemdi... İranlılar Batıya döndüklerinde gözleri kamaşarak felç oldular ve hiç bir işi yapamaz hale geldiler..." (İİCMK, Kuşış Gazetesi, 2822. Sayı)¹⁵⁰.

Övmekle bitirilemeyen "parlak İran geçmişi" o tarihlerde hem yerel hem de yabancı oryantalistlerin dilinden düşmeyen bir ideolojiye dönüşmüştü. Ancak günümüzden bakıldığında bu denli övmekte birbirleriyle rekabete giren Alman, Fransız ve Amerikalı oryantalistlerin başka bir amacının olduğunu görmek mümkündür. Herzfeld'e benzer bir şekilde Pope da büyük ortakları başbakan Muhammed Ali

¹⁵⁰ Metnin bütünü Kuşış Gazetesi'nin 2822. sayısında mevcuttur.

Furuği ve oğlu Muhsin Furuği ile birlikte antik eserin yurt dışına kaçağından büyük servet elde eder¹⁵¹.

Pope’un İran’ın mimarlık tarihi literatüründe oluşturmuş olduğu söylemlerinin Pehlevi rejiminin mimari norm veya kültürünün oluşmasında en büyük etkiyi oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu söylem ve diğer Batı oryantalist odaklarında oluşturulan söylemlerin etkilerini günümüzde de hissetmemek mümkün değildir. “İran’daki mimari üsluplar zaman içinde gelişti. Ancak siyasal ve ekonomik yozlaşma dönemlerinde bozuldu... [Kaçar döneminde] İran mimarisi asrı artık bitmişti... Bu dönemde çok az sayıda yapılan büyük binaların her hangi bir üstün özelliği bulunmamaktaydı...” (Pope, 2011, s. 231). Pope diğer Aryanist oryantalistler gibi İran’ın geçmişine seçmeci ve öznel yaklaşımıyla İslamiyet  ncesi dönemlere daha çok ilgi uyandırmakla birlikte İslamiyet sonrasında Kaçarlar öncesine kadar olan tarihi süreci “İran mimarisi asrı” olarak g r r¹⁵².

Alman ve Amerikalı arkeoloji ekiplerinin gelmesinin ardından 1900 Sözleşmesi’nin feshiyle birlikte meclisteki bir tasarıyla Müze, Milli Kütüphane ve Atika İdaresi’ni yönetmek için beş yıllığına bir Fransız uzmanın istihdamına karar verilir (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 475. sayı). Fransız devleti tarafından gönderilen ve  cole des Beaux-Arts mezunu olan mimar ve arkeolog Andre Godard, EAM’nin sağldığı imkanlar vasıtasıyla çeşitli kültürel, mimari ve arkeolojik faaliyette bulunur. 1929 yılında İran’a gelen Godard yeni kurulan İran Arkeoloji ve Atikalar İdaresi’nin başkanlığına atanır (Majd, 2007, s. 117). Godard’ın görevini yürüttüğü dönemde EAM ile birlikte 1932 yılına kadar 82 tanesi İslamiyet öncesine ait olmak üzere toplamda 247 tarihi eser tespit edilir (Avery, 1984b, s. 64). Godard ayrıca B stanşınası Dergisi’nin kuruculuğu, Tahran  niversitesi fakültelerinin yerleşim planı tasarımı, Tahran Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi kuruculuğu, İran Milli Müzesi’nin tasarımı ve proje yürütücülüğü, Milli Kütüphane binası tasarımı gibi nice kamusal projelerde danışmanlık ve yöneticilik görevlerini sürdürmüştür (Kiani, 2014, s. 222).

¹⁵¹ Detaylı bilgi için bkz., (Heidari, 2011), (Majd, 2007, s. 61-91).

¹⁵² Pope İran mimari ve sanatı ile ilgili çok sayıda kitap yazmıştır. Bunların en önemlileri arasında 1938 yılında yayımladığı “A survey of Persian art: from prehistoric times to the present” adlı eseri İran mimarlık ve sanat tarih yazımı ile literatürüne büyük etki bırakmıştır. O ayrıca 1965 yılında yayımladığı “Persian Architecture” adlı eseriyle sürekli tarih anlayışıyla İslamiyet  ncesi ve İslamiyet sonrası (Safevi döneminin sonuna) dönemlerini ele almıştır. Pope günümüzde de milliyetçi tarihçiler tarafından “İran aşığı olan adam” olarak anılmaktadır.

Godard'ın EAM'nin himayesi ile gerçekleştirdiği en önemli iki faaliyetten birisinin dört ciltlik “Asâr-ı İran” adlı kitabının telifi olduğunu söylemek mümkündür¹⁵³. Godard bu eserinde Maxime Siroux ile birlikte arkeolojik ve mimari araştırmalarındaki gözlemlerinin sonucunu kaydederek (Gran-Aymerich & Marefat, 2001) İran'daki antik, ortaçağ ve yeniçağ mimarlık tarihi literatürüne en önemli sayılabilecek katkıyı sunduğunu söylemek mümkündür. Godard'ın EAM ile yürüttüğü diğer önemli faaliyeti ise Firdevsi anıtı-mezarına yapmış olduğu mimari tasarım olmuştur.

3.3.2 Encümen-i Asâr-ı Milli: Firdevsi'nin anıt-mezarı ve bininci yaş günü kongresi

İslamiyet'in başlangıç döneminde bir iki eser dışında mezar yapılarına rastlanmaması bilinen bir husustur. Bu bağlamda bu yapı türlerinin inşasının yasak olduğu hakkında bazı hadisler de mevcuttur ¹⁵⁴. Robert Hillenbrand'a göre (2012, s. 253-254) bu nedenle İslam dünyası coğrafyasında mezar yapılarının kutsal ve abidevi mimari binalar olarak ortaya çıkması X. yüzyılı beklemiştir. Köklerinin ilk olarak milattan önce I. binyıla kadar giden ve Türkistan'ın Tagisken yerleşkesinde ortaya çıkan mezar yapıları o tarihlerden sonra Türkistan'da güçlü bir şekilde devam etmiştir (Esin, 1978, s. 29; Hillenbrand, 2012, s. 273-274).

Zerdüştlük inancında ölü gömme geleneği olmadığından İran'da XI. yüzyıldan itibaren Gazneliler ve özellikle Selçuklu Türkleriyle birlikte kümbet ve türbe olarak gelenkleşen mezar yapılarının köklerinin Türkistan'dan geldiği kesinlik taşımaktadır (Arık, 1967; Hillenbrand, 2012, s. 275)¹⁵⁵. Selçuklular ve İlhanlılar döneminde Türkistan ve İran'da daha da çok sayıda eser veren mezar mimarisi geleneği XV. yüzyılda Timurlular döneminde Şah-ı Zinde gibi hanedanlık mezarlıklarının yanı sıra Hoca Aymed Yesevi Türbesi gibi anıt-mezarlarla yeni bir evreye girer. Yani siyasi kişilerin yanı sıra kültürel ve dini şahsiyetlere anıt-mezar yapma geleneğinin

¹⁵³ Godard'ın 1938-1949 yılları arasında Asâr-ı İran veya Athar-e Iran adlı eseri hakkında detaylı bilgi için bkz., (Godard & Diğerleri, 1992).

¹⁵⁴ Örneğin Allame Meclisi'nin Bihar-ül Envar'ın 80. Cildinde İslam peygamberi Hz. Muhammed'den bu konuda bir hadis nakletmiştir.

¹⁵⁵ Ahamenid döneminde rastlanan Kiros Kabri ile Nakş-ı Rüstem'deki diğer Ahamenid padişahlarının kaya mezarlıkları bir istisna sayılmaklar birlikte Zerdüştlük inancında ölü gömme geleneği bulunmadığından İran'da İslamiyet öncesi mezar mimarisi geleneği oluşmamıştır (Hillenbrand, 2012, s. 274-275).

Timurlular döneminden itibaren yaygınlaştığını söylemek mümkündür¹⁵⁶. Safevi döneminden itibaren İran’da Şii mezhebinin yaygınlaştırılması sonucunda İmamzade adıyla Şii imamlarının oğullarına maledilen bir çok anıt-mezar hızla yayılmaya başladıktan sonra mezarların kutsallık durumu yeni bir evreye girerek Kaçar dönemine kadar devam eder (Asl & Diğerleri, 2018).

İran’ın geleneksel kültürünün önemli bir parçası haline gelen anıt-mezarların inançsal boyutunun gücü önceki bölümde görüldüğü üzere siyasal meşruiyeti elde etme arayışında olan Nasıreddin Şah’ı bu binaları tamir ettirmeye götürüyordu. Dini veya siyasal şahsiyetlerin kutsanması İran’ın geleneksel kültüründe bu gibi anıt-mezarlarla gerçekleşiyordu.

Pehlevi hükümetinin kültür politikacıları veya kültür inşacılarının İran’ın geleneksel kültüründe bulunan “bireyi kutsama” özelliğini kullanarak yeni “kutsal şahsiyetler” yaratma çabasında bulunduklarının ulus-inşası süreci bakımından önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Daha önceki sayfalarda belirtildiği üzere bu yöntemi kullanan Hüseyin Kazımzade’nin İranşehr Dergisi’nde sürekli Kiros’un mezarı gibi yapıları araçsallaştırarak Ahamenid padişahlarını kutsal şahsiyetler haline getirmesi yeni inşa edilmekte olan İran ulus-devletindeki bu çabaların (yeni milli şahsiyetler için yapılması gereken anıt-mezarlar) başlangıç mahiyeti olarak değerlendirilebilir. Fars milliyetçiliğinin bu doğrultudaki kutsallaştırdığı yeni şahsiyetler aslında bir nevi geleneksel İran kültüründeki kutsal şahsiyetlerin yeni alternatifleri olarak nitelendirilebilir. Meşrutiyet döneminde Kaçar iktidarını daha çok seküler ve yenilikçi sloganlarla eleştiren ve yeri geldiğinde aşağılayan zümreler bu sefer yeni dogmalar yaratma arayışına girmişlerdi.

Bu bağlamda dönemin soyucu ortamında Fars milliyetçiliğine tarihsel meşruiyet kazandırma girişimleri kendi “ideal” söylemini Firdevsi’nin Şehname eserinde buluyordu. Firdevsi’nin Şehname eserinde bulunan İran’ın mitolojik şahsiyetleri birer modern milli kahramanlar olarak sunulmaya başlanmıştı.

¹⁵⁶ Timur’un oğlu Şahruh’un eşi Gevherşad Begim tarafından Meşhed şehrinde 1418 yılında Ali bin Musa-Rıza (sekizinci Şii İmamı) için inşa edilen külliye XV. yüzyılda dini şahsiyetlere abidevi mezar yapma geleneğinin oluştuğunu göstermektedir. Timurlu dönemi mezar mimari kültürünün detayları için bkz., (Blair & Bloom, 2012, s. 92-103).

Zerdüşt inancındaki kötülükler ve uğursuzluklar gücü olan *Ehrimen*, iyilikler Tanrısı olan *Ahura Mazda* ile mücadelesi *Şehname*'de farklı efsaneler ile Firdevsi tarafından kaleme alınmıştır. *Şehname*'deki efsanelerde *Ehrimen* olarak gösterilen Turan'a (Türkler) karşı İran'ın Rüstem gibi mitolojik kahramanları direnir (Yahaqqi, 1990, s. 198). Günümüze kadar Fars kültürü ve milliyetçiliğinin en önemli unsuru olan bu eserin şairini kutsamak Pehlevi hükümeti kültür politikacıların esas faaliyetlerinden birini oluşturur.

EAM'nin kurucu üyelerinden olan ve hükümette Almanlara yakınlığı ile bilinen Hasan Takizade daha önceki yıllarda da Almanya'dan yayımladığı *Kave Dergisi*'nde Firdevsi hakkında romantik değerlendirmeler yapmaktaydı. Takizade bu sefer *Ayende Dergisi*'nin ikinci sayısında Firdevsi'nin tarihsel makamının "hakettiği" konuma getirilmesi gerektiğini şöyle vurgular:

Firdevsi'nin makamının yüceliği hakkında açıklama yapmaya gerek yoktur... Farsça ve İranlılığın yaşadığı müddetçe O (Firdevsi) bu büyük binanın (İran) en büyük kurucuları arasında yer alacaktır. Firdevsi'nin İran kültürü içindeki makamı Homeros'un Yunan'da, Horatius'un Roma'da, Shakespeare'in İngiltere'de, Goethe'nin Almanya'da, Victor Hugo'nun Fransa'da ve Pushkin'nin Rusya'daki makamı ile aynıdır. O bizim milliyetimiz için büyük ebedi bir köşk yaptı... Bizim milliyetimizi büyük bir köşk ile şahlandıran böyle birisi için küçük kulübe bile yapmamamız utanç vericidir. (Taghizadeh, 1925, ss. 141-142)

Ülkedeki ulus-devlet çekirdeği olan Fars kimliğini ve Farsça'yı İran'a egemen kılmanın yolunun tarihsel ötekileştirici bir unsur olan Firdevsi'ye bir anıt-mezar yapmaktan geçtiği kanısı dönemin kültür inşacılarının ortak kabulüydü. Bu mesele aynı zamanda *Şehname*'de olduğu gibi yer yüzünde de *Ahura Mazda* unsuru olan Fars kimliği ve Farsça'nın *Ehrimen* unsuru olan Türk kimliği ve Türkçe'ye olan zaferiydi. Nitekim dönemin milliyetçi düşünürlerinden olan Mahmoud Erfan'a göre (1925, s. 32) Taciklerin dili olan Farça Orta Asya'da Türkçe'ye karşı yenilmişti ve bu yenilgi karşısında Farsça güçlendirilmeliydi¹⁵⁷.

¹⁵⁷ Mahmoud Erfan bu makalesinde Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında olan Fars dilli Tacikistan'ın Türk dilli ülkeler ile karışmasını Türkistan'daki Farsça'nın bekası için bir tehlike olarak görmekteydi.

Dönemin Meclis-i Şura-i Milli'sinde Firdevsi'nin mezarına ayrılacak bütçe için muhalif seslerin yükselmesi mezarın yerini bulmaya görevlendirilen Zerdüşt milletveliki Erbab Keyhüsrev Şahruh'u rahatsız eder (Shahrokh, 2003, s. 92, 183). Ancak muhalif seslerin susturulmasıyla birlikte EAM tarafından Firdevsi'nin gömüldüğü yeri bulmak için görevlendirilen Şahruh, Tus şehrine doğru yola çıkar. Tamamen yerli halkın sözleri ve anlatılarından yola çıkan Şahruh yeterli kanıtları bulmadan mezarın yerini tahmin etmeye çalışır (Shahrokh, 2003, s. 90; İİCMK, Pars Yıllığı, 1935, s. 18). “Kaim Makam Bağı'nda bulunduğu söylenen mezarı bulmaya başladık... Bağın bir köşesinde İslamiye Köyü'nün yanibaşında beşe altı boyutlarında kuru bir arazi dikkatimizi çekti... İslamiye Köyü'nün temsilcileri ile yerli yaşlı insanlarla sohbetlerimiz sonucunda kanaatim Firdevsi'nin kabrinin bu arazide olduğuna dair kesinleşti...” (Shahrokh, 2003, s. 90-91).

Yerel halkın rivayetlerine dayanarak tahminler üzerine Firdevsi'nin gömüldüğü yerin tespit edildiğini iddia eden Şahruh'un bu eyleminden sonra EAM anıt-mezarın tasarımı için bir yarışma düzenler. Yarışmanın sonunda Alman arkeolog olan Ernst Herzfeld, Fransız mimar Andre Godard ve yurtdışında eğitim almış tek İranlı mimar olan Kerim Tahirzade Behzad tasarımlarını sunduktan sonra Herzfeld'in tasarımı “İslami mimariyi andırdığı” gerekçesiyle reddedilir (İİCMK, Pars Yıllığı, 1935, s. 19; Shahrokh, 2003, s. 92; Esmaili, 2006)158. Tasarım önerilerinin sunulduğu sırada Hüseyin Kazımade İranşehr Gazetesi'nin bir sayısında tasarımın eskizini paylaşarak Tahirzade'nin tasarımının uygulanması gerektiğini savunuyordu (Şekil 3.11).

Kazımzade binanın tasarımının bir İranlı mimarın yapması gerektiğini savunmak için Tahirzade'nin Berlin'deki yarım kalmış olan eğitiminin gerçeğini saklıyordu: “Bu büyük tasarım Berlin'de mimarlık ve inşaat fennini başarıyla bitirmiş olan Kerim Tahirzade Behzad'ın eseridir... Böyle mübarek insanların değeri öncül milletler arasında yüksektir... Bu tasarımda bir taraftan Firdevsi'nin yüce makamının büyüklüğü diğer taraftan İran milletinin ruhunun yüceliği yansıtılmaktadır...” (Kazemzadeh, 1984c, s. 610-611). Tasarımda Persepolis'teki motifler ile boğa başlıklı sütunlar soğan biçiminde kubbeyi taşımakta ve Firdevsi'nin heykeli baldakenin tam

¹⁵⁸ Kerim Tahirzade Behzad (کریم طاهرزاده بهزاد) 1918 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nde mimarlık eğitimi aldıktan sonra 1927 yılında Berlin Yapı Akademisi'ndeki eğitimini yarım bırakıp İran'a döner. O Pehlevi hükümetinin kuruluş yıllarında yurtdışında mimarlığın modern eğitimi alman tek İranlı mimardı (Banimasoud, 2015, s. 233).

ortasında yerleştirilmiştir. Kazımzade bu eklektik tasarım hakkında şöyle bir açıklama yapar: “... bu tasarım İslamiyet öncesi ve sonrası mimari üsluplarını kendinde barındırarak seyirci için İran ırkının ölümsüz ruhunu temsil etmektedir” (Kazemzadeh, 1984c, s. 613).

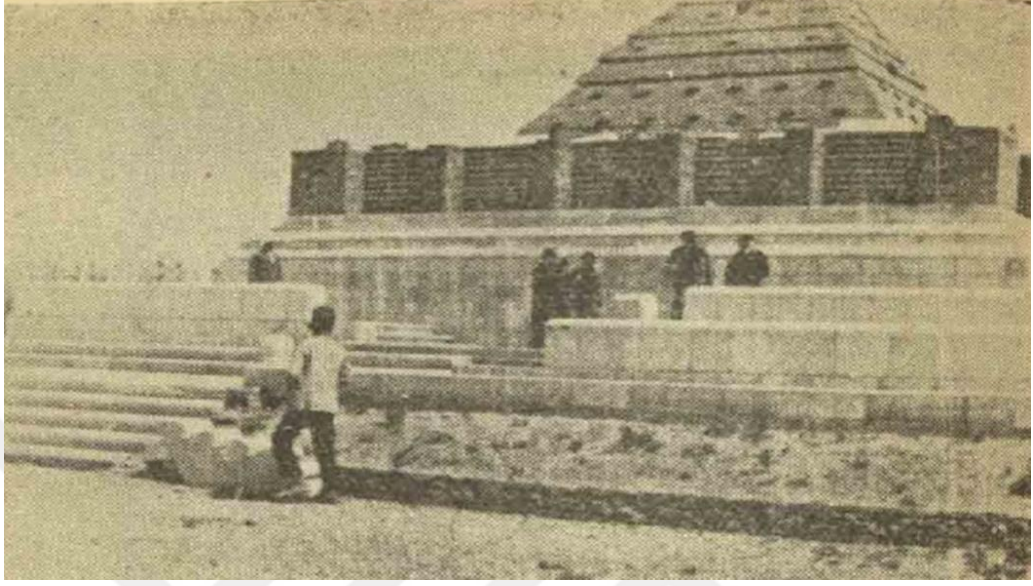
طرح بنای يك قبر (فردوس) برای زنده کننده نام ایرانی فردوسی طوسی — اثر كلك آقای میرزا کریم خان طاهر زاده بهزاد ، مصباح ایرانی در برلین

Şekil 3.11 : Kerim Tahirzade’nin Firdevsi mezarı için yaptığı tasarım (Kazemzadeh, 1984c).

Tahirzade’nin bu tasarım önerisi EAM tarafından onaylandıktan ve binanın taşla yapılmasına karar verildikten sonra inşaat faaliyetleri başlar. Projenin yürütülmesi için yine Zerdüş milletvekili Keyhüsrev Şahrüh seçilir. Bir kaç ay sonra uygun taşın seçilmemesi, bazı yapısal ve teknik sıkıntıların oluşmasından ötürü Tahirzade’nin tasarımından vazgeçilip Godard’ın tasarımına karar verilir (Shahrokh, 2003, s. 91-93).

Godard’ın tasarım önerisi devlet bakanı Timurtaş’ın bazı müdahaleleri sonucunda bazı değişikliklerle birlikte onaylanır ve Ekim 1928’de uygulamaya konur (Shahrokh, 2003, s. 94; İİCMK, Pars Yıllığı, 1935, s. 19). Firdevsi için yapılan bu mezarın inşaat gidişatını neredeyse bütün devlet yetkilileri takip ediyordu. İnşaatın yapıldığı sırada Rıza Şah ile veziri Timurtaş projeyi yakından takip etmek için Tus’a gitmeyi göze alırlar ve o esnada Rıza Şah Tus’a bağlanan yolların inşaat masraflarının kendisinin karşılayacağını sözünü verir. Şah binayı yakından gördükten sonra duygulanır ve Keyhüsrev Şahrüh’a dönüp şunları söyler: “ Firdevsi’nin büyük bir adam olduğunu söylüyorlar ve şimdi bin yıldan sonra Erbab Keyhüsrev gibi ün kazanan birisi bu

binanın mütevellisi olmuştur. Belki bir gün beni de böyle (Firdevsi gibi) anarlar...” (Shahrokh, 2003, s. 96). Ancak binanın piramit şeklindeki örtüsünde çatlaklar oluştuğu için inşaat durdurulur (Şekil 3.12).

Şekil 3.12 : Uygulamadaki yapım tekniği eksikliğinden dolayı Andre Godard’ın Firdevsi anıtı tasarımındaki örtüde çatlaklar oluşmuştu (İİCMK, Pars Yıllığı, 1935).

Firdevsi, tarihi gayri dini bir şahsiyet olarak kutsallaştırılıp modern ulus-devlet kahramanlarına dönüştürülüyordu. Bu çelişkiyi tutarlı kılabilmek için inaçsal kodlarla oynamak Pehlevi yönetiminin başvurduğu yöntemdi. Godard’ın tasarımının örtüsünde çatlak oluşunca bu sefer EAM yine Tahirzade’den yeni bir tasarım alternatifi talep eder. Ancak Timurtaş “Firdevsi’nin İran milliyetinin korunması ve milli birliğin oluşmasında Ahamenid padişahına benzer bir görev üstlendiği için” mezarının da Kiros’unkine benzemesi gerektiğini söyler (Sadigh, 1975b, s. 203). Tahirzade Godard’ın tasarımının alt kısmında bulunan yüksek merdiven ile platform öğelerinde her hangi bir değişiklik oluşturmada sadece piramit örtüyü kaldırıp Persepolis’teki süs unsurlarını kullanarak nihai tasarımını ortaya koyar (Şekil 3.13) (İİCMK, Pars Yıllığı, 1935, s. 19).

Firdevsi adına basılan bir pulun sağlayacağı gelir ile mezarın inşaat masraflarının karşılanması 1927 yılında Rıza Şah ve Furuği’nin girişimi sonucunda meclisten bir madde olarak çıkar. Ancak mezarın inşaatı sürecinde yukarıda bahsedilen sorunlardan dolayı artan masraflar Tahirzade’nin son tasarımının uygulamaya geçmesini askıya uğratar. Dönemin Farsçı yayınları hamaset içeren cümleler ve “mili seferberlik” sloganlarıyla halka inşaat masraflarının üstlenmesini ödenmesi gereken bir “milli

borç” olarak sunuyorlardı. İttılaat Gazetesi yazarı Haşimi Hairi gazetenin 27 Aralık 1933 tarihli sayısında bu çağrıyla Firdevsi’nin dilinden inmiş bir vahiy gibi şöyle dile getirmişti:

... Firdevsi Tus’taki ebedi mekanında yatsa da sözleriyle inşa ettiği bin yıllık bu yüksek köşkün (Şehname’nin) karşılığında en azından bir anıtın yapılmasını şuurlu İranlılar ve yaşayan yurttaşlarından gözlemektedir... Ulusal duygusu olan her İranlıda ve Firdevsi’nin üzerinde bıraktığı milli kıvancın etkisini hisseden her kişi kuşkusuz EAM’nin Firdevsi mezarının bitirilmesi için başlattığı bu projeye katılacaktır...”. Hairi çağırının devamında Firdevsi’nin Gazneli sultanının ilgisizliğine uğradığını “... [Biz İranlılar her birimiz] on riyal desteğimizle Firdevsi’ye karşı olan hakkımızı ödeyemeyiz ancak minnettarlığımızı bir bölümünü bildirebiliriz.(İİCMK, İttılaat Gazetesi, 2084. Sayı)

Şekil 3.13 : Kerim Tahirzade’nin nihai tasarımı başarıyla uygulanır (İİCMK, Belediye Dergisi, 1934, 4. ve 5. Sayı).

Bunun üzerine EAM 1 Şubat 1934 tarihinde ülke genelinde milli piyango yarışması başlatarak Tahirzade’nin nihai tasarımında oluşan bütçe eksikliğini bu yolla telafi etmeye çalışır ve satılmaya başlanan piyango biletleri yeterli bütçeyi sağlar. İsa Sadik’e göre mezarın inşasındaki bütçe eksikliği devletin yıllık bütçesinden temin edilebilirdi ancak EAM yetkililerince piyango yarışması bu projede “bütün milletin”

katılımını sağlayarak “vatanseverlik duygusunun” güçlenmesinde etkili olacaktı (Sadigh, 1975b, s. 210). Piyango biletinde Tahirzade’nin nihai tasarımının resmi Firdevsi’nin meşhur bir şiiri ile halka sunulmuştu (Şekil 3.14) (Bahrololoumi, 1976, s. 28). Mezarın yapılışında taş oymacılığını yapan ve geleneksel yapım tekniği yöntemiyle inşaatı gerçekleştiren Hüseyin Lorzade, Hüseyin Haccarbaşı ve Taki Durudiyan projenin açılışa yetişebilmesi için yüksek tempo ile çalışıyorlardı (Shahrokh, 2003, s. 96-98). Encümen-i Zerdüştiyan-ı Tahran da mezarın ışıklandırılması için Zerdüş ritüellerine uygun kırk adet bronz şamdan hediye etmişti (Bahrololoumi, 1976, s. 33)¹⁵⁹.

Şekil 3.14 : Encümen-i Asar-ı Milli tarafından Firdevsi’nin mezarına destek fonu sağlamak için hazırlanan piyango bileti (Bahrololoumi, 1976). Bilette Tahirzade’nin nihai tasarımı ile Firdevs’inin milli duyguları yükselten beyitleri yer alıyordu.

Firdevsi’nin mezarı aslında dönemin arkaik milliyetçi zihniyetinin dışa vurduğu “ideal imgesini” ve “pitoresk görünümünü” temsil etmekteydi. İslamiyet öncesi dönemin kutsandığı imge ile İslamiyet sonrası gayri dini sembol olan Firdevsi bir arada birleştirilmişti. Arkeolojik incelemeler sonucu İslamiyet öncesi Ahamenid kralı Kiros’a maledilen mezarın imgesi, yine Ahamenid mimari ürünü olan Persepolis’in süs unsurları ile Firdevsi’ye ait olduğu iddia edilen şiirlerin bir arada buluşturulması

¹⁵⁹ Encümen-i Zerdüştiyan-ı Tahran (انجمن زرتشتیان تهران) veya Türkçe anlamıyla Tahran Zerdüştlarının Derneği 1907 yılında Zerdüştların sorunlarını gidermek ve aralarında örgütlü işbirliği sağlamak amacıyla kurulmuştur (Anjoman-e Zartoshtian-e Iran, 2021).

mitolojik değerlerinin güçlü olduğu gelenekesel İran halkı için Fars/İran ulus-devlet varoluşunu meşrulaştıracak en iyi araçtı.

Ulus inşasına yönelik Pehlevi kültür politikacıları tarafından tasarlanan senaryonun daha güçlü ve inandırıcı dayanaklara dayandırma eylemi oryantalistlerin de katılımıyla tam yerine oturur. Pehlevi yönetimi ve kültür politikacılarının Firdevsi üzerinden yapmak istedikleri propaganda Firdevsi'nin bininci yaş günü dolayısıyla düzenledikleri uluslararası sempozyum ile gerçekleşecekti.

Batılı Aryanist oryantalistlerin Firdevsi ile tanışmaları ve ilgilenmeleri XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar gitmektedir¹⁶⁰. XX. yüzyıla kadar Batılı oryantalistlerin düşünce merkezleri tarafından incelenen ve dünya kamuoyuna tanıtılan Firdevsi'nin Şehname'si Pehlevi dönemine gelindiğinde artık siyasal amaçlar için araçsallaştırılmaya uygun görülen bir özellik taşımaktaydı.

EAM ve Maarif Bakanlığı'nın girişimiyle Firdevsi Kongresi yerli ve yabancı oryantalistlerin katılımıyla 4-8 Ekim 1934 tarihinde Tahran'da Darülfünun'un konferans salonunda gerçekleşir (Şekil 3.15)(Sadigh, 1975b, s. 212).

Şekil 3.15 : Firdevsi Kongresi'nin oturum başkanları (Bahrololoumi, 1976).

¹⁶⁰ İngiliz şair Joseph Champion'un 1788 yılındaki Şehname'nin bir bölümünün çevirisini yapmasıyla başlayan bu ilginin devamını 1801 yılında Alman şair E. G Hageman'nın Almanca'y çevirisi, Avusturyalı Von Wallenburg'un 1810 yılındaki çevirisi, İngiliz Mathew Lumsden'in Hindistan'da 1811 yılındaki eserin bir bölümünü düzeltmesi, İngiliz Turner Macan'ın yine Hindistan'da 1829 yılındaki nihai düzeltmeleri, Fransız Jules Mohl'un 1873 yılındaki Fransızca'ya çevirisi ve daha niceleri gerçekleştirir (Bahrololoumi, 1976: 50-51).

Kongrenin ve gelen misafirlerin bütün masraflarını yüksek bir bütçe ile karşılayan Pehlevi hükümeti kongrenin amaca uygun olarak gerçekleşmesi için tüm imkanlarını kullanıyordu. Oryantalistleri en iyi şekilde ağırlamak için devlet adamları kendi evlerinin kapılarını açarken Hindistan'dan gelen Zerdüştlere de Keyhüsrev Şahrüh karşılamaktaydı (Bahrololoumi, 1976, s. 35-36).

Kongrenin yapıldığı tarihten hemen önce Tahran Belediyesi Tophane Meydanı'na bağlanan ve şehrin en önemli caddelerinden olan Alaüddevle Caddesi'nin adını Firdevsi olarak değiştirir ve caddeyi genişletir. Firdevsi Caddesi'nin en sonuna Firdevsi Meydanı eklenerek Hindistan Zerdüştlерinin Derneği tarafından meydana dikilmek maksadıyla hediye edilen Firdevsi'nin bronz heykeli dikilir (Şekil 3.16). Heykel Firdevsi'yi oturmuş ve Şehname okuyor vaziyette gösterdiğinden meydanın silüetine uygun görülmez ve Tahran Üniversitesi kampüsüne götürülerek yerine günümüze kadar ulaşan heykel dikilir (Şekil 3.17)(Sadigh, 1975b, s. 232)¹⁶¹.

Şekil 3.16 : Hindistan Zerdüş Parsileri tarafından Firdevsi Meydanı'nda dikilmek üzere hediye edilen Firdevsi'nin oturmuş heykeli. Heykel, biçiminin meydanın silüetine uygun olmaması gerekçesiyle kaldırılır (İİCMK, Belediye Dergisi, 1934, 4. ve 5. Sayı).

¹⁶¹ Tahran Belediyesi 1935 yılında Kaçar döneminden kalan semt, mahalle, meydan, cadde ve sokakların adını değiştirmiştir. Kuşış Gazetesi 3 Eylül 1935 tarihindeki sayısında uzun bir listede silinecek olan eski isimlerin karşısında yeni isimleri açıklamıştır (İİCMK, Kuşış Gazetesi, 2803).

Firdevsi Kongresi'ne Japonya, Amerika, Hindistan Parsi Zerdüştları, Sovyetler Birliği, İtalya, Birleşik Krallık, Irak, Afganistan, Türkiye, Almanya, Fransa ve Çekoslovakya tarafından uzmanlar katılır (İİCMK, Kuşış Gazetesi, 2538. sayı)¹⁶². Açılış konuşmasını romantik cümlelerle yapan başbakan Furuği ve Maarif Bakanı Hikmet'ten sonra kongre başlar ve beş gün süren kongrede Firdevsi'nin Şehname'si hakkında bildiriler sunulur.

Şekil 3.17 : Firdevsi Meydanı'na dikilen ve günümüze kadar ulaşan ikinci Firdevsi heykeli (URL-7).

Aynı tarihlerde dünyanın bir çok ülkesinde Firdevsi Kongresi gazetelerin ilk haber manşetleri olurken İran'daki gazeteler de kongre hakkında coşku dolu içeriklere yer vermişlerdi. Pehlevi kültür inşacıları bu vesileyle Firdevsi'nin şiirleri üzerinden kendi

¹⁶² Kongreye Türkiye'den Fuad Köprülü ile Ali Nihad Tarlan katılır. Fuad Köprülü konuşmasında Ali Nihad Tarlan ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti ve İstanbul Üniversitesi adına kongreye katıldıklarının altını çizerek Şehname hakkında şu açıklamalarda bulunur: "... biz çok eskiden İran ve edebiyatıyla yakından ilgililenmekteyiz ve bu ülkenin sanatını samimiyetle takdir ediyoruz. Bu büyük şair ile eseri bizim için çok önemlidir ve bunun en büyük kanıtı da Arapça'dan sonra eserin en eski çevirisinin Türk dilinde olmasıdır..." (İİCMK, Teceddüd-i İran Gazetesi, 1526. sayı).

kültürel politikalarını meşrulaştırmak için her türlü propagandayı esirgmeden yapıyorlardı. Şehname'den bütün asırlara hitap eden mucizevi öğütler varmışçasına “milliyet” ve “vatanseverlik” gibi modern kavramları bile çıkarmak istiyorlardı. Kuşîş Gazetesi 4 Ekim 1934 tarihli sayısında ilk sayfasının yarısını “Milliyet” başlıklı yazıya ayırmıştı. Yazıda Firdevsi'nin “İran milleti” için tarihi önemi şu şekilde açıklanmıştı: “...Şehname'nin değeri sadece Farsça'nın dirilişi ile ilgili değildir... Firdevsi İran milliyetinin ve kavminin istiklali ile ihyasını gerçekleştirdi” (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 2538. sayı). Yine aynı gazete diğer sayısında kongredeki Bahar Mest'in Pehlevi saltanatını meşrulaştıran bildirisinin içeriğini paylaşarak Firdevsi'nin “saltanatçı ve vatansever” olduğunu vurguluyordu (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 2541. Sayı). Teceddüd-i İran Gazetesi de 6 Ekim 1934 tarihli sayısında kongredeki gelişmeleri kaydederek ilk sayfasında “Firdevsi Şehnamesi'nin Bütün Fasılları” başlıklı köşesinde Şehname'nin en iyi basımının en uygun fiyata çıktığı reklamını halkla paylaşıyordu (İİCMK, Teceddüd-i İran Gazetesi, 1525. sayı).

Kongrenin sona ermesinin akabinde bütün katılımcılar ile kongre heyeti Firdevsi anıt-mezarının açılışını gerçekleştirmek için Tus şehrine doğru yola çıkarlar. İsa Sadik'e göre Rıza Şah heyetten elli kilometre önde giderek yeni yapılan Tahran-Tus yolunu yakından kontrol edip inşaat hakkında bilgi alıp ayrıca yapılan hazırlıkları denetliyordu (Sadigh, 1975b, s. 220)¹⁶³. EAM, kongre heyetinin Nişabur'daki Ömer Hayyam'ın mezarını ziyaret edeceğini tahmin ettiğinden hemen mezarı tamir edip taş oymacılık ile işlenmiş bir mezar taşını dikmişlerdi (Bahrololoumi, 1976, s. 52).

Dört gün yolculuğun ardından 12 Ekim günü büyük şenlik töreni ile başlayan açılış töreninde Rıza Şah ikiyüze yakın katılımcının önünde mezarın platformu üzerine çıkar ve dört dakikalık konuşmasında övgü dolu romantik cümlelerle şunları söyler: “... bu binanın yapılışıyla İran milletinin tarihi dileklerinden biri yerine getirmekten ve minettarlık duygusunu karşılamaktan çok mutluyuz... İran milleti tarihte Firdevsi'nin makamına yapılan haksızlığı gidermek ve minettarlığını gösterebilmek için böyle bir binanın yapılmasını elzem gördük...” (Şekil 3.18)(Bahrololoumi, 1976, s. 54; İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 2545. sayı). Kuşîş Gazetesi de ayrıca Firdevsi'nin mezarından büyük

¹⁶³ Rıza Şah yabancı dil sıkıntısı ve yeterli derecede görgüye sahip olmamasından dolayı genellikle partilerde ve yabancıların olduğu mahfilere bulunmamayı tercih ederdi (Deldam, 1992: 386-387).

bir fotoğraf paylaşarak o günü “tarihi bir dönüm noktası” olarak nitelendiriyordu (İİCMK, Kuşış Gazetesi, 2544. Sayı).

Firdevsi’nin “milli kültürün kahramanı” olarak sunulmasının tamamen Pehlevi hükümeti kültür politikalarının bir ürünü olduğunu söylemek mümkündür¹⁶⁴. Kaçar padişahlarının meşruiyet kaynağı olarak başvurdukları tarihsel şahsiyetlerin kimliğinin İran’da İslamiyet sonrası hüküm süren Türk kökenli sultanlar iken Pehlevi yönetiminin kimlik arayışında bu unsurlar yabancı sayılarak dışlanıyordu. Rıza Şah bu anıt-mezarın yaptırılmasıyla İran milleti adına “Firdevsi’ye karşı olan borcu” öderken ülkenin büyük çoğunluğu Firdevsi’nin kim olduğundan bile habersizdi. Şah’ın “İran milleti” olarak nitelendirdiği kavram aslında kendisiyle birlikte etrafını kuşatan Fars milliyetçi zümreleriydi.

Şekil 3.18 : Rıza Şah Firdevsi’nin mezarı önünde konuşma yaparken (Sadigh, 1975b).

Firdevsi’yi neredeyse bir peygamber mertebesine kadar yükseltmek, Şehname’ye yeni bir kutsal kitap sıfatını yüklemek ve anıt-mezarı ise yeni inşa edilen değerler sisteminde kutsal bir mabet gibi sunmak Pehlevi kültür politikacılarının ortaya koymaya çalıştıkları bir tezdi.

¹⁶⁴ Kaçar padişahlarının Firdevsi’yi bir tarihi “İran” şahsiyeti olarak kabul etmesinin Muzaffereddin Şah ile birlikte başladığını söylemek mümkündür. Muzaffereddin Şah kendi seyahatnamesinde Firdevsi’nin şiirlerini yer yer kullanmıştır. Detaylı bilgi için bkz., (Muzaffereddin Şah, 2019).

Kuşîş Gazetesi'nin bir diğeri sayısında kongrede sunum yapan Orens, Firdevsi ve Şehname hakkında şöyle bir açıklama yapmıştı: "... Şehname insanı Tanrıya yakınlaştırmayla, insanın başlangıcını ve sonunu göstermesiyle, modern siyaset ile yaşamın kanunlarını içermesiyle ve nihayetinde Tanrıya tapınmanın yolunu göstermesiyle kutsal bir kitabın bütün özelliklerini taşımaktadır. Şehname Tanrıya tapınmanın ve ibadetin bütün yollarını göstermektedir..." (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 2543. sayı). Pehlevi hükümetinin eski kutsallar yerine yeni kutsalları yerleştirmeye çalışılması aynı mimari, kentsel, giyim kuşamsal, sağlıksal ve kültürel olan her alanda başlattığı "eskiye karşı yeni" kampanyası gibi yeniyi eskinin yıkımları üzerinde inşa etme girişimiydi.

Ariyanist söylemlerin dünyada zirvede olduğı 1934 yılında Firdevsi'nin Bininci Yaş Günü Kongresi'nden sonra dünyanın dört bir köşesindeki sanayi ülkelerinin hepsinde Firdevsi'yi anma törenleri gerçekleştiriliyordu¹⁶⁵. Berlin'nin önemli caddelerinden birisi ile Roma'da bir meydana Firdevsi'nin adı verilmişti (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 2594. ve 2602. Sayı).

Avam için yabancılaştırılan yerel unsurlar yerine "milli unsurların" yerleştirilmesi mantıksal ve rasyonel bir yol ile gerçekleşmeyeceğinden, kültürel normda doğa üstü değeri olan anıt-mezar vb. gibi mimari ürünlerin oluşturduğu yeni kutsallar dolayısıyla gerçekleşebilirdi. Yani bir nevi geleneksel olanı geleneksel yöntem ile yıkmak veya modern olanı anti-modern ve dogmatik yöntem ile inşa etmek Pehlevi rejiminin başvurduğu politika olarak nitelendirilebilir. Ancak öte yandan seçkinler için de Firdevsi Kongresi'nin gerçekleşmesi ve Firdevsi'nin milli kahraman olarak dünya kamuoyuna duyurulması uluslararası camiada modern İran ulus-devletinin meşrulaştırmasını en etkili biçimde gerçekleştiriyordu.

3.3.3 Milli Mimari: eskiyi yıkarak arkaik İran'ı canlandırmak

Bir milletin birliğini gösteren unsurlardan birisi mimarlıktır... Apadana Kasrı, Kuh-i Hacı Kasrı, Firuzabad Ateşkedesi ve Firuzabad Sarayı gibi binaları inşa eden bir millet bağımsız ve milli bir mimari sanatına sahiptir. Bu tarz mimari dünya mimarlık fenni tarihinde etraflıca anlatılmış ve dünyanın bütün güzel sanatlar fakültelerinde öğretilmektedir. (Hikmet, 1976, s. 157)

¹⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 2584., 2591., 2594., 2596., 2600., 2602. Sayıları)

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Batılı Aryanist oryantalistlerin önce tarih yazımında ve aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren arkeoloji, sanat/mimarlık tarih yazımında sıkça dillendirdikleri “antik İran ihtişamı” Pehlevi dönemine gelindiğinde artık devletin resmi ideolojilerinden birine dönüşmüştü. İslamiyet öncesi Ahamenid ve Sasani dönemi uygarlığına sürekli anakronik göndermeler yapmak siyasetten kültüre kadar bütün inançsal, dilsel, sanatsal ve mimari alanlarında baskın söylemi oluşturuyordu. EAM tarafından Ernst Herzfeld, Arthur Upham Pope ve Andre Godard gibi Batılı arkeolog ve mimarların kazı ve araştırma faaliyetlerinin içerikleri dönemin medya araçları olan gazeteler ve dergilerin ilk manşetleri arasında yer almaktaydı.

Hasan Takızade’nin çıkardığı Kave Dergisi, Mahmut Afşar’ın çıkardığı Ayende Dergisi ve Hüseyin Kazımzade’nin çıkardığı İranşehr Gazetesi’nde arkaik İran’ın kültürel unsurlarına başvurulması kültürel kurtuluşun yegâne yolu olarak gösteriliyordu. Üstelik Vaaz ve Hitabet Müessesesi ve daha sonra Rıza Şah’ın Nazi Almanyası’na yakınlığından sonra kurulan Düşünceleri Yetiştirme Kurumu halkın ve özellikle gençlerin bilincine milliyetçi ideolojiyi aşıyorlardı¹⁶⁶. Özellikle ülke genelinde şubeleri olan Düşünceleri Yetiştirme Kurumu’nun uzmanları tarafından ister örgün eğitim sisteminde yerleştirdikleri ideolojik derslerle olsun isterse bağımsız olarak sinema ve tiyatro alanındaki ürettikleri programlarıyla olsun dönemin milliyetçi zihniyetinin oluşmasında üstün rol oynamaktaydı.

Belediye Dergisi 1931 yılının sekizinci sayısında Tahran’ın ilk büyük sinemalarından olan Sipeh Sineması’ndaki Ahamenid padişahı hakkında çekilen “Büyük Kiros” adlı film hakkında şunları paylaşmıştı:

... Sipeh Sineması’ndaki filmleri izleyen herkes bir kaç saat tarih ve ahlak okulunda olduğunu hissedecek ve bilgi edinmeden evine dönmeyecektir... Büyük Kiros filmi İranlıların kafa tasını milli gururla taşıracak ve kutsal ülkemizin şanlı tarihini insanların gözü önünde sergileyecektir. Bundan daha âlâ bir hizmet olabilir mi?. (İİCMK, Belediye Dergisi, 1931 yılı, 7 ve 8. Sayı)

¹⁶⁶ Müessese-i Vaaz ve Hitabe veya Türkçe anlamıyla Vaaz ve Hitabet Müessesesi (مؤسسه وعظ و خطابه) ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., (Kouhestaninejad, 1991). Sâzman-ı Perveriş-i Efkâr veya Türkçe anlamıyla Düşünceleri Yetiştirme Kurumu’nun (سازمان پرورش افکار) gençler üzerinde yürüttüğü politikalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Salmasizadeh, M. & Diğerleri, 2019).

Kurum'un programlarında sürekli “Şahseverlik ve vatanseverlik” ilkesiyle İslamiyet öncesi Ahamenid döneminden Rıza Şah'ın hükümetine kadar tek ve hep ayakta kalan bir İran'ın var oluşundan bahsediliyordu (Salmasizadeh ve Diğerleri, 2019; Mesgar, 2009). Bütün kültürel platformlardaki antik İran'ı canlandırma faaliyetlerinden tabiki mimari en büyük payı alacaktı.

Ahamenid ve Sasani mimarisinin canlandırmacı üslubu daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Kaçar dönemi bazı aristokrat ve tüccar sınıfının şahsi konutlarının cephesinde gerçekleşmişti. Yine üzerinde durulduğu gibi 1917 yılında Keyhüsrev Şahruh'un girişimleriyle bu tarz canlandırmacılık Tahran'daki Zerdüştler için inşa edilen Adrian Mabedi'nde de görülmüştü. Üstelik Nasıreddin Şah devrinde 1889 Paris Uluslararası Sergisi ile Meşrutiyet devrinde 1913 Ghent Uluslararası Sergisi'nde uluslararası çapta bu üslubun bir ön denemesi uygulanmıştı.

Ancak bu üslubun ilk olarak resmi devlet binalarında ortaya çıkışı Birinci Pehlevi döneminde gerçekleşecekti. EAM'nın kuruluş yıllarında Batılı oryantalistlerden yapılan davetler arasında ülkeye gelen Arthur Upham Pope'un eşi görülmedik propagandaları ve konuşmalarının Pehlevi dönemi Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubunun resmileşmesinde büyük etkisinin olduğu söylenebilir. Pope'un 1925 yılında EAM'deki etkileyici çıkışı sonucunda Rıza Şah inşaatı devam etmekte olan Postane, Milli Banka ve Şehrbani binaları gibi büyük binaları kendi tabiriyle “Ahamenid üslubunda” yapılmasının emrini verir (Heidari, 2011).

1931 yılı ile 1934 yılları arasında Ernst Herzfeld'in Persepolis'te yürüttüğü kazılardaki bulguları da dönemin arkaik milliyetçi ortamında büyük yankı uyandırmıştı. İttılaat Gazetesi Ekim 1933 tarihindeki beş sayısını bu kazıların raporlarına ayırmıştı. Bu raporlar kazı heyetindeki bir uzmanın Ahamenid imparatorluğunu övgü dolu cümlelerle anlattığı içeriklerden oluşuyordu:

Persepolis'ten geçtiğimde içimde oluşan duygularımı hiç bir zaman unutmayacağım. Bir gün büyük ve babayiğit insanların yaşadığı yer, dünya siyasetinin merkezi, düşmana saf tutma ve dostla birleşmenin yeri ve padişahların seviştiği mekanlar olan ve bütün dünya başkentlerinin ötesinde yer alan Persepolis bugün çok derin bir sessizliğe gömülmüştür. (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 2046. sayı)

Rıza Şah'ın Persepolis'e her geçen gün artan ilgisinin ilk darbe yılları yani 1921'den başlamıştı. Rıza Şah'ın üçüncü eşi olan Tacülmülk Ayrımlu kendi anılarında Şah'ın İran'ın İslamiyet öncesi tarihine olan ilgisinin artmasıyla ilgili önemli bilgiler paylaşmıştı. Ayrımlu okuma ve yazması bile olmayan Rıza Şah'a İran tarihi ve Farsça'yı öğretmek için her gün saatlerce uğraşan Muhammed Ali Furuği'nin çabalarından bahseder. Furuği bu çalışmalar sürecinde "Tarihte İranlıların başlarına gelen bütün felaketlerin müsebbibinin Araplar olduğunu, İslamiyet'e güvenmediğini, bütün dinlerin kaynağının Zerdüştlük olduğunu ve diğer dinlerin Zerdüştlüğü taklit ettiğini" söylüyordu. Ayrımlu'ya göre İran'ın "şanlı geçmişi" hakkındaki konuşmalardan hoşlanan Rıza Şah, Furuği ile sohbetlerinin sonucunda bir süre sonra "rüyasında sürekli Ahamenid padişahları olan Kiros ile Darius'u görüyordu". Ayrımlu özel ders niteliğinde olan bu konuşmaların ardından Rıza Şah'ın bilincinin tamamen değiştiğini ifade eder (Khosrowdad, 2001, s. 87-88)¹⁶⁷.

Furuği'nin özel çalışmaları ve dünyanın süper güç ülkelerinden gelen Batılı oryantalistlerin de takıntı haline getirdikleri antik İran yüceltmesi Rıza Şah'ın dünya görüşünü derinden etkiler. Bütün bu telkinler sonucunda İran ülkesi ve milletin "geri kalmışlığının" nedeninin "beceriksiz liderler" olduğu kanaati olur (Khosrowdad, 2001, s. 90). Öyleki Rıza Şah'ın Zerdüştlük dinini övmesi ve İran'ın geçmişine özellikle de Kaçarlara beslediği nefret günlük hayatının rutinine dönüşmüştü (Shahbazi, 2007a, s. 72).

Bütün bu olan bitenler dolayısıyla Rıza Şah'ın kendini kaybedilmiş antik İran azametinin geri getirilmesin için bir kahraman olarak görmesinde hiç bir kuşku bırakmıyordu. William Jackson'un 1903 yılındaki Persepolis'e yaptığı seyahatte dile getirdiği gibi:

...Persepolis harabeleri geçmişin kaybedilmiş azamet ve görkemidir, ancak kim bunu bilir?!! Belki geçmiş günlerin gölgesinden, unutulmuş asırların tozu ve dumanından, Simurg kuşunun küllerinden ve darmaduman olmuş İran'dan

¹⁶⁷ Kendisi ile Rıza Şah'ın kökeninin Azerbaycanlı olduğunu belirten Ayrımlu, Furuği'nin bu konudaki fikirlerini şu şekilde açıklar: "Ben ve Rıza asaleten Azerbaycanlıydık... Furuği Rıza Şah'ın Azerbaycan'a olan ilgisini bildiği için Şah'ın kulağına sürekli Azerbaycanlıların Türk olmadıklarını, İran'ın en asil kavmi olduklarını, Zerdüş peygamberinin Azeri olduğunu ve Zerdüş dinin ise Azerbaycan'dan çıktığını okuyordu " (Khosrowdad, 2001, s. 91). Azerbaycanlı, Azeri ve Türk Dilli tabirleri Aryanist şarkiyatçılar tarafından üretilen ve İran'da günümüze kadar Azerbaycan bölgesindeki Türklere yönelik durmadan uygulanan sistematik asimilasyon politikalarının stratejilerindendir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Dinç, 2018).

birisi çıkacak ve güçlü elleriyle İran'ın tarih safhalarını parlatacak, antik İran'ı canlandıracak ve yeniden İran halkını yüceltecektir. (Jackson, 1978, s. 364)

Rıza Şah padişahlık makamına oturmadan önce 1922 yılında bir kez, padişahlık makamına oturduktan sonra ise sırasıyla 1932 yılı ile 1937 yılında iki kez olmak üzere toplamda üç kez Persepolis'i ziyaret edip Herzfeld ve ekibi tarafından yürütülen kazıları takip edip Ahamenid mimarisi hakkında da bilgi ediniyordu (Şekil 3.19) (Sami, 1976).

Şekil 3.19 : Rıza Şah'ın veliaht Muhammed Rıza ile birlikte 1937 yılındaki Persepolis ziyareti. Ernst Herzfeld kanlıntılar hakkında Rıza Şah'ı bilgilendiriyor (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 3097. Sayı).

İttılaat Gazetesi 29 Ekim 1932 tarihinde yapılan ziyaretin ayrıntılarına ilk sayfasında büyük bir manşetle yer vermişti. Rıza Şah, Ernst Herzfeld ve Andre Godard ile birlikte Apadana Sarayı'nın merdivenlerinden çıkarken merdivenlerin kötü durumda olduğunu "eskilerin cahilliğinden ve kötü nitetinden" kaynaklandığını söyler. Herzfeld ile Godard Persepolis'teki taş kabartmalarını abartılı bir şekilde "dünyada eşsiz" olduğunu söylediklerinde Rıza Şah duygulanır (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 1749. Sayı)¹⁶⁸. Ardından Herzfeld alanda bulunan yeni taş yazıtlarının çevirisini okuduktan sonra Rıza Şah hayretler içinde şunları söyler: "Nasıl da azametliymiş kadim İran!!!" (Sami, 1979). Günün sonunda ise Chicago Üniversitesi Doğu Bilimleri gönderdiği bir telgrafta Rıza Şah'ın Persepolis'e gelişi taktir dilip "İranlılar için yapılan hayırlı"

¹⁶⁸ Persepolis'teki taş kabartmalarını o tarihlerde "eşsiz" olarak nitelendirmenin nesnel olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. XVIII. yüzyıl ve daha önceden gün yüzüne çıkan Mısır, Mezopotamya, Yunan ve Roma eserlerinin durumu o tarihlerde bilinen bir husustu.

işlerden ötürü saltanatının devamlı olmasını diler (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 1749. Sayı).

Rıza Şah'ın Persepolis'e yaptığı üçüncü seyahat yaklaşık beş yıl aradan 1937 yılında gerçekleşir. Persepolis'ten önce Sasani yerleşkesi olan Bişâpur'u ziyaretinin haberini paylaşan İttılaat Gazetesi'ne göre bu sefer Rıza Şah'a oğlu Muhammed Rıza da eşlik ediyordu. İttılaat Gazetesi 5 Nisan 1937 tarihli Bişâpur seyahat resimlerini paylaşarak "Şah'ın yüksek teveccühüyle keşfedilen Bişâpur kalıntıları bu ülkenin tarihi azametini" sergilediğini kaydetmişti (Şekil 3.20) (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 3095. Sayı).

Şekil 3.20 : Rıza Şah'ın veliaht Muhammed Rıza ile birlikte 1937 yılındaki Bişâpur yerleşkesi ziyareti (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 3095. Sayı).

Bu sayıdan sonraki art arda gelen üç sayıda ilk manşetini Persepolis ziyaretine ayıran İttılaat Gazetesi alanda keşfedilen yeni buluntular hakkında bilgi vermeye çalışıyordu¹⁶⁹. Gazetenin bir çok sayısındaki bilgi yarışı oyunlarında soruların bir kısmı İslamiyet öncesi İran tarihi hakkındaki içeriklerden oluşuyordu. Pehlevi rejimi arkaik milliyetçi zihniyetiyle kendi meşruiyetini arkeolojik kazıları desteklemekte, yeni keşfedilen kalıntıları sergilemekte ve bütün bunların propagandasını yapmakta buluyordu.

Rıza Şah bütün bu telkinler dolayısıyla İran'ın "şanlı geçmişini ve kaybedilmiş ihtişamını" ülkeye kazandırmak için yapılan arkaik milliyetçiliğin yanı sıra çareyi

¹⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz., (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 3096., 3097. ve 3098. Sayıları).

Ahamenid-Sasani mimarisinin canlandırılmasında buluyordu. Ayrımlu'ya göre Rıza Şah İran'ın geçmişini yeniden canlandırmak için bütün devlet binalarının mimari üslubunun Ahamenid-Sasani mimarisinden ilham alınarak inşa edilmesinin emrini vermişti: “Örneğin Şehrbani binasının mimarisini Pasargad Sarayı'na benzer yapılmasını istedi” (Khosrowdad, 2001, s. 91).

Ülkeye antik İran silüetini kazandırmak çağdaş işlevi olan devlet binaları, okullar, hastaneler ve bazı özel konut binaları aracılığıyla gerçekleştirilecekti. Ahamenid-Sasani mimarisindeki tapınak ve saray mimarilerindeki çeşitli unsurların çağdaş işlevi olan binalara uygulanması planda, yapım tekniğinde, farklı mimari mekanlar ilişkisinde gerçekleştirilemeyeceğinden sadece cephe bezemesinde kullanılabilirdi. Ancak dönem ideolojisi canlandırmacı üslup ile inşa edilen yapıları “hakiki birer Ahamenid-Sasani mimari ürünü” olarak değerlendiriyordu. İkinci Pehlevi dönemi milliyetçi tarihçilerden olan Parviz Rajabi (1976, s. 83) bu üslup hakkında görüşünü şöyle açıklar: “... Ahamenid-Sasani sanatı Nehavend yenilgisi (Arapların istilası) sonrası hiç bir zaman mustakil olarak kendini göstermemiştir. Bu mimari aradan geçen on dört yüzyıl sonra sadece Rıza Şah döneminde Persepolis ve Tak-ı Kesra'dan ilham alınarak boy gösterebildi”.

Fars milliyetçiliğinin İran'ın tarihi gerçeğine karşı rövanşist yaklaşımı ülkenin gidişatındaki ana unsurların ana bileşenini oluşturmaktaydı. Bu rövanşist yaklaşımın her alanda bir çıktısı olurken imar alanındaki tezâhürü yıkım faaliyetlerinden mimar üslupların belirlenmesine kadar geniş bir yelpazede kendini gösteriyordu.

İran'daki çağdaş mimari hakkındaki mimarlık tarih yazımı literatüründe Pehlevi dönemi neo-klasik ve Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubu hakkındaki değerlendirmeler genellikle “modern üslup” dışında tanımlanmaktadır. Banimasoud (2015), Ghobadian (2015), Kian (2014), Mokhtari (2017) ve Rajabi (1976) gibi önde gelen mimarlık tarihçilerince “modern mimari” kavramı genellikle kübik ve modernliğin kanonik görüntüsünü taşıyan mimari ürünlerde olan üsluba atfedilir. Oysa “modern olan” kişinin değişimin karşısında konumuna ilişkin öznelliğini ortaya koyan öz bilinçli bir edimdir (Bozdoğan, 2002, s. 35).

Collins'e göre Avrupa'da XVIII. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyılda güçlü bir şekilde formasyonuna devam eden canlandırmacı üslup bilinçli olarak demokratikleşme ve elitlerin tekelinden çıkan sanatsal eleştirinin bir tezâhürüydü (Collins, 1998, s. 62).

Millet kavramının ortaya çıkmasıyla canlandırmacı üslup tarihteki Romanesk ve Rönesans mimarisinden başka bir manada milletleri temsil etme gibi seküler değerlerin üstünlüğü güdüsünden kaynaklanmaktaydı (Collins, 1998, s. 65)¹⁷⁰. Bir çok erken modernist mimarın dncesinin aksine canlandırmacı üslup aslında modern bir hareketti. Geçmiş dönemlere ilginin bilinçli bir şekilde artması veya geçmişin imgesini pitoresk bir şekilde canlandırmak diğer sanat dallarından bakıldığında “modern akıtan kopma” gibi görülse de aslında yine de modern bir mdahaleydi (Bressani, 2017). Bu meseleyi Foucault’un “Yönetimsellik” kuramıyla da bağdatırmak yanlış olmayacaktır. Yani XIX. yüzyıl canlandırmacı slup Foucault’un modern devletlerin en büyük sorunlarından birisi olan “yönetme”den doğan bir nevi zm arayışı olarak nitelendirilebilir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kaçar İran’ında yaygınlaşan neo-klasik canlandırmacı üslubun Pehlevi döneminde Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslup olarak devam etmesi aslında modern bir hareketti. Pehlevi döneminde neo-klasik üslubun yanı sıra Ahamenid-Sasani canlandırmacılığın da aslında XIX. yüzyılda Batıda gelişen ve Ecole Des Beaux Arts’ın öncülük ettiği üsluptan başka bir şey olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Foucault’un (2001, s. 586) da dediği gibi modern devletlerin asıl gayeleri olan toplumları yönetme yolundaki bavurdıkları tektipleştirici, düzenleyici ve biçimlendirici yöntem Pehlevi yönetiminin imar politikasında tamamen uygulanıyordu. Fars kültürü, tarihi, dili ve sanatı dışında olanı imha edip Fars olmayanı da Farılığın adına müsadere etmenin yolu aslında ülkenin diğer unsurlarını tehdit olarak algılayıp onlara karşı “Farslatırma” stratejisini ortaya koymaktan geçiyordu. Bu bağlamda Pehlevi siyasetlerinin yandaı olan Rajabi’nin canlandırmacı üslup ile ilgili yorumları aslında bu kanıyı doğrulamaktadır. Rajabi’ye göre Rıza ah bir taraftan “milli kimliği” korumak için antik İran geleneğinin canlandırılamsının bilincindeyken diğer taraftan yeni ihtiyaçları karşılamak için Avrupa mimari üslupları ve tekniklerinin kullanılmasını da onaylıyordu (Rajabi, 1976, s. 41).

¹⁷⁰ Rönesans veya “yeniden doğu”, antik ağ sanatının kalıcı bir geleneğinin kurulmasına yönelik başarılı bir şekilde yenilenmesiydi. XIX. yüzyıl “canlandırmacı üslubu” ise tam tersine, l olanı yeniden canlandırmak için gecikmiş ve yapay bir çabadır (Bressani, 2017).

Kaçar döneminde XIX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve Kaçar mimari unsurlarını taşıyan Belediye Binası (1923) ile neo-klasik mimari unsurları taşıyan Kazakhane İmareti (1902) gibi dışa dönük yapılar aslında XIX. yüzyıl Avrupa'sının İran'daki yansımalarıydı. Ancak bir kaç eser dışında XIX. yüzyılda sadece Mubai'deki Parsi Zerdüşterinin mabetlerinde uygulanan Ahamenid-Sasani canlandırmacılığının Pehlevi devrinde belirmesini İran'daki çağdaş mimari formasyonu sürecinde Fars milliyetçiliğinin doğrudan müdahalesi olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır¹⁷¹.

Pehlevi kültür politikacıları tarafından yürütülen arkaik Fars milliyetçiliği İran'ın geçmiş dönemlerine ait olan Türk ve Arap unsurlarının ötekileştirilmesi, inkarı ve silinmesi ile anlam bulduğu gibi imar alanındaki uygulamalarda da bütün girişimler Kaçar eserlerinin yıktırılması ile anlam buluyordu. Muzaffereddin Şah döneminden beri fazla değişiklik geçirmeden varlığına devam eden Tahran kapıları ve surları ile on iki kapısı kentsel müdahalelerin patlak verdiği 1928 yılında birer birer imha edilmeye başlandı¹⁷². Aynı tarihlerde Tebriz, Şiraz, Hemedan ve Meşhed gibi ülkenin diğer büyük şehirlerinde de acımasız yıkımlar söz konusuydu¹⁷³. Bu yıkılan yapılar arasında saraylar, bağ köşkleri, surlar, sur kapıları, şehir ölçeğindeki mahalleler ile meydanlar ve devlet binaları gibi eserler yer almaktadır (Maki, 1982b, s. 449). Kaynaklar bu dönemde yaklaşık iki bin adet yapı ve şehir manzarasının “Kaçarları anımsattığı için” yok edildiğini belirtmektedir (Abrahamian, 2010, s. 166).

Tahran'da 1937 yılına kadar kentsel dönüşüm adına yapılan bu tahribatın boyutlarını olaylara tanıklık eden kişiler paylaşmışlardır. Rıza Şah'ın üçüncü eşi olan Tacülmülk Ayrımlu bu tahribatı şöyle açıklar:

¹⁷¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mubai Parsi Zerdüşterinin ekonomik ve kültürel sermayelerinin artmasıyla birlikte kentteki Zerdüş mabetlerinin sayısı da artar. Bu güçlenme sonrası artan mabetlerin cephesinde Ahamenid canlandırmacılığı denebilecek üslup uygulanmıştır (Grigor, 2016). Üslupsal orantılar olarak İran'daki haleflerinden farklı olsalar da Ahamenid canlandırmacılığı bakımından öncül örnekler olarak kabul edilebilirler.

¹⁷² Bazı kaynaklarda bu yıkımların başlangıç tarihi 1932 yılı olarak belirtilse de yapılan araştırmalar sonucunda bu yıkımların 1928 yılından itibaren başladığı görüldü. Örneğin İttılaah Gazetesi'nin 12 Aralık 1928 tarihli sayısında şu haber paylaşılmıştır: “Sipeh Caddesinin genişletmesi için etraftaki çıkıntılı binalar yıktırıldı” (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 653. Sayı). Nitekim Layiha-i Otobüs Râni'nin (Otobüs Sürüşü Tasarısı) meclisten 1926 yılında çıkması yıkımların 1928 yılında gerçekleştirileceğini kesinleştiriyor. Bu tasarıyla şehirde uygun otobüs yollarını oluşturmak için bir çok engel teşkil eden şehir dokusu imha edilecekti. Layiha-i Otobüs Râni'nin içerikleri ve meclisten geçmesi için bkz., (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 84., 102., 104. Sayı).

¹⁷³ Örneğin İttılaht Gazetesi'nin 11 Nisan 1932 tarihli sayısında Hemedan'ın önemli caddelerinin yeni imar faaliyetlerinin yapılacağından ötürü tahrip edildiği haberi yer almıştı (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 1582. Sayı).

Erk Meydan'ının alanı Erk Pazarı'nın giriş bölümünden başlamaktaydı. Bu meydan ve içindeki binaları Baharistan Meydanı'nı ile Kamran Mirza İmareti'ne kadar uzanmaktaydı. Rıza, tahta çıktıktan sonra bütün bu binaların ile sarayların yıkılmasını ve onların yerine Adalet ve Maliye bakanlıkları binalarıyla bir kaç yeni binanın inşa edilmesini emretti. Baharistan Meydanı'nın kuzeyinde de Feth'ali Şah tarafından yaptırılan saray külliyesi vardı. Baharistan Meydanı'nın girişinden başlayan ve diğer ucu Şemiran Kapısı ile Tahran'ın Kuzey Hendeği'ne kadar uzanan çok büyük bir bağ (park) daha vardı. Rıza bütün bunların yıktırılmasının da emrini verdi. (Khosrowdad, 2001, s. 163)

Ayrımlı aktardıklarının devamında bu yıkımların nedenini şu şekilde açıklamaktadır: “Ben Rıza ile bu nefis binaları yıkmasın diye sürekli tartışıp kavga ediyordum. Ama Rıza diyordu ki: Kaçar hanedanlığını anımsatan her şey onların (Kaçarlar) izini silmek için yıkılmalıdır” (Khosrowdad, 2001, s. 164)¹⁷⁴.

Pehlevi Meclis-i Şura'sının milliyetçi milletvekillerinden olan Yahya Devletabadi kendi kalemıyla yazdığı anı kitabında da bu yıkımların acımasızca gerçekleştiğini ve Kaçarların adına olan her şeyin bir gecede imha edildiğini belirtir (Doulatabadi, 1984, s. 400).

Dönemin Tahran Belediyesi Başkanı olan Kerim Buzercumheri'nin yeni kent planlaması doğrultusundaki talimatları sonucunda “akşamlar yıkılacak olan bölgedeki evler ile dükkanlara yıktırılacaklarını bildirmek amacıyla bir kırmızı bayrak asılırdı. Halkın evleri, eşyalarını toplamaya bile fırsat verilmeden yıktırılıyordu” (Maki, 1982b, s. 452).

¹⁷⁴ Yıkıtılan binalar hakkında herhangi bir özel çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle kaynakların incelenmesiyle Kaçar yapılarını tespit edip bugün ayakta kalmayanlarından bir mimari değerlendirme yapmak gerekli görülmektedir. Aşağıda adı geçen yıktırılmış yapılar sadece Kaçar döneminin en önemli yapılarıdır ve üç referans kitaptan alınmıştır. Bu kitaplarda binaların yıkılıp yıkılmadığı hakkında herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte, yıkılan yapıların tespiti bugün ayakta olmamalarından hareketle yapılmıştır. Tahran'da yıktırılan en önemli yapılar yapılış tarihiyle birlikte sırasıyla şunlardır: Erk Meydanı ve etrafındaki neredeyse bütün yapılar, Gülistan Bağ Hâbgah (yurt) İmareti (1887), Gülistan Bağ Haremhâne İmareti (?), Gülistan Bağ İmareti-i Huruc (1801), Devlet Tekyesi (1873), Bab-ı Hümayun Meydanı ve giriş kapısı (1871), Tophâne Meydanı (1867), Meşk Meydanı ve giriş kapısı, Sipehsalar (Baharistan) İmareti (1874), Mes'udiye bağ ve imareti (1873), Lâleazar bağ ve köşkü (Muhtemelen 1810'lar), Bağşah bağ ve imareti (1882), Kaçar Kasrı (19. Yüzyılın başları), Saltanatabad parkı ve köşkları (1859), Tavşan Tepe bağının köşkları ve giriş kapısı (1852), İşretabad bağ ve imareti (1874), Mü'irül Memalik köşkları (1860'lar), Eminüddeve Parkı imareti (1860'lar).

Pehlevi rejiminde Kaçar dönemine yönelik oluşturdıkları olumsuz imaja rağmen Batılı oryantalistler de bu yıkımları üzüntüyle karşılıyorlardı (Hedayat, 1965, s. 410). Bu duruma itiraz etmek adına mağdurların bir kısmı meclisteki milletvekili olan Firuzabadi'ye iltimas ederek mevcut duruma çözüm bulmasını ister. Meseleyi itirazların yarını 5 Şubat 1929 tarihinde hemen meclise taşıyan Firuzabadi mağdurların zararlarının karşılanmasına yönelik belirli bir bütçenin ayrılmasını talep eder: "... mağdurlara verilen hasarların telafi edilsin. Her evin kapısına kırmızı bayrağın asıldığı anda o evdeki insanların yası başlıyor!!!" (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 696. Sayı).

Yurtdışında eğitim alıp ülkeye dönen mimarlar arasında olan Ermeni mimar Vartan Hovanessian 1935 yılında Paris'te École Spéciale d'Architecture'de eğitimini bitirip ülkeye döndükten sonra daha sonraları Mimari-i Cedid (Yeni Mimari) olarak anılacak olan üsluptaki binaları tasarlamaya başlar. Düşüncelerini daha sonraki yıllarda Arşitekt Dergisi'nde dile getiren Hovanessian şehirlerin eski dokusuna dair şunları söyler: "Haşerele ve pisliklerle dolu eğri büğrü sokaklarda ölümüne mahkum olarak yaşayan insanları tasavvur etmek onları (sokakları) yapanlara hiç bir şükran payı bırakmamaktadır. Buralarda büyümeden telef olan ne yetenekler var!!! İran nesli bu sokaklarda yok olmaya mahkumdur" (Hovanessian, 1946, s. 5). Yeni olana varoluşsal senaryo oluşturmak için eskiyi silmek otoriter modernizasyonun başvurduğu yegâne yöntemdi. Yazılarında şehirlerdeki eski dokuyu "ilerlemek" için bir engel gören Hovanessian, Rıza Şah yönetiminin gerçekleştirdiği tahriBatı kadınlara tesettür yasağı getiren Keşf-i Hicap Kanunu'na benzeterek övüyordu: "O tarihleri hatırlayan herkes iyi biliyor ki bu şehrin binaları kara çarşafa bürünmüş kadınlar gibi uzun ve monoton sazdan duvarlarla inşa edilmişti ve dışarıyla bağlantı sadece çirkin tek kapılarla sağlanmaktaydı... Oturma odalarından bir pencere bile dışarıya açılmıyordu..." (Banimasoud, 2015, s. 194).

Tahran ve diğer şehirlerde Kaçar eserleri dahil bütün yıkımların önünü açan yasal düzenlemelerin hepsi birer birer oy çokluğu ile meclisten geçmekteydi. 29 Ocak-5 Şubat 1929 tarihleri arasında meclisten geçen bir tasarı sonucunda eski karakol binaları, kışlalar, meydanlar, boş araziler, evler, bağlar, darülhükümetler (Kaçar Hükümet Yapıları) ve kanatlar gibi yapıların mülkiyeti her şehirde o şehirdeki belediyeye devredilir. Vagüzâri-i Arazi adlı bu tasarı yeni yapılacak caddeler, yol genişletmeler ve belediye binaları için belediyelere istedikleri kadar mülkiyet edinme hakkını tanıyor geri kalan arazinin satma yetkisini veriyordu. Tasarının ek maddesinde

ise askeri işlevi olmayan şehirlerin hendekleri ile surları belediyenin mülkiyetine dahil edilip “kamu yararına” kullanıp satılabiliyordu (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 691, 692, 696. Sayı).

Bu tasarının ucu açık ve farklı çıkarımlara müsait bir içeriğe sahip olması kısa sürede ülkenin genelinde büyük rantlar ve haksızlıklara yol açar. Rıza Şah yeni yapılan yolların güzelleştirilmesi ve ağaçlandırılması için tek tip kıyafet giyen askerlerin eline birer fidan ile su kovası veriyordu: “Eğer bu ağaç ölürse sen de öleceksin!!!” (Banani, 1961, s. 38). Özellikle Tahran’daki yıkımlar üzerine açılan yeni caddelerin inşaatını yakından takip eden Rıza Şah cadde kenarındaki binaların en az iki katlı olmasını istiyordu (Wilber, 1986; Grigor, 2013).

Şekil 3.21 : Rıza Şah tarafından yaptırılan Bağ-ı Milli Kapısı (İİCMK, Belediye Dergisi, 1930, 5. ve 6. Sayı)

Rıza Şah'ın ülke çapındaki imar faaliyetlerini takip etmesi ve Tahran'dakilere de doğrudan müdahalesi saltanat öncesine yani Rıza Han olduğu döneme kadar gitmektedir. Bu müdahaleler 1922 yılındaki Meşk Meydan'ının Milli Bağ'a dönüştürülmesiyle gerçekleşir. Meşk Meydanı'nın Ahmet Şah devrinde Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra askeri işlevinden uzaklaşması ve terkedilmiş hale gelmesinden dolayı Rıza Şah orandaki dokuya müdahale ederek Milli Bağ'ı inşa eder. Ardından bu bağın girişi için Serder-i Bağ-ı Milli kapısını yaptırır (Şekil 3.21). Kapının orta giriş bölümünde Rıza Şah'ın büstü yaptırılarak yanındaki kitabede arkaik milliyetçi unsurlarla İslami söylemlere birlikte başvurulmuştur: "... Hasbül-emr İslam ordusunun baş komutanı, antik ülkenin tek canlandıranı, Kiros ve Darius oğullarının iftiharı, asrın Nadir'i..." (Nourbakhsh, 2002, s. 2215-2216). Bu kapı Fars milliyetçilerince "Yeni İran" çağını başlatan unsur (kapı) olarak nitelendirilir (Hekmat, 1976, s. 48).

Tahran'ın yanı sıra ülkenin en büyük ikinci şehri olan Tebriz'de de büyük yıkımlar söz konusu olmuştur. Tarihsel olarak Tebriz'in merkezi dokusu ile üç önemli simge noktası olan Sahip Abad Meydanı, Bağ-ı Şimal (Kuzey Bağ) ve Hükümet Kasrı binaları Birinci Pehlevi döneminde yıktırılmıştır (Nasirinia & Hojjat, 2016). Özellikle 1929 yılında Muhammed Ali Terbiyet'in belediye başkanlığında Kaçar veliahtlarının hüküm sürdüğü ve gözde yeri olan Bağ-ı Şimal içindeki bütün yapılarıyla satışa sunulduğundan kısa zamanda imha olunarak hüznü bir sona uğrar (Wilber, 2004, s. 228; Banimasoud, 2006)¹⁷⁵.

Rıza Şah'ın âmirâne modernizasyon girişimleri neredeyse İran'ı Fars milliyetçiliğinin çiftliğine dönüştürmüştü. Şah bir takım yerel ve yabancı kültür politikacısının fikirlerini kendi demir yumruğuyla icraata geçiriyordu. Eski imgenin imhası yeni imgenin doğuşuyla gerçekleşiyordu. Ancak bütün bu değişimler halk tabanındaki bir kaç kesim dışında karşılıksız kalıyordu. Görünürde bu yıkımlar XIX. yüzyıl Baron Haussmann'ın uygulamalarına benzese de yıkımların arkasında kentsel müdahaleler ve yeni ulaşım araçları için çekilen genişletilmiş yolların gerekçelerinden daha çok "Kaçarlardan ve geçmişten nefret" olgusunun motivasyonunun olduğu söylenebilir.

¹⁷⁵ Yıkılan yapıların yapılış tarihi tam belli olmamakla birlikte mimari özellikleri dolayısıyla 1850'ler sonrasına ait oldukları yüksek olasılık taşımaktadır. Bunlar arasında İtîzâdiye Köşkü, Bağ-ı Şimal İmaret, Bağ-ı Şimal Giriş Kapısı, Eski İmaret ve Külâh Ferengi İmaret'i'ni söylemek mümkündür. Tahran ve Tebriz'deki yıktırılan en önemli Kaçar eserlerinin mimarisi hakkında detaylı bilgi için bkz., (Banimasoud, 2015, s. 84-177); (Zoka, 1970, s. 286-378); (Ghobadian, 2015, s. 25-127). Kaçar dönemi Tebriz şehrinin yapısal değişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Balilan Asl, 2014).

Ahamenid-Sasani mimari canlandırmacılığı 1969 yılı İkinci Pehlevi döneminden itibaren “milli mimari” olarak nitelendirilir¹⁷⁶. İdeal İran imgesini oluşturmak geniş caddelerin etrafında yeterince bakış alanı oluşturan tahakkümcü ve birey küçümseyici devlet yapılarıyla gerçekleşiyordu. Şehir adeta tıpkı dini ritüelleri öğreten Gotik katedrallerinde olduğu gibi arkaik Fars-Zerdüşt milliyetçiliğinin tahakküm alanına dönüşmüştü. Eskiye karşı yeniye koyma senaryosu Fars tarihinin en eski imparatorluk yapılarındaki imgenin daha yeni olan Kaçar dönemi yıkıntılarının üzerine inşa edilmesiyle gerçekleşiyordu.

1933 yılında Nazi Almanyası’nın kurulmasıyla Birleşik Krallık ve unsurlarına sırtını dönmeye başlayan Rıza Şah ülkedeki imar faaliyetinden sanayiye kadar bir çok Alman şirketi, mühendisi ve mimarının çalışması için uygun zemin hazırlar¹⁷⁷. Bu bakımdan Ahamenid-Sasani mimari canlandırmacılığının Nazi Almanyası’ndaki neo-klasik mimarisinden etkilendiğini söylemek yanıltıcı olmayacaktır.

Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubunun 1930’lı yıllarda yaygınlaşmasının yankıları yurtdışında 1935 Brüksel Uluslararası Sergisi’de de kendini göstermişti (Şekil 3.22). Serginin rehber kitabındaki yer alan bilgiye göre “İran pavyonu sergi alanının en gözde köşesinde inşa edilmişti... Bu yapının tasarımında antik dönemin en ünlü eserlerinden ilham alınmıştır: Persepolis’teki Darius Sarayı... Müzelerimizde binanın planı hakkında bilgi alan mimar Frankignoul kendi yardımcısı olan Rene Burgaeve ile birlikte binayı...” tasarlamışlardır (Worldfairs, n.d.).

Dönem İran’ının ekonomik ve sanayi gelişmelerini büyük bir coşkuyla paylaşan Ticaret Odası Dergisi, İran pavyonunun açılışına ve içinde gerçekleşen şöenlere yer vermiştir. Pavyonun açılış törenine İran tarafından İran’ın sergi temsilcisi ile İran’ın Belçika büyükelçisi olmak üzere iki kişi, Belçika tarafından ise ekonomi bakanı, Brüksel belediye başkanı ve Brüksel Uluslararası Sergi müdürü olmak üzere üç kişi

¹⁷⁶ “Sebk-i Milli” (Milli Üslup) ilk olarak 1969 yılında Hüner ve Mimari Dergisi’nde Vartan Hovanessian tarafından Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubuna verilen addır (Hovanessian, 1969).

¹⁷⁷ Hitler’in önderliğinde “üstün Ari ırkının” kuracağı imparatorluğun heyecanı Rıza Şah’ı derinden etkiler. II. Dünya Savaşı esnasında Alman ordusunun Kafkasya’ya kadar gelmesi Rıza Şah için Almanların savaşı kazanacağına kesinleşmesi anlamına geliyordu. Bu durum bir taraftan Rıza Şah yönetimini İran’daki siyasi, ekonomik ve kültürel alanda Almanlara daha çok imkan tanımasına götürürken diğer taraftan İngiliz unsurlarının da tasfiyesiyle sonuçlanıyordu. Aryanist söylemin savunduğu tek Ari medeniyetinin bir parçası haline gelmesi ayrıca rejimi İngilizlerin tekelinden kurtarmak amacıyla Rıza Şah Almanlara yaklaşmasıyla büyük bir kumara girer. Olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Deldam, 1992a, s. 776-815; Shahbazi, 2007a, s. 87-90).

katılmıştı (Şekil 3.23). İran'ın sergi temsilcisi olan İsmailzade'nin açılış törenindeki “İran” adı ile Ahamenid dönemi ve mimarisine vurgu yaparak konuşması dönemin uluslararası platformlarındaki yeni İran imgesini net bir şekilde ifade etmekteydi:

... Bugün gözleriniz önünde gövde gösteren pavyon aslında iki bin yıl önce İran padişahlığının başkenti olan Persepolis'teki sarayların birinin replikasıdır. XX. yüzyılda uygarlık ve görgünün merkezlerinden olan bir yerde İran pavyonunun kurulması antik ve yüce bir uygarlığın canlılığının kanıtıdır. Bu bina gözleriniz önünde aslında ‘antik ve yeni İran’ı canlandırmaktadır. Yani aynı bir taraftan binlerce yıllık romantik bir ülke ile diğer taraftan teceddüd ve terakki yolunda dik yürüyen ülkenin hikayesini aynı anda sergilemektedir. (İİCMK, Otak-ı Ticaret Dergisi, 116. Sayı, ss. 4-6).

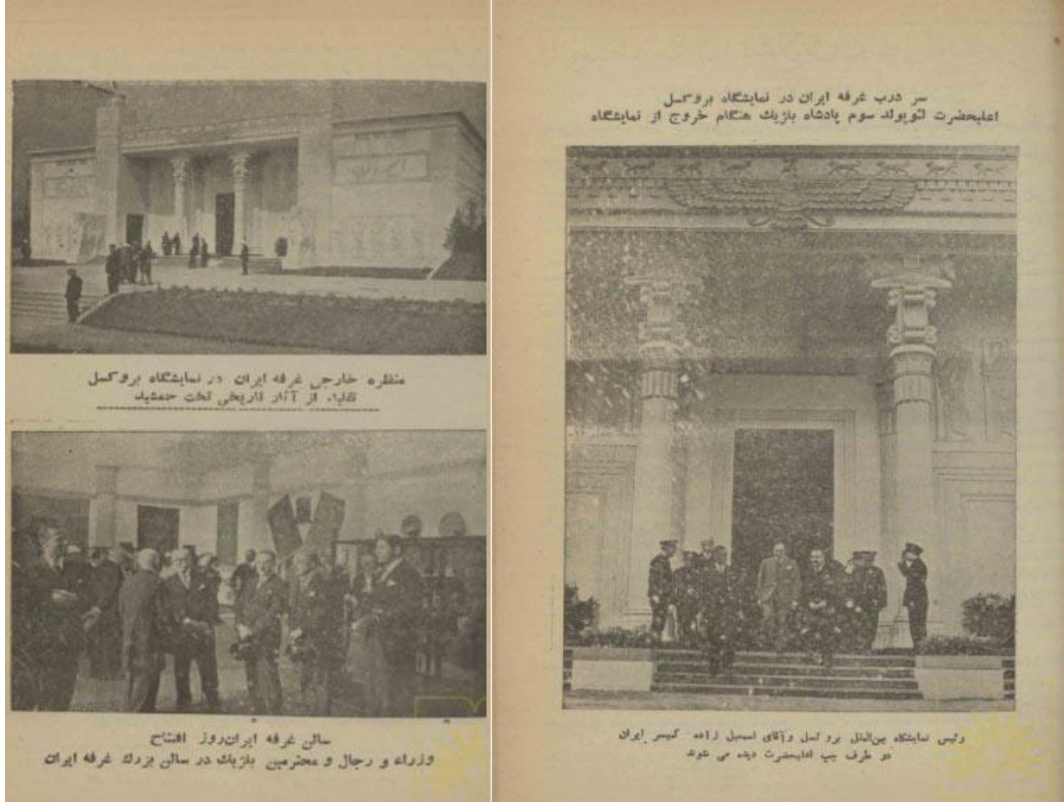
Şekil 3.22 : 1935 Brüksel Uluslararası Sergisi İran pavyonu (worldfairs, n.d).

İsmailzade'nin ardından Belçika Ekonomi Bakanı pavyonun mimari öğelerinden bir milliyetçi çıkarımda bulunur:

... Siz antik duygularınıza sadık kalmışsınız!!! Gizemli tarihiniz ve geçmişinize hürmet edip bu pavyona bir “milli” görünüm kazandırmışsınız... Girişteki kanatlı boğalar sadece İran'ın binlerce yıllık şânını yansıtmıyor ayrıca bize

esrarengiz bir bahçede ölüm korkusundan İsfahan'a doğru koşmak isteyen bahçıvanı hatırlatmaktadır... İran mimarisinin çini işlerinin bizim sanatımızı nasıl etkilediğini âlem biliyor!!!. (İİCMK, Otak-1 Ticaret Dergisi, 116. Sayı, ss. 4-6)

Pavyon binasındaki Ahamenid canlandırmacı üslubundan yola çıkarak antik dönem Persepolis imgesi üzerinden modern çağdaki uluslararası arenaya katılmak isteyen Pehlevi yönetimi yeni İran'ın artık bir Fars-Zerdüşt uluslaşma sürecine girdiğini dünyaya bildiriyordu. Bina adeta rejimin anakronik zihniyeti ile çağdaştırma çabalarının bir arada kullanımının dışavurumuydu. Sergideki bir Belçikalı kadın dans grubu da yeni oluşturulan İran imgesini gösterişli hareketlerle taçlandırıyordu (Şekil 3.24) (İİCMK, Otak-1 Ticaret Dergisi, 121. Sayı: 23).

Şekil 3.23 : 1935 Brüksel Uluslararası Sergisi'ndeki İran pavyonunun açılışına Belçika devlet adamlarıyla Brüksel'deki İran büyükelçisi katılmıştı (İİCMK, Otak-1 Ticaret Dergisi, 116. Sayı).

Sergideki İran pavyonunun cephesinde ülkenin ismi yazılarak (sağda Farsça ve solda İngilizce) özellikle “İran” adına vurgu yapılmıştı. Segrginin açılışından bir kaç ay önce Rıza Şah Alman ve İranlı Aryanist zümrelerin telkini ile Batıdaki resmi siyasal ilişkilerde ülkenin adının “Persia” yerine “İran” olarak anılmasının fermanını

yurtdışındaki konsolosluklara bildirir (Abrahamian, 2010, s. 161; İİCMK, Pars Yıllığı, 1935, s. 135; İİCMK, Kuşış Gazetesi, 2602. sayı). Kuşış Gazetesi konuyla ilgili bir sayısında “Pers Yerine İran” başlıklı manşetinde şu bilgilere yer vermişti: “... Ülkemizin çok eskilerden beri İran olarak anılmasının gerçeğini tartışmaya açmaya bile gerek yoktur... İran’ı Pers olarak anan ülkelerin tarihi kitaplarına bakıldığında anlaşılacak ki çok eski zamanlardan beri İran adının anlamı ülkenin ‘Ari ırkı’nın en eski yerleşkesi olmasından kaynaklanıyor...” (İİCMK, Kuşış Gazetesi, 2605). Hitlerin bazı konuşmalarında İran adının Ari ırkı ile bağlantılı olduğuna dair vurgulanması Pehlevi yönetimini bu karara götürürken yüreklendiriyordu.

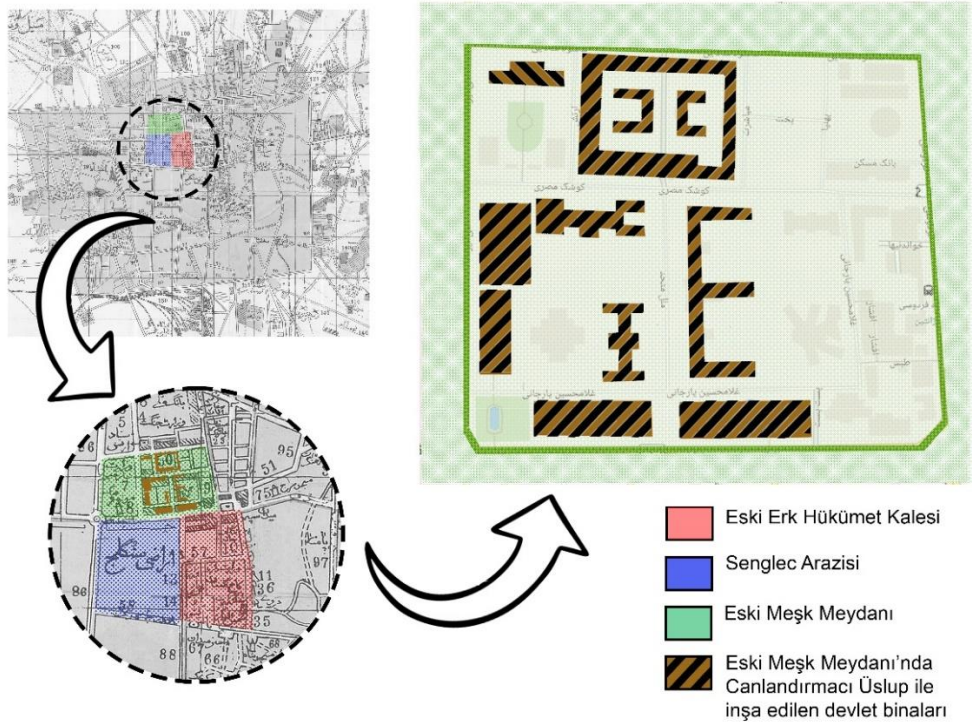

Şekil 3.24 : 1935 Brüksel Uluslararası Sergisi’ndeki İran pavyonundaki Ahamenid canlandırmacı üslup çağdaş dans eden kadının imgesiyle birlikte sunuluyordu (İİCMK, Otak-ı Ticaret Dergisi, 121. Sayı).

Ağırlıklı olarak hükümet binalarından oluşan Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubun Meşk Meydanı’nda yapılması gerektiğini söyleyen Rıza Şah, meydanda 1922 yılında inşa edilen Milli Bağ’ın da Senglec Mahallesi’ne taşınmasını emreder (Şekil 3.25). Hikmet’e göre Senglec Mahallesi’ndeki eski doku yıktırılarak bugünkü Milli Park inşa edilir (Hekmat, 1976, s. 50). Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubuna ait yapılar genellikle 1932-1938 yılları arası Ali Asgar Hikmet’in Maarif Bankanlığı döneminde inşa edilmiştir. Bu yapıların inşasını yakından takip eden Rıza Şah yeri geldiğinde mimari tasarım sürecine de müdahale ediyordu.

Maarif Bakanı Ali Asgar Hikmet kendi anı kitabında Antik İran Müzesi’nin (1934-1937) tasarım süreciyle ilgili Rıza Şah’ın bu müdahalelerine yer vermiştir. Tasarımının

Andre Godard'a verildiği eserin ön aşama kararlarında Başbakan Furuği'nin onayı ile Milli Bağ'daki (daha önce Meşk Meydanı) arazi tahsis edilir. Bir yanlış anlaşılma üzerine bu arazinin hepsinin müze binası için ayrıldığını zanneden Hikmet, tasarım sürecini başlatır. Rıza Şah'a sunulmak üzere yapılan tasarımda müze binası bağın tam ortasında görkemli bir peyzaj ile birleştirilmişti. Proje denetimi için düzenlenen merasimde Şah tasarım planlarını inceledikten bir kaç dakika sonra kızarak Maarif Bakanı Hikmet'e sitemde bulunur: "... Bu kadar araziyi işgal etmenin iznini kim size verdi?? ". Bu müdahaleden sonra Hikmet ile Godard'ın takımı tasarımın bir çok bölümünü iptal ederek yeniden onaya sunar. Hükümetin onayının alınmasıyla birlikte 15 Mart 1934 tarihinde inşaat süreci başlatılır. Godard tasarımında Medâin'deki Sâsani devri yapısı olan Tak-ı Kisra binasının cephelerinden ilham alıp Tak-ı Kisra'nın cephe oranlarını üçte bir küçülterek müze işlevine uyarlamıştır (Şekil 3.26) (Hekmat, 1976, ss. 52-57).

Şekil 3.25 : 1944 yılı Tahran Haritası; Bağ-ı Milli eski Meşk Meydanı arazisinden Eski Erk Hükümet Kalesi'nin yanındaki Senglec arazisine taşınır. Rıza Şah dönemi Hükümet binaları ise eski Meşk Meydanı'nın arazisinde yapılır (Shirazian'dan işlenerek).

Şekil 3.26 : Andre Godard’ın Sasani devri binası olan Tak-ı Kesra’dan ilham alarak tasarladığı İran Milli Müzesi binası (Kazemivand, 2019).

Geçmiş senelerde oluşmuş olan İran’ın çağdaş mimarlık tarih yazımı literatüründe “Milli Üslup” adıyla değerlendirilen Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubu önde gelen farklı araştırmacılar tarafından sınıflandırılmıştır. Parviz Rajabi’ye göre bu üslup kendini iki şekilde gösterir:

- “1. Mimarlığa hizmet edern Ahamenid-Sasani cephe mimarisindeki süs öğeleri
2. Ahmenid-Sasani cephe mimarisindeki süs öğelerine hizmet eden mimarlık” (Rahabi, 1976, s. 55).

Mostafa Kiani de bu üslubun iki türde uygulandığını açıklar:

- “1. Ahamenid-Sasani mimari öğeleri ve antik simgelerinin birebir kullanıldığı binalar
2. İnşasında antik dönem binalarından ilham alınarak o binalarının formu ile mimari unsurlarının doğrudan taklit edilmediği binalar” (Kiani, 2014, s. 86).

Vahid Ghobadian eklektik ve milli üslup olmak üzere bu binaları iki farklı üslupta değerlendirir:

- “1. Çeşitli mimari tarzların karma bir şekilde bir arada kullanıldığı binalar (Eklektizm)
2. Ahamenid-Sasani mimari üsluplarının baskın unsur olarak uygulandığı binalar” (Gobadian, 2015, ss. 149-165, 183-198).

Amir Banimsoud ise bu yapıların hepsini “Milli Üslup binaları” adı altında tanımlamaya çalışmıştır (Banimasoud, 2015, s. 193).

Bu sınıflandırmalar ve tanımlamalara bakıldığında Parviz Rajabi ile Mustafa Kiani'nin aynı tanımı farklı cümlelerle dile getirdiklerini söylemek mümkündür. Ghobadian'ın tanımlamalarında ise kavramsal açıdan eksiklik olduğu söylenebilir. Çünkü canlandırmacı üslubun bir nevi cepheye özgü bir yanı olduğu için bu tarzda yapılan binaları “Ahamenid-Sasani mimari üslupları” adı altında açıklamak ontolojik ve epistemolojik yanlışlar barındırmaktadır. Her hangi bir modern dönem öncesi tarihi mimari üslupların süs öğelerini modern işlevli binalara uygulamayı o dönemin üslubu gibi tanımlamanın sığ bir görüş olduğu kesindir. İşlev, yapım tekniği, malzeme ve gerklilik bakımından birbirinden farklı olan iki ayrı dönemin mimari ürününe aynı tanımı yapmak mantıksal bir hatadır.

Ahemenid-Sâsâni mimari canlandırmacılığına dayalı “Milli Üslup” adı altında üretilen hükümet binalarını üslupsal açıdan daha doğru sınıflandırmak gerekirse iki başlıkta ele almak mümkündür: “1. Sasani-Ahemenid mimarisindeki cephe öğelerinin simgesel olarak kullanıldığı binalar. 2. Sasani-Ahemenid mimarisindeki cephe düzeninin birebir taklit edildiği binalar” (Kazemivand, 2019).

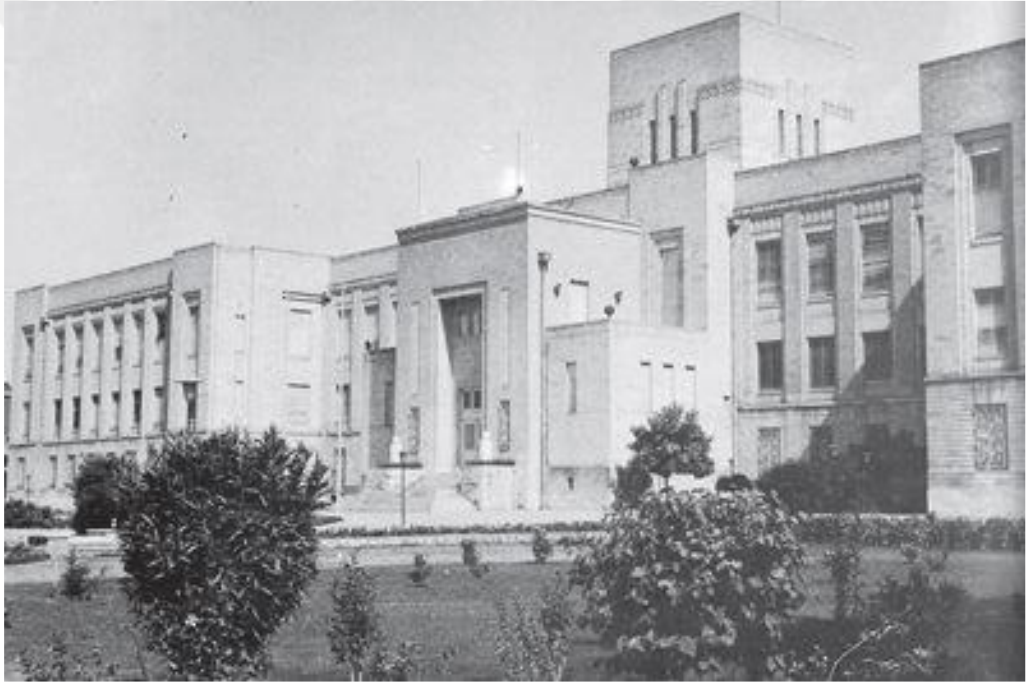
Birinci grup yapılar arasına: Birinci Meclis binası (1934) (Şekil 3.28), Posta İdaresi binası (1928-1934) (Şekil 3.29), İran Dış İşleri Bakanlığı köşkü (1933-1939) (Şekil 3.30), Firûz Behramşah Okulu (1930-1932) (Şekil 3.31), Zerdüşter Ateşkedesi (1932), İranşehr Okulu (1934-1939) ve Antik İran Müzesi binası (1934-1937) (Şekil 3.27)dahil edilebilir.

Şekil 3.27 : Birinci Meclis Binası, Mimar: Kerim Tahirzade (Kazemivand, 2019).

Şekil 3.28 : Post İdaresi binası, Mimar: Nikolai Markov (Kazemivand, 2019).

Şekil 3.29 : İran Dış İşleri Bakanlığı Köşkü, Mimar: Gabriel Guevrekian (Kazemivand, 2019).

Birinci gruptaki binalarda Ahamenid-Sasani süs unsurları doğrudan belirgin bir şekilde kullanılmasa da imgesel olarak binaların cephelerinde Ahamenid-Sasani süs öğelerini görmek mümkündür.

Şekil 3.30 : Firuz Behramşah Okulu, Mimar : Cafer Han Mimarbaşı (Kazemivand, 2019).

İkinci gruptaki binalar arasında ise: Rıza Şah Hastanesi (Şekil 3.31)(1928-1934), Rıza Şah Lisesi (?-1931), Enûşirevan Okulu (1934-1936), Firdevsi'nin Mezarı (1929-1934), Şehrbâni Köşkü (1932-1936) (Şekil 3.32), İran Milli Bankası merkez binası (1933-1936) (Şekil 3.33), Derbend Karakolu (1936) ve Ferş binasını (1936) saymak mümkündür¹⁷⁸.

Şekil 3.31 : Rıza Şah Hastanesi, Mimar: Kerim Tahirzade (Kazemivand, 2019).

¹⁷⁸ Şehrbâni Köşkü şimdi İran İslam Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı binası olarak kullanılmaktadır.

Şekil 3.32 : Şehrbâni Köşkü, Mimar: Mirza Ali Han Mühendis (Kazemivand, 2019).

Pehlevi kültür politikacıları biçimsel olarak algıladıkları Batıdaki modernite kavramını mimariden giyim kuşama kadar bütün kültürel uygulamalarına yansıtmişlardır. Ari ırkı uygarlıklarının bir parçası haline gelme tutkusu aynı zamanda modern görünümü kazanmak için anti-modern ve dogmatik değerlere başvurmayı yeğleyen Rıza Şah rejimi John Lock’ın tabiriyle “Tabula Rasa” üzerine yeni bir İran inşa etmek peşindeydi.

Şekil 3.33 : İran Milli Bankası Merkez binası, Mimar: H. Heinrich (Kazemivand, 2019).

“Antik ve gayri-İslami”, “saf Ari ırkının filizlendiği”, “Arap ve Türk karşıtı” ve “Zerdüşt dininin güzide yurdu” olan yeni İran eski İran’ın üzerine inşa ediliyordu. Bu bakımdan Ahamenid-Sasani mimari canlandırmacılığı eskinin yanında değil, eskiyi öldürerek gerçekleştiriliyordu. Arkaik milliyetçilik yöntemiyle yeni değerler yaratmak uğuruna mimari ürünler araçsallaştırılıyor hükümetin en önemli propaganda ve meşruiyet unsuruna dönüştürülüyordu. Ulusu inşa etmek ve Tabula Rasa’ya istenilen şekli vermek bu uygulamaların asıl amacıydı.

Biçimci zihniyetiyle “ideal biçimden uzak olan” varlıkları dışlamak, yıkmak, silmek ve düşmanlaştırmak her alanda olduğu gibi imar alanında da kendini göstermekteydi.

Bu biçimcilik mimarlıkta sadece görünüşsel ve bezemesel öğelerin canlandırılmasıyla oluyordu. Ahamenid-Sasani dönemi mimarisinden sütunlar, sütun başlıkları, merdivenler, kabartmalar vb. gibi unsurlar alınırken işlev, plan ve mekansal örgütlenme gibi unsurlar alınmıyordu. Yaratıcılık ilkesine dayanan bir mimari serüvenden yoksun tek tipte inşa edilen bu yapıların tasarımında mimar bir taşeron gibi önüne konulanı gerçekleştirmek zorundaydı.

Komşu ülkeler arasında özellikle Türkiye’de de aynı dönemde gerçekleşen canlandırmacı üslup ulus-devlet öncesi gidilen yoldan çok sapmasa da İran’da gerçekleştirilen mimari canlandırmacılığı ulus-devlet kuruluşu sonrası çok farklı bir yol izledi. XIX. yüzyıl boyunca Birleşik Krallık’ın güdümündeki Zerdüşterler başta olmak üzere yüksek derecede güçlenen gayri-müslim zümre İran’daki uluslaşma formasyonuna yön vermek için sadece Ari türdeşleri olan Fars milliyetçilerine olanak tanıdı. Bu mesele tarihsel olarak süregelen geleneksel İran kimliğinin modern çağa ayak uyduramamasına ve gözünün yaşına bakılmadan silinmesine uygun zemin oluşturdu. Halk incitildi, İslam dini dışlandı, Türk ve Arap etniği düşmanlaştırılıp inkar edildi ve Rıza Şah’ın tabiriyle “Kaçarları andıran her şey” ortadan kaldırıldı. Bütün bu süreçlerin gerçekleşmesinde imar alanındaki bütün uygulamalar öncül rol oynayarak yürütülen politikalara destekçi oldu.

3.3.4 Kitleyi biçimlendirmek ve yönetmek: Nazi ve Faşist mimari etkileri

Bu dönemin diğer kentsel reformlarından olan ayrıca ülkenin imarına ve şehirlerin canlanmasına büyük etki bırakan girişimlerinden birisi de binlerce yıl başıboş bir şekilde çöllerde gezen, ülkenin güvenlik ve asâyişi için sorun olan konar-göçer boylar birliklerinin şehirlileştirilmesiydi... Her hangi bir kanuna ve usule tabi olmayan binlerce konar-göçerin silahsızlaştırılması ne büyük bir işti!!! Çadırlarda yaşayan ve toplumsal yaşama katkısı olmayan bu kalabalık nüfusun şehirlileştirilmesi onları zorla toplumun servet üreten, yararlı ve verimli üyelerine dönüştürdü. Böylelikle ilkelikten çıkarak uygarlağa ulaştılar!. (Nafisi, 1966, s. 92)

Pehlevi kültür politikacılarının uyguladıkları radikal devrimler arkaik Fars milliyetçiliğinin yanı sıra, Batı dünyasının asırlar boyu ortamını hazırladıktan sonra gerçekleştirdiği toplumsal reformların biçimini ithal etmekle gerçekleştirdi. Latin alfabeye geçiş girişimleri, Tek Tıp Kıyafet Kanunu (1929), Keşf-i Hicap Kanunu

(1936) ve Şapka Kanunu (1935) gibi programlar ile ithal edilen Batılı imgeler Pehlevi rejiminin Batılılaşma yolundaki sabırsızlıkla ulaşmak istediği ütöpik ikonlardı. Rıza Şah konuşma mahfillerinde geleneksel kıyafet giyen milletvekillerine şiddetli tepkiler gösterdiği gibi ülkeye seyahat eden yabancıların karşısındaki görüntüyü korumak adına sokaklardan dilencilerin toplanmasını emredip şehrin eski dokusundan fotoğraf çekilmesini yasaklamıştı (Banani, 1961, s. 42; İİCMK, İttılaat Gazetesi, 653. Sayı).

Rıza Şah imar faaliyetlerini yakından denetlemek için çıktığı güney seyahatlerinin birinde Tahran'ı ülkenin güneyine bağlayan yolun açılışını Lorestan'daki büyük bir törenle gerçekleştirir. İttılaat Gazetesi 645. sayısının ilk sayfasını bu habere ayırarak konar-göçer Lor aşiretlerinin nasıl Rıza Şah'a diz çöktüğünü ve “uysallaştırıldıklarını” övgü dolu cümlelerle anlatır (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 645. Sayı). Bu yol merkeziyetçi otoritenin kaynaklara egemenliğini sağlamakla kalmıyor artık Petrol ülkesi olan İran'ın eski kültürel ve ekonomik dokusunu ortadan yarıp geçiyordu. Geleneksel kültüre şekil vermek en önemli kaba kuvvet aygıtlardan sayılabilecek zorunlu imar uygulamalarının ilerlemesiyle gerçekleşiyordu.

Modernizasyonun önemli alanlarından olan imar alanında rejimin ideolojik ve maddi çıkarını sağlayabilecek girişimler her ne pahasına olursa olsun görüntünün “uygun” hale getirilmesiyle gerçekleşiyordu. Tek Tip Kıyafet Kanunu'un 28 Ocak 1929 tarihinde yürürlüğe konmasından bir hafta sonra Tahran'da sokağa açılan dükkanlar ve kapıların görüntülerinin tek tipleştirme zorunluluğu belediye tarafından uygulamaya başlanmıştı (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 689. Sayı)¹⁷⁹.

Pehlevi yönetiminin 1934 yılından itibaren ideolojik ve stratejik ortaklıkların sonucunda Nazi Almanyası'na yakınlaşması ülkenin gidişatını bütün boyutlarda etkiler. Bu husus Pehlevi rejiminin kamusal mimarisini canlandırmacı üslubun yanı sıra enine gelişen, simetrik ve yüksek girişli binaların yapılmasıyla şekillendirmeye başlar. Nazi Almanyası mimarisinin arkasındaki ideolojik gerekçeler bir takım benzerliklerle Pehlevi mimarisinin oluşumunda belirleyici etken olmuştu. Hitler Mein Kampf'ta antik dönemin anakronik koşullarına bakmaksızın kendi çağı için bir antik kentin karakterini idealize eder: “Bir antik kentin karakteri, o an için yapılan özel binalarında değil, sonsuza dek anlam ifade eden kamusal anıtlarda bulunuyordu”.

¹⁷⁹ Alfabe değişikliği önerileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., (Ostadi, 2012), (Etesamzadeh, 1926).

Ayrıca Fransız Devrimi'nin ruhunu benimseyen Hitler, Nazi Almanyası mimarlarından olan Albert Speer'e devrim mimarisine gönderme yapması gerektiğini söylüyordu (Thies, 2012, s. 64). Devrimin görsel biçimlerini empoze etmekle içeriğin değişeceğini zanneden kesim mimari alanda da aynı diğer alanlarda olduğu gibi biçimciliği uygulamaktaydı. Bu mesele İran'ın önemli kentlerinde kendini Ahamenid-Sasani canlandırıcılığı, neo-klasik üslup ve Nazi Almanyası mimarisinin imgesinin oluşmasıyla göstermekteydi.

Pehlevi İran'ındaki modernizasyon diğer Batı-dışı ülkelerde olduğu gibi tahakkümcü ve totaliter bir rejimin kültür politikacıları tarafından yukarıdan aşağıya işlenen resmi bir uygulamaydı. Batıdaki sanayileşmenin arka planından yoksun olan bir ülkede kısa zamanda uzun yolları katetmek Pehlevi yönetiminin bütün kültürel politikalarındaki ana erekti. Bu doğrultuda biçimci anlayışın çıktısı olan modernizasyonu “ilerleme” adı altında propaganda aracına çevirmek bir “öteki” unsurun üretilmesi ile gerçekleşebiliyordu. Bu öteki unsurlar tarihsel, dini, etno-kültürel, sınıfsal ve yaşam biçimsel olan kültürel varlıkların tümünden oluşuyordu. Kaçar dönemine ait tarihsel imgeleri “öteki ve silinmesi gereken unsurlar” olarak nitelendirilirken Antik dönem ile bir kaç İslamiyet sonrası dönem “öz” olarak nitelendiriliyordu. Ötekiyi silmeyi ve “öz”ü inşa etmeyi meşrulaştırmak için imar alandaki bütün faaliyetler araçsallaştırılıyordu.

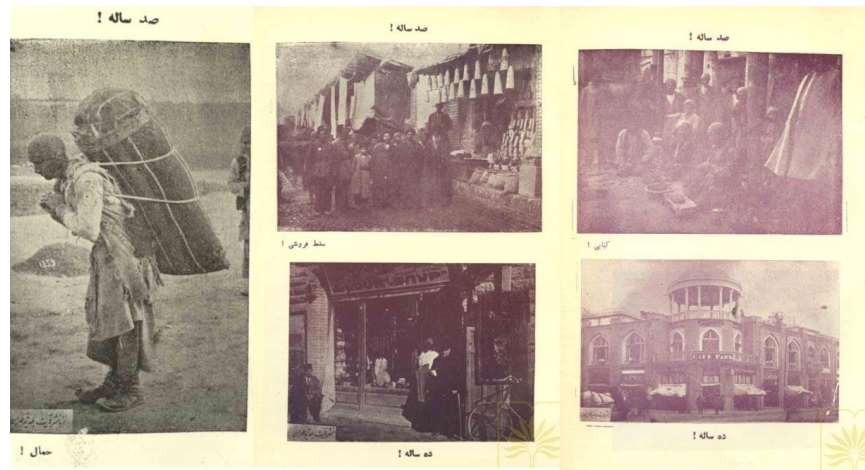
Belediye Dergisi 1934 yılının 11. ve 12. Sayısında paylaştığı posterlerle eski ile yeniye kıyaslıyordu. “On Yıllık” başlığı altındaki Pehlevi döneminin seçilmiş pitoresk görüntülerinin karşısında “Yüz Yıllık” başlığıyla sergilenen Kaçar döneminin perişan görüntüleri yer alıyordu (Şekil 3.34). Bu karşılaştırmalar arasında Pehlevi dönemindeki şehirli insan tipi karşısında Kaçar dönemindeki köylü, hamal ve dilenci insan tipleri sergileniyordu (Şekil 3.35). İki dönemin teknolojisini, çarşısını, yaşam tarzını ve mimarisini konu alan görüntüler imar alanındaki çıktıları meşruiyet unsuru olarak araçsallaştırıyordu . Kaçar dönemi perişan çiftçi, esnaf, çarşı ve yaşayış biçimi görüntüleri Pehlevi dönemi modern görünümlü memurlar ve sokak dükkanlarıyla sürekli kıyaslanıyordu¹⁸⁰. Bu kıyaslamalar özellikle de 1934 yılına kadar rejimin

¹⁸⁰ Görüntülerin bütünü için bkz., (İİCMK, Belediye Dergisi, 1934, 11. ve 12. Sayı).

canlandırmacı, neo-klasik ve Nazi Almanyası'nın mimari üslubuyla inşa ettiği hükümet yapılarının sergilenmesiyle bütünleşiyordu.

Şekil 3.34 : Biçimci anlayışın görsel örneği; Belediye Dergisi Nasıreddin Şah'ın modernizasyon girişimlerinin öncesine ait olan devlet adamı kıyafetiyle Pehlevi dönemi devlet adamı kıyafetini kıyaslarken, lokomotif gibi modern araçları da eski at arabalarıyla kıyaslıyordu (İİCMK, Belediye Dergisi, 11. ve 12. Sayı).

Şekil 3.35 : Biçimci anlayışın görsel örneği; Belediye Dergisi Kaçar dönemi insan tipi ve toplumsal yaşama dair kareleri Pehlevi dönemi sokak ve modern kıyafetli insan tipi görüntüleri ile kıyaslıyordu (İİCMK, Belediye Dergisi, 1934, 11. ve 12. Sayı).

Şekil 3.36 : Dönemin gazete, dergi ve posta pulları köprü, fabrika, kamusal bina ve modern araçların görüntülerini paylaşarak “ilerici” imgeyi sergiliyorlardı (İİCMK, Belediye Dergisi, 1934, 4. ve 5. Sayı; İİCMK, Otak-ı Ticaret Dergisi, 106. ve 107. Sayı).

Dönemin diğer yayınlarında demir yolları, tren istasyonları, hükümet, eğitim, sanayi ve çelik-betonarme köprü gibi modern işlevli yapıların resimleri ile modern kıyafetli örnek insan tipini taşıyan kadın-erkek resimleri yanyana sergileniyordu (Şekil 3.36).

Rejimin ilerici görünümünü sergilemek için ülke genelindeki modern yapıların inşaat haberleri gazetelerin gündeminden kaçmayan konulardı. Bu ilerici imge genellikle Alman şirketleri tarafından inşa edilen sanayi, demiryolu, köprü ve kamu binaları ile oluşturuluyordu. Ülke genelinde geniş çapta yürütülen banka, belediye ve hükümet yapıları gibi kamu binalarında Nazist ve Faşist mimari üslubunun uygulandığını görmek mümkündür. Berlin’de 1936 yılından itibaren Alman-İran Ticaret Odası’nın aynı isimle yayımladığı dergide Alman-İran ilişkilerinin ekonomik, kültürel, teknolojik ve siyasal çıktıları büyük “ilerici” propagandalarla Almanca ve Farsça dillerinde tanıtılmaktaydı. Derginin ilk sayfalarında Rıza Şah ve Hitlerin fotoğrafları paylaşarak Nazi Almanyası’nın İran’daki yürüttüğü projelerin [İngilizler ve Ruslara karşı] iki ülkenin ortak çıkarını sağlayacağı kanaatini oluşturuluyordu:

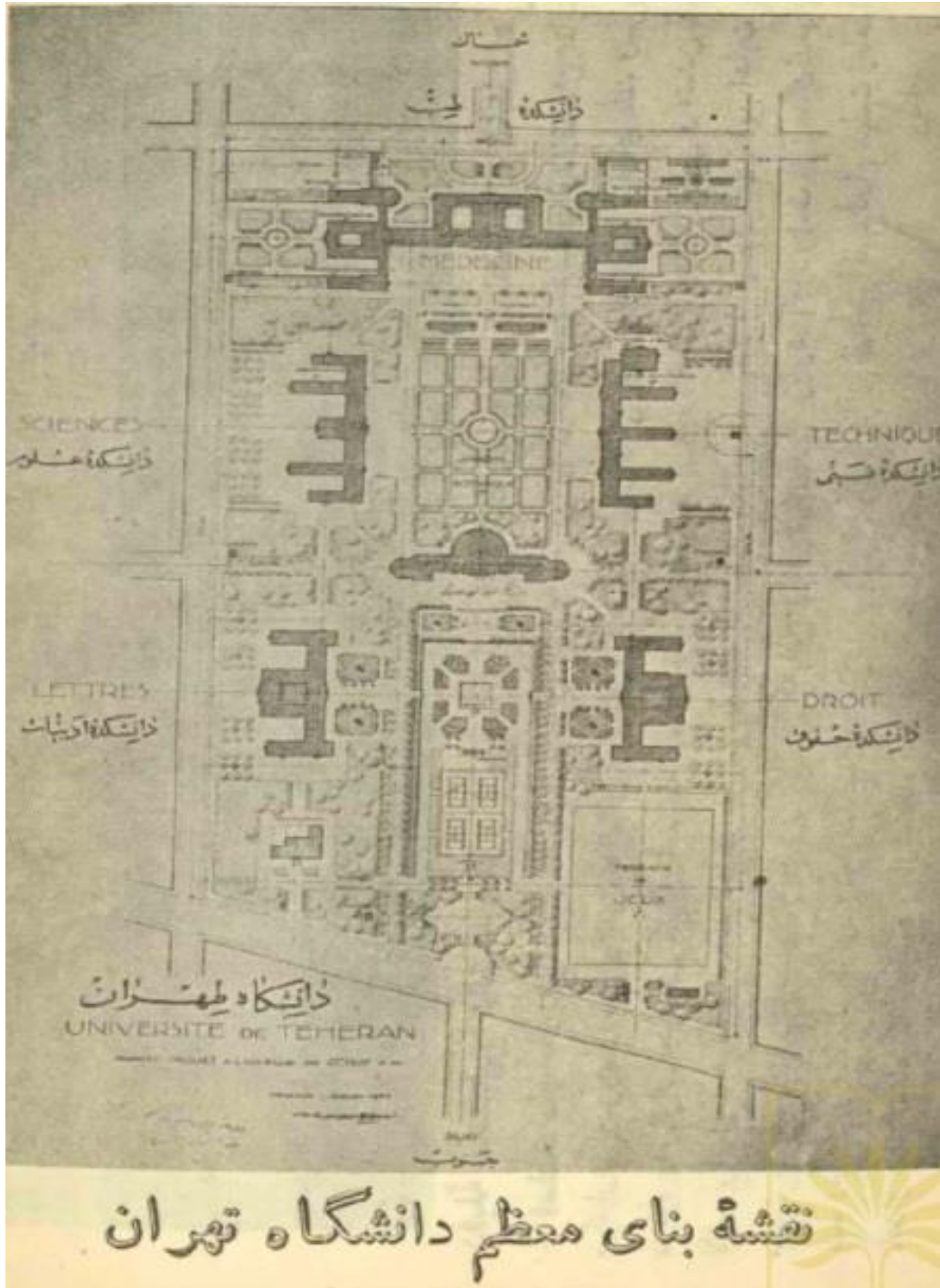
Pehlevi hazretlerinden (Rıza Şah) önce Kaçar hanedanlığının ihmali ve ilgisizliği sonucunda İran ülkesi uçuruma doğru sürüklenmişti... Ruslar kuzeyden İsfahan’a kadar İngilizler ise güneyden İran’ı işgal etmişlerdi... Bugünkü padişah yönetime geçtikten sonra doğru bir yöntem ve düzenli bir planla ülkenin siyasi ve ekonomik sorunlarını bir bir çözdü...Almanların İran’daki faaliyetleriyle ülke kalkınmıştır. (İİCMK, Alman-İran Ticaret Odası Dergisi, 1. Sayı)

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Darwinizm'in etkisi ve modern tıbbın imkan verdiği kafatas ölçümünün yaygınlaşması ırksal özelliklerin açıklanmasıyla bilimsel ırkçılığın önünü açarak dönem rejimlerinin milliyetçi söylemleri için başvurulacak önemli bir meşruiyet unsuru oldu (Collins, 2002). Aryanizmin Ortadoğu üssü olan İran'da da Pehlevi rejimi için modern tıp ve dolayısıyla modern tıbbi faaliyetleri sağlayacak tıp fakültesi binası "ilerleme" ve "modernlik" sembolü olarak yüksek önem taşıyacaktı. Nasıreddin Şah döneminden itibaren 1852 yılında Tıp Okulu'nun (Medrese-i Tıbbi-i) Darülfünun'da kurulmasına rağmen ulema tarafından otopsi karşıtı fetvalar sonucunda bilimsel faaliyetlerde ilerleme söz konusu olamıyordu (Grigor, 2009, s. 132). Bu nedenle Rıza Şah'ın bu tabuyu yıkararak Tahran Üniversitesi'nde ilk olarak Tıp Fakültesi'ni kurması diğer devrimleri gibi muhalif kesimi ezip geçerek gerçekleşiyordu.

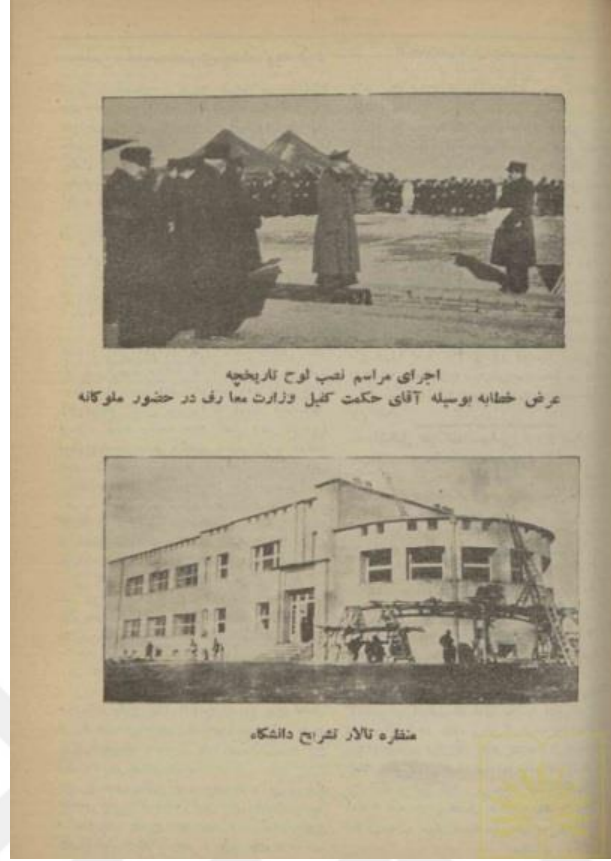
Fakülte binası projesi için görevlendirilen İsa Sadık ile Maarif Bakanı Aliasgar Hikmet inşaat süreci ile ilgili dikkate değer bilgiler paylaşmaktadır. Tahran Üniversitesi'nin tasarımı bütün fakülteler dahil yeni satın alınan yirmi bin hektarlık arazi üzerinde inşa edilmek üzere Fransız mimar Andre Godard'a verilir (Şekil 3.37).

24 Haziran 1934 tarihinde başlatılan inşaat faaliyetlerini sürekli takip eden Rıza Şah projenin ilerleyiş hızının yüksek olmasından memnuniyet duyuyordu. Tıp Fakültesi Otopsi Binası'nın yapılışı için öncelik tanıyan proje yürütücüleri binanın açılışı için 4 Şubat 1935 tarihinde büyük bir tören düzenler. Törenin yağmurlu bir güne denk gelmesi Hikmet'i tedirgin eder ancak Rıza Şah binanın bir an önce faaliyete başlaması hakkında sabırsızlanır: "... gök yüzünden taş yağsa bile açılış töreni için geleceğim!!!" (Şekil 3.38) (Hekmat, 1976, s. 336-338). Düzenlenen gösterişli törene katılan Rıza Şah iki katlı olan binanın farklı mekanlarını ziyaret ettikten sonra sabırsızlıkla bir kafatası örneğinin gösterilmesini ve incelenmesini ister. Binanın kitabesinin tasarımında bundan bir yıl önce Persepolis'te Alman arkeolog Erns Herzfeld'in arkeolojik kazılarında bulunan ve Ahamenid padişahı Darius'a ait olduğu iddia edilen altın kitabelerden ilham alınmıştı. Kitabede şu cümleler yazılmıştı: "İran padişahı Rıza Şah Pehlevi döneminde Tahran Üniversitesi'nin inşaatı kendilerinin fermanı ile başladı ve taşa yerleştirilen bu yazıt yere bırakıldı (gömüldü)" (Hekmat, 1976, s. 340). Şah kitabeyi yerleştirirken kitabenin konulduğu mermer sandukanın iyice kapanmadığından sinirlenir: "İki bin beş yüz yıl önce [Persepolis'te] yapılan

sandukayı [bundan] daha iyi ve sağlam yapmışlar!!!” (Şekil 3.39) (Sadigh, 1975b, s. 183-186).

Şekil 3.37 : Andre Godard tarafından 1934 yılında tasarlanan Tahran Üniversitesi yerleşkesi planı (İİCMK, Pars Yıllığı, 1936).

Şekil 3.38 : Tahran Üniversitesi Otopsi Binası'nın açılışı İran'ın geleneksel ulema sınıfına açılan ciddi bir meydan okumaydı.

Şekil 3.39 : Rıza Şah Tahran Üniversitesi Otopsi Binası'nın kitabesini Ahamenid krallarının yöntemini canlandırarak yerin altına yerleştiriyordu (Sadigh 1975b).

Şah'ın bir modern tıp binasının kitabesi için Ahamenid padişahlarının imparatorluk taş yazıtlarındaki benzer yugulamaya başvurması aslında Hitler'in Mein Kampf'ındaki anakronik fikirleriyle aynıydı. Nitekim bilimi temsil eden üniversite fakülte binalarının da mimarisi Nazist mimarinin imgelerini taşıyacaktı. Kuşîş Gazetesi aynı günün ilk manşetine Otopsi Binası'nın açılış törenini “büyük tarihi gün” olarak nitelendirerek rejimin “ilerlemeci” özelliğini övmüştü (Şekil 3.40):

... bugün son onyılıda da (Pehlevi döneminde) sayısız benzer örneğinin olduğu gibi tarihi büyük günlerden biridir ve İran'ın marifet ve ilmi maneviyetini yüksek mertebelere ulaştırmıştır. Yüzyıllar sonra cehalet, karanlık, gaflet ve rezillikten sonra bugünkü İran eski ve yeni dönemlerin terakki sembolü olmuştur. Bu on yıllık kısa dönemde gerçekleşen sayısız reformlar o kadar çoktur ki geçmiş yüzyılların saadet, iftihar ve başarı sayılarına denk gelir!!! Yüzyıllarca geri kalmışlıktan gidilemeyen yollar ışık hızıyla aşıldı... Her gün bir yeni başarı, bir yeni reform, canlı ve ferah bir fikir oluşmakta. (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 2633. Sayı)

Şekil 3.40 : Kuşîş Gazetesi Tahran Üniversitesi Otopsi Binası’ndan çeşitli görüntüler paylaşılarak binanın açılışını “Tarihi Önemli Bir Gün” başlığıyla manşetine taşımıştı (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 2633. Sayı).

Touraj Atabaki'nin (2004) deyimiyle “Pehlevi otoriter modernizasyonu” tabanda karşılık bulmayan yukarıdan aşağıya doğru uygulanan tek taraflı bir hareketti. Bu tek taraflı otoriter modernizasyonunun imar alanındaki cisimleşmesi eski dokunun

yıkımından Pehlevi mimarisinin doğuşuna kadar kendini geniş bir alanda göstermekteydi.

İmar alanındaki faaliyetlerin genişliği, modern işlevlerin ortaya çıkması ve modern mimari süreçleri ile yapım tekniğini bilen uzman kadronun olmayışı ülkeye Rus-Avrupalı mühendis ve mimarların ayağını açar. Bu yeni oluşan örgütlenmenin doğurduğu sonuçlar arasında çeşitli yeni inşaat malzemelerinin ülkeye girmesi yer alıyordu. Bu malzemeler arasında bazıları İran'daki geleneksel yapım tekniklerine uygun yöntemlerle kullanılabilse de XX. yüzyılın ikonik modern malzemeleri olan çelik, beton ve camın kullanılması yeni teknik donanım, işçi ve uzman kadronun oluşmasını gerektiriyordu. Kaçar dönemi Devlet Tekiyesi'nin kubbesinde ve bazı devlet binalarında olan spesifik denemeler dışında İran'da çelik, beton ve camın mimariye tanıdıkları olanaklardan yararlanılmamıştı. Betonarmenin Avrupa'da kullanılmaya başlamasından neredeyse yüz yıl ve binalarda yaygın malzemesi haline gelmesinden otuz yıldan fazla geçiyordu¹⁸¹. Betonarmenin 1910'lı yıllardan sonra binaların strüktürel malzemesi olarak yaygınlaşması Alman mühendis G. A. Weiss ve Fransız mühendis Françios Hennebique tarafından gerçekleşse de binalarda estetik bir ifadeye bürünmesi Fransız mimar ve Ecole Des Beaux Arts mezunu Auguste Perret'in öncülüğünde Paris'te 1903 yılında inşa edilen 25 Rue Franklin Apartmanları ile başlar (Kuban, 2009, s. 191). 1930'lı yıllara gelindiğinde CIAM kongrelerinin de sonucunda Avrupa, ABD ve diğer sanayi ülkelerinde betonarme artık strüktürel ve estetik unsur olarak çok yaygın bir şekilde kullanılıyordu (Mumford, 2019). Ancak 1930'lı yılların İran'ında durum böyle değildi. CIAM'ın hedeflediği/önerdiği ucuz maliyetli konut veya bina inşaatı bile İran'ın mevcut yapım tekniği ve teknolojisi için çok maliyetli ve zahmetli bir işti.

Sadece Werkbund, Bauhaus ve Chichago ekolünün ortaya koyduğu modern mimari teknik ve teknolojisinin yoksunluğundan değil, bu mimarinin işbölümü ve örgütlenme biçiminin yokluğundan da uygun terminoloji gelişmemişti. Ancak Batı dünyasındaki dönemin bütün mimari trendlerindeki betonarmenin estetik ifade ve yapım tekniği açısından tartışmasız önemi İran'da da yankı bulmuştu. Bu nedenle 29 Aralık 1933

¹⁸¹ Betonarmenin strüktürel malzeme olarak inşaatı girmesi XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Londra'da Sir Marc Isambard Brunel'in Thames Nehri altından geçen tünelin inşasındaki kullanılmasıyla başlar (Kuban, 2009, s. 188).

tarihindeki Rey’de Rıza Şah’ın katılımıyla ilk çimento fabrikasının açılışının haberi günlerce gazetelerin gündeminden düşmeyen bir konuydu (Şekil 3.41)¹⁸².

Şekil 3.41 : 1933 yılında Rey Çimento Fabrikası’nın açılışı büyük milli bir başarı olarak günlerce gazetelerin haberi olmuştu (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 2086., 2087., 2088., 2089., 2090. Sayı).

Fabrikanın açılışı ve çimento üretiminin yerlileştirilmesi Pehlevi hükümetinin ilerici imgesini olumlu yönde etkiliyordu. Bu mesele imar alanındaki faaliyetleri araçsallaştıran ve meşruiyet unsuru olarak kullanan hükümetin ilerideki uygulamalarını da kolaylaştıracacağı için ayrıca önemliydi. Ancak bütün bunlara rağmen daha sonraki yıllarda yayımlanmaya başlanan Arşitekt Dergisi’nin ilk sayısında İran’daki inşaat yapım tekniğinin zâfıyla ilgili baş editörün hiddetli ve isyankar açıklamalarına yer verilmişti:

Bu derginin yayımlanmasının asıl nedeni mimari ve şehircilik teknikleri ile sorunları hakkında kafa yormaktır. Biz burada adı geçen tekniklerin son gelişmelerini okuyucularımızla paylaşmak istiyoruz... Encümen-i Arşitekt’in

¹⁸² İttılaat Gazetesi bir kaç sayısını çimento fabrikasının önemine ve kuruluşuna ayırarak bu meseleyi “milli başarı” olarak yansıtıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz., (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090. Sayı).

(Mimarlar Derneği) asıl amacı İran'ın sanatsal başarılarını yenilemek ve hatalarını düzeltmektir ve Arşitekt Dergisi bu amaca katkı sunmaktadır... Eskiden mimari ve şehirciliğin sır ve gizemini bilen İranlı mimarların bilgilerinin paylaşılmaması büyük bir felaketti... Derginin yazarları İran ülkesindeki teknik işlerin gelişiminde ortaya çıkan büyük sorunları hatırlatmak zorundadır. Bu sorunlar sadece mimari faaliyetlerindeki araç gereç yoksunluğu ve eksikliği ile sınırlı değil, aynı zamanda kuramsal açıklamalar ve tanımlamalardaki yeterli terimlerin olmayışı sorunsalını da kapsar. Bu nedenle eğer makalelerde bazı yabancı sözcükler kullandıysak okuyucularımızdan özür dileriz... Özet olarak bize göre “Arşitekt” sözcüğünün anlamı “mimar” gibi sözcüklerden daha geniştir. Üstelik bu sözcüğün (Arşitekt) uluslararası bir yanı olduğundan [mimar sözcüğüne nazaran] kullanılması mantıklıdır. (Moshiri, 1946)

Modern işlevli yapılar ve özellikle devlet binaları için uygun platformun oluşamaması Pehlevi rejiminin hayallerinin gerçekleşmesinde büyük bir engel oluşturuyorken, otoriter modernizasyonun doğası gereği imar faaliyetleri tıpkı kıyafet ve başörtü yasalarında olduğu gibi bedelinin ne olduğuna bakılmaksızın devam ediyordu. Yabancı ve özellikle Alman şirketlerinin ülkenin dört bir yanında faaliyet göstermesi sanayi yapılarından köprülere, hükümet yapılarından eğitim yapılarına, meydanların biçiminden kentsel dokuya kadar Werkbund, Bauhaus ve Nazist etkiyi göstermekteydi. Almanlar İran Milli Bankası'nı tesis ederek ülkenin ekonomik yapısı ve dolayısıyla potansiyellerini öğrenmişlerdi (Deldam, 1992a, s. 748). Faşist ve Nazist mimari her ne kadar simetrik, neo-klasik ve rasyonel imgeyi taşırsalar da Arşitekt Dergisi yazarları tarafından minimalist ve uluslararası üslupla birlikte “mimari-i cedit” (yeni mimari) olarak anılıyorlardı.

Birinci Pehlevi döneminde Nazist-Faşist mimari üslubuyla inşa edilen binalar çağdaş İran mimarlık tarih yazımında önde gelen araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir.

Amir Banimasoud bu mimariyi neo-klasik üslup olarak nitelendirmiştir (Banimasoud, 2015, s. 193). Vahid Ghobadian adı geçen üslubu neo-klasik ve rasyonel neo-klasik üslup olarak adlandırırken Mostafa Kiani bu üslupta yapılan binaların mimarisinde Alman mühendis ve mimarların etkisinden bahsederek ekspersyonist ifadenin ağır

olduğunu vurgulamıştır (Kiani, 2014, s. 252)¹⁸³. Parviz Rajabi bu üslubu “yeni mimari” adıyla nitelendirirken Mokhtari Taleghani o dönem bu üslupta uygulanan mimar Muhsin Furuği’nin yapılarını “milli neo-klasik üslup” olarak değerlendirmiştir (Rajabi, 1976, s. 60; Mokhtari Taleghani, 2017, s. 123).

1934 yılı öncesi yani Nazi Almanyası’nın etkili olmadığı dönemde Ahamenid-Sasani canlandırmacılığı dışında Pehlevi hükümet yapılarının “geleneksel üslup” olarak bilinen Kaçar mimari unsurlarından oluşan üslup ile “neo-klasik” olarak bilinen Batı Avrupa canlandırmacı üsluptan oluşuklarını söylemek mümkündür¹⁸⁴. Bu özellik günümüze kadar oluşan çağdaş İran mimarlık tarihi literatürü araştırmacıların gözünden kaçmıştır. Batı Avrupa’da gelişen canlandırmacı üslubun İran’a gelişini Nasıreddin Şah döneminden itibaren süregelen bir husustu. Ayrıca “geleneksel üslup” olarak bilinen Kaçar mimari unsurlarını taşıyan üslubun da Pehlevi döneminde devam etmesi olağan bir meseleydi¹⁸⁵. Ancak Pehlevi rejiminin Nazi Almanyası’na yakınlaşması dolayısıyla bu adı geçen mimari üslupların varlığının azalması söz konusu olmuştur.

Pehlevi rejiminde Nazi Almanyası’nın siyasal ve ekonomik etkisinin zirvede olduğu 1930’lı yıllardaki mimari kültürü daha doğru ifade edebilmek için bu dönem ile önceki dönemi birbirinden ayırmak gerekir. Yani 1925 yılı Pehlevi rejiminin kuruluşundan 1934 yılına kadarki dönem ile rejimin 1934 yılı Nazi Almanyası’na yakınlaşmasından 1941 yılı Rıza Şah’ın sürgüne gönderildiği dönemin iki farklı konjoktürel koşulları olduğunu ve dolayısıyla iki farklı mimari çıktı verdiklerini gözden kaçırmamak

¹⁸³ Bu binaların mimari üslubunda Ekspersyonist etkinin olduğu söylenemez. Nitekim Nazilerin iktidara geldikleri 1933 yılından itibaren Ekspersyonist mimari “dejenere” olduğu gerekçesiyle yasaklanmıştı (Pehnt, 1973, s. 203). Dolayısıyla 1930’lı yıllardaki Pehlevi hükümet yapılarında Nazi Almanyası’nın mimari etkisinden bahsederken aynı zamanda Ekspersyonist mimarinin varlığını öne sürmenin doğru olmadığı söylenebilir.

¹⁸⁴ Burada Batı Avrupa’daki canlandırmacı üsluptan kastedilen XIX. yüzyıl boyunca neo-klasik, neo-barok ve neo-gotik üsluplarıdır. Çağdaş İran mimarlık tarihi literatüründe “geleneksel üslup” olarak bilinen üslup aslında Kaçar döneminde saray, şehir kapıları ve meydanların etrafında gelişen dışa dönük, simetrik ve sivri kemer ile çini gibi süs öğelerinden oluşan binaları sınıflandırmak için kullanılmaktadır. Ancak bu tanımın Kaçar öncesi dönemlerini de kapsadığı için yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle özellikle de 1880’lerden itibaren gelişen bu mimariyi “Kaçar Canlandırmacı Üslubu” olarak tanımlamak daha yerinde olacaktır. Talinn Grigor (2017a) bu tarz mimariyi neo-Safevi olarak tanımlar. Ancak bu tanımlamayı da yeterli kadar konuya açıklık getirmediği için kabul etmek zorluk taşımaktadır.

¹⁸⁵ Batı Avrupa canlandırmacı üsluplarıyla yapılan hükümet binaları arasında Telgrafhane Binası (Tahran, 1926), Meclis Binasının Güney Cephesi (Tahran, 1931), Hasanabad Meydanı’nın çevresindeki binalar (Tahran, 1909-1933) ve Kazvin Belediyesi Binası (Kazvin, 1933) zikredilebilir. Geleneksel üslupla tanımlanan binalar arasında ise Elburz Okulu (Tahran, 1924-1925), İran ve İngiliz Petrol Şirketi Binası (Tahran, 1928) ve Danişsera-Ali Binası’nı saymak mümkündür. Daha fazla bina ve bilgi için bkz., (Banimasoud, 2015), (Ghobadian, 2015) ve (Mokhtari Taleghani, 2017).

gerekir. Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubu dışında ilk dönemde Kaçar döneminde oluşan Batı Avrupa canlandırmacı üslubu ile “Kaçar canlandırmacı üslubu” denebilecek mimari imge hakimken ikinci dönemde iktidarın Nazilere yaklaşması dolayısıyla Nazist mimari etkilerini görmek mümkündür. Bu nedenle ileride yapılacak olan çalışmalarda çağdaş İran mimarlık tarihi literatüründe bu iki dönemsel özelliğin ayrımını yapmak gereklilik taşımaktadır.

Pehlevi dönemi Nazist imar kültürünün etkilerini İran’daki imar alanının farklı boyutlarında görmek mümkündür. Bu etkiler mimari ve tekniksel açıdan şehrin önemli meydanlarının etrafında yükselen hükümet yapılarında, Almanlar tarafından kurulan İran Milli Bankası’nın ülke genelindeki binalarında, ülke genelinde inşa edilen eğitim yapılarında, iletişim ve ulaşım ağları olan demiryolları ve karayolları üzerinde bulunan köprüler ve tünellerde, şehirlerdeki tren garları ve ülke genelinde sanayi alanında inşa edilen şeker, çimento vb. fabrikaların binalarında oldukça çoktur.

Bu yapı türleri arasında hükümet, banka ve eğitim binaları şehirlerde uygulanan yıkımlardan sonra kentsel ölçekte rejimin otoriter modernizasyonunun kapsamında cisimleşen imgelerdi. Şehirlerdeki yıkımların üzerine inşa edilen ve önemli yapısal değişikliklere neden olan bu girişimler XIX. yüzyıl Avrupa’sındaki sanayileşme sonucunda şehirlere akın eden nüfusu yönetmek amacıyla sergilenen bir çaba değil, zorla imha edilen konar-göçer varlıkları, üretim biçimi değişen yoksul köylü nüfusunu ve Fars olmayan etno-kültürel unsurlarını şehirlerde açılan “Yüksek Ari Irkı Medeniyeti” şemsiyesi altında birleştirmektir. Nitekim 1930’lı yıllarda yayımlanan gazeteler, dergiler ve yıllıklar Nazi Almanyası tarafından yeni kurulmakta olan “Yüksek Ari Irkı Medeniyeti’nin” bir parçası haline gelme güdüsüyle İran’ı uluslararası camiada bu medeniyetin Ortadoğu’daki parlayan yıldızı olarak gösteriyorlardı. Kuşîş Gazetesi’nin bir çok sayısında Hitlerin ile Mussolini’nin görüntü ve konuşmalarını ayrıca Nazist ve Faşist rejimlerin atılımlarını birinci sayfasında paylaşıyordu (Şekil 3.42) (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 2814., 2815. ve 2816. Sayı).

1934 yılı sonrası Tahran’daki hükümet binalarının bir çoğu inşa edildiği için Nazist mimarisi etkisiyle yapılan binalar genellikle diğer şehirlerde belirmişti. Bu yapılar arasında Adliye Binası (Şekil 3.43) (Tahran, 1937-1939), Tahran Savaş Bakanlığı Subaylar Kulübü binası (1938), Tebriz Belediyesi Binası (Tebriz, 1935-1939) ve Tebriz Şehrbâni (Polis İdaresi) Binası (Tebriz, 193?) gelmektedir.

Şekil 3.42 : Pehlevi hükümetinin Nazilere yakınlaşmasıyla dönem gazeteleri Hitler ve Mussolini'nin konuşmalarına ve resimlerine yer veriyordu (İlCMK, Kuşış Gazetesi, 2806. ve 2814).

Şekil 3.43 : Tahrان Adliye Binası, Mimar: Gabriel Guevrekian (URL-8).

Adolf Loos, Gropius ve Le Corbusier gibi Werkbund/Bauhaus'un çizgisinde yürüyen ve dünya çapında diğer modernist mimarlar ile birlikte Werkbund Konut Fuar

Merkezi¹⁸⁶ gibi uluslararası projelerde eserler üreten ayrıca CIAM kurucularından olan Ermeni mimar Gabriel Guevrekian 1933 yılında Pehlevi yönetiminin davetiyle İran'a döner (Grigor, 2017; Stuhlpfarrer, n.d.). Nazilerin iktidara gelmesi ve Bauhaus'un kapatılmasıyla Avrupa'yı terk etmek zorunda kalan mimarlar arasında olan Guevrekian Tahran Belediyesi mimarlık ofisi başkanlığına seçilir. Tahran'ın eski dokusunun yaklaşık üçte ikisinin Pehlevi rejimi tarafından imha edildiği döneme denk gelen Guevrekian'ın Nazist mimari tarzında iki hükümet binası olan Adliye Binası ile Subaylar Kulübü binasını tasarlar. Negar Hakim'e (2001) göre Guevrekian'ın İran'da CIAM ve Bauhaus'ın işlevselci mimari anlayışını takip ederek tasarladığı hükümet binaları rejimin totaliter zihniyetinin müdahaleleri sonucunda değiştirilerek Nazist üslubun imgesini kazanır. Nitekim Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubu adı altında değerlendirilen Guevrekian'ın Dış İşleri Bakanlığı Köşkü binası da sonraki müdahaleler sonucunda antik dönemin Kâbe-i Zerdüş binasına benzetilmiştir (Hakim, 2001).

Savaş Bakanlığı Subaylar Binası'nın açılışı Kaçar devletine karşı yapılan 22 Şubat 1921 Darbesi'nin yıldönümünde ve "en büyük milli bayram" olarak kutlanan günde büyük bir askeri tören ile gerçekleşmişti. Töreni ilk sayfasının manşetine alan Kuşîş Gazetesi yayın yönetmeni Şükrullah Hüseyini Mustafevi binanın bir fotoğrafını askeri yürüyüşe gelen subaylarla paylaşmıştı (Şekil 3.44).

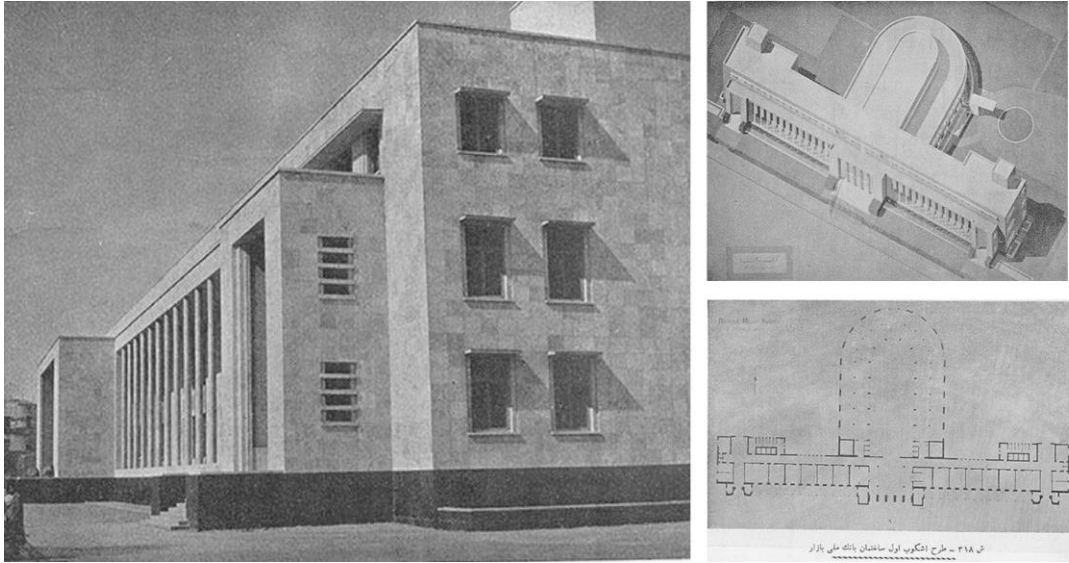
Şekil 3.44 : Savaş Bakanlığı Subaylar Binası'nın açılışı “en büyük milli bayram” olarak kutlanan Kaçar devletinin yıkılış yıldönümünde büyük askeri yürüyüşle gerçekleşmişti (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3628. Sayı).

¹⁸⁶ The Werkbundsiedlung

Rıza Şah'ı Ahamenid padişahlarına benzeten Mustafevi Kaçar dönemi imgesini nefretle anar:

... 3 İsfend [22 Şubat] günü milletin sefalet ve felaketten kurtulduğu gündür... Bugünü İran'ın en büyük tarihi günü olarak biliyorum... Ben eski siyasal ve ekonomik durumu gördüm. Şehirlerimiz kötü, yollarımız eğri büğrüydü... Duvarlarından ve kapılarından uğursuzluk ve toz toprak yağan o zamanki (Kaçar dönemi) devlet binalarını hiç unutmadım. (İİCMK, Kuşış Gazetesi, 3628. Sayı)

Almanlar tarafından kurulan İran Milli Bankası binaları bu dönemde Nazist mimarının en bariz etkilerini göstermektedir. Muhsin Furuği'nin tasarımıyla ülkenin farklı büyük şehirlerinde küçük dokunuşlarla aynısı inşa edilen binaların ortak özelliği doğu-batı yönünde uzunlamasına gelişen, girişi büyük bir kütle ile vurgulu olan, yan kanatlarda saçakların oturduğu revakvari sütunlu mekanları olan ve bir platform üzerine girişteki merdivenlerle yükselen tarzlarıdır (Şekil 3.45).

Şekil 3.45 : Muhsin Furuği tarafından tasarlanan Milli Bank binası Bazar şubesi (Moshiri, 1948).

Furuği Ahamenid-Sasani canlandırmacı üsluba tepki göstererek “bölgeselci” bir yaklaşımla antik İran mimari imgesini yansıtmaya çalışmıştır. O Alman mimar Heinrich tarafından Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslupla 1936 yılında inşa edilen Milli Bankası binasını işlevsellik ve iklimsel şartlara uygun olmayan konumlanış bakımından eleştirerek binanın Ahamenid-Sasani mimarisi ile ilişkisini sadece görsellikte görür ve devamında kendi tasarımında ortaya koyduğu “hakiki ilişkisi”yi

şöyle açıklar: “... [Antik dönem yapılarıyla] Hakiki ilişki görselde göze çarpmayabilir. Bina aynı zamanda ‘İranlı ruha’ ve mahalli koşullara uygun tasarlanabilir ancak görselde onların [antik yapıların] süs unsurlarını taşımadığı için milli gözükmebilir...” (Banimasoud, 2015, s. 249). Furuği’nin bu mimari anlayışının Birinci Dünya Savaşı sonrası müfredatında eksen değiştirerek Bauhaus’a yaklaşan Ecole des Beaux-Arts’da oluştuğunu söylemek mümkündür. Daha sonraki yıllarda Arşitekt Dergisi altıncı sayısında Furuği’nin tasarımlarının resimlerini paylaşarak bu eserlerin yapım tekniği, tasarım ve işlevsellik bakımından örnek alınacak modeller olarak nitelendirmişti (Moshiri, 1948, s. 213-219). Özellikle betonun cephede ve stürüktürde kullanılması, işlevselliğin ön planda olması ve minimal katı formların kullanılması Bauhaus etkisini yansıtırken simetrik, kolonadlı, uzunlamasına gelişen cephe tarzı Beaux-Arts ve Nazist mimari imgelerini sergilemektedir.

Şekil 3.46 : Tahran Üniversitesi Tıp Fakültesi binası (Moshiri, 1948).

Andre Godard’ın ön etüdları ve Muhsin Furuği ile Maxime Siroux’nun sonradan katılımıyla tasarlanan Tahran Üniversitesi Fen, Tıp ve Edebiyat fakültelerinin binaları (Hekmat, 1976, s. 343) rejimin ilerici propagandaları için en gözde eserlerini oluşturmaktaydı. Otopsi binasının açılışından üç yıl sonra Rıza Şah’ın doğum günü olan 15 Mart 1938 tarihinde Tıp Fakültesi’nin büyük bir törenle açılışı yine eskiyi küçümseyerek gerçekleşiyordu (Şekil 3.46).

Kaçar döneminde Nasıreddin Şah'ın girişimiyle Darülfünun'daki modern tıp eğitiminin temelini atılması ve bütün o birikimin yeni Tıp Fakültesi binasına taşınmasına rağmen Kuşîş Gazetesi yazarı bu meseleyi görmezden geliyordu:

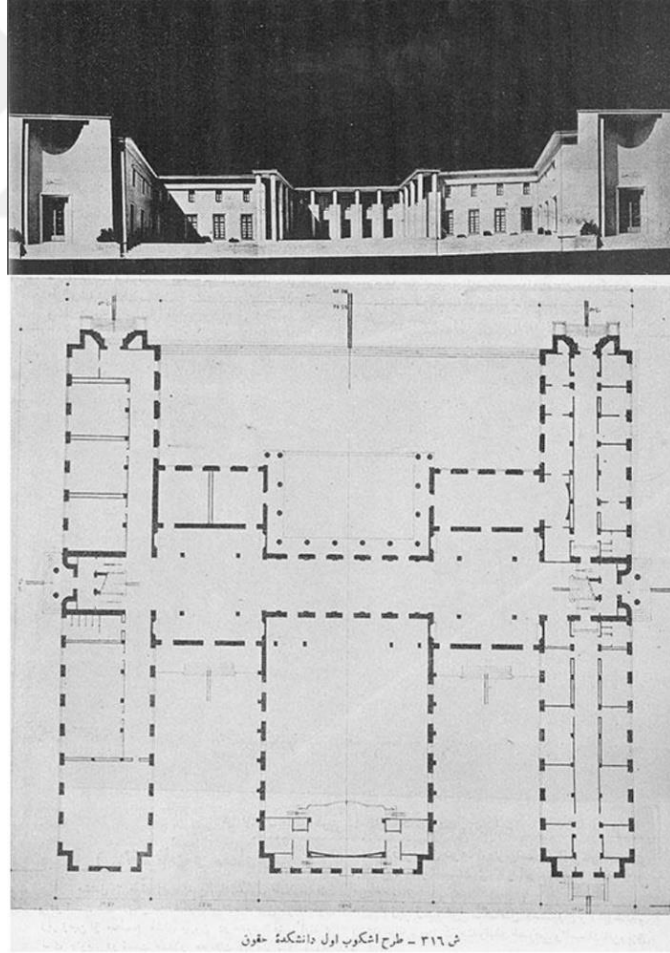
Tarihte İran medreseleri aydınlık ışıqla Asya ülkelerine bilim saçmışlar... Dünyanın dört bir yanından talebeler uzun yolları katedip bilim ve marifet edinmek için İran'a geliyorlardı...! Ancak son yüzyıllarda dönem yöneticilerinin (Kaçarların) ilgisizliği ve duyarsızlıkları yüzünden o medreseler darmadağın oldu!!! Ülkenin ihtişam tapuları olan güzel binalar yıkıldı ve unutuldu... Diğer taraftan İran'ın marifet güneşinden aydınlanan ülkeler bu bilimi Türkiye'deki Sultan Ahmet Camii ile Mısır'daki El-Ezher Camii'ne götürdüler... Ancak büyük padişahımız ve ulu önderimizin (Rıza Şah) gücü ve ilgisi sayesinde geçmişteki iftiharlarımız geri alındı... Uzun bir dönem uykuda olan ülke bu sayede uyandı. (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3645., 3646. Sayı)

Pehlevi kültür politikacılarına göre bir zamanlar antik çağda “medeniyetlerin merkezi” olan ancak Kaçar döneminde uzun bir komaya giren İran'ı Rıza Şah yeniden canlandırmıştı. Onlar yürütülen bütün siyasetlerinde “tarihi bir zaferin gerçekleştiği” ideolojisinden yola çıkıyorlardı. Bu ideoloji aslında Nazist Almanyası'nın da benimsediği ve Hegel'in tarihsel diyalektik kuramında belirttiği “amaca doğru ilerleyen tarih” kavramıyla örtüşüyordu. Hegel'in bu tarihsel anlayışına göre “...ilerleme, eksik olandan daha eksiksiz olana doğrudur. Böylece hareketi gerçekleştiren, kendisinin kendisindeki karşıtı olarak eksik olanı ortadan kaldırır...” (Hegel, 2003, s. 154). Pehlevi rejimi bu anlayışla önceki dönem olan Kaçar devrinin bütün yanlarını bir eksik görüp böylelikle ortadan kaldırarak oryantalistler tarafından oluşturulan “ideal antik İran” imgesine ulaşmak istiyordu.

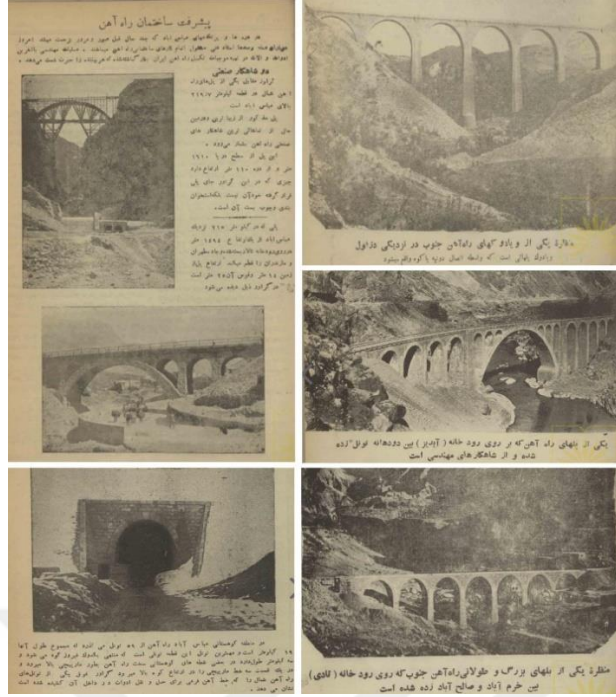
Tahran Üniversitesi fakülte binalarında kullanılan simetrik, anıtsal, yüksek girişli, ve enine gelişen cephe görünümünde Nazist etkilerin olmasıyla birlikte estetik ifade olarak beton ile bazı Art Deco unsurların kullanımı söz konusu olmuştur. Mokhtari Taleghani'ye göre (2017, s. 99) Muhsin Furuği ve Maxime Siroux'un tasarımıyla inşa edilen Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin açılışı da Tıp Fakültesi'nin inşasından tam üç yıl sonra aynı günde (Rıza Şah'ın doğum gününde) gerçekleşmişti. Binaların aynı üslupta Svenska Entreprenad AB (SENTAB) adlı İsveçli bir şirket tarafından ileri betonarme yapım tekniği ile yapılması dönemin İttılaat Gazetesi'nde büyük ses

getirmişti. Bu tarihlerde İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından tam iki yıl geçiyordu ve dönem gazeteleri Rıza Şah'ın büyük bir risk alarak Almanlara yakınlaşmasını haklı göstermek için rejimin kültür, ekonomi ve imar faaliyetlerindeki katettiği mesafeyi öne çıkarıyorlardı. İttılaat Gazetesi ilk sayfasında büyük manşetle “Yeni Binanın Açılış Töreni” başlığıyla binanın mimari bilgilerinin yanı sıra inşaatında kullanılan ileri yapım tekniğinden bahseder:

... Fakülte binasının inşaatı SENTAB şirketinin aracılığıyla gerçekleşmiştir. Binanın bütün katları ile temelinin inşaatında betonarme tekniği kullanılmıştır. Binanın ince işlerinde en kaliteli malzemenin kullanılmasına azami özen gösterilmiştir. Kapı ve pencerelerinin yapımında en son teknikler takip edilmiş binanın ısıtması merkezi sistemle gerçekleşmiştir. Özellikle binanın iç dekorasyondaki eşyaların seçiminde binanın mimarisi ile uyumluluk ilkesine özen gösterilmiştir. (İİCMK, İttılaat Gazetesi, 4479. Sayı)

Şekil 3.47 : Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi binası görünüşü ve planı (Moshiri, 1948).

Şekil 3.48 : Otak-1 Ticaret Dergisi farklı sayılarında demiryolu projesinin ilerlemesi hakkında bilgiler paylaşıyordu (İİCMK, Otak-1 Ticaret Dergisi, 132. Sayı).

Hukuk Fakültesi’nde kullanılan ileri yapım tekniği ile mimari tasarımın oluşturduğu imaj, binanın inşasından yedi yıl geçtiğine rağmen Arşitekt Dergisi’nin örnek olarak sunduğu eserlerin arasında yer almasına ve İkinci Pehlevi rejiminin de mimari kültür ortamında “ilerici” unsur haline gelmesine neden olmuştu (Şekil 3.47) (Moshiri, 1948, s. 213-214)¹⁸⁷.

Nasıreddin Şah döneminden beri hayalperest demiryolları projeleri bir kaç kısa mesafeli örnekten öteye gidememişti. Konar-göçer zümreleri bertaraf etmek, güneydeki verimsiz topraklarda yaşayan insanların tarımsal gıda ihtiyaçlarını kuzey topraklarından temin etmek ve ülkenin Hazar denizi kıyılarındaki limanlarını güneydeki sıcak sulara bağlamak amacıyla demiryollarının büyük çaptaki inşaatı 1927 yılında başladı (Avery, 1984a, s. 43-44).

Pehlevi rejiminin modern görünümünü oluşturan en gözde imar girişimleri ülkenin dört bir yanını birbirine bağlayan demiryolları ile karayolları, bu yolların üzerinde inşa edilen tünel ile köprü gibi teknolojik yapılar ve şehirlerdeki tren garı binalarıydı.

¹⁸⁷ Hukuk Fakültesi binasının mimari tasarımı ve yapım tekniği uygulamasının dönem mimari kültüründeki güzide yeri bu binanın aynısının 1958 yılında Edebiyat Fakültesi için yapılmasına neden olmuştu. Binanın mimari özellikleri için bkz., (Banimasoud, 2015, s. 281; Ghobadian, 2015, s. 178).

Dönem gazeteleri, dergileri, posta pulları ve posterlerindeki köprü, tünel ve lokomotif resimleri “ilerleme” görüngüsünün ikonik sembolleri haline gelmişti (Şekil 3.48).

Ülke genelinde Alman, Danimarkalı ve İsveç şirketlerinin yoğun faaliyetiyle demiryolları ve karayolları projelerinin yoğun bir şekilde devam ettiğine dair haberler 1934 yılından itibaren dönemin dergi ve gazetelerinde inşaat faaliyet raporları ve görselleri ile birlikte sıkça paylaşılıyordu. Bunun nedeni de bu yılda ülkenin dört bir yanında yürütülen demiryolu/karayolu projelerinde tam can alıcı nokta olan köprü ve tünel inşaatının sırasının gelmesiydi. Hızla gelişen yollardaki köprüleri inşa etmek için 2 Ocak 1935 tarihinde dönemin Yol Bakanlığı tarafından bir İsveçli köprü mühendisinin istihdamı haberi Kuşış Gazetesi’nde paylaşılmıştı (İİCMK, Kuşış Gazetesi, 2606. Sayı). Bu faaliyetleri ayrıntılarıyla en çok paylaşan yayın ayda iki kere yayımlanan Otak-ı Ticaret (Ticaret Odası) adlı dergiydi. Dergi demiryollarının ülkenin gelişimi için sağlayacağı faydalar ile ilgili sürekli bilgiler paylaşıyordu: “... dünyadaki ticaretin terakkisi ve milletlerin yaşamında olan etkisinin büyük bölümü demiryollarının varlığından kaynaklanıyor... İran demiryolları sadece ticaret, ekonomi, imar ve toplumsal alanda yarattığı etkilerle değil ülkenin milli servetinin artışı yolundaki faaliyetleri de artırıyor...” (İİCMK, Otak-ı Ticaret Dergisi, 134. Sayı). Derginin bir başka sayısında hükümetin imar alanındaki diğer uygulamalarında olduğu gibi demiryolları projelerinin gerçekleşmesini de bir siyasal meşruiyet aracına dönüştürüyordu: “... Bu nimetin değerini İran’ın tehlikeli ve karanlık günlerini gören kırk yaşın üzerinde olan insanlar bilir!!! Onlar bir kaç fersahlık yolun mal ve can korkusuyla gidildiğini ... iyi biliyorlar...” (Şekil 3.49) (İİCMK, Otak-ı Ticaret Dergisi, 189. Sayı).

Kuzey ve güney demiryolları ağlarının Irak’taki Sefid Çeşme istasyonunda birbirine bağlanması Pehlevi rejiminin ülkede kurmaya çalıştığı egemenlik mücadelesinde en büyük zafer olarak sayılmaktaydı. Demiryolları projesindeki tünel ve köprülerin inşası Kuşış Gazetesi yazarı tabiriyle “... padişahın güçlü iradesinin dağları ve kayaları delerek tecelli ettiği...” için rejimin doğa üzerinde egemenliğinin göstergesiydi (İİCMK, Kuşışk Gazetesi, 3780. Sayı). Bu büyük zafer 26 Ağustos 1938 tarihinde bütün devlet adamları ile yabancı ülke genelinde çalışan Alman ve diğer yabancı şirketlerin katılımıyla Sefid Çeşme İstasyonu’nda gerçekleşti. Bu törende veliaht Muhammed Rıza’nın Mısır prensesi Fevziye ile yeni evliliği dolayısıyla Sefid Çeşme İstasyonu’nun adı Fevziye İstasyonu olarak değiştirildi. Mısır padişahının istasyonun

adı dolayısıyla teşekkürü ve tebriği başta olmak üzere dünyanın dört bir yanından gelen mesajlarla ülke liderleri bu büyük zaferi kutluyorlardı (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3784. Sayı). Bu kutlayanlar arasında kemalist Türkiye'nin lideri Mustafa Kemal Atatürk'ün de tebrik metni söz konusuydu (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3783. Sayı)¹⁸⁸. Dönemin Kuşîş ve İttılaat gazeteleri birer sayılarını bu büyük törene ayırmışlardı (Şekil 3.50).

Şekil 3.49 : Rıza Şah demiryolu projesinin gelişmelerini sıkı bir şekilde takip ediyordu (İİCMK, Otak-ı Ticaret Dergisi, 133. Sayı).

Kuşîş Gazetesi “Bugün Milletimizin En Büyük Hayallerinden Biri Yüce Mertebeli Kurtarıcımız Tarafından Gerçekleşmesi Bu Toprağın Evlatlarına Hayırlı Olsun” başlığıyla Rıza Şah ile veliahtın resimlerini projenin farklı bölümleriyle birlikte

¹⁸⁸ Atatürk'ün Rıza Şah'a gönderdiği tebrik metninin Farsça'dan Türkçe'ye çevirisi şu şekildedir:

“İran'ın Demiryolu Hattının Açılışı Münasibetiyle
Dolmabahçe Sarayı'ndan

İran'ın şehenşahı Rıza Şah Pehlevi Hazretleri

İran'ın Demiryolu'nun açılışından yüksek bir mutlulukla haberdar oldum. Zat-ı âlinizin uğurlu ve güçlü iradesi sonucunda kardeş milletin refahı ve bahtiyarlığı bu büyük işle gerçekleşti. Bu mesele sadece benim taç giymiş kardeşimin (Rıza Şah) değil, canı gönülden zat-ı âlinizle alakadar olan benim için de büyük bir övünç kaynağıdır. Bu büyük eser iki Türk ve İran milletini birbirlerine kenetleyecek arzularının gerçekleşmesinde büyük bir adımdır ve kendi tebriklerimi bütün samimiyet ve içtenliğimle zat-ı âlinize taktim ederim

K. Atatürk” (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3783. Sayı).

paylaşmıştı. Gazete ayrıca modern teknolojinin başarısı “milli şair” Firdavsi’nin şiirleriyle kutsanmıştı (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3780. Sayı).

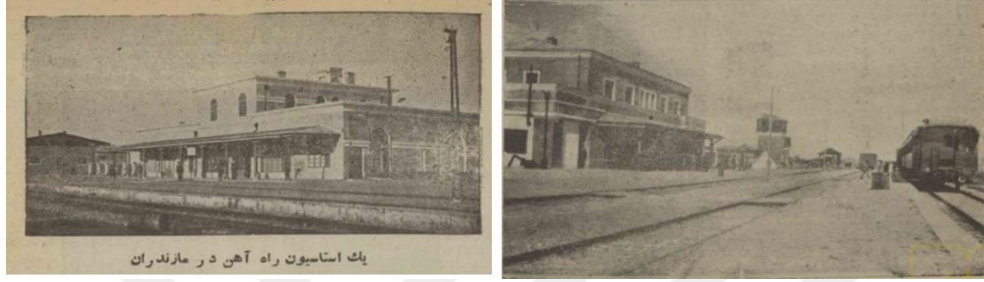

Şekil 3.50 : Sefid Çeşme stasyonunda demiryolları projesinin açılışı “bir egemenlik zaferi” olarak kutlanıyordu (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3780. Sayı).

Teknoloji ve imar bir taraftan totaliter yönetimin girişimlerine meşruiyet sağlarken diğer taraftan da yeni inşa edilmekte olan “İran milleti” kavramının da somut kavramıydı. Birleşik Krallık’ın petrol çıkarmalarından elde edilen kazancın bir bölümüyle ülkenin yeraltı kaynaklarına egemen olmaya çalışmayı meşrulaştırmak adına Rıza Şah çalışma yıllarını (1927-1938) sergileyen bir zafer takının altında bu meseleyi “milletin başarısı ve zaferi” olarak dillendiriyordu: “Ben İran milletinden ülke reformlarına her zaman hazır olduğum için çok memnuniyet duyuyorum... Bu girişim İran’ın terakkisi ve bahtiyarlığına neden olacaktır... İran milleti o kadar asil ve şerefli ki ülkelerinin gelişimi ve kalkınması için her türlü fedakarlık ve özveri yapmaktan çekinmezler...” (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3781. Sayı).

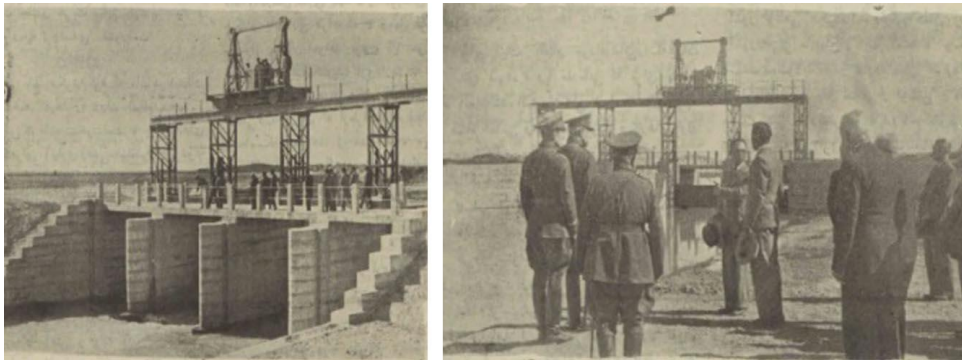
Bu yollar rejimin arkaik milliyetçi ideolojisinin ayrıca kitlenin bilincinde ülkenin yeni değerler sisteminde kurgulanan toprak, vatan ve formal kültür normlarının yaygınlaştırılmasında da önemli rolü üstlenmişti. Ancak dönemin medya kuruluşları bu projeleri sağladıkları artı ve eksi yanlarını açıklamak üzerinden değil, rejimin “çağdaş medeniyetlere katılmak” iddiası yolunda propaganda unsuru olarak araçsallaştırıyorlardı. Her ne kadar bu uygulamalar ülkenin modernizasyonu yolunda kayda değer adımlar olsalar da “çağdaşlığın görüntünün uydurulması ile gerçekleşeceğini düşünen” rejimin teknokrat, milliyetçi ve “birey karşıtı” zihniyeti, halkın tebaalıktan yurttaşlığa geçmesini engelliyordu. Bu nedenle bu modern araçlar aslında rejimin anakronik, totaliter ve tektipleştirici hedefleri yolundaki katedeceği mesafeyi kısaltıyordu.

Demiryolları gibi ülke genelinde bu işleve hizmet eden yeni gar binaları da ilerici imgeyi taşımaktaydı. Gar binalarının büyük çoğunluğu köprüler ve tüneller gibi yeniliği temsil etmeleri ve modernist bir estetiğe sahip olmaları bakımından ülkenin önceki dönemiyle ilgili yaratılan algıya karşın ilerici imge sağlıyordu. Örneğin Mazenderan Eyaleti ve Türkmen Limanı'nda inşa edilen tren garları sade, dikey ve yatay formlarla sergilenen simetrik, süsten arındırılmış cepheler ve düz çatılardan oluşuyorlardı¹⁸⁹ (Şekil 3.51).

Şekil 3.51 : Mazenderan Eyleti ve Türkmen Limanı'ndaki tren garları (İİCMK, Otak-1 Ticaret Dergisi, 112. ve 113. Sayı).

Barajlar, sanayi yapıları, silolar ve elektrik santrallerinin inşası da dönemin yayımlarında ilerici estetiğin bir diğer boyutunu oluşturuyorlardı. Özellikle şeker, çimento, tütün vb. fabrikaların yapıları dönemin ikinci sanayi devrimi üretim tarzı endeksli mimarisini yansıtmaktadır (Şekil 3.52).

Şekil 3.52 : Rıza Şah ve veliaht Muhammed Rıza Huzistan Eyaleti'ndeki bir baraj projesinin inşaatını denetlerken (İİCMK, Otak-1 Ticaret Dergisi, 113. Sayı).

¹⁸⁹ Türkmen Limanı'nın adı Pehlevi rejiminin Türkçe yer adlarını Farsçalaştırma politikası doğrultusunda Şah Limanı olarak değiştirilmişti. Ancak 1978 İslam Devrimi sonrası bir önceki rejimin izlerini silme politikası sonucunda sonradan değiştirilerek Şah ve Pehlevi ailesinin adını taşıyan yer adlarının bazıları iade edilirken diğerlerine yeni rejiminin ideolojik kodlarını taşıyan adlar verildi. Yine de bu özelliği taşımayan Farsçalaştırılmış bir çok yerin özgün adları günümüze kadar iade edilmemiş durumdadır.

XX. yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri'nde Albert ve Julius Kahn'ın Ford Şirketi için tasarladığı Highland Park fabrika binası endüstriyel mimaride işlevsellik ve esnek plan anlayışının oluşmasında XIX. yüzyıl fabrika mimarisi çizgisinden önemli ölçüde ayrılmıştı. Aynı tarihlerde Werkbund Okulu'nun öncüleri olan Peter Behrens ve Walter Gropius'un sırasıyla AEG türbin fabrikası (1909) ile Fagus ayakkabı fabrikası (1911) binaları Avrupa mimari kültürünün önemli ölçüde Beaux-Arts çizgisinden uzaklaşması ve işlevselci anlayışa sahip olması yönünde etkili oldular (Aitchison, 2016, s. 3). 1930'lu yıllara gelindiğinde Bauhaus ve Le Corbusier'in etkisinde bu yapılar Avrupa'da estetik nesneler olarak övülüyordu (Bozdoğan, 2002, s. 139). Bu mimarinin ağırlıklı olarak Alman mühendisleriyle 1930'lı yıllarda İran'a girmesi aynı demiryolları ile köprü inşaatında olduğu gibi dönemin imar alanındaki otoriter modernizasyonunun bir diğer boyutuydu (Şekil 3.53).

Şekil 3.53 : Alman mühendisler tarafından inşa edilen fabrika binaları. Yukarıda: Tahran Elektrik Santrali, Aşağı Solda: Veramin Şeker Fabrikası, Aşağı Sağda: Koşaçay (Miyandoab) Şeker Fabrikası (İİCMK, Otak-ı Ticaret Dergisi, 102., 146. ve 152. Sayı).

Pehlevi yönetiminin Nazi Almanya'ya yakınlaşması imar alanında ciddi çıktılara neden oldu. Bu çıktılar kentsel ölçekte Nazist mimari kültürünün simetrik, yüksek girişli, enine gelişen ve keskin formları olan özelliklerini taşıyan hükümet, banka ve

eğitim işlevli kamusal yapılardan oluşuyordu. Ancak imar alanındaki ilerici imgenin temsilcileri ulaşım ağları ile sanayi yapıları yine Nazist Almanyası'nda olduğu gibi modernist mimarinin kanonik ve işlevselci imgesini taşıyorlardı.

3.3.5 Uluslararası Üslup: ilerilik temsili olarak mimari üslup

“... İran milletinin üstüne çekilen karanlık perde aniden yırtılmış ve İranlı kendisi ile ülkesinin yaşamının bağlı olduğu bir çok yeni sorunla karşı karşıya kalmıştır...” (Hovanessian, 1946, s. 4).

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında önce Daniel Burnham ile Louis Sullivan gibi mühendis ve mimarlar öncülüğünde oluşan Chicago Okulu'nda çelik, cam ve betonun kullanımıyla elde edilen yeni işlevselci mimarinin ürün vermeye başlamasından 1930'lı yıllara geldiğinde neredeyse çeyrek asır geçiyordu. Avrupa'da ise önce Art Nouveau gibi geçiş dönemlerinin yaşanmasının ardından Werkbund, De Stijl ve iki dünya savaşı arasında güçlenen Bauhaus Okulu'nun işlevselci yaklaşımlarıyla ortaya çıkan Modern Hareket akımları da 1930'lı yıllara geldiğinde çok sayıda ürün vermişti. Özellikle MOMA'nın 1932 yılında Henry Russell Hitchcock ve Philip Johnson öncülüğünde yaygınlaştırmaya başlattığı “Uluslararası Üslup” Avrupa'da da CIAM kongrelerinin bildirileriyle resmileşen bir nevi kanonik ilkelerle dünyaya yayılmaya başlanmıştı (Giedion, 2016, s. 310-524). Bu ilkeler süs ve dekorasyondan tamamen arındırılmış hafif, düz yüzeyler, doğrusal formlar, açık planlı iç mekanlar ve konsol unsurunun kullanılmasıyla ortaya çıkan hafif bir kitle görünümünden oluşuyordu.

Ancak Pehlevi yönetimindeki 1930'lı yılların İran'ına geldiğinde bu anlayış rejimin mimari uygulamalarının tam dışında kalıyordu. Ahamenid-Sasani canlandırmacı üslubu, Kaçar döneminden gelen dışa dönük oryantal görünümlü mimari ile Nazist mimari etkilerinde ortaya çıkan süslü, durgun, simetrik ve ideolojik simgeler barındıran kamusal yapılar rejimin totaliter mimari kültürünü yansıtmaktaydı. İki dünya savaşı arasında Almanya'da Nazistlerin de iktidara gelmesi ve Modern Hareket manifestolarının Bauhaus gibi okulların kapatılmasıyla Avrupa sınırlarından ABD'ye göç etmesi Avrupa'daki modernist mimarların da göçüne neden olmuştu. Rıza Şah yönetiminin de Nazi rejimine yaklaşması dolayısıyla Modern Hareket daha İran sınırlarına girmeden dışlanacaktı. Nitekim bir önceki bölümde vurgulandığı gibi

CIAM'ın kurucularından ve Modern Hareket temsilcilerinden olan Gabriel Guevrekian'nın kamusal tasarımlarının neredeyse hepsine müdahale ediliyordu.

Ghobadian (2015, s. 200) ve Seyhoun (1966) gibi bazı mimarlık tarihçileri “modern malzeme ve özellikle betonarmenin İran’a geç geldiği” gerekçesini öne sürerek bu meseleyi açıklamaya çalışsalar da bu savın doğru olmadığını söylemek mümkündür. İran’da ilk ciddi çelik fabrikasının temelleri 14 Ekim 1937 tarihinde atılsa da 1928 yılından itibaren çelik büyük miktarda ülkeye ithal ediliyordu¹⁹⁰. Ayrıca ülkenin ilk çimento fabrikasının Aralık 1933’te ve ikincisinin ise Nisan 1937’de kurulması ve ciddi bir şekilde üretim yapması da betondan inşa edilecek binaların önündeki engeli kaldırıyordu. Dolayısıyla Modern Hareket’in Batıdaki düşünsel zemininin oluşması ve yaygınlaşmasından yıllar sonra İran’da geniş çapta ürün vermemesini modern malzemelerin geç gelmesine bağlamak doğru değildir.

Birinci Pehlevi döneminde Modern Hareket’in kanonik özellikleriyle inşa edilen bir kaç kamusal ve konut binası dışında yaygınlaşamamasının nedeni gözlemlendiği kadarıyla birden fazla etkenden oluşuyordu. Bu meselenin üzerinde şimdiye kadar yeterince durulmaması dönemin mimari kültürünün anlaşılmasında zorluk yaşatmaktadır.

Pehlevi hükümetinin başat kültür politikacıları olan Fars milliyetçileri ülkeye yeni bir ulusal kimlik kazandırma arayışında oldukları için Batıda gelişen argümanların dışında kalmışlardı. Fars milliyetçileri ulusal kimliği yukarıdan aşağıya doğru inşa etmek için en kaba yöntemleri yürütmek istediklerine göre her alanda olduğu gibi mimari alanda da Batıda gelişen ve özgül yerel/bölgesel unsurları reddeden Modern Hareket’in küresel argümanlarını kendi ideolojileri karşısında bir engel olarak görüyorlardı.

Andre Godard, Maxime Siroux ve Nikolai Markov gibi Batılı şarkiyatçı veya mimarların İran tarihi ve mimarisine oryantal yaklaşımının yanı sıra Kerim Tahirzade ile Muhsin Furuği gibi yerel milliyetçi mimarların Ecole Des Beaux Arts çizgisinde oluşturdukları mimari kültür, canlandırmacı üslubun yaygınlaşmasına yol açmıştı.

¹⁹⁰ Çelik fabrikasını kurmak amacıyla Almanya’dan getirilen fabrika teçhizatının kullanılması İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla sekteye uğradığından Birinci Pehlevi hükümetinin bu girişimi başarısız olur. Otak-ı Ticaret Dergisi’nin Kasım 1937 tarihli sayısında Rıza Şah’ın katılımıyla çelik fabrikasının temel atma töreninin bilgileri paylaşılmıştır. Birinci Pehlevi hükümeti boyunca inşaat ve demiryolları projelerinde kullanılan çelik malzemesinin bütünü ithal edilmekteydi. Aynı sayıda 1928-1936 yılları arasında Pehlevi hükümeti tarafından ülkeye ithal edilen yıllara göre çelik tonajları da yer almaktadır (İİCMK, Otak-ı Ticaret Dergisi, 166 ve 167. Sayı).

Üstelik biçimci anlayışı olan hükümetin canlandırmacı üsluba müşteri olması dönemin baskın mimari kültürünün oluşumundaki bir diğer etkendi. Bu nedenle oluşmuş olan bu söylemsel ve eylemsel çemberde Modern Hareket'in argümanları bile söz konusu olamıyordu.

İran'ın ilk modern eğitim programıyla mimarlık bölümü 1938 yılında önce Medrese-i Âlî-i Mimari (Mimarlık Yüksek Okulu) adıyla öğrenci almaya başlar (Khajavi, 1946a, s. 31; Bemanian, 2006, s. 5). Daha sonra bazı değişiklikler göstererek 1941 yılında Tahran Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi bünyesinde daha kendine ait bir binası yok iken Fen Fakültesi binasının alt katına taşınır (Zargarinejad, 2007, s. 6; Khajavi, 1946b, s. 111). Andre Godard'ın dekanlığıyla mimarlık bölümünde Ecole Des Beaux Arts'ın eğitim programına paralel bir ders müfredatı yine aynı ekolden gelen Muhsin Furuği ve Fransız mimarlar olan Maxime Siroux ile Ruland Dubrulle gibi öğretmenlerin öncülüğünde öğretiliyordu¹⁹¹. Mimarlık bölümü Birinci Pehlevi dönemi bir mezun bile vermese de bölümdeki baskın olan mimari anlayış aslında bir nevi ülkedeki egemen olan mimari kültürün bir başka boyutuydu.

Ancak bütün bu karşıt etkenlere rağmen 1930'lı yılların sonuna doğru bazı kamusal binalar ile özel konutlarda modernist mimarinin imgelerini görmek mümkündür. Bu tarz mimarinin oluşmasında Birinci Dünya Savaşı sonrası CIAM kongrelerinin sonucunda dönemin artan konut ihtiyaçlarına göre ucuz maliyetli ve süsten arındırılmış binaların yapılması gerektiği önemli bir etkendi. Ancak böyle bir argümanın söz konusu bile olmadığı İran'da bu tarz mimari Batıdan ithal edilen canlandırmacı üslup gibi Batıdaki misillerine benzer bir ihtiyaçtan değil, “yeni bir mimari üslup” olarak belirmeye başlanmıştı. Nitekim kübik mimarinin aşırı savunucularından olan Vartan Hovanessian, Rıza Şah döneminde uygun bir tartışma ortamı olmadığından dolayı bir kaç yıl sonra Arşitek Dergisi'nde canlandırmacı üslubun reddine dair sert sözler söylemişti:

... Bizim genç arşitektlerimiz eğitimlerini Avrupa'da bitirip vatana döndükten sonra [...] iki düşünce tarzıyla karşı karşıya kaldılar: Acaba geçmişi taklit edip eski değerli eserleri yeniden canlandırmak mı yoksa geleceğe bakarak

¹⁹¹ Ecole Des Beaux Arts'ın eğitim müfredatı Birinci Dünya Savaşı sonrası Bauhaus ekolüne doğru eksen değiştirmişti. Furuği-Dubrulle ikilisi tam o sıralarda Beaux Arts'dan mezun olmuşlardı. Furuği-Dubrulle ikilisinin Godard ile Siroux'dan farklı bir mimari anlayışa sahip olmalarının arkasında zikredilen nedenin bulunduğunu söylemek mümkündür.

mimarlığı yeni yaşam tarzına uygun hale getirmek mi gerekir? Birinci düşünce tarzı Pehlevi döneminin başlarında milli taassup etkisi altında gelişti ve Tahran’da Milli Bank, Şehrbani ve Posta Telgraf gibi çok sayıda binanın mimari üslubunu oluşturdu. Şunu itiraf etmeliyiz ki bu tecrübeden iyi sonuçlar elde edilmedi. Yalnız geçmiş üslupları taklit etmek değil onları modernleştirmek bile yanlışır. Akl-ı selim, haykırarak bu aslan ve boğa heykellerini kullanmakla Tahran’a anormal hayvanat bahçesi görüntüsü mü vermek istiyorsunuz diye sordu. (Hovanessian, 1946, ss. 5-6)

Hovanessain canlandırmacı üsluba karşı olduğu tavrını daha sonraki yıllarda dile getirse de kendisinin Birinci Pehlevi döneminin son yıllarına doğru yapmış olduğu tasarımları bir nevi modernist mimari tutumunu göstermektedir. Avrupa’daki mimarlık eğitimi boyunca diğer Ermeni modernist mimar olan Gabriel Geuvrekian ile tanışması ve Le Corbusier gibi Uluslararası Üslup’un devlerinin işlerini yakından takip etmesi kendisini tam bir erken modernist mimari kültürünün tipik mimarı haline getirmişti (Grigor, 2017, s. 42). Bu mimari tutumu 1940’lı yıllarda Keykubad Zaferbahtiyar ve Ali Sadık gibi Avrupa’da eğitim alıp ülkelerine dönen diğer İranlı mimarlarda da görmek mümkündür.

Şekil 3.54 : Kızlar Sanat Okulu binası İran’da Uluslararası Üslup’ta uygulanan ilk kamusal ve eğitimsel binaydı (URL-9).

Tahran'da 1938 yılında inşa edilen Kızlar Sanat Okulu (Hüneristân-ı Duhteran) İran'da Uluslararası Üslup'ta uygulanan ilk kamusal ve eğitimsel binadır (Şekil 3.54). Bina öksüz kız çocuklarının bakımını ve eğitimi üstlenmesi açısından ülkede bir ilke imza atıyordu (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3804. Sayı). Cephede kullanılan bant penceler, kornişler, güneş kırıcılar ve diğer çıkıntılardan meydana gelen yatay çizgilerin baskın olması sadece merkezdeki bina çekirdeğinde dikey olarak kesilmiştir. Ülke yurttaşlarının yarısını oluşturan kadınları küçük yaşlardan ülkenin işgücüne kazandırmak amacıyla inşa edilen bir modern imgeyi taşıması hükümetin ilerici imgesini güçlendiriyordu. Keşf-i Hicap Kanunu'nun yürürlüğe konmasıyla ülke genelinde ulemanın önderliğinde Gevherşad Vakası başta olmak üzere bir çok ayaklanma bu kanunu protesto etmekteydi¹⁹². Tam bu esnada Pehlevi hükümetinin “kadınları başı açık bir şekilde eğiten modern bina” ile görüntü vermesi bu protestolara bir rest çekmeyi (Şekil 3.55).

Şekil 3.55 : Kız Sanat Okulu açılışındaki başı açık ve modern kıyafetli kadınların Rıza Şah ile birlikte görüntüleri ulema karşı büyük bir meydan okumaydı (İİCMK, Kuşîş Gazetesi, 3808. ve 3809. Sayı).

Binanın açılışını beş gün boyunca ilk sayfa manşetlerinden düşürmeyen gazeteler binanın resimlerini açılış törenindeki başı açık kız çocukları ve kadınlarla birlikte paylaşıyordu. Hükümet “ideal kadın tipi”ni inşa etmek yolunda ülkenin geleneksel

¹⁹² Keşf-i Hicap Kanunu'na karşı ayaklanmalar için bkz., (Avery & Others, 1968; Salah, 2005).

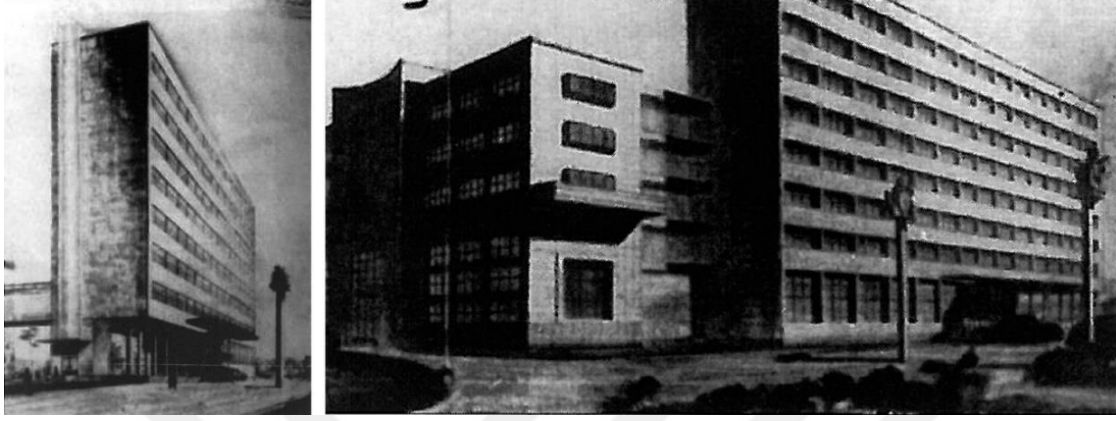
ailelerinin çocuklarından değil, öksüz kız çocuklarından öğrenci edinmeyi tercih ediyordu:

...bu okul [...] bugüne kadar (24 Eylül 1938) seksen öğrenci almıştır [...] bu kızlar yönetmelik kurallarına göre ev bakımı, aşçılık, tatlı pişirimi, ilk yardımlar, terzilik, el işleri, şapka dikimi, hemşirecilik, hijyenik hasta bakımı, çocuk bakımı vb. gibi yaşamın elzem ihtiyaç unsurlarını uzman kadro eşliğinde üç yılda öğreneceklerdir. (İİCMK, Kuşış Gazetesi, 3804. Sayı)

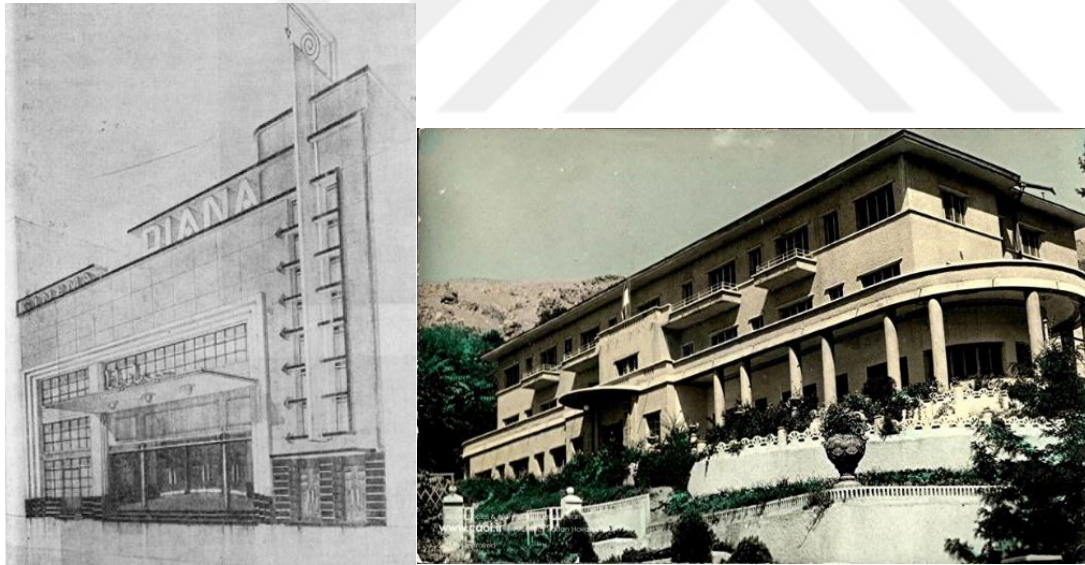
Gazete bir diğer sayısındaki uzun yazıda “...Kızlar Sanat Okulu’un yeni mimari ile milli zevkin karışımından oluşan eşsiz ve âlâ bir binaya...” sahip olduğunu kaydetmişti (İİCMK, Kuşış Gazetesi, 3805. Sayı). Hovannesian binanın tasarımında modern ilkelere başvurduğunu coşkulu cümlelerle savunur. Hovannesian’a göre mimar geçmiş ile geleceğin bağına kırarak önüne bakmalıdır: “Toplumsal yaşamın değişimi, makinenin sanata dahil olması, ülkenin sanayileşmesi, kıyafetlerle anânenin değişimi, düşüncenin özgürleşmesi ve çimento gibi yeni malzemelerin icadı artık yeni mimarlara yardımcı olmaktadır...” (Hovanessian, 1946, s. 8). Le Corbusier’nin “ev yaşama makinesidir” sloganını benimseyen Hovanessian Batıda bu tarz mimariye oluşmuş olan gereksinimden bağımsız olarak ülkenin modernist mimari imgeye sahip olmasını hararetle savunmaya başlamıştı. Binanın 1935 yılı yani Rıza Şah’ın Türkiye’ye ziyareti sonrası inşa edilmeye başlanması ve orada inşa edilen kız enstitülerine benzemesi aslında Kemalist Türkiye’sinin mimari kültürünün etkisinde olduğunu göstermektedir. Gabriel Guevrekian’ın Sanayi Bakanlığı binası için yaptığı tasarım Le Corbusier’nin beş ilkesini bariz bir şekilde taşısa da bu tasarım dönemin kültür politikacıları tarafından onaylanmamıştı (Şekil 3.56) (Mokhtari Taleghani, 2017, s. 116). Dolayısıyla Birinci Pehlevi dönemi kamusal çapta modernist mimari imgeyi taşıyan en cesaretli binanın Kızlar Sanat Okulu binası olduğunu söylemek mümkündür.

Modernist mimari imgeyi taşıyan binaların oluşumu en çok şahsi konut, apartman, otel, spor ve eğlence işlevi olan projelerde gerçekleşmiştir. Yine Hovanessian’ın Diana Sineması ile Derbent Otelı gibi projeleri Birinci Pehlevi döneminde uygulanan en kübik tasarımlardı (Şekil 3.57). Keykubad Zaferbahtiyar’ın 1940 yılında Larincan Kaplıca Otelı için yaptığı tasarımın inşaatı teknik nedenlerden dolayı duraksar ve daha sonra Eylül 1941 olaylarının patlak vermesiyle ülkedeki bir çok imar

faaliyetlerinde olduğu gibi binanın yapımı yarım kalır (Moshiri, 1946a, s. 17)¹⁹³. Binanın yanlara doğru açılması, yata şerit oluşturan pencereleri, dairesel kitlenin dışa taşması ve düz çatının ince, konsollu uzantısı modernist estetiğinin bariz özelliklerini taşımaktaydı.

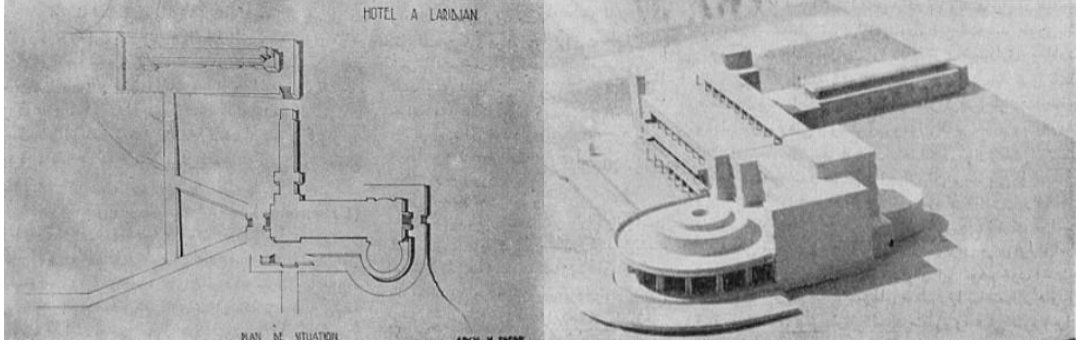

Şekil 3.56 : Gabriel Guevrekian'ın Sanayi Bakanlığı için tasarladığı bina dönemin kültür politikacıları tarafından onaylanmamıştı (Hekmat, 2001).

Şekil 3.57 : Solda: Diana Sineması, Sağda: Derbend Oteli (Moshiri, 1946b).

¹⁹³ Eylül 1941 olayları çağdaş İran tarihi literatüründe İkinci Dünya Savaşı sırasında Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği'nin, Almanlar'ın ilerlemesine karşı İran'ı işgal etmeleri ve Rıza Şah'ı sürgüne göndermelerine atfedilen tanımlamadır.

Şekil 3.58 : Keykübad Zaferbahtiyar tarafından tasarlanan Larican Kaplıcası (Moshiri, 1946c).

Vartan Hovanessian ile Gabriel Guevrekian'ın konut ve apartman tasarımlarında da düz çatılar, dairesel pencereler, geniş teraslar, konsollar ve yuvarlak köşeler gibi kanonik modern formlar kullanılmıştı.

Birinci Pehlevi döneminde modernist tasarımların konut projeleriyle bir kaç kamusal binadan öteye gidememesi ve Guevrekian ile Hovanessian gibi modernist mimarların bazı kamusal tasarımlarının uygulanmaması tekniksel nedenlerin yanı sıra dönemin totaliter hükümetinin ideolojik tercihlerinden kaynaklanmaktaydı. Bu gerçeğin bir çok mimarlık tarihçisi tarafından “malzeme ve yapım tekniği yetersizliği”ne indirgenmesi yeterli mantıksal kanaati oluşturmamaktadır. Nitekim ülkede Alman ve diğer Avrupalı mühendisler tarafından inşa edilen devasa fabrika, eğitim yapıları, köprüler ve hükümet binalarında kullanılan yapım tekniği modernist binalardakine göre geri sayılacak tarafı yoktu. Kaldı ki her iki tarzda olan binalarında betonarme gibi yeni malzemelerin kullanıldığına göre dönem İran'ının işçisinin kabiliyetlerini tekniksel açıdan aynı derecede zorluyordu. Nitekim Ekim 1941 olaylarından sonra ülkede yıllar boyunca çıkan kaos ortamında modernist binaların sayısının daha da artacağı söz konusu olacaktı.

4. DEĞERLENDİRME

XVI. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkması ve bunun devamında Deniz ticaretinin güçlenmesi Yeni Çağ ile birlikte yeni şartların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu doğrultuda sömürgeci ülkeler yeni coğrafi keşiflerinin yanı sıra yeni şartlara ayak uyduramayan coğrafyaları kolonileştirmeye başladılar. Hint Okyanusu üzerinden sömürgeci ülkelerin en çok rekabet alanına dönüştü Güneybatı Asya toprakları, Yeni Çağ'da çok ciddi yapısal değişimlerin oluşmasına neden oldu. Bu gelişmeler Batılı sömürgeci güçlerle kültürel, ekonomik, siyasal ve askeri temaslara giren günümüz İran coğrafyasındaki Safevi ve Avşar devletlerini yeni şartlara uygun stratejiler geliştirmeye sürükledi.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimi seri üretim tarzını ortaya koymasıyla birlikte bambaşka bir ekonomik düzeni beraberinde getirdi. Fransa İhtilali ve Sanayi Devrimi sonucunda yeni üretim tarzı, kapitalist dünya ekonomisinde Batı Avrupa devletleri ile Doğu Dünyası arasındaki ekonomik, kültürel, siyasal ve askeri dengeyi değiştirdi.

Bu esnada uzun bir zamanın ardından İran coğrafyasında bir merkezi devlet kurmayı başaran Kaçar Hanedanlığı, kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Batı ile kendileri arasında oluşan boşluğu küçültmek için çözümü Batıdaki gelişmeleri takip etmekte gördü. Ancak Batı Avrupa'da Yeni Çağ'dan itibaren diyalektik zeminde gelişen kültürel, felsefi, ekonomik, bilimsel ve teknolojik gelişmelerden yoksun olan İran coğrafyasında modernizasyon girişimlerinden başka bir yol izlemek mümkün olamıyordu. Son yüzyıllarda Batı Avrupa'daki modernitenin süreçlerinden bambaşka olaylar gelişen İran'da, modernitenin biçimsel tezahürü olan modernizasyonun ithal edilmesinin dışında da ikinci bir seçenek yoktu. Dolayısıyla modernizasyon araçlarının ithalinden başka bir yolun olmayışı gelecekteki gelişmelerin ana yöntemini oluşturacaktı. Bu noktada modernizasyon ithalinin mümkün olabilmesi için aynı zamanda modernizasyona uygun zemin oluşturabilecek birtakım kültürel, siyasal, hukuki ve teknolojik müesseselerin ithalinin gerçekleşmesi gereklilik taşımaktaydı. Bu

amaç doğrultusunda Abbas Mirza'nın girişimleri Bu bakımdan büyük önem arz etmektedir.

İlk başta askeri reformlar ve bunu takiben modern eğitim almak amacıyla Batı Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin Batı izlenimleri, Nasıreddin Şah dönemindeki gerçekleşecek olan modernizasyon girişimleri için bir ön zemin hazırlıyordu.

Abbas Mirza döneminde Batıya seyahat eden öğrenciler ve gezginlerin seyahatnamelerindeki bilgiler, onların Batı Avrupa hakkındaki izlenimlerini sergilemektedir. Bu izlenimlerde genellikle Batıdaki fikri ve felsefi gelişmelere göz ardı edilerek kültürel, teknolojik, kentsel ve mimari hususlar gibi görünüşsel konulara yer verilir. Bu biçimsel anlayışın oluşturmuş olduğu “Batı imgesi” daha sonraki dönemleri etkileyecekti. Nitekim Abbas Mirza’dan sonra gelen Muhammed Şah’ın kıyafetlerinde bu izlenimin izlerini görmek mümkündür. Ancak ülkedeki ilk geniş kapsamlı modernizasyon girişimleri Nasıreddin Şah’ın dönemini bekleyecekti.

Nasıreddin Şah döneminden itibaren birçok alanda ciddi modernizasyon girişimlerinin başlanmasıyla mimari/kentsel alanda da büyük değişim, yenilik ve düzenlemeler söz konusu olmuştur. Öte yandan kökleri XVII. yüzyıla dayansa da İran ölçeğinde XIX. yüzyılın başlarından itibaren Sir John Malcolm gibi aryanist şarkiyatçıların başlattıkları “Antik İran vurgusu” Nasıreddin Şah dönemine gelindiğinde arkeolojik ve mimari alanda da ciddi ürünler vermeye başlamıştı. Üstelik yine XIX. yüzyılın başlarından itibaren Zerdüşt ve Ermeni zümrelerin Ticaret ekonomisine girmesi ve ciddi kapital oluşturmaları, onlara Batıdaki anlamıyla ülkede “burjuva” statüsünü kazandırmıştı. Dolayısıyla Nasıreddin Şah döneminde modernizasyon ve kültür inşası formasyonu merkezi devlet, Aryanist şarkiyatçılar ve gayri müslim zümrelerin diyalektiğinden oluşuyordu.

Dieulafoy, Rawlinson, Flandin ve Chipiez gibi şarkiyatçıların mimari kalıntılar üzerinden oluşturdukları söylem Nasıreddin Şah dönemindeki düşünürlerin bilincinin inşasında ciddi etkiler bırakmıştır. Bu şarkiyatçıların oluşturdukları Aryanist anlayış Maneckji Limji Hataria gibi Zerdüşt sermayedarların himayesi ile birlikte yerel Fars milliyetçi zümrelerinin söylemeni oluşturur. Mirza Fet’ali Ahundzade, Celaleddin Mirza, Rıza Kulu Han Hidayet ve Mirza Ağahan Kirmani gibi yerel Fars milliyetçileri İran’daki ana akım milliyetçiliği oluştururlar.

Mimari ürünleri üzerinden arkaik Fars milliyetçiliğın başlanması yine Maneckji himayesinde Fırsatüddevle-i Şirazi öncülüğü ile gerçekleşecekti. Fırsatüddevle'nin Asar-ı Ecem adlı eseri yerel Fars milliyetçiliğının mimari ürünleri araçsallaştırması bakımından bir ilktir. Bu eser Nasıreddin Şah dönemi sonrası özellikle Meşrutiyet Devri'nden sonra ortaya çıkan arkaik milliyetçiliğın öncüsü olacaktır.

Nasıreddin Şah tarafından gerçekleştirilen modernizasyon ve kültürel girişimleri de yine bu dönemin kültür inşasındaki diğeri önemli unsur olacaktır. Bu bağlamda Şah'ın Batı seyahatleri büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle Nasıreddin Şah tarafından gerçekleştirilen modernizasyon ve kültür inşasını Batı seyahatleri öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde değerlendirmek mümkündür. Şah'ın Batı seyahati öncesi gerçekleştirdiğı ciddi modernizasyon girişimleri Batı seyahati sonrası dönemde de yeni boyutlar kazanarak devam eder. Bu bağlamda Nasıreddin Şah'ın Batı seyahati öncesi dönemde gerçekleştirdiğı girişimlerin oluşmasında önceki dönemlerde Batıya seyahat eden gezginlerin geriye bıraktıkları izlenimin büyük rolü vardır.

Ülkenin başkenti Tahran'da Batı Avrupa imgesine benzer dışa dönük caddelerin oluşması, şehrin çehresine modern işlevli binaların kazandırılması ve 1867 yılında Tahran gelişim projesi bu girişimlerin önemli bölümünü oluşturur. Geleneksel Kaçar mimari üslubunun Şemsül-İmare ve Devlet Tekyesi binaları gibi yeni işlevler ile buluşması Batı Avrupa seyahati öncesi belirgin değışimleri barındırır. Bir hükümet binası olarak Şemsül-İmare'nin yüksekliğinin camilerden daha fazla olması ayrıca ilk olarak kadın ile erkeğın Devlet Tekyesi'ndeki gösterileri izlemek için bir araya gelmesi bu dönemde mimari ürünlerin kültür inşasında üstlendiğı ciddi devrimsel girişimler olarak değerlendirilebilir.

Çağdaş İran Mimarlık tarihi literatüründe Nasıreddin Şah dönemindeki girişimlere sığ yaklaşıldığından kendisinin Batı seyahatleri öncesi ve sonrasındaki uygulamalarının içerikleri hakkında ayırt edilebilir çizginin oluşmamasına neden olmuştur. Bu nedenle bu girişimlerin ayrımının yapılmaması o dönemin mahiyetinin niteliğı hakkında yanlış, yetersiz ve öznel yorumların oluşmasına yol açmıştı.

Nasıreddin Şah'ın Batıya yaptığı üç seyahatinin esnası ve sonrasında gerçekleştirdiğı girişimler dönemin mimari kentsel kültürü üzerinde önemli değışimleri beraberinde getirir. Tahran'ın ızgara plana ulaşması, yeni toplumsal sınıflar, mahalleler, caddeler ve silüetin oluşması bu değışimlerin arasında yer almaktadır. Üstelik Batı Avrupa neo-

klasik ve barok mimari etkileri gitgide resmiyet kazanır. Şah Batı Avrupa imgesini oluşturmak yolunda kentin merkezindeki Tophane Meydanı'nı artık geleneksel meydanlardaki çarşı ve cami gibi unsurlarla değil banka, korhane, postane ve benzeri modern işlevlerle örgütler. Caddeler artık içedönük ve geçit yolu olarak kullanılan karakterinden uzaklaşıp, dükkanlar ve modern işlevlerle sosyalleşme ve toplumsal örgütlenme mekanlarına dönüşür. Şah diğer taraftan modernizasyon girişimlerinin aleyhine oluşan ulema tepkisini susturmak için dini işlevlere yönelik ilgisini korumaya çalışır.

Nasıreddin Şah'ın Batı seyahati sonrası bir diğer modern girişimi eski tarihi mimari kalıntılarının korunmasına yönelik uygulamaları olur. Tahran'da Gülistan Sarayı'nda modern anlamda bir müzenin açılması ayrıca tarihi kutsal mimari kalıntılarının onarımı bu girişimlerin arasında yer almaktadır. Şah kutsal şahsiyetlere ait mezarları onarmasıyla birlikte ülkenin geçmişindeki Türk imparatorluklarına ait sultanların mezar yapılarını onarır. Böylelikle kendi hükümeti için bir taraftan dini meşruiyet kazanırken diğer taraftan Türk kökenine de gönderme yaparak hanedanlığın soy meşruiyetini bu mimari yapıların onarımı üzerinden sağlamaya çalışır.

Nasıreddin Şah'ın gerçekleştirmiş olduğu bütün bu girişimleri İran'ı çağdaş dünyaya katma isteğinden kaynaklanıyordu. Bu girişimlerle Şah hem ülkenin başkenti olan Tahran'a çağdaş görünüm kazandırıyor hem de kendi siyasal meşruiyeti için uygun zemin hazırlıyordu. Yani Şah bu uygulamalarla aynı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi dini, kültürel ve kökensel değerleri koruyarak modern dünyaya katılmayı hedeflemişti.

Nasıreddin Şah dönemi sonrası modernizasyon girişimleri ülkede Aryanist havanın tavan yapmasıyla bambaşka bir biçime bürünecekti. Meşrutiyet Harekatı ile birlikte ülkede yükselen Fars milliyetçiliği daha önce devletin modernizasyon girişimleri ile birlikte hareket eden Kaçar ve İslami kimliğini bir kenara iterek “İranlılık” adı altında “Farsçılık ve Zerdüştçülük” unsurunu yerleştirecekti. Böylelikle Nasıreddin Şah'ın modernizasyon, kültür inşası ve imar faaliyetlerinin mahiyeti Meşrutiyet Harekatı sonrası bambaşka bir boyut kazanır.

1917 Bolşevikler Devrimi ile birlikte ülke sınırlarından geri çekilen Rus güçleri meydanı bir asır önceden beri rekabette olduğu Birleşik Krallık'a bırakır. Meşrutiyet Harekatı ile birlikte siyasal iktidarı ele geçirmeyi başaran Fars milliyetçileri Birleşik

Krallık'ın doğrudan desteği ile 1921 yılında darbe yapar ve dört yılın ardından Rıza Han 1925 yılında Kaçar hükümetini resmen devirerek padişahlık tahtına çıkar.

Birinci Pehlevi hükümetinin kurulması ile İran'da 1040'tan itibaren geleneksel Türk kökenli monarşi yönetim biçimine son verilir ve "İranlılık" adı altında arkaik Fars milliyetçiliği devletin resmi ideolojisi olarak yeni iktidarın yapısını oluşturmaya başlar.

Birinci Pehlevi devletinin kurulmasının ardından Tahran dahil ülkenin birçok noktasında şehirlerin geleneksel dokusu vandalizme uğrayarak imha edilir. Bu imhaların belirli bölümünün ardında yol genişletme gibi gerekçeler bulunsa da büyük bölümü ulus-devletin geçmiş tarihine olan nefretinden kaynaklanıyordu. Bu nefret hem hükümetin resmi ideolojisi olarak hem de ulus-devletin fikri temelini oluşturan İranşehr ve Ayandeh gibi yayınların inşa etmeye çalıştığı unsordu.

Birinci Pehlevi devletinin kurulmasıyla kültür, toplum, iktidar, ekonomi ve imar alanındaki inşalar eskiyi yıkarak gerçekleşiyordu. Bu bağlamda iktidar alanının imar alanı üzerine uyguladığı radikal değişiklikler iktidarın belirlemiş olduğu bakanlıklar ve belediyeler gibi güç odaklarıyla ülke genelinde önemli imar faaliyetlerini yürüten Encümen-i Asar-ı Milli'nin girişimleriyle gerçekleşir. Fars milliyetçileri tarafından kurulan EAM'nin davetiyle Almanya, Fransa ve ABD'den gelen oryantalist arkeolog ve mimarlar vasıtasıyla arkeolojik ve mimari kalıntıları üzerinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmaya başlayan Aryanist söylem artık hükümetin desteğiyle bambaşka bir boyut kazanır. Bu oryantlistlerin yürüttükleri konferanslar, arkeolojik kazılar ve dünya çapında dillendirmeye başlattıkları "Antik İran ihtişamı" Birinci Pehlevi döneminde yürütülen imar kültürünü doğrudan etkiler. Bu propagandalara eşlik eden yerel Farsçı zümreler ile hükümet Fars tarihini yeniden canlandırmak için ülkenin tarihsel inançsal/kültürel kodlarını manipüle ederek "yeni kutsal" değerleri inşa etmeye çalışıyorlardı. Bu doğrultuda EAM'nin gerçekleştirdiği Firdevsi Binyıl Kongresi dünyanın dört bir yanından çeşitli oryantalisti bir araya getirir. Bu kongrede Firdevsi'nin makamı kutsallaştırılarak neredeyse Farsçı ideolojinin peygamberi ve Şehname eseri ise bu peygamberin kitabı olarak sunuluyordu. Ülkenin geleneksel kültüründe dini şahsiyetler ile padişahlar için yapılan mezar yapılarının kutsallığı manipüle edilerek Firdevsi'nin mezarında yeni bir boyut kazanır. Firdevsi'nin mezarına kutsallaştırılan "Fars milliyetçiliğinin kaabesi" niteliği yüklenmeye çalışılıyordu. Mezarın mimarisinde Ahamenid kralı Kiros'un mezarından

ilham alınarak Zerdüşt Tanrısı simgesi olan Faravahar simgesi ile Persepolis süs unsurları Firdevsi'nin şiirleriyle bir arada kullanılmıştı.

Antik İran imgesinin canlandırılması 1930'lı yılların başlarından itibaren hızla ülkenin çeşitli şehirlerindeki hükümet, müze, banka, eğitim ve hastane gibi yapılarında hızla kullanılmaya başlanır. Binalarda kullanılan Faravahar simgesi ile Ahamenid-Sasani mimari süs unsurlarının kullanılması Tahran dahil ülkenin bir çok şehrinin imgesini hızla değiştirmekteydi. Rıza Şah bu binaların inşa sürecini yakından takip ederek inceliyordu.

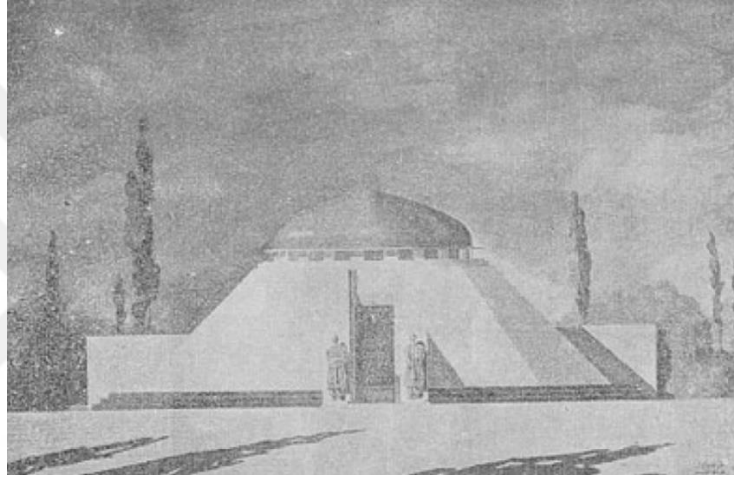
Rıza Şah'ın Aryanist ülküsü ayrıca ülkedeki Birleşik Krallık'ın etkisini azaltmak amacı 1933 yılından itibaren Nazi Almanyası'ya yakınlaşmasına ve bu yolla bir çok Alman ve Nazi Almanyası'na yakın olan ülkelerin şirketleri ve mühendislerinin gelmesine neden olur. Bu şirketlerin demir yolları, kara yolları, barajlar ve çeşitli işlevlere tabi olan yapıların ihalesini yürütmeleri ülkedeki Nazist ve Faşist mimari/kentsel anlayışın belirmesine neden olur. Hükümet, eğitim, sanayi, hastane, banka vb. işlevlerdeki yapılar şehirlerin imgesini oluşturan bir başka unsur olurlar. Hükümetin yayın organlarında bu projelerin resimleriyle bilgileri paylaşılarak Rıza Şah yönetiminin “ilerici” olduğu üzerinden propaganda yapılıyordu. Ülkede Keşf-i Hicap Kanunu gibi zorunlu uygulamalarının ardından başı açık ve modern kıyfetlerle sergilenen kadın imgesi bu hayalperest projelerin resimleriyle birlikte paylaşıyordu. Ayrıca yeni yapılan eğitim binalarının önünde kız öğrencilerine mahsus olarak düzenlenen mezuniyet törenleri hükümetin “ilerici” tutkusunu halkın bilincine aşıyordu.

Hükümetin totaliter ve milliyetçi tavrılarının mimari/kentsel uygulamalara müdahalesi o dönemlerde Avrupa'da Modern Hareket ile birlikte Bauhaus ve CIAM kongrelerinin etkileriyle gelişen Uluslararası Üslup'un gelişmesine engel oluşturur. Nitekim CIAM'ın kurucularından olan Gabriel Guevrekian'ın bu üsluba uygun bir anlayışla hükümet binalarına yaptığı tasarım ciddi müdahaleler sonucunda değiştirilir. Bu nedenle modern mimarinin ikonik imgelerini taşıyan kübik mimarinin etkilerini 1930'lı yılların sonlarına doğru sadece şahsi konutlarda görmek mümkündür.

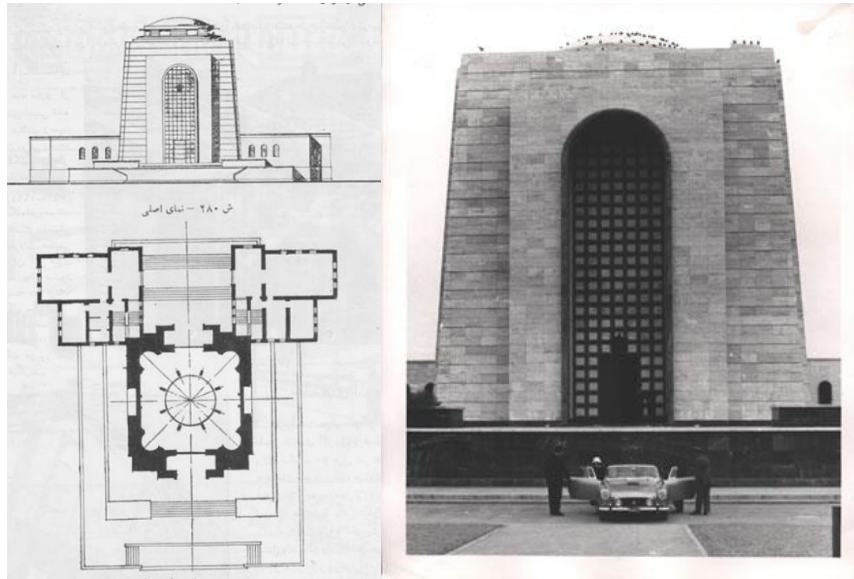
Birinci Pehlevi hükümetinin yukarıdan aşağıya doğru uyguladığı otoriter modernizasyon paketleri 1941 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın palazlanmasıyla son bulur. İngilizlerin Almanlara karşı Sovyetler Birliği'ni desteklemesi amacıyla

güneyden ülkeyi işgal etmesi Rıza Şah'ın hayalperest uygulamalarını duraksatır ve ülke bir kaç gün içerisinde tamamen İngiliz ve Rus ordusu tarafından işgal edilir. Rıza Şah 21 Eylül 1941 yılında Mauritius adasına sürgüne gönderilir. O son iki Kaçar padişahının sürgündeki ölümüne benzer bir şekilde 26 Temmuz 1944 yılında Johannesburg'da sürgünde vefat eder.

Rıza Şah'ın cenazesi 1951 yılında Tahran'a getirilir ve Zaferbahtiyar, Furuği ve Sadık tarafından tasarlanan anıt-kabirde defn edilir. Anıt-kabirin ilk tasarımı reddedilir ve Sasani mimarisinin Çihar-Tak ateşkedelerinden esinlenerek tasarlanan ikinci tasarım seçilir (Şekil 4.1, Şekil 4.2).

Şekil 4.1 : Muhammed Rıza Şah tarafından reddedilen Rıza Şah anıt-kabri tasarımı (Moshiri, 1947a).

Şekil 4.2 : Rıza Şah'ın defn edildiği Rıza Şah Anıt-kabiri (Moshiri, 1947b). Anıt-kabir 1978 yılındaki İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi ardından tahrip edilir.

5. SONUÇ

İran coğrafyasında X. yüzyılda Gaznelilerle birlikte oluşan geleneksel Türk monarşi devletlerinin yönetim biçimi on asır sonra Ağa Muhammed Han Kaçar'ın zorlu mücadeleleri sonucund Kaçar devletinin kurulmasıyla devam eder. Geleneksel Türk monarşi yönetim tarzıyla idare edilen Kaçar devletinin kurulmasıyla birlikte İran coğrafyası XIX. yüzyıla ayak basar. Bu tarihten itibaren İran coğrafyası Rusya, Fransa ve Birleşik Krallık'ın sömürgeci müdahalelerine tanıklık eder. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rus-Kaçar savaşlarının sonucunda Kafkasya'da ortaya çıkan büyük toprak kayıpları Kaçar yönetiminde ciddi modernizasyon girişimlerinin yapılması gerektiği şartını doğurur. Abbas Mirza yönetimiyle başlayan bu modernizasyon girişimleri uzun ve nisbi istikrarı olan Nasireddin Şah döneminde modern müesseselerin kurulmasıyla belirgin bir şekilde devam eder. XIX. yüzyılın ilk yarısında birtaraftan Kaçar devletinin modernizasyon girişimleri devam ederken diğer taraftan sömürgeci ülkelerin nüfuzu da gün gittikçe artarak ilerler.

Birleşik Krallık'ın sömürgeci politikalarının uzantısı olan Doğu Hint Şirketi'nin bölgenin ekonomik, askeri, siyasal ve kültürel alanlarındaki belirleyici rolü modern dünyadan kopuk bir şekilde XIX. yüzyıla ayak basan İran coğrafyasını doğrudan etkiler. Kaçar devleti bir taraftan Rus İmparatorluğu tarafından gelen ciddi tehditler ile uğraşırken diğer taraftan doğu ve güney sınırlarındaki Birleşik Krallık unsurlarıyla baş etmeye çalışır. Birleşik Krallık ve dolayısıyla Doğu Hint Şirketi'nin Kaçar devleti karşısındaki üstünlüğünün devamında kültürel nüfuzu da artarak devam eder. Bu bağlamda Doğu Hint Şirketi'nin finanse ettiği oryantalistler İran dahil diğer sömürgeleştirdikleri coğrafyaların tarih yazımını Aryanizm şemsiyesi altına kaydırmakla hem Birleşik Krallık'ın doğudaki faaliyetleri hem de bölgede yeni türdeşleri oluşturmak için ciddi meşruiyet alanlarını açmaya çalışır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Sir John Malcolm'un yazdığı "The History of Persia" adlı eseri Aryanizm sürekli tarih yazımı yaklaşımıyla İran ölçeğindeki ilk kaynak olur. Oryantalist Aryanizm akımının söylemi daha sonra XIX. yüzyılın ortalarında arkeoloji ve mimari alanına girerek yeni bir boyut kazanır. Çok sayıda eser İran'ın İslamiyet öncesi antik

dönemi ve Zerdüşt inancına vurgu yaparak onları “saf Ari ırkı medeniyeti” şemsiyesinin altında sunmaya çalışır.

Doğu Hint Şirketi’nin Mumbai Parsi Zerdüştlarını desteklemesi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran’da yeni çıktılar vermeye başlar. Maneckji Limji Hataria gibi önde gelen Zerdüşt yatırımcıları Doğu Hint Şirketi’nin imkanlarıyla çok sayıda yerel ve yabancı Aryanist oryantalisti destekleyerek Fars milliyetçiliğinin kuramsal altyapısını oluşturur. Bu bağlamda Fars milliyetçiliğini Aryanizmin yerelleşmiş unusuru olarak değerlendirmek mümkündür. Fars milliyetçiliğinin güçlenmesi ile milliyetçi söylem İran tarih yazımının çekirdeğini oluştururken kısa sürede çok sayıda ideolojik sayılabilecek eserler vermeye başlar. Bu doğrultuda Aryanizm’in yerel uzantısı olan Fars milliyetçiliğinin söylemi XIX. yüzyılın son çeyreğinde mimari ve mimarlık tarih yazımı alanına girer.

Bu yeni oluşumların büyük bölümünün Nasıreddin Şah dönemine denk gelmesi ayrıca Nasıreddin Şah’ın modernizasyon alanındaki ciddi girişimleri aslında XIX. yüzyılın ikinci yarısını modern İran tarihinin önemli dönemi olarak nitelendirilmesinin belirgin nedenlerini oluşturur.

Nasıreddin Şah’ın Batı seyahatleri öncesi, esnası ve sonrasında birbirlerini takiben modernizasyon ve modernizasyonun önemli boyutu olan mimari/kentsel alanda gerçekleştirdiği yenilikler Tahran dahil ülkenin önemli büyük şehirlerinin çehresini ciddi biçimde değiştirir. Nasıreddin Şah’ın seyahatnameleri ve o dönemin bazı düşünürlerinin eserlerinin içerikleri Batı dünyası teknolojik ve kültürel gelişmeler hakkındaki gözlemlerden oluşur. Batı Avrupa’daki gelişmeleri yakından takip ederek ülkeyi çağdaş dünyaya katmayı hedefleyen Nasıreddin Şah yönetimi bu anlayışı mimari/kentsel alanda uygulamaya çalışır. Mimari ürünler, Şah’ın gerçekleştirdiği kültürel ve modernizasyon girişimleri için en çok araçsallaştırılan unsurlar olur. Ancak bu uygulamalar kültürel ve tarihsel geçmişin imgesiyle birlikte bir uyum içerisinde gerçekleşir.

Nasıreddin Şah döneminde kültür inşası, modernizasyon girişimleri ve mimari/kentsel faaliyetler aşağıdaki hiyerarşik olmayan etkenlerle bir kaç boyutta belirmeye başlar:

1. Batılı Aryanist şarkiyatçıların oluşturmaya çalıştıkları “Antik Fars İran vurgusu”

2. Zerdüşt ve Ermeni sermayedarların ekonomik, siyasi ve toplumsal zemindeki faaliyetleriyle destekledikleri kültürel faaliyetler
3. Nasıreddin Şah'ın modernizasyon ve kültürel girişimleri

Nasıreddin Şah döneminden sonra Muzaffereddin Şah'ın meşrutiyet fermanıyla Kaçar yönetimi tarafından demokratik zeminin oluşmasına ciddi adım atılır. Ancak Muhammed Ali Şah'ın gelmesiyle ülkedeki demokratik taleplerin yanı sıra hükümeti devirmeye yönelik ciddi bir şekilde Zerdüşt ve Ermeni sermayedarların örgütlediği Kaçar karşıtı odaklar hızla güçlenmeye başlar. Farsça resmi dil ilan edilir ve mecliste Farsça dışındaki dillerin konuşulması ve yazılması yasaklanır. Bu olaylar sonucunda ülkede ve mecliste siyasal iktidarı ele geçiren Fars milliyetçileri 1921 yılında Rıza Han'ın darbesiyle bu yarı demokratik ortamı ortadan kaldırır.

Rıza Şah'ın 1925 yılında tahta çıkması ve Pehlevi devletinin kurulması İran ulus-devletinin resmen doğuşu olur. Hükümetin resmi ideolojisine dönüşen Fars milliyetçiliği dönemin önde gelen yayın organlarında sıklıkla dillendirilmeye başlar.

Yönetimin zihniyetini oluşturan Aryanist ve milliyetçi anlayış hızla ülkedeki etno-kültürel, toplumsal, inançsal, ekonomik ve bunların beraberinde mimari/kentsel alanı altüst eder. “Antik İran vurgusu” hükümetin resmi ve gayri resmi organları tarafından dillendirilerek İslam dini, Zerdüşt inancının gölgesinde bırakılmaya çalışılır. Türk ve Arap etno-kültürel varlıklarına yönelik en sert asimilasyon politikaları uygulanmaya başlar. Keşf-i Hicap ve Şapka Kanunu kapsamında halkın kıyafetine yönelik kaba güç kullanılarak müdahale edilir. Nüfus bakımından ülkenin önemli bölümünü oluşturan Konar-göçer varlıkları imha edilir.

Bütün bu kültürel politikalar mimari/kentsel alanda da aynı şiddetle devam eder. Mimari/kentsel alanda gerçekleşen bu radikal değişiklikleri aşağıdaki hiyerarşik olmayan etkenlerle açıklamak mümkündür:

1. Ülkenin değişik noktalarında Kaçar dönemine ait olan önemli kamusal ve sivil yapıların “yol genişletme” ve “Kaçarlara duyulan ideolojik nefretten” dolayı gerekçelerle imha edilmesi
2. Şehirlerde yol genişletme projeleri üzerinde bulunan halk evlerinin tahrip edilmesi
3. Bu yıkımlar üzerine inşa edilen yeni caddeler ve binaların Tahran başta olmak üzere şehirlerin imgesini hızla değiştirmesi

4. Antik İran vurgusu doğrultusunda Ahamenid-Sasani mimari canlandırmacılığının hızla Tahran ve diğer şehirlerin çeşitli binalarında uygulanarak bu şehirlerin yeni çehresini oluşturması
5. EAM'nin gerçekleştirdiği arkeolojik ve mimari faaliyetler dolayısıyla Fars milliyetçiliğinin mimari ürünler üzerinden ulusal inşayı bir başka boyuta taşıması
6. EAM'deki Batılı arkeologların Ahamenid ve Sasani dönemine ait olan buluntuları hükümete bağlı yayın organları tarafından büyük propaganda ve hamaset içerikli başlıklarla yansıtmaya başlatması
7. EAM'deki Batılı arkeologların kazılarındaki buluntularının dünyanın çeşitli sanayi ülkelerinde İranoloji ile ilgili kongrelerde dillendirilmesi
8. EAM'nin gerçekleştirdiği Firdevsi Binyıl Kongresi dolayısıyla dünyanın dört bir yanından katılan Aryanist oryantalistlerin telkiniyle Firdevsi'yi yeni kurulmuş ulus-devletin kutsal peygamberi gibi sunması
9. Bu tarihten itibaren Firdevsi anıt-mezarının inşası üzerinden "Firdevsi'ye aşırı vurgu" tavrının Pehlevi kültür politikacıları tarafından siyasal meşruiyet için başvuru ana malzemelerden birisi haline gelmesi
10. Rıza Şah'ın 1933 yılında Aryanist tutkuları doğrultusunda Nazi Almanyası'na yakınlaşması dolayısıyla ülkedeki imar veyahut mimari/kentsel ürünlerinin formasyonunu ciddi bir şekilde etkilenmesi
11. Pehlevi yönetiminin Alman mühendislerinin ürettiği demiryolları, kara yolları, köprüler, fabrikalar ve mimari/kentsel ürünler üzerinden sunmaya çalıştığı "ilerleme" görüngüsü ve bu görüngü üzerinden modernlik imgesini bir siyasal meşruiyet unsuruna dönüştürmesi
12. O dönemde Batı ülkelerinin mimari kültüründe yaygınlaşmaya başlanan Uluslararası Üslup'un çeşitli devlet binalarında Batıdan gelen ya da Batıda eğitim almış olan mimarlar tarafından uygulanmak istenmesi ancak Pehlevi kültür politikacılarının doğrudan müdahalesiyle bu projelerin lağvedilmesi veyahut değiştirilmesi

Totaliter Pehlevi hükümetinin otoriter modernizasyonunda imar ve mimari/kentsel girişimleri yukarıdan aşağıya doğru uygulanan âmirâne ve biçimci özelliğe sahipti. İmar ve mimari/kentsel alanda uygulanan bu girişimler hükümetin milliyetçi politikalarını meşrulaştıran en temel unsurdur. Ulusun inşası süreci eski belleği yıkarak

yeni inançsal, kültürel ve değerler sisteminin inşasıyla gerçekleştiriliyor ve mimari ürünleri bu inşanın hedeflediği noktaya ulaşmasındaki en temel araç olarak kullanılıyordu. Nasıreddin Şah döneminden başlatılan bu inşa süreci, Pehlevi hükümetiyle birlikte durdurularak Fars milliyeçiliğinin tahakkümcü, denetleyici ve totaliter uygulamalarıyla bambaşka bir boyut kazanır.

Birinci Pehlevi hükümetinin ardından İran'da ulus inşası süreci yeni bir evreye girer. Rıza Şah sürgüne gönderilir ve oğlu Muhammed Rıza Pehlevi ülkenin içinde bulunduğu kaos ortamında yönetime getirilir. Bu dönemden itibaren Fars milliyetçiliğinin ulus inşası yolunda mimari ürünleri araçsallaştırması başka bir boyut kazanır. Bu dönemde EAM'nin uygulamalar ivme kazanarak daha da geniş çapta devam eder. Bu dönemde ulus inşasına yönelik gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin incelenmeyişi literatürde büyük boşluk oluşturmaktadır. Bu bağlamda Çağdaş İran mimarlık tarihi literatüründe özgün araştırmalar yapmak ve bu boşluğu doldurmak isteyen araştırmacıların bu konu üzerinde yoğunlaşmaları önerilir.

KAYNAKLAR

- Abbasi, M.** (1993). *Sefername-ı Nasireddin Şah Be Atebat (Nasireddin Şah'ın Atebat Seyahatnamesi)*(Far.), Badiei, P. (Ed.), Tahran: İran Milli Belgeler Yayınları.
- Abdollahzadeh, M.** (2009). Mimar-ı Devre-i Güzar (Geçiş Dönemi Mimarı)(Far.), *Golestan-e Honar Dergisi*, Sayı 15, 53-63.
- Aboutaleb Khan.** (1973). *Mesir-i Talibi (Talibi'nin Yolu)*(Far.), Der. Hossein Khadiv Jam, I. baskı, Tahran: Ketabha-e Jibi Yayınları.
- Abrahamian, E.** (2001). *İran-ı Beyn-i Do İnkılap: Ez Meşrute ta İnkılab-ı İslami (İki Devrim Arası İran'ı: Meşrutiyetten İslam Devrimi'ne Kadar)*(Far.), Çev. Kazem Firouzmand, Tahran: Markaz Yayınları.
- Abrahamian, E.** (2010). *Tarih-i İran-ı Modern (Modern İran Tarihi)*, (Mohammad Evrahim Fattahi, Çev.). 4. Baskı, Tahran: Ney Yayınları.
- Adamiyat, F.** (1960). *Endişeha-i Mirza Feth'ali Ahundzade (Mirza Fet'ali Ahundzade'nin Düşünceleri)*(Far.), I. Baskı, Tahran: Kharazmi Yayınları.
- Adamiyat, M. F.** (1978). *Endişeha-i Mirza Ağa Han Kirmani (Mirza Ağa Han Kirmani'nin Düşünceleri)*(Far.), II. Baskı, , Tahran: Payam Yayınları.
- Adl, Sh.** (1998). *Tahran Payitaht-ı Divist Sale (Tahran İkiyüz Yıllık Başkent)*(Far.), Çev. Ahmad Seyyedi, I. Baskı, Tahran : Iranshenasi Yayınları.
- Afary, J.** (2006). *The Iranian Constitutional Revolution*, Çev. Reza Rezaei, 3. Baskı, Tahran: Bistoun Yayınları.
- Afshar, M.** (1926a). Sarı Tehlike, *Ayandeh Dergisi*, 12 (2), 916-926.
- Afshar, M.** (1927). Mesele-i Milliyet ve Vahdet-i Milli (Milliyet Meselesi ve Milli Birlik), *Ayandeh Dergisi*, 20 (2), 559-570.
- Afshar, Mirza Mostafa.** (1970). *Sefername-i Hüsrev Mirza (Hüzrev Mirza Seyhatnamesi)*(Far.), Tahran: Ketabkhane-e Mostofi Yayınları.
- Afzal ol-molk, G.** (1982). *Efzel ülttevarih*, Der. Mansoureh Ettehadiyeh & Sirous Sadounian, 1. baskı, Tahran: Naghsh-e Jahan Yayınları.
- Aghabozorg, Narges & Motedayen, Heshmatollah.** (2015). Ideological Origins of Naghsh-e Jahan Square, *Baghe Nazar Journal*, 12(33), 91-108
- Aghazadeh, J & Hosseini, S.** (2017). Menabi-i Meşruiyet-i Hükümet-i Ağa Muhammed Han Kaçar (Ağa Muhammed Kaçar Hükümetinin Meşruiyet Kaynakları)(Far.), *Historical Studies*, 8(2), 171-198. doi: 10.30465/hcs.2017.3091
- Agheli, B.** (1992). *Timurtaş Der Sahne-i Siyaset (Siyaset Sahnesinde Timurtaş)*, Tahran: Javidan Yayınları.

- Ahmadi, Sirous.** (2013). *Camiaşınası-I San'ati (Endüstriyel Sosyoloji)(Far.)*, Tahran: Jameshenasan Yayınları.
- Ahmadvand, Shoja. & Yavar, Mojtaba.** (2005). Tahavvül-i Mefhum-i Merdüm, Ez Raiyyet ta Cemiyet (Raiyyetden Cemiyete, Halk Kavramının Değişimi)(Far.), *Motaleat-e Rahbordi-e jahani Shodan Dergisi*, 6(15), 91-124.
- Aitchison, M.** (2016). Industrial architecture, past and present. In *The Architecture of Industry*, Routledge, 21-28.
- Ajudani, Mashallah.** (2003). *Meşrute-i İrani (İran Meşrutiyeti)(Far.)*, 1. Baskı, Tahran: Akhtaran Yayınları.
- Akgül, K.** (2011). Tiyatronun Toplum Bilinçlendirme Ve Estetik Sanat Anlayışı Geliştirmede İşlevi Ve Önemi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1), 974-983.
- Akhundzadeh, M. F.** (1978). *Elifba-i Cedid ve Mektubat (Yeni Alfabe ve Mektuplar)(Far.)*, (Hamid Mohammadzadeh, Ed.). Tebriz: Ehya Yayınları.
- Aksoy, N. D., & Arslantaş, H. A.** (2010). Ulus, Ulusçuluk Ve Ulus-Devlet. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (28), 31-39.
- Aktan, C. C., & Tutar, H.** (2007). Bir Sosyal Sabit Sermaye Olarak Kültür. *Pazarlama ve İletişim Kültürü Dergisi*, 6(20), 1-11.
- Alam, M. & Diğerleri.** (2014). Barnameh, Tajaddod va Nosazi-e Iran Dar Asr-e Reza Shah Pahlavi (Rıza Şah Pehlevi Döneminde Teceddüd ve Modernizasyon), *Tahghighat-e Tarikh-e Ejtemai*, 1(4), 61-86.
- Alder, G. J.** (1974). The Key to India? Britain and the Herat Problem 1830- 1863 – Part 1, Source: *Middle Eastern Studies*, 10(2) (May, 1974), Published by: Taylor & Francis, Ltd.Stable, 186-209,
- Alizadeh Moghadam, B., & Hashemipoor, Z.** (2018). Studying of the Role of Armenians in Boushehr Customs during the Qajar period based on the Documents of that Period) 1210-1332 AH/1795-1914AD). *Journal of Historical Researches*, 10(4), 19-37.
- Alizadeh, M.** (2006). Nakş-ı İktisadi, Siyasi-i Camia-i Zerdüştiyan-ı İran Der Tahavvulat-ı Devran-ı Meşrute Ta Pehlevi-i Evvel, *Tarih Dergisi*, 5(2), 83-106.
- Amanat, A.** (2019). *Kible-i Alem: Nasıreddin Şah Kaçar ve Padişahi-i İran (Alemin Kiblesi: Nasıreddin Şah ve İran Kraliyeti)(Far.)*, Tahran: Karnameh Yayınları.
- Amanat, A.** (1998). Pur Hakan ve Endişe-i Bâzyâbi-i Tarih-i Milli-i İran (Hakan Oğlu ve İran'ın Milli Tarihinin Yeniden Bulunuşunun Düşüncesi)(Far.), *Irannameh Dergisi*, 1(17), 54-55.
- Amiet, P.** (1995). Dieulafoy, Marcel-Auguste, *Encyclopedia Iranica*, Vol. VII, asc. 4, 399-401
- Amin, A.** (1991). *Menafi-i Britanya Der İran (Britanya'nın İran'daki Çıkarları)(Far.)*, (Ali Rajabi Tazdi, Çev.). Tahran: Amirkabir.

- Anjoman-e Zartoshtian-e Iran.** (2021). *Derbare-i Mâ (Hakkımızda)*, Erişim: 27 Ekim 2021, <http://www.t-z-a.com>
- Anonim.** (1989). *Ruzname-i Hatırrar-ı ...üssaltana (...üssaltana'nın Anıları)*(Far.), (Farrokh Saramad, Der.). Tahran: Novin Yayınları.
- Arianpour, Y.** (1978). *Ez Seba Ta Nima (Seba'dan Nima'ya Kadar)*(Far). V. Baskı, 1. Cilt, Tahran: Zavvar Yayınları.
- Arik, M. O.** (1967). Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri. *Anadolu*, (11), 57-100.
- Asadpour, H. & Eskandari, H.** (2017). Münasibat-I İran-I Asr-I Afşariye Ba Kudretha-I Harici Der Haliç-I Fars (Basra Körfezi'nde Avşar Devri İran'ının Dış Güçlerle İlişkileri)(Far.), *Tarikh-e Ravabet-e Khareji Üç Aylık Dergisi*, 19. Yıl, 73. Sayı, 51-69
- Ashraf, Ahmad.** (1980). *Mevani-i Tarihi-i Rüşt-i Sermayedari Der İran: Devre-i Kacariye (İran'da Kapitalizm Büyümesinin Tarihi Engelleri: Kaçar Devri)*(Far.), 1. Baskı, Tahran: Zamine Yayınları.
- Asl, B. M., Farzin, A. A., Javadi, S., & Barati, N.** (2018). Architectural Basics of Imams Descendants' Holy Shrines in Iran. *Bagh-E Nazar*, 15(64), 5-14.
- Astarabadi, M.M.Kh (1998).** *Tarih-i Cihangoşa-yi Nadiri*, (Seyyed Abdollah Anvar, Ed.). Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi.
- Atabaki, T., & Zurcher, E. J.** (2004). *Men of Order: Authoritarian Modernisation in Turkey and Iran, 1918-1942*. IB Tauris.
- Ateş, A.** (2001). *Avşarlı Nadir Şah Ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Basılmış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Atkin, Muriel.** (2011). COSSACK BRIGADE, *Encyclopædia Iranica*. Fasc. 3. VI. New York City: Bibliotheca Persica Press, 329–333.
- Atmaca, M.** (2015). I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları: 3 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2(2), 424-426.
- Aubin, Eugene.** (1983). *İran-ı Emruz 1906-1907 (Günümüz İran'ı 1906-1907)*(Far.), (Aliasghar Saeedi, Çev.). Tahran: Naghsh e Jahan Yayınları.
- Avery, P.** (1984a). *Tarih-i Muasır-ı İran (İran Çağdaş Tarihi)*(Far.), (Mohammad Rafiei Mehrabad, Çev.). 1. Cilt, Tahran: Entesharat Ataei Yayınları.
- Avery, P. (1984b).** *Tarih-i Muasır-ı İran (İran Çağdaş Tarihi)*(Far.), (Mohammad Rafiei Mehrabad, Çev.). 2. Cilt, Tahran: Entesharat Ataei Yayınları.
- Avery, P., Yārşātir, I., Melville, C. P., & Hambly, G.** (1968). *The Cambridge History of Iran*, Vol. 6. Cambridge university press.
- Azmandi, Alireza.** (1997). *Na Karamadi-i Nühbegan-i Siyasi-i İran Beyn-i Dü İnkılap (İki Devrim Arası İran Seçkinlerinin Verimsizliği)*(Far.), Tahran: Ghos Yayınlar.
- Bahrambeygui, H.** (1972). *Tehran: an urban analysis* (Doctoral dissertation), Durham University, Durham.

- Bahrololoumi, H.** (1976). *Karname-i Encümen-i Asâr-ı Milli (Encümen-i Asâr-ı Milli'nin Karnesi)*, Tahran: Anjoman-e Asar-e Melli Yayınları.
- Balilan Asl, L.** (2014). Berresi-i Tahavvul-i Sahtar-ı Fezâ'i Şehr-i Tebriz Der Devre-i Kacar Bâ İstinâd Bi Nakşaha-i Tarihi (Tarihi Haritalara İstinaden Kaçar Devri Tebriz Şehrinin Uzamsal Yapısının Dönüşümünün İrdelenmesi) (Far.), *Journal of Iranian Islamic Period History*, 8 (4), 33-55.
- Banani, A.** (1961). *Modernization Of Iran, 1921-1941*, California: Stanford University Press.
- Banimasoud, A.** (2006). Bâzsâsi-i Nakşa-i Bağ-ı Şimal-ı Tebriz Ber Esâs-ı Esnâd ve Medârik-i Tarihi-i Devre-i Kacar (Kaçar Dönemi Tairhi Belgeler Aracılığıyla Bağ-ı Şimâl Planının Rekonstrüksiyonu), *Journal of Fine Arts*, 29. Sayı, 69-78.
- Banimasoud, A.** (2015). *Mimari-i Muasır-i İran (İran Çağdaş Mimarisi)*, Tahran: Honar-e Me'mari Yayınları.
- Bast, O.** (1998). *Almaniha Der İran (İran'da Almanlar)*(Far.), (Hossein Bani Ahmad, Çev.). Tahran: Shirazeh Yayınları.
- Behnam, J.** (1996). *İranian ve Endişe-i Teceddüd (İranlılar ve Modernleşme Düşünceleri)*(Far.), Tahran: Farzan Yayınları.
- Bellangé, H.** (1835). Une revue d Abbas-Mirza, Ser-Bâz (Infanterie régulière) (Perse.), *Prints, Drawings and Watercolors from the Anne S.K. Brown Military Collection*. Brown Digital Repository. Brown University Library.
- Bemanian, M.** (2006). Avamil-i Müessir Ber Şiklgiri-i Mimari ve Şehrsâzi Der Devre-i Pehlevi-i Evvel (Birinci Pehlevi Döneminde Mimarlık ve Şehirciliğin Oluşumundaki Önemli Etkenler), *Faslname-e Honar*, 1 (1), 1-8.
- Berman, M.** (2017). *Katı olan her şey buharlaşıyor*, (Ü. Altuğ ve B. Peker, Çev.). 19. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Beydilli, K.** (2007). Nizâm-ı Cedid, *İslam Ansiklopedisi*, 33. Cild, 175-178.
- Bharier, J.** (1984). *İktisad-ı İran (İran Ekonomisi)*(Far.), Tahran: Markaz-e Tahghighat-e Takhasosi Yayınları.
- Bigdeli, A.** (2004). Ferâyend-i Şekilgiri-i Kapitülasyon ve Lağv-i An Der İran (İran'da Kapitülasyonun Oluşumu ve Lağvedilmesi), *Faslname-e Ravabet-e Khareji Dergisi*, 18. Sayı, 25-41.
- Bigdeli, A.** (2006). Revabit-i Harici-i İran-ı Asr-i Safevi (Safevi Dönemi İran'ının Dış İlişkileri)(Far.), *Zamaneh Dergisi*, 50. Sayı, 13-22.
- Blair, S. S., & Bloom, J. M.** (2012). *The Art And Architecture Of Islam 1250-1800*, (Ya'qub Azhand, Çev.). 5. Baskı, Tahran: Farhangestan-e Honar Yayınları.
- Bonyad-e Moghufat-e Mahmoud Afshar.** (2021). *Zendeginame-e Mahmoud Afshar (Mahmut Afşar'ın Yaşam Öyküsü)*, Erişim: 4 Ekim 2021 <http://mahmoudafshar.ir/>

- Bostock, F.** (1989). State Bank or Agent of Empire? The Imperial Bank of Persia's Loan Policy 1920–32. *Iran*, 27(1), 103-113.
- Bourdieu, P.** (2006). *Sanatın Kuralları: Yazınsal Alanın Oluşumu Ve Yapısı*, (N. Kamil Sevil, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bourdieu, P.** (2015). Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi, I. baskı, İstanbul: Heterik Yayınları.
- Boyce, M.** (1985). Manekji Limji Hatria in Iran, (Hashem Razi, Çev.). *Chista Dergisi*, 26. Sayı, 424-432.
- Bozdoğan, S.** (2002). *Modernizm Ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*. İstanbul: Metis yayınları.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia.** (2016, January 18). École des Beaux-Arts. *Encyclopedia Britannica*. Erişim: 4 Ekim 2021 <https://www.britannica.com/topic/Ecole-des-Beaux-Arts>
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia.** (2018, October 30). Absolute Idealism. *Encyclopedia Britannica*. Erişim: 4 Ekim 2021 <https://www.britannica.com/topic/Absolute-Idealism>
- Bressani, M.** (2017). Revivalism. In Henry Francis Mallgrave (Eds.) *Companion to the History of Architecture, Vol. III*, Quebec: Université du Québec à Montréal, 1-16.
- Budil, I.** (2008). Arthur Gobineau and Greece. A view of a man of letters and diplomat. *from Prague Papers on the History of International Relations*, Prague: Institute of World History, 133-134.
- Calinescu, M.** (1993). Modernity, Modernism, Modernization, Variations on Modern Themes, *Symploke*, 1(1), University of Nebraska Press, 1-20.
- Coaldrake, W. H.** (2002). *Architecture And Authority In Japan*. Routledge.
- Collins, P.** (1998). *Changing Ideals In Modern Architecture, 1750-1950*. McGill-Queen's University Press.
- Collins, P. H.** (2002). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. routledge.
- Cottam, R.** (1992). *Nationalism in Iran*, (Ahmad Tadayyon, Çev.). Tahran: Kavir Yayınları.
- Curzon, G. N.** (2017). *İran ve Kaziye-I İran (İran ve İran Meselesi)(Far.)*, (Gholamali Vahid Mazandarani, Çev.). 1. Cilt, Tahran: Elmi va Farhangi Yayınları.
- Dehkhoda, Aliakbar.** (1946). *Lugâtnâme-i Dehhüdâ*, Tahran: Meclis Matbaası.
- Deldam, E.** (1992). *Zindegi-i Por Macera-i Rıza Şah (Rıza Şah'ın Macera Dolu Yaşamı)(Far.)*, 1. Cilt, Tahran: Golfan Yayınları.
- Deldam, E.** (1992a). *Zindegi-i Por Macera-i Rıza Şah (Rıza Şah'ın Macera Dolu Yaşamı)(Far.)*, 2. Cilt, Tahran: Golfan Yayınları.
- Dhalla, M. N.** (1938). *History of Zoroastrianism*. New York: Oxford University Press.
- Dieulafoy, J.** (1992). *İran, Kelkede ve Şuş (İran, Kelkede ve Susa)(Far.)*, Çev. Ali Mohammad Farahvashi, 5. Baskı, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.

- Dieulafoy, M.** (1885). *L'art antique de la Perse: Achéménides, Parthes, Sassanides*. Librairie centrale d'architecture.
- Dinç, A.** (2018). *İran'da Türklere Yönelik Uygulanan Asimilasyon Politikaları ve Karşı Tekpkiler 1979-2018*, (Doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara
- Doerfer, G.** (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Ğīm bis kāf: Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission/Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Mainz.
- Doulatabadi, Y.** (1984). *Hayat-e Yahya (Yahya'nın Yaşamı)*, 4. Baskı, 4. Cilt. Tahran: Attar Yayınları.
- D'souza, D. I. N. E. S. H.** (1995). Is racism a western idea?. *The American Scholar*, 64(4), 517-539.
- Ehteshamossaltaneh.** (1988). *Hatırat-ı İhtişamüssaltana (İhtişamüssaltana Anıları)(Far.)*, (Seyyed Mohammad Mehdi Mousavi, Der.). 2. Baskı, Tahran: Zavvar Yayınları.
- Ejlali, F.** (2005). *Bünyan-ı Hükümet-i Kacar (Kaçar Hükümetinin Kökeni)(Far.)*, Tahran: Ney Yayınları.
- Elchi, M. A. K.** (1985). *Hayretname; Sefername-i Mirz Ebulhasan Han Elçi Be Lendra (Hayretname; Mirza Ebulhasan Han Elçi'nin Londra'ya Seyahatnamesi)(Far.)*, (Hassan Morsalvand, Der.). Tahran: Moasseseh-e Khadamat-e Farhangi-e Rasa.
- Elik, Z. Ç., & Çelik, Z.** (1992). *Displaying the Orient: architecture of Islam at nineteenth-century world's fairs* (Vol. 12). Univ of California Press.
- Encümen-i Asâr-ı Milli.** (1972). *Mecmuâ-i İntişarat-ı Kadim-i Encümen (Encümen'in Eski Yayınlanan Mecmuâsı)*, Tahran: Anjoman-e Asar-e Melli Yayınları.
- Erfan, M.** (1925). Zeban-ı Farsi Der Türkistan (Türkistan'da Farsça), *Ayandeh Dergisi*, 1(1), 28-32.
- Ergun, D.** (2015). *100 Soruda Sosyoloji Elkitabı*, 12. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Esin, E.** (1978). *İslamiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş* (Vol. 2). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esmaili, A.** (2006). Mimari-i Pehlevi Be Rivayet-i Esnad: Aramgah-i Firdevsi (Belgeler Üzerinden Pehlevi Mimarisi: Firdevsi'nin Mezarı), *Golestan-e Honar Dergisi*, 1(3), 99-110.
- Etemadossaltaneh, M. H.** (1883). Müze-i Mübareke, *Şeref Gazetesi*, 6. Sayı, Tahran.
- Etemadossaltaneh, M. H.** (1885a). İmaret-i Şemsül-imare, *Şeref Gazetesi*, 27. Sayı, Tahran.
- Etemadossaltaneh, M. H.** (1885b). Tevarih-i Mutaallike Be Makbere-i Tuğrul, *Şeref Gazetesi*, 29. Sayı, Tahran.
- Etemadossaltaneh, M. H.** (1885c). Mescid- Nasiri, *Şeref Gazetesi*, 32. Sayı, Tahran.
- Etemadossaltaneh, M. H.** (1887a). Tekiye-i Mübareke-i Devlet, *Şeref Gazetesi*, 52. Sayı, Tahran.

- Etemadossaltane, M. H.** (1887b). Mücesseme-i Hümayuni, *Şeref Gazetesi*, 50. Sayı, Tahran.
- Etemadossaltane, M. H.** (1889). Şerh-i Hal-i Monsieur Eiffel, *Şeref Gazetesi*, 71. Sayı, Tahran
- Etemadossaltane, M. H.** (1889b). İmaret-i Mübareke-i Habgah, *Şeref Gazetesi*, 65. Sayı, Tahran
- Etemadossaltane, M. H.** (1983a). *Çihil Sal Tarih-i İran: El Me'asir vel'asar (Kırk Yıl İran Tarihi: El Me'asir vel'asar)(Far.)*, (İraj Afshar, Ed.). 1. Cilt, Tahran: Asatir Yayınları.
- Etemadossaltane, M. H.** (1983b). *Çihil Sal Tarih-i İran: El Me'asir vel'asar (Kırk Yıl İran Tarihi: El Me'asir vel'asar)(Far.)*, (İraj Afshar, Ed.). 2. Cilt, Tahran: Asatir Yayınları.
- Etemadossaltane, M. H.** (1983c). *Çihil Sal Tarih-i İran: El Me'asir vel'asar (Kırk Yıl İran Tarihi: El Me'asir vel'asar)(Far.)*, (İraj Afshar, Ed.). 3. Cilt, Tahran: Asatir Yayınları.
- Etemadossaltane, M. H.** (1988a). *Mir'atül Büldan*, (Abdolhossein Navaei & Mir Hashem Mohaddes, Ed.). 1. Cilt, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- Etemadossaltane, M. H.** (1988c). *Mir'atül Büldan*, (Abdolhossein Navaei & Mir Hashem Mohaddes, Ed.). 4. Cilt, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- Etemadossaltane, M. H.** (1971). *Ruzname-i Hatırat-ı İtimadiüssaltana*, (İraj Afshar, Der.). 2. Baskı, Tahran: Amirkabir Yayınları.
- Etesânzadeh.** (1926). Lüzum-i Islah-ı Hatt-ı Fârsi (Farsça Alfabesini Düzeltme Gerekliliği), *Ayandeh Dergisi*, 1. Yıl, 182-185.
- Eyüce, Ö.** (2001). Teknoloji ve Mimarlık İlişkisinde Çelik ve Cam Mimarlığı Üzerine. *Ege Mimarlık*, 37. Sayı, 6-7.
- Falsafi, N.** (1927). *Safevi Döneminde İran ve Avrupa İlişkilerinin Tarihi*, Tahran: Tahran Üniversitesi.
- Falsafi, N.** (2013). *Zendegi-i Şah Abbas-ı Evvel (Birinci Şah Abbas'ın Yaşamı) (Far.)*, 2. Cilt, Tahran: Negah.
- Fârâbî, E. N.** (1990). *el-Medinetü'l-Fâzıla*, (trc. Nafiz Danışman). İstanbul: MEB Yay.
- Fasihi, S.** (1993). *Cereyanha-i Asli-i Tarihigari Der Devre-i Pehlevi (Pehlevi Dönminde Tarih Yazımının Ana Akımları)*, Tahran: Navid Yayınları.
- Fatemi, N. S.** (1985). Anglo-Persian Agreement of 1919, *Encyclopedia Iranica*, II/1, 59-61.
- Fattahi, F.** (1968). *Sefername-i Mirza Fettah Han Germrudi Be Avrupa (Mirza Fettah Han Germrusi'nin Avrupa'ya Seyahati)(Far.)*, Tahran: Bank-e Bazargani-e Iran Yayınları.
- Flandin, E.** (1977). *Sefername-i Eugene Flandin Be İran (Eugene Flandin'in İran Seyahatnamesi)(Far.)*, (Hossein Noursadeghi, Çev.). Tahran: Eshraghi Yayınları.

- Flandin, E., & Coste, P.** (1851). *Voyage en Perse de MM. Eugène Flandin, peintre, et Pascal Coste, architecte attachés a l'ambassade de France en Perse pendant les années 1840 et 1841...* Gide et J. Baudry.
- Foran, J.** (2013). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran From 1500 To The Revolution*, Farsça Çevirisi, (Ahmad Tadayyon, Çev.). Rasa Kültürel Hizmetleri, Tahran.
- Forsat-od-dowleh.** (1894). *Asar-ı Ecem (Ecem Eserleri)(Far.)*, Mumbai
- Foucault, M.** (1999). *Bilginin Arkeolojisi*, (Çev.) Veli Urhan, İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Fraser, D.** (1910). *Persia and Turkey in revolt*. W. Blackwood and sons.
- Ghaem Maghami, J.** (1963). Çend Sened Merbüt-i bi Tarih-i Feramüşhane Der İran (İran'da Feramüşhane İle İlgili Bir Kaç Belge)(Far.), *Yaghma Dergisi*, 185. Sayı, 404-405.
- Ghobadian, V.** (2015). *Styles & Concepts in Iranian Contemporary Architecture (İran Çağdaş Mimarisi'nin Üslup ve Kavramları)*, 3. Baskı, Tahran: Elm-e Me'mar Yayınları.
- Giddens, A.** (1994). *Modernliğin Sonuçları*, Çev. Ersin Kuşdil, 1. baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giedion, S.** (2016). *Space, Time And Architecture: The Growth Of A New Tradition*. (Manouchehr Mozayyani, Trans.). 1. ve 2. Cilt, Tahran: Entesharat-e Elmi va Farhangi.
- Gobineau, A. D., & Collins, A. T.** (1915). *Inequality of human races*. London: William Heinemann.
- Godard. A. & Diğerleri** (1992a). *Asâr-ı İran*, (Abolhossein Sarvghad Moghaddam & Diğerleri, Çev.). 1. & 2. cilt, 2. baskı, Tahran: Bonyad-e Pajouheshha-e Eslami Yayınları.
- Godard. A. & Diğerleri** (1992b). *Asâr-ı İran*, (Abolhossein Sarvghad Moghaddam & Diğerleri, Çev.). 3. & 4. cilt, 2. baskı, Tahran: Bonyad-e Pajouheshha-e Eslami Yayınları.
- Gran-Aymerich, È., & Marefat, M.** (2001). Godard, André. *Encyclopaedia Iranica*.
- Grigor, T.** (2007). Orient oder Rom? Qajar “Aryan” architecture and Strzygowski's art history. *The Art Bulletin*, 89(3), 562-590.
- Grigor, T.** (2009). *Building Iran*. New York: Periscope.
- Grigor, T.** (2010). Parsi patronage of the Urheimat. *Getty Research Journal*, (2), 53-68.
- Grigor, T.** (2013). The King's White Walls: Modernism And Bourgeois Architecture. In *Culture and cultural politics under Reza Shah*, Routledge, 109-132.
- Grigor, T.** (2016a). Tehran: A revolution in making. *Political landscapes of capital cities*, 347-376.
- Grigor, T.** (2017). Mimari Der Siyaset ve Siyaset Der Mimari (Politikada Mimarlık ve Mimarlıkta Politika), *Payman Dergisi (Üç Aylık Ermenilerin Kültürel Dergisi)*, 249 (21), 18-47.

- Grigor, T.** (2017a). Kings and Traditions in Différance: Antiquity Revisited in Post-Safavid Iran. *A companion to Islamic art and architecture*. Hoboken, New Jersey: John Wiley and Sons, 1082-1101.
- Grigor, T.** (2016). Persian Architectural Revivals in the British Raj and Qajar Iran. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 36(3), 384-397.
- Groat, L., & Wang, D.** (2002). *Architectural Research Methods*, New Jersey: John Willey & Sons.
- Gunter, A. C; Hauser, S. R (Eds.)** (2005), Ernst Herzfeld and the Development of Near Eastern Studies, 1900-1950, Leiden and Boston: Brill.
- Habibi, M.** (2007). *Ez Şar Ta Şehr (Şar'dan Şehire)(Far.)*, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- Hadji Akbari, M.** (2015). Vâkâvi-e Naghsh-e Zartoshtian Dar Egthesâd-e Dore-e Qâjâriye Bâ Tâ'kid Bar Tejaratkhaneha-e Zartoshti (Zerdüşť Ticaret Şirketleri Önderliğinde Zerdüşťlerin Kaçar Dönemi Ekonomisine Etkilerinin İrdelenmesi) (Far.), *Tarikh-e Now Dergisi*, 11. Sayı, 2-28.
- Hakim, N.** (2001). Guevrekian's Public Building Design and the Problem of Relating the Design of the Foreign Ministry and the Palace of Justice to Him, *Me'mar Dergisi*, 15. Sayı, 78-87.
- Hamidi, M. & Sabri, R.** (1997a). *Üstühanbendi-i Şehr-ı Tahran: Şinaht-ı Vez-i Mevcut (Tahran Şehri'nin İskeleti: Mevcut Durumun Tanımı)(Far.)*, 1. Cilt, Tahran: Tahran Şehrinin Teknik Müşavirlik ve Mühendislik Kurumu.
- Hamidi, M. & Sabri, R.** (1997b). *Üstühanbendi-i Şehr-ı Tahran: Şinaht-ı Vez-i Mevcut (Tahran Şehri'nin İskeleti: Mevcut Durumun Tanımı)(Far.)*, 2. Cilt, Tahran: Tahran Şehrinin Teknik Müşavirlik ve Mühendislik Kurumu.
- Hamidi, M. & Sabri, R.** (1997c). *Üstühanbendi-i Şehr-ı Tahran: Şinaht-ı Vez-i Mevcut (Tahran Şehri'nin İskeleti: Mevcut Durumun Tanımı)(Far.)*, 3. Cilt, Tahran: Tahran Şehrinin Teknik Müşavirlik ve Mühendislik Kurumu.
- Hamraz, V.** (2018). Tahlili Ber Faaliyet ve Siyasetha-i Amuziş-i Müballiğân-i Protestan-ı Amrikayî Der İran-ı Devre-i Kaçar (Kaçar Devri İranı'nda Amerikalı Protestan Misyonerlerin Eğitim Faaliyet ve Siyasetleri Hakkında Bir İrdleme)(Far.), *Historical Studies Quarterly*, 16 (62), 100-121.
- Harvard University.** (n.d.). *Album of photographs by Ali Khan Vali. Qajar, Fine Arts Library*. Erişim: 28 Haziran 2021, <https://nrs.harvard.edu/urn-3:FHCL:8598325>
- Hasan Beigi, M.** (1998). *Tahran-ı Kadim (Eski Tahran)(Far.)*, 4. Baskı, Tahran: Nashr-e Mansouri.
- Hataria, Manekji, L.** (1865). *İzhar-ı Seyahat-ı İran*, Mumbai: Mumbai Education Society.

- Hazeri, A. M.** (1993). *Revend-i İzam-ı Danişcu Der İran (İran'da Öğrenci Gönderiminin Süreci)(Far.)*, Tahran: Sazman-e Motale'e va Tadvin Kotob-e Oloum-e Ensani Daneshgahha Yayınları.
- Hedayat, M.** (1965). *Hâtîrât ve Hâterât (Anılar ve Tehlikeler)*, Tahran: Zavvar Publications.
- Hedayat, R. G.** (2020). *Nejad Name-i Padişahan-i İrani (İran Padişahlarının Soy Kütüğü)(Far.)*, (Mohammadreza Behzadi & Fatemeh Danesh Shakib, Ed.). Tahran: Parandeh Yayınevi.
- Hegel, G. W. F.** (2003). *Tarihte Akıl*, (Önay Sözer, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Heidari, A.** (2011). *Karname-i Arthur Opham Pope İranşînâs-ı Amerikayi (Amerikalı İranolog Arthur Opham Pope'un Karnesi, Panezdah-e Khoedad Dergisi*, 3. dönem, 28 (8), 99-137.
- Hekmat, A.** (1976). *Si Hatıra Ez Asr-ı Ferhunde-i Pehlevi (Uğurlu Pehlevi Döneminden Otuz Anı)*, Tahran: Pars Matbaası.
- Herzfeld, E.** (1976). *Tarih-i Bâstâni-i İran (İran'ın Arkaik Tarihi)*, (Aliasghar Hekmat, Çev.). Tahran: Anjoman-e Asar-e Melli Yayınları.
- Heshmatzadeh, M. & Diğerleri.** (2014). Nationalism Az Manzar-e Shahravandi Dar Asr-e Pahlavi-e Avval Ba Takid Bar Ghomiyatha (Etniklerin Vurgulanmasıyla Birinci Pehlevi Döneminde Yurttaşlık Açısından Milliyetçilik), *Jostarha-e Siasi-e Moasser*, 11(5), 69-93.
- Hilgers, M., & Mangez, E.** (2014). Introduction to Pierre Bourdieu's theory of social fields. In *Bourdieu's Theory of Social Fields* (pp. 19-54). Routledge.
- Hillenbrand, R.** (2012). *Islamic Architecture: Form, Function, And Meaning*, (Bagher Ayatollahzadeh Shirazi, Çev.). 6. Baskı, Tahran: Rozaneh Yayınları.
- Homayouni, S.** (1981). *Taziye ve Taziye Hani*, Tahran: Soruosh Yayınları.
- Hovanessian, V.** (1946). Mesa'il-i Merbüt Bi Mimari Der İran (İran'daki Mimarlık İle İlgili Sorunlar), *Arşitekt Dergisi*, 1. Sayı, 4-9.
- Hovanessian, V.** (1969). Mimari-i İran Der Dü Râhe-i Sebk-i Milli ve Cedid (Milli ve Yeni Üslup İkileminde İran Mimarlığı), *Honar va Memari Dergisi*, 1. Sayı, 33-38.
- Izadpanah, B.** (July, 2019). *The FIRST Iranian NEWSPAPER: Mirza Salih Shirazi's Kaghaz-i Akhbar*. British Library. Erişim: 7 Aralık 2021, <https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2019/07/the-first-iranian-newspaper-mirza-salih-shirazis-kaghaz-i-akhbar.html>
- İran İslam Cumhuriyet Milli Kütüphanesi.** (1994a). *Ruzname-i Vakayi-i İttifakiye (Vakayi-i İttifakiye Gazetesi)(Far.)*, 1. Cilt, 1. Baskı, Tahran: Milli Kütüphane Yayınları.
- İran İslam Cumhuriyet Milli Kütüphanesi.** (1994b). *Ruzname-i Vakayi-i İttifakiye (Vakayi-i İttifakiye Gazetesi)(Far.)*, 2. Cilt, 1. Baskı, Tahran: Milli Kütüphane Yayınları.

- İran İslam Cumhuriyet Milli Kütüphanesi.** (1994c). *Ruzname-i Vakayi-i İttifakiye (Vakayi-i İttifakiye Gazetesi)(Far.)*, 3. Cilt, 1. Baskı, Tahran: Milli Kütüphane Yayınları.
- İran İslam Cumhuriyet Milli Kütüphanesi.** (1994d). *Ruzname-i Vakayi-i İttifakiye (Vakayi-i İttifakiye Gazetesi)(Far.)*, IV. Cilt, 1. Baskı, Tahran: Milli Kütüphane Yayınları.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İran Gazetesi*, Sayı 318, Demirbaş No DSR١٣٧٠--/٨٧٤, Dosya No: 1014574, Nusha Kayıt Numarası: 82-00070-00.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İran Gazetesi*, Sayı 666, Demirbaş No DSR١٣٧٠--/٨٧٤, Dosya No: 1014574, Nusha Kayıt Numarası: 82-00070-00.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İran Gazetesi*, Sayı 577, Demirbaş No DSR١٣٧٠--/٨٧٤, Dosya No: 1014574, Nusha Kayıt Numarası: 82-00068-00.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *Belediye Dergisi*, Yıl 1930, Sayı 5 ve 6, Demirbaş No: ١٨/JS٧٤٦٣, Dosya No: 10110790.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *Belediye Dergisi*, Yıl 1931, Sayı 7 ve 8, Demirbaş No: ١٨/JS٧٤٦٣, Dosya No: 10110790.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *Belediye Dergisi*, Yıl 1934, Sayı 4 ve 5, Demirbaş No: ١٨/JS٧٤٦٣, Dosya No: 10110790.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *Belediye Dergisi*, Yıl 1934, Sayı 11 ve 12, Demirbaş No: ١٨/JS٧٤٦٣, Dosya No: 10110790.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İran Gazetesi*, Sayı 1012, Demirbaş No: H٨--/٩٧٤٢٣, Dosya No: 1012334.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İran Gazetesi*, Yıl 1936, Sayı 4879, Demirbaş No: H٨--/٩٧٤٢٣, Dosya No: 1012334, Nusha Kayıt Numarası: 82-68487-00.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1937, Sayı 29, Dosya No: 1014255.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1933, Sayı 2045, Dosya No: 1014255.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1933, Sayı 2046, Dosya No: 1014255.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1926, Sayı 84, Dosya No: 1014255.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1926, Sayı 98, Dosya No: 1014255.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1926, Sayı 102, Dosya No: 1014255.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri,** *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1926, Sayı 104, Dosya No: 1014255.

- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1928, Sayı 475, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1928, Sayı 645, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1928, Sayı 653, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1929, Sayı 691, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1929, Sayı 692, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1929, Sayı 696, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1929, Sayı 685, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1929, Sayı 689, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1932, Sayı 1749, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1933, Sayı 2084, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1933, Sayı 2086, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1933, Sayı 2087, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1934, Sayı 2088, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1934, Sayı 2089, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1934, Sayı 2090, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1937, Sayı 3095, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1937, Sayı 3096, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1937, Sayı 3097, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1937, Sayı 3098, Dosya No: 1014255.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, *İttılaat Gazetesi*, Yıl 1941, Sayı 4479, Dosya No: 1014255.**

- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2538, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2541, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2543, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2544, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2481, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2545, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2584, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2591, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2594, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2596, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2600, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1934, Sayı 2602, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1935, Sayı 2605, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1935, Sayı 2606, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**

- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1935, Sayı 2633, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1935, Sayı 2803, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1935, Sayı 2814, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1935, Sayı 2815, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1935, Sayı 2816, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3628, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3645, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3646, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3780, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3781, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3782, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3783, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3784, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3804, Demirbaş No: JA۶۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**

- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3805, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3807, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3808, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Kuşîş Gazetesi, Yıl 1938, Sayı 3809, Demirbaş No: JA۲۶--/۹ک, Dosya No: 1014294, Nusha Kayıt Numarası: 82-00668-00.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Otak-ı Ticaret (Ticaret Odası) Dergisi, Yıl 1935, Sayı 106 ve 107, Demirbaş No: ۱۱/HF۲/۳۷۷۰, Dosya No: 1010585.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Otak-ı Ticaret (Ticaret Odası) Dergisi, Yıl 1935, Sayı 113, Demirbaş No: ۱۱/HF۲/۳۷۷۰, Dosya No: 1010585.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Otak-ı Ticaret (Ticaret Odası) Dergisi, Yıl 1935, Sayı 116, Demirbaş No: ۱۱/HF۲/۳۷۷۰, Dosya No: 1010585.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Otak-ı Ticaret (Ticaret Odası) Dergisi, Yıl 1935, Sayı 121, Demirbaş No: ۱۱/HF۲/۳۷۷۰, Dosya No: 1010585.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Otak-ı Ticaret (Ticaret Odası) Dergisi, Yıl 1936, Sayı 134, Demirbaş No: ۱۱/HF۲/۳۷۷۰, Dosya No: 1010585.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Otak-ı Ticaret (Ticaret Odası) Dergisi, Yıl 1937, Sayı 166 ve 167, Demirbaş No: ۱۱/HF۲/۳۷۷۰, Dosya No: 1010585.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Otak-ı Ticaret (Ticaret Odası) Dergisi, Yıl 1938, Sayı 189, Demirbaş No: ۱۱/HF۲/۳۷۷۰, Dosya No: 1010585.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Otak-ı Ticaret-i Alman-İran (Alman-İran Ticaret Odası) Dergisi, Yıl 1936, Sayı 1, Demirbaş No: ۱۲/HF۲/۳۷۷۰, Dosya No: 1080270.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Pars Yıllığı, Yıl 1934, Demirbaş No: DSR۱۵۷۰, Dosya No: 1014718**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Pars Yıllığı, Yıl 1935, Demirbaş No: DSR۱۵۷۰, Dosya No: 1014718.**
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri, Pars Yıllığı, Yıl 1936, Demirbaş No: DSR۱۵۷۰, Dosya No: 1014718.**

- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri**, *Sur-i İsrâfil Gazetesi*, Sayı 2, Demirbaş No: DSR۱۴۰۰--/۹ص, Dosya No: 1014268, Nusha Kayıt Numarası: 82-00194-00.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri**, *Teceddüd-i İran Gazetesi*, Yıl 1934, Sayı 1525, Demirbaş No: DSR۱۴۰۳--/۳ت, Dosya No: 1012517, Nusha Kayıt Numarası: 82-35917-00.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri**, *Teceddüd-i İran Gazetesi*, Yıl 1934, Sayı 1526, Demirbaş No: DSR۱۴۰۳--/۳ت, Dosya No: 1012517, Nusha Kayıt Numarası: 82-35917-00.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphane Arşivleri**, *Terbiyet Gazetesi*, Sayı 416, Demirbaş No: DSR۱۴۰۳--/۴ت, Dosya No: 1012330, Nusha Kayıt Numarası: 82-00127-00.
- İran İslam Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi ve Arşivler Kurulu**, Demirbaş No: DSR۱۳۷۰--/۸ف, Dosya No: 1014574.
- Ironside, E.** (1983). *Hatırat ve Sefername-i General Ironside Der İran (İran'da General Ironside'in Anıları ve Seyahatnamesi)*(Far.), (Behrouz Ghazvini, Çev.). Tahran: Aineh Yayınları.
- Issawi, C.** (1983). Iranian trade, 1800–1914. *Iranian Studies*, 16(3-4), 229-241.
- Issawi, C.** (2009). *Tarih-i İktisadi-i İran: Asr-i Kaçar (İran'ın Ekonomik Tarihi: Kaçar Devri)*(Far.), (Yaghoub Ajand, Çev.). 3. Baskı, Tahran: Gostareh Iran Yayınları.
- Jackson, A. V. W.** (1978). *Persia, Past and Present*, (Manouchehr Amiri-Fereidoun Badrei, Çev.). 2. Baskı, Tahran: Kharazmi Yayınları.
- Jahanbaglou, R.** (2000). *İran ve Modernite*, Tahran: Goftar Yayınları.
- Jahangiri, S. & Diğerleri.** (2019). Vakavi-i Şarayit-i Dahili ve Beynûlmileli-i İn'ikad-ı Karardad-ı 1919 (1919 Anlaşması'nın Oluşmasında Uluslararası ve İç Koşullarının İrdelenmesi)(Far.), *Rahbord-e Siyasi Dergisi*, 10(3), 1-18.
- Jalaladdin Mirza** (2010). *Name-i Hüsrevan: Dastan-ı Padişahan-ı Pars Ez Ağaz Ta Payan-ı Sasanian (Hüsrevan Mektubu: Başlangıçtan Sasaniilere Kadar Fars Padişahların Kıssası)*(Far.), 1. Baskı, Tahran: Pazineh Yayınları.
- Jamaladdin, G & Kiani, M.** (2020). Zeminha-i Tarihi ve İctimai Şekilgiri-i Pavyonha-i Asr-ı Kaçar Der Nemayişgahha-i Cihani ve Cayigahişan Der Mimari-i Modern-i İran (Dünya Fuarlarında Kaçar Dönemi Pavyonlarının Oluşumunun Tarihi ve Toplumsal Arka Planı ve Modern İran Mimarlığındaki Yeri), *Name Memari ve Shahrsazi Dergisi*, (28)13, 69-92.
- Jaubert, P.A.** (1943). *Müsafiret be İran ve Ermenistan (İran ve Ermenistan'a Yolculuk)*(Far.), (Mahmoud Hedayat, Çev.). Tahran: Taban Matbaası.
- Javaher Kalam, A.** (1978). *Tarih-i Tahran (Tahran Tarihi)*(Far.), 2. Baskı, Tahran: Manouchehri Kütüphanesi Yayınları.
- Jelavich, B., & Jelavich, B.** (1974). *St. Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814-1974*. Bloomington: Indiana University Press.

- Kahraman, A.** (2013). Yeni Mecmua, *İslam Ansiklopedisi*, 43. Cild, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 428-430.
- Kajbaf, Alireza. & Dehghannejad, Mortaza.** (2009). Misyonerha-i Fransavi Der Isfahan-ı Asr-ı Kaçar (Kaçar Isfahanı'nda Fransız Misyonerler)(Far.), *Ferheng Üç Ayık Dergisi*, Sayı: 67, 215-248.
- Kaplan, A., & Wolf, J. C.** (2017). *The conduct of inquiry: Methodology for behavioral science*. Routledge.
- Kaplan, M., & Yardimcioğlu, M.** (2020). Alan, Habitus Ve Sermaye Kavramlarıyla Pierre Bourdieu. *Habitus Toplumbilim Dergisi*, (1), 23-37.
- Kariman, H.** (1976). *Tahran Der Güzeşte ve Hal (Geçmişte ve Günümüzde Tahran)*(Far.), Tahran: Daneshgah-e Melli-e Iran Yayınları.
- Karl, B.** (2014). Persian Art in 19 th-Century Vienna. *The Shaping of Persian Art: Collections and Interpretations of the Art of Islamic Iran and Central Asia*, 110-129.
- Kashani, F.** (2002). *Culture of Iranian: The Evolving Polemic of Iranian Nationalism*, in Iran and Surrounding word, Nikkie R, keddie and Rudi Matthes, London and Seattle: University of Washington Press.
- Kasheff, M.** (1985). Anjoman-e Zartoštīān. *Encyclopaedia Iranica*, 2, 90-95.
- Kasravi, A.** (1984a). *Tarih-i Meşrute-i İran (İran Meşrutesinin Tarihi)*(Far.), 1. Cilt, 16. Baskı, Tahran: Amir Kabir Yayınları.
- Kasravi, A.** (1984b). *Tarih-i Meşrute-i İran (İran Meşrutesinin Tarihi)*(Far.), 2. Cilt, 16. Baskı, Tahran: Amir Kabir Yayınları.
- Katirai, M.** (1976). *Framasoneri Der İran: Ez Ağaz Ta Teşkil-i Loj-i Bidari-i İran (İran'da Masonluk: Başlangıçtan Uyanış Locası'nın Kuruluşuna Kadar)*(Far.), II. Baskı, Tahran: Eqlal Yayınları.
- Katouzian, H.** (1995). *İktisad-ı Siyasi-i İran Ez Meşrutiyet Ta Payan-ı Silile-i Pehlevi (İran'ın Siyasal Ekonomisi)*(Far.), (Mohammadreza Nafisi & Kambiz Azizi, Çev.). 5. Baskı, Tahran: Nashr-e Markaz.
- Kazemzadeh Iranshahr, H.** (1984a). *Mecelle-i İranşehr (İranşehr Dergisi)*, 1. Baskı, 1. Cild, Tahran: Eqlal Yayınları.
- Kazemzadeh Iranshahr, H.** (1984b). *Mecelle-i İranşehr (İranşehr Dergisi)*, 1. Baskı, 2. Cild, Tahran: Eqlal Yayınları.
- Kazemzadeh Iranshahr, H.** (1984c). *Mecelle-i İranşehr (İranşehr Dergisi)*, 1. Baskı, 3. Cild, Tahran: Eqlal Yayınları.
- Kazemzadeh Iranshahr, H.** (1984ç). *Mecelle-i İranşehr (İranşehr Dergisi)*, 1. Baskı, 4. Cild, Tahran: Eqlal Yayınları.
- Kent Antiques.** (n.d.). *Jules Laurens 'The Central Square, Tehran'*. Erişim: 9 Aralık 2021
<https://www.kentantiques.com/portfolio/jules-laurens-the-central-square-tehran/>
- Keshavarz Beyzai, M., Moeini Roodbali, R.** (2020). Method and Insight in Historiography of Forsat-od-Dowleh Shirazi. *Iranian Studies*, 10(1), 189-210. doi: 10.22059/jis.2020.275263.635

- Khalilova, K.** (February, 2015). *How Muslim Azerbaijan had satire years before Charlie Hebdo*. Erişim: 13 Aralık 2021 <https://www.bbc.com/news/world-europe-31640643>
- Khajavi, Gh.** (1946a). Tarihçe-i Danişkede-i Hünerha-i Zibâ (Tahran Güzel Sanatlar Fakültesi'nin Tarihçesi), *Arşitekt Dergisi*, 1. Sayı, 31.
- Khajavi, Gh.** (1946b). Tarihçe-i Danişkede-i Hünerha-i Zibâ (Tahran Güzel Sanatlar Fakültesi'nin Tarihçesi), *Arşitekt Dergisi*, 3. Sayı, 111.
- Khosrowdad, M. & Diğerleri.** (2001). *Hâtırat-ı Melike-i Pehlevi (Pehlevi Kraliçesi'nin Anıları)*, 2. Baskı, Tahran: Beh Afarin Yayınları.
- Kouhestaninejad, M.** (1991). Müessese-i Vaaz ve Hıtabe, *Ganjine-e Asnad Dergisi*, 1(1), 100-127.
- Krosinsky, I.** (1984). *Sefername-i Krosinsky (Krosinsky Seyahatnamesi)(Far.)*, (Abdolrazzagħ Donboli Maftoun, Çev.). (Maryam Mirmohammadi,Ed.). Tahran: Tous Yayınları.
- Kuban, D.** (2009). *Betonarme ve Modern Mimari: Dün, Bugün, Yarın (Faaliyet Raporu, ÇİMSA)*, Doğan Kuban Yazıları Antolojisi (Yaman Kayabalı, Der.). içinde, 186-203.
- Laurens, J.** (1901). 'Nazar-endaz', Episode d'un voyage en Perse, *Revue orientale et algérienne*, 1853-54, 342-51; repr. in J. Laurens, Paris: La légende des ateliers.
- Leach, A.** (2006). The Conditional Autonomy of Tafuri's Historian/De provisorische autonomie van de historicus bij Tafuri. Oase. *Architecture Journal/Tijdschrift voor Architectuur*, (69), 14-29.
- Leach, A.** (2015). *Mimarlık Tarihi Nedir*, (Hayrullah Doğan, Çev.). 1. Baskı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Lesanol Molk Sepehr, M. T.** (1998). *Nasih Ü'l Tevarih: Tarih-i Kacariye (Nasih Ü'l Tevarih: Kaçar Tarihi)(Far.)*, (Jamshid Kianfar, Ed.). 1.Cilt, Tahran: Asatir Yayınları.
- Library of Congress.** (n.d.). (1889) *Persian house in the History of Habitation exhibit*, Paris Exposition. Paris France, Erişim: 28 Temmuz 2021, <https://www.loc.gov/item/92521041>
- Macionis, J. J., & Gerber, L. M.** (2011). *Sociology* (7th Canadian ed.). Toronto, Ontario, Canada: Prentice Hall.
- Madani, J.** (1999). *Tarih-i Siyasi-i Muhasır-i İran (İran'ın Çağdaş Siyasi Tarihi)(Far.)*, 1. Cilt, 9. Baskı, Tahran: Daftar-e Entesharat-e Eslami Yayınları.
- Maghsoudi, M.** (2003). *Kavmiyetha ve Nakş-ı Anan Der Tahavvulat-ı Siyasi-i Saltanat-ı Muhammed Rıza Şah (Etnikler ve Muhammed Rıza Şah Saltanatının Siyasi Gelişmelerindeki Rolü)*. Tahran: Merkez-e Asnad-e Enghelab-e Eslami Yayınları.
- Mahallati, Hadj Sayyah.** (1977). *Hatırat-ı Hac Seyyah (Hacı Seyyah Anıları)(Far.)*, (Hamid Sayyah, Ed.). Tahran: Amir Kabir Yayınları.

- Mahboubi Ardakani, H.** (1971). *Tarih-i Tahavvul-i Danişgah-i Tehran (Tahran Üniversitesi'nin Değişim Tarihi) (Far.)*, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- Mahboubi Ardakani, H.** (1991a). *Tarih-i Müessisat-ı Temeddüni-i Cedid Der İran (İran'da Yeni Uygarlık Müesseselerinin Tarihi) (Far.)*, 1. Cild, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- Mahboubi Ardakani, H.** (1991b). *Tarih-i Müessisat-ı Temeddüni-i Cedid Der İran (İran'da Yeni Uygarlık Müesseselerinin Tarihi)(Far.)*, 2. Cild, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- Mahdavi, A. H.** (1976). *Tarih-i Revabit-i Harici-i İran (İran Dış İlişkilerinin Tarihi)(Far.)*, Tahran: Amirkabir.
- Majd, M. G.** (2007). *The Great American Plunder of Persia'a Antiquities 1925-1941*, (Bahram Ajorlou, Çev.). 1. baskı, Tahran: Karang Yayınları.
- Maki, H.** (1944). *Muhtasari Ez Zindegani-i Siyasi-i Sultan Ahmet Şah-ı Kaçar (Sultan Ahmet Şah Kaçar'ın Siyasi Yaşamından Bir Özet) (Far.)*, Tahran: Ketabforoushi-i Mohammad Ali Elmi Yayınları.
- Maki, H.** (1980). *Tarih-i Bist Sale-i İran: Mukaddemat-ı Tağyir-i Saltanat (İran'ın Yirmi Yıllık Tarihi: Saltanatın Değişim Edimleri)(Far.)*, 2. Cild, 3. Baskı, Tahran: Bonhah-e Tarjome va Nashr-e Kitab.
- Maki, H.** (1982a). *Tarih-i Bist Sale-i İran: Kudeta-i 1299 (İran'ın Yirmi Yıllık Tarihi: 1921 Darbesi)(Far.)*, 1. Cild, 3. Baskı, Tahran: Nasher Yayınları.
- Maki, H.** (1982b). *Tarih-i Bist Sale-i İran: Ağaz-ı Saltanat-ı Diktatöri-i Pehlevi (İran'ın Yirmi Yıllık Tarihi: Pehlevi Diktatörlük Saltanatının Başlanması)(Far.)*, 4. Cild, 1. Baskı, Tahran: Nasher Yayınları.
- Maki, H.** (1983). *Tarih-i Bist Sale-i İran: İnkıraz-ı Kacarîye ve Teşkil-i Silsile-i Pehlevi (İran'ın Yirmi Yıllık Tarihi: Kaçarların Yıkılışı ve Pehlevilerin Kuruluşu)(Far.)*, 3. Cild, 3. Baskı, Tahran: Nasher Yayınları.
- Malekzadeh, E. & Alizadeh Birjandi, Z.** (2011). Avamel-e Moasser Dar Sheklgiri-e Siyasatha va Tahavvolat-e Jamiati Dar Doreh-e Reza Shah Tey-e Salha-e 1304-1320 (1925-1941 Yılları Arası Rıza Şah Döneminde Demografik Politika ve Dönüşümün Oluşumundaki Etkenler), *Jamiat Dergisi*, 75. ve 76. Sayı, 73-84.
- Marjani, B.** (1991). *Berresi-i Avmil-i Müessir Ber Peydayiş-i Medaris-i Fenni ve Herfei Der İran Ez Darülfünun Ta Be Emruz (İran'da Darülfünun'dan Günümüze Kadar Fen Okullarının Oluşum Etkenlerinin İrdelenmesi)*, (Yüksek Lisans tezi). Tahran Üniversitesi.
- Mehdizadeh, S., & Hanachi, P.** (2016). The Role of Western Archaeologists and Architects in Restoration of Historical Buildings during the Pahlavi Era, Iran (1925-1979). *Far.*, *Honar-Ha-Ye-Ziba-Memari-Va-Shahrsazi Dergisi*, 3, 5-14.
- Mesgar, A.** (2009). Nihatha-i Hüviyyetsâz Der Devre-i Pehlevi-i Evvel: Sâzman-ı Perveriş-i Efkâr (Birinci Pehlevi Dönemi'nde Kimlik İnşa Eden Kurumlar: Düşünceler Yetiştirme Kurumu), *Payam-e Baharestan Dergisi*, 3 (1), 535-540.

- Millspaugh, A.** (1975). *The American Task in Persia*, (Hossein Aboutorabian, Trans.). Tahran: Payam Publications.
- Mirza Aboutaleb Khan.** (1973). *Mesir-i Talibi ya Sefername-i Mirza Ebutalib Han (Talibi Rotası ya Mirza Ebutalib Han Seyahatnamesi)(Far.)*, (Hossein Khadiv Jam, Der.). Tahran: Ketabha-e Jibi Yayınları.
- Moayyer ol-Mamalek, D.** (1982). *Yaddaştâ'i Ez Zindegani-i Hususi-i Nasireddin Şah (Nasireddin Şah'ın Özel Yaşamından Notlar)(Far.)*, 1. Baskı, Tahran: Nashr-e Tarikh Yayınları.
- Moftakhari, H. & Diğerleri,** (2019). İranerayi Der Tarih Nigari-i Mahalli-i Asr-ı Nasırı (Nasireddin Şah Devri Mahalli Tarih Yazımında İrancılık)(Far.), *Journal for the History of Islamic Civilization*, 52(2), 311-340.
- Moghtader, Gh.** (1956). *Esrar-ı Taht-ı Cemşid (Taht-ı Cemşid'in Sırları)*, 1. cild, Tahran: Majles Matbaası.
- Mokhtari Taleghani, E.** (2017). *The Modern Architecture Heritage of Iran*, 2. Baskı, Tahran: Daftar-e Pajouheshha-e Farhangi Yayınları..
- Moshiri, I.** (1946). Hedef-i Mâ (Amacımız), *Arşitekt Dergisi*, 1. Sayı, 1-2.
- Moshiri, I.** (1946b). Arşitekthâ-i Mâ Râ Bihter Bişinâsim: Vartan Hovannesian (Mimarlarımızı Daha İyi Tanıyalım: Vartan Hovannesian), *Arşitekt Dergisi*, 1. Sayı, 213-219.
- Moshiri, I.** (1946c). Mihmanhâne-i Ab-ı Germ-i Larican (Larican Kaplıcası Otel), *Arşitekt Dergisi*, 1. Sayı, 17, 19.
- Moshiri, I.** (1948). Arşitekthâ-i Mâ Râ Bihter Bişinâsim: Muhsin Furuği (Mimarlarımızı Daha İyi Tanıyalım: Muhsin Furuği), *Arşitekt Dergisi*, 6. Sayı, 32-37.
- Moshiri, İ.** (1946a). Mihmanhâne-i Ab-ı Germ-i Lâhican (Lahican'ın Kaplıca Otel), *Arşitekt Dergisi*, 1. Sayı, 17-19.
- Moshiri, İ.** (1947a). Sahtiman-ı Aramgah-ı Alahazret Rıza Şah-ı Fekid (Rıza Şah'ın Mezar Binası), *Arşitekt Dergisi*, 4. Sayı, 152.
- Moshiri, İ.** (1947b). Sahtiman-ı Aramgah-ı Alahazret Rıza Şah-ı Fekid (Rıza Şah'ın Mezar Binası), *Arşitekt Dergisi*, 5. Sayı, 185-186.
- Mostowfi, A.** (2005a). *Şerh-i Zindegani-i Men (Hayatımın Betimlemesi)(Far.)*, 1. Cilt, 5. Baskı, Tahran: Zavvar Yayınları.
- Mostowfi, A.** (2005b). *Şerh-i Zindegani-i Men (Hayatımın Betimlemesi)(Far.)*, 2. Cilt, 5. Baskı, Tahran: Zavvar Yayınları.
- Mumford, E.** (2019). CIAM and its outcomes. *Urban Planning*, 4(3), 291-298.
- Muzaffereddin Şah.** (2019). *Sefername-i Muzaffereddin Şah Be Fereng (Muzaffereddin Şah'ın Batı Seyahatnamesi)*, (Farshah Farshbaf Abrishami, Der.). 4. baskı, Tahran: Khane-e Tarikh va Tasvir-e Abrishami Yayınları.
- Nadir Mirza.** (1994). *Tarih ve Coğrafi-i Dar-üs-saltana-i Tebriz (Dar-üs-saltana-i Tebriz'in Tarihi ve Coğrafyası)(Far.)*, (Gholamreza Tabatabaei Majd, Ed.). Tebriz: Golshan Yayınları.

- Nafisi, S.** (1966). *Tarih-i İran-ı Muasır (Çağdaş İran Tarihi)*, Tahran: Foroughi Matbaası.
- Naibiyan, J., Alipoor Silab, J.** (2011). Zoroastrian's commercial firms during the Qajar period. *Journal of Historical Researches*, 2(4), 15-34.
- Najafi, M.** (2008). Caygah-i Dostali Han Müayyir-ülmemalik Der Mimari-i Devre-i Kacariye (Dostali Han Müayyir-ülmemalik'in Kaçar Devri Mimarlığındaki Yeri)(Far.), *Golsestan-e Honar Dergisi*, 13. Sayı, 97-104
- Nasireddin Şah Kaçar.** (2000). *Ruzname-i Hatırat-ı Nasireddin Şah Der Sefer-i Düyyüm-i Fereng (Nasireddin Şah'ın İkinci Batı Seyahatnamesi)(Far.)*, (Fateme Gaziha, Der.). 1. baskı, Tahran: İran Milli Arşivler Kuruluşu Yayınları.
- Nasireddin Şah.** (1983). *Sefername-i Nasireddin Şah Be Fereng (Nasireddin Şah'ın Batı Seyahatnamesi)(Far.)*, Hamdollah Mostofi Mukaddemesi ile, Mashal Yayınları, Tahran.
- Nasireddin Şah.** (1990). *Hatırat-ı Nasireddin Şah Der Sefer-i Sevvüm-i Ferengistan (Üçüncü Avrupa Seyahatinde Nasireddin Şah'ın Anıları)(Far.)*, 1. Cilt, (Esmaeil Rezvani & Fateme Gaziha, Ed.). 1. Baskı, Tahran: İran Milli Arşivler Kurumu Yayınları.
- Nasireddin Şah.** (1992). *Hatırat-ı Nasireddin Şah Der Sefer-i Sevvüm-i Ferengistan (Üçüncü Avrupa Seyahatinde Nasireddin Şah'ın Anıları)(Far.)*, 2. Cilt, (Esmaeil Rezvani & Fateme Gaziha, Ed.). Tahran: Shaghayegh Yayınları.
- Nasirinia, P. & Hojjat, I.** (2016). Taammüli Der Tahavulât-ı Sahtari-i Muasr-ı Şehr-i Tebriz ve Tesir-i An Ber Hüviyyet-i Şehir (Tebriz Şehrinin Çapdaş Yapısının Dönüşümü Hakkında Bir İrdeleme ve Şehir Kimliği Üzerine Etkisi), *Journal of Fine Arts*, 1 (21), 41-54.
- Nateg, H.** (1990). *İran Der Rahyabi-i Ferheghi (Kültür Arayışında İran)(Far.)*, 2. Baskı, Paris: Khavaran Yayınları.
- Nazari, F. & Nikzad, Z.** (2007). Mimari Der Derbar-ı Sahipkiran (Sahipkiran Sarayında Mimarlık)(Far.), *Golsestan-e Honar Dergisi*, 9. Sayı, 26-51.
- Negahban, E.** (1997). *Müruri Ber Pencah Sal Bastanşinasi-i İran (Elli Yıl İran Arkeolojisini Gözden Geçirme)(Far.)*, Tahran: İran Kültürel Miras Kurumu Yayınları.
- Niar, A. K.** (2019). Persian-Zoroastrian Nationalism in the First Pahlavi Period Architecture. *ART-SANAT*, 11, 255-274.
- Nourbakhsh, M.** (2001). *Tahran Bi Rivâyet-i Tarih: Tahran Ez Ahd-i Bâstân ta Asr-i Nasiri(Tarihin Rivâyetiyle Tahran: Antik Dönemden Nasiri Asrı'na kadar)(Far.)*, 1. Cild, 1. Baskı, Tahran: Nashr-e Elm.
- Nourbakhsh, M.** (2002). *Tahran Bi Rivâyet-i Tarih: Tahran Ez Saltanat-ı Ahmed Şah Tâ İnkıraz-ı Kacariye (Tarihin Rivâyetiyle Tahran: Ahmet Şah Saltanatından Kaçarların Yıkılışına Kadar Tahran)(Far.)*, 4. Cild, 1. Baskı, Tahran: Nashr-e Elm.

- Olearius, A., & Davies, J.** (1662). *The Voyages & Travels of the Ambassadors from the Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia.* (John Davies, Trans.). London.
- Olivier, A. G.** (1992). *Sefernâme-i Olivier (Olivier Sehayatnamesi)*, (Mohammad Taher Mirza, Çev.). 1. Baskı, Tahran: Ettelaat Yayınları.
- Orsolle, Ernest.** (1997). *Le Caucase et La Perse (Kafkasya ve İran Seyahatnamesi)(Far.)*, (Aliasghar Saeedi, Çev.). Tahran: Pajouheshgah-e Oloum-e Ensani va Motaleat-e Farhangi.
- Ostadi, K.** (2012). Ruznâme-i Ahtar ve Tağyir-i Hatt-ı Fârsi (Ahtar Gazetesi ve Farsça'nın Alfabe Değişimi), *Payam-e Baharestan Dergisi*, 16 (4), s. 30-71.
- Özkırımlı, Ü.** (1999). *Milliyetçilik Kuramları*, 1. baskı, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Palsetia, J. S.** (2001). *The Parsis of India: Preservation of identity in Bombay city* (Vol. 17). Brill.
- Pehnt, W.** (1973). *Expressionist Architecture*. Praeger Publishers.
- Perrot, G., & Chipiez, C.** (1892). *History of Art in Persia*. Chapman and Hall, limited.
- Perry, J.** (2012). "BRYDGES, HARFORD JONES," *Encyclopaedia Iranica*, IV/5, pp. 488-489, Erişim: 30 Aralık 2012, <http://www.iranicaonline.org/articles/brydges-sir-harford-jones>
- Persian Newspaper and Translation.** (1839). *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 5(2), 355-371. Retrieved January 20, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/25207523>
- Pigulevskaya, N. V., Yakubovskiy, A. Y., Petrushevskiy, I. P., & Stroeve, L. V.** (1958). *Belenitskiy AM Istoriya Irana s drevneyshikh vremen do kontsa XVIII veka [History of Iran from Ancient Times to the late 18th century]*. Leningrad: Leninigradskii universitet Publ.
- Pirbabaie, M. & Soltanzadeh, M.** (2015). Mukaddeme-i Ber Suratbendi-i Meydan-ı Me'mari-i Muasır-ı İran Ber Esas-ı Nazariye-i Meydan-ı Bourdieu (Bourdieu'nun Alan Kuramına Kapsamında İran'ın Çağdaş Mimarlığının Meydan Betimlemesine Giriş)(Far.), *Fine Art Journal*, 20 (1), 73-84
- Pirnia, H. & Ashtiani, A.** (2019). *Tarih-i Kamil-i İran (İran'ın Bütün Tarihi)*, Tahran: Negah Yayınları.
- Pirnia, H.** (2012). *Tarih-i İran-ı Batan (Antik İran'ın Tarihi)*, 1-4. cilt, 8. baskı, Tahran: Negah Yayınları
- Polak, J.E.** (1989). *Sefername-i Polak: İran ve İraniyan (Polak eyahatnamesi: İran ve İranlılar)(Far.)*, (Keykavous Jahandari, Çev.). Tahran: Kharazmi Yayınları.
- Pope, A. O.** (2011). *Persian Architecture*, (Gholamhossein Sadri Afshar, Çev.). 9. Baskı, Tahran: Dat Yayınları.
- Popper, K. R.** (1940). What is dialectic?. *Mind*, 49(196), 403-426.

- Popper, K. R.** (2006). *Hayat Problem Çözmektir*, (Ali Nalbant, Çev.). 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Blench, R. M.** (2004). Archaeology and Language: methods and issues. *A Companion To Archaeology.*, 52-74.
- Rabinow, R.** (1984). Michel Foucault ile Söyleşi: Mekan, Bilgi ve Erk, (Mehmet Adam, Çev.). *Mimarlık Dergisi*, 84, 7-8
- Raeini, E.** (1978). *Feramuşhane ve Freemasonry Der İran (İran'da Feramuşhane ve Masonluk)(Far)*, 2. Cilt, Tahran: Amirkabir Yayınları.
- Raeini, E.** (1978a). *Feramuşhane ve Freemasonry Der İran (İran'da Feramuşhane ve Masonluk)(Far)*, 1. Cilt, Tahran: Amirkabir Yayınları.
- Rahmanian, D.** (2019). *İran Between Two Coups d'état (İran İki Darbe Arasında)(Far.)*, 5. Baskı, Tahran: Samt Yayınları.
- Rajabi, P.** (1976). *Mimari-i İran Der Asr-ı Pehlevi (Pehlevi Döneminde İran Mimarisi)*, Tahran: Daneshgah-e Melli-e Iran Yayınları.
- Rampley, M.** (2011). Peasants in Vienna: Ethnographic Display and the 1873 World's Fair. *Austrian History Yearbook*, 42.
- Rawlinson, G.** (1898). *A Memoir Of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson*. London; New York [etc.]: Longmans, Green & Company.
- Raznahan, M & Ahangaran, A.** (2013). Berresi-i Delayil-i Nakami-i Muhammed Şah Kacar Der İade-i Hakimiyet-i İran Ber Şehr-i Herat (Herat Şehri Hakimiyetinin Geri Alımında Muhammed Şah Kaçar'ın Başarısızlığının İrdelenmesi), *Journal of Historical Researches*, 5(1), 131-148.
- Robinson, B. W.** (1967). A Lacquer Mirror-Case of 1854. *Iran*, 5, 1-6.
- Royce, W. R.** (1981). The Shirazi Provincial Elite: Status Maintenance and Change. In Bonine, Michael E. *Continuity and Change in Modern Iran*. State University of New York Press.
- Ruskin, J.** (1905). *Lectures on Art and Aratra Pentelici: With Lectures and Notes on Greek Art and Mythology*, 1870 (Vol. 20). G. Allen.
- Sadigh, İ.** (1975a). *Hatırat-i Ez Sergüzeşt-i Doktor İsa Sadik (Doktor İsa Sadik'in Geçmişinden Anılar)(Far.)*, 1. Cilt, Tahran: Dehkhoda Matbaası.
- Sadigh, İ.** (1975b). *Hatırat-i Ez Sergüzeşt-i Doktor İsa Sadik (Doktor İsa Sadik'in Geçmişinden Anılar)(Far.)*, 2. Cilt, Tahran: Dehkhoda Matbaası.
- Salah, M.** (2005). *Keşf-i Hicab (Tesettürün Kaldırılması)*, 1. Baskı, Tahran: Political Studies and Research Institute.
- Salmasizadeh, M. & Diğerleri.** (2019). Sâzmân-ı Perveriş-i Efkâr ve Telaş Berây-i Tağyir-i Sebk-i Zindegi-i Civânân Der Asr-ı Rıza Şah Pehlevi (Düşünceleri Yetiştirme Kurumu ve Rıza Şah Döneminde Gençlerin Yaşam Tarzının Değiştirilmesine Yönelik Çaba), *Islamic Revolution Studies*, 56 (16), 59-72.
- Sami, A.** (1976). Nuhustin Didâr-ı Alâhazret Rıza Şah-ı Kebir Ez Virânehâ-i Taht-ı Cemşid (Alâhazret Büyük Rıza Şah'ın Taht-ı Cemşid Harabelerni İlk Ziyareti), *Barrasiha-e Tarikhi Dergisi*, 67. Sayı, 212-232.

- Serena, C.** (1983). *Sefernam-i Madame Carla Serena: Ademha ve Ayinha Der İran (Madame Carla Serena'in Seyahatnamesi: İran'da İnsanlar ve Ayinler*, Çev. Alisghar Saeidi, 1. baskı, Tahran: Naghsh-e Jahan Yayınları.
- Seyhoun, H.** (1966). Süheni Debare-i Mimari (Mimarlıkla İlgili Bir Söyleşi)(Far.), *Ayandegan Dergisi*, 12. Sayı, 33-35.
- Shabakeh Mostanad.** (April, 2016). *Sergüzeşt-i Fırsatüddeve-i Şirazi (Şirazlı Fırsatüddeve'nin Biyografisi)*. Erişim: 9 Aralık 2021, <http://www.doctv.ir/program/154140>
- Shabani, R.** (1994). Mabani-i Tarih-i İctima'i İran (İran'ın Toplumsal Tarihinin Temelleri)(Far.), Tahran: Qamus Yayınları.
- Shahbazi, A.** (2007a). *Zühur ve Sukut-i Saltanat-ı Pehlevi (Pehlevi Saltanatı'nın Ortaya Çıkışı ve Düşüşü)* (Far.), 1. Cilt, 21. Baskı, Tahran: Ettela'at Yayınları.
- Shahbazi, A.** (2007b). *Zühur ve Sukut-i Saltanat-ı Pehlevi: Hatırat-ı Ertişbud Fardoust (Pehlevi Saltanatı'nın Ortaya Çıkışı ve Düşüşü: Mareşal Fardoust'un Anıları)* (Far.), 2. Cilt, 21. Baskı, Tahran: Ettela'at Yayınları.
- Shahbazi, A.** (2000). İranoloji, Ari'cilik ve Tarih Yazımı, (söyleşi), *Entekhab Gazetesi*, Sayı: 17 ve 21, Nisan 2000 (Farvardin 1379), Tahran.
- Shahri, J.** (1992). *Tahran-ı Kadim (Kadim Tahran)*(Far.), 1. Cilt, 3. Baskı, Tahran: Moein Yayınları.
- Shahrokh, K.** (2003). *The Memoirs of Keikhosrow Shahrokh*, (Shahrokh Shahrokh & Rashna Writer Ed.). (Gholamhossein Mirzasaleh, Trans.). Farsça Çeviri, Tahran: Maziar Yayınları.
- Shamim, A.** (2008). *İran Der Devre-i Saltanat-i Kaçar (Kaçar Saltanatı Devrinde İran)*(Far.), Tahran: Behzad Yayınları.
- Shamsabadi, H.** (2010). Kıyam-ı Gevherşad (Gevherşad Ayaklanması), *Motaleat-e Tarikhi Üç Aylık Dergi*, 29 (2), 115-141.
- Shayeghan, D.** (2014). *Amizeş-i Ufukha (Ufukların Birlikteliği)*(Far.), (Mohammad Mansour Hashemi, Der.). 3. Baskı, Tahran: Foruzan-e Rooz Yayınları.
- Sheikholeslami, M.** (1983). Be Yad-ı Bunyangüzar-ı Ayende (Ayende'nin Kurucusunun Anısına)(Far.), *Ayandeh Dergisi*, 9. yıl, 717-725.
- Sheikholeslami, P.** (1972). *Zenan-ı Ruznamenigar ve Endişmend-i İran (İran'ın Gazeteci ve Düşünür Kadınları)*(Far.), Tahran: Zarrin Yayınları.
- Shirazi, Mirza Saleh.** (1968). *Safarname (Seyahatname)*(Far.), (Mohammad Shahrestani, Ed.). 1. Baskı, Tahran: Davarpanah Basımevi.
- Shirazian, R.** (2012). *Rahnüma-i Nakşaha-i Tarihi-i Şehr-i Tahran (Tahran Şehrinin Tarihi Haritalarının Klavuzu)*(Far.), 1. Baskı, Tahran: Dastan Yayınları.
- Shockley, G.** (2015). *The Instrumentalization of the Arts: Congressional Aesthetics and the National Endowment for the Arts in the 1990s*. Arizona State University.

- Smithsonian Institution Archives (SIA)**, (n.d.) *Photographs of Antoin Sevruguin from the Qajar period*, Myron Bement Smith Collection, Erişim: 28 Haziran 2021, <https://www.si.edu>
- Simpson, S. J.** (2002). Great Britain: viii. British Archaeological Excavations. *Encyclopedia Iranica* 11, 3, 252-55.
- Soleimani Dehkordi, K.** (2006). Profesör Herzfeld ve Huruc-i Gayr-i Kanuni-i Asâr-ı Bâstâni (Profesör Herzfeld ve Antik Eserlerin Yasadışı Çıkışı)(Far.), *Journal of Human Sciences*, No: 51, 81-92.
- Stone, L.** (1979). The Revival Of Narrative: Reflections On A New Old History. *Past & Present*, (85), 3-24.
- Stuhlpfarrer, A.** (n.d.). *The Housing Programme Of Red Vienna, Werkbundsiedlung*. Erişim: 17 Kasım 2021, <https://www.werkbundsiedlung-wien.at/en/>
- Sümer, F.** (2012). Kaçarlar, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, Türkiye Diyanet Vakfı, 51.
- Tafari, M.** (1969). Per una critica dell'ideologia architettonica. *Contropiano*, 1, 31-79.
- Taghizadeh, H.** (1916). İttihad-ı Menafi-i İran ve Osmani (İran ve Osmanlının Menfaat Birliği)(Far.), *Kaveh Gazetesi*, 12. Sayı.
- Taghizadeh, H.** (1925). Çend Kelime Der Bare-i Firdevsi (Firdevsi Hakkında Bir Kaç Kelime), *Ayandeh Dergisi*, 2 (1), 141-144.
- Taheri, A.** (1973). *Seyr-i Ferheng-i İrani Der Britanya Ya Tarih-i Divist Sale-i Mütalaat-i İrani (Britanya'da İrani Kültürün Dolaşımı Veya İran Araştırmalarının İkiyüz Yıllık Tarihi)*(Far.), Tahran: Anjoman-e Asar-e Melli.
- Taheri, A.** (1970). *Tarih i Siyasi ve İctimai İran (İran Siyasal ve Toplumsal Tarihi)*(Far.), Tahran: Ketabha e Cibi.
- Tahvildar, Mirza H. K.** (1963). *Coğrafya-i Isfahan (Isfahan Coğrafyası)*(Far.), (Manouchehr Sotoudeh, Ed.). Tahran: Moasseseh Motaleat va Tahghighat Ejtemai Yayınları.
- Tehran Projects.** (n.d.) *Iranian Pavilions At International Exhibitions*. Erişim: 28 Haziran 2021, <http://www.tehranprojects.com>
- Teimouri, E.** (1979). *Tahrim-i Tenbaku: Evvelin Muhavimet-i Menfi Der İran (Tütün Yaptırımı: İran'da İlk Olumsuz Direniş)*(Far.), 2. Baskı, Tahran: Sepehr Yayınları.
- Teimouri, E.** (1953). *Asr-ı Bi-haberi (Habersizlik Asrı)*(Far.), Tahran: Eghbal Yayınları.
- The New York Public Library Digital Collections (TNPL).** (n.d.), *Voyage en Perse de MM. Eugène Flandin*. Erişim: 8 Aralık 2021 <https://digitalcollections.nypl.org/collections/voyage-en-perse-de-mm-eugene-flandin-peintre-et-pascal-coste-architecte-entrepris#/?tab=about>

- Thies, J.** (2012). *Hitler's Plans For Global Domination : Nazi Architecture And Ultimate War Aims*. Berghahn Books, Incorporated.
- Tipps, D. C.** (1973). Modernization Theory And The Comparative Study Of National Societies: A Critical Perspective. *Comparative studies in society and history*, 15(2), 199-226.
- Torabi Farsani, S.** (2008). Ravand-e Amouzesh-e Zanan Az Aghaz-e Nogarayi ta Payan-e Asr-e Reza Shah (Yenilikçiliğin Başlangıcından Rıza Şah Devrinin Sonuna Kadar Kadınların Eğitimi), *Danseshnameh Dergisi*, 1, 69(3), 89-101.
- Torabi, Y.** (2008). Daramadi Bar Nasionalism Dar Iran (İran'da Milliyetçilik Üzerine Bir İrdeleme), *Rahyaft-e Enghelab-e Eslami*, 5(2), 23-36.
- URL-1** <https://en.wikipedia.org/wiki/Maneckji_Limji_Hataria>, erişim tarihi 22.10.2021.
- URL-2** < https://en.wikipedia.org/wiki/Behistun_Inscription>, erişim tarihi 22.10.2021.
- URL-3** < <https://www.poolnews.ir>>, erişim tarihi 22.10.2021.
- URL-4** <<https://www.kentantiques.com/portfolio/jules-laurens-the-central-square-tehran>>, erişim tarihi 12.09.2021.
- URL-5** <<http://www.wikigallery.org>>, erişim tarihi 07.09.2021.
- URL-6** <<https://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/temples/agiary.htm>>, erişim tarihi 15.11.2021.
- URL-7** <<https://www.iranhotelonline.com>>, erişim tarihi 15.11.2021.
- URL-8** <<http://www.caoi.ir/fa/projects>>, erişim tarihi 19.11.2021.
- URL-9** <<http://www.caoi.ir/fa/projects>>, erişim tarihi 15.11.2021.
- Ünal, U & Diğerleri.** (2014). *I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları: 3 numaralı Nâmei Hümayun Defteri*, Başbakanlı Devlet Arşivleri, İstanbul: Bion Matbaacılık.
- Wacquant, L., & Stones, R.** (2006). *Key Contemporary Thinkers*. Londres/Nueva York: Macmillan.
- Watson, R. G.** (1969). *Tarih-i İran (İran Tarihi) (Far.)* (Vahid Mazandarani, Çev.). Tahran: Sokhan Yayıncısı.
- Whigham, H. J.** (1903). *The Persian problem: an examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with some account of the Persian Gulf and the Bagdad Railway*. Isbister.
- Wilber, D.** (1986). Architecture VII. Pahlavi, Before World War II, *Encyclopedia Iranica*, Vol. II, Fasc. 4, 349-351.
- Wilber, D. N.** (2004). *Bağha-i İran ve Köşkha-i An (İran Bahçeleri ve Köşkleri)(Far.)*, (Mahindokht Saba, Çev.). 2. Baskı, Tahran: Elmi Va Farhangi Yayınları.
- Worldfairs.** (n.d.). *Exposition Universelle de Bruxelles 1935*, Eişim: 6 Kasım 2021, https://www.worldfairs.info/expopavillondetails.php?expo_id=29&pavillon_id=2196

- Worldfairs.** (n.d.). *World and International Exhibition of Ghent 1913*, Erişim: 6 Kasım 2021,
https://en.worldfairs.info/expopavillondetails.php?expo_id=36&pavillon_id=3160
- Worldfairs.** (n.d.). *World Fair of Paris 1889*, Erişim: 12 Aralık 2021,
https://en.worldfairs.info/expopavillondetails.php?expo_id=6&pavillon_id=1042
- Yahaqqi, M. J.** (1990). *Ferheng-i Esâtir (Mitler Kültürü)(Far.)*, Tahran: Soroush Yayınları.
- Yousefifar, Sh.** (2011). *Mecme-ül Sanayi (Far.)*, Ganjine-e Asnad Dergisi, 21(3), 42-66.
- Zanjani Asl, M.** (1996). Nâsâzeği Der Kudret-ı Siyasi: Nigâhi Güzerâ Bi Sâhtât-ı Kudret-i Siyasi Der İran-ı Asr-ı Kacar (Siysal Güçteki Uyuşmazlık: Kaçar Dönemi İran'ının Siyasal Güç Yapısına Kısa Bir Bakış), *Ettelaat-e Siyasi va Eghtesadi Dergisi*, 113. ve 144. Sayı, 84-99.
- Zargarinejad, Gh.** (2007). Ez Medrese-i Sanayi-i Mustazrafa Ta Danişkede-i Hünerha-i Zibâ (Sanay-i Mustazrafa Okulu'ndan Güzel Sanatlar Fakültesi'ne), *Honar-Ha-Ye- Ziba Dergisi*, 30. Sayı, 5-12.
- Zargarinejad, G.** (2007). Abbas Mirza; Nuhustin Mimar Der İran-ı Muasır (Abbas Mirza; Çağdaş İran'da İlk Mimar)(Far.) *Journal of Faculty of Literature and Humanities*, 58(5), 79-111.
- Zia-Ebrahimi, R.** (2011). Self-Orientalization and Dislocation: The Uses and Abuses of the "Aryan" Discourse in Iran. *Iranian Studies*, 44(4), 445-472.
- Zoka, Y.** (1970). *Tarihçe-i Sahtümanha-i Erk-i Saltanati-i Tahran ve Rahnüma-i Kah-i Gülistan (Tahran Erk Saltanat Binalarının Tarihçesi ve Gülistan Köşkü'nün Kılavuzu) (Far.)*, Tahran: Milli Encümen Eserleri.

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad : Aras Kahraman

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans** : 2009, Seraj Institute of Higher Education
- **Yükseklisans** : 2016, Gazi Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi Programı

MESLEKİ DENEYİM VE ÖDÜLLER:

- 2019-2021 yılları arasında Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi'nde Öğretim Görevlisi olarak çalıştı.
- 2017-2019 yılları arasında İstanbul Medipol Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu'nda Öğretim Görevlisi olarak çalıştı.
- 2016-2017 yılları arasında Fibrobeton Yapı Elemanları San. İnş. Tic. A.Ş.'de proje yöneticisi olarak çalıştı.
- 2014-2016 yılları arasında Begel Enerji Sistemleri Ele. Elo. Müh. San. Tic. Ltd.Şti'de proje mimarı olarak çalıştı.
- 2012-2014 yılları arasında ARTI Mimarlık Mühendislik Müşavirlik LTD.ŞTİ.'de proje mimarı olarak çalıştı.
- 2010-2011 yılları arasında İran'da International Construction Development Company şirketinde şantiye mimarı olarak çalıştı.
- 2009-2010 yılları arasında kendisinin kurmuş olduğu ETCO Architecture mimarlık ofisinde tasarımlar yaptı.
- 2007-2008 yılları arasında İran Milli Gaz Şirketi'nde şantiye mimarı olarak çalıştı.

DOKTORA TEZİNDEN TÜRETİLEN YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Kahraman, A. & Gül. M.** (2022). Modernization initiatives and architectural instrumentalization after Nasser al-Din Shah's travels to the West (1873-1896), *A|Z ITU Journal Of The Faculty Of Architecture*, doi: 10.5505/itujfa.2022.88027

DİĞER YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Niar, A. K.** (2019). İran'da Birinci Pehlevi Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüşt Milliyetçiliği. *Art-Sanat*, (11), 255-274.
- **Kazemivand Niar, A.** (2017). Büyük Selçuklu Mimarisinde Açık Avlulu ve Eyvanlı Camilerin Köken Araştırması, *Journal of Modern Turkish Studies*, 13(4):79-101; DOI: 10.1501/MTAD.13.2016.4.51.
- **Kazemivand, A.** (2015). Milattan Önceki Türklerin Mimarisine Kısa Bir Baxış. *Varlıq Dergisi*, 2. Sayı, Berikan Matbaacılık, Ankara, 91-10.
- **Kahraman, A.** (2019). İran ve Türkistan'da Ortaçağ Türk Mimarlığı, *Yesevi Aylık Dergisi*, 297. Sayı, İstanbul.
- **Kahraman, A.** (2019). Bir Türk Fatih Nadir Şah Avşar, *İngiltere Türk Dünyası Dergisi*, 4(4), İstanbul.
- **Kazemivand Niar, A.** (2015). Büyük Selçuklu Mimarisinde Açık Avlulu ve Eyvanlı Camilerin Kökeni, *Modern Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCTF.
- **Kahraman, A.** (2021). *Tebriz'de Modernizasyon ve Dönüşüm*, Şehir Yol Estetik: Bursa ve Tebriz, (Aynur Atmaca Can & Diğerleri, Ed.). içinde, Şehir Yol Estetik Atölyesi, Esenler Belediyesi Prof. Dr. Sadettin Ökten Şehir Düşünce Merkezi, İstanbul: İlbey Matbaa.